سویرا

جلد ۳۲، نمبر ۲ و ۳–۱۹۸۳ء

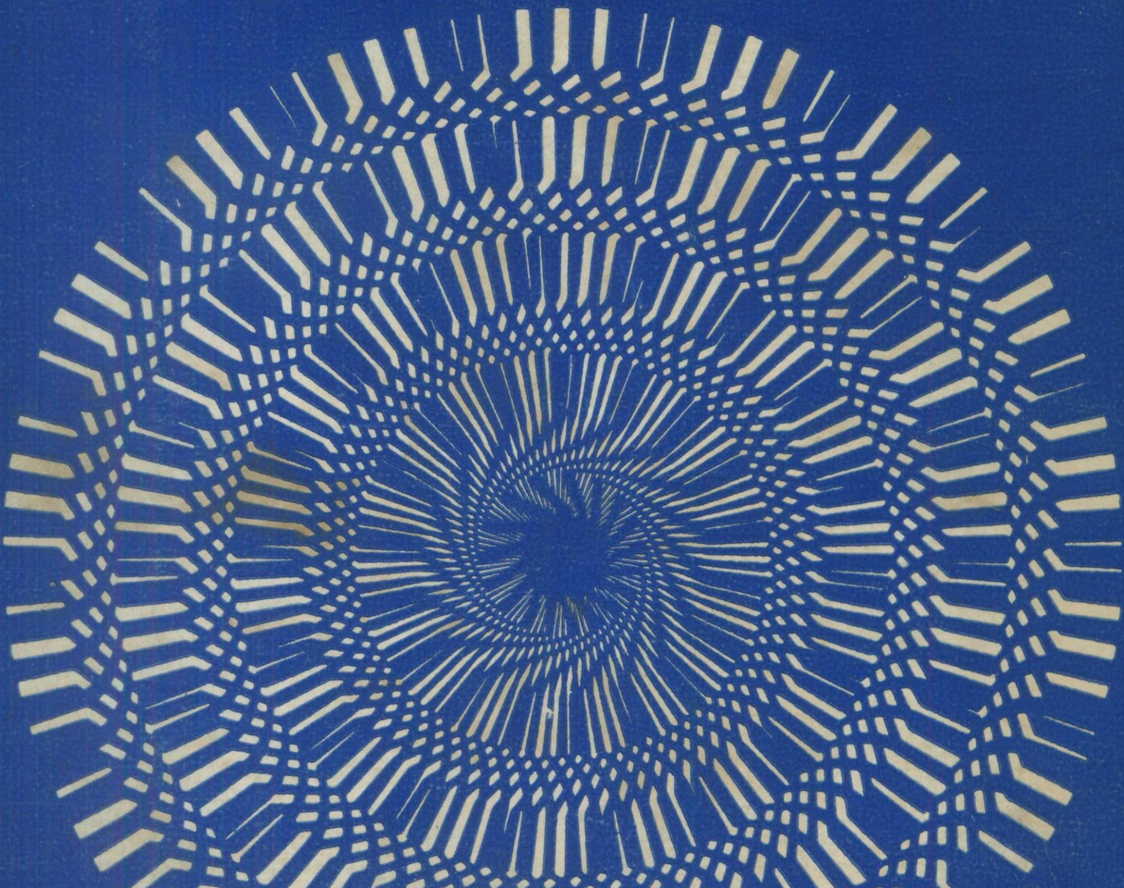

بسم الله الرحمن الرحيم

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون
توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن
ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن
صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي
مطابق بي حرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

"مهراڻ" جي "پير حسام الدين راشدي نمبر" جي رونمائيءَ جي تقريب ۾ مهمان خصوصي جسٽس سيد غوث علي شاهه وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، جناب غلام رباني آگرو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ڊاڪٽر رياض الاسلام پروفيسر تاريخ ڪراچي يونيورسٽي، محترمه مهتاب اڪبر راشدي ريجنل ڊائريڪٽر يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن حيدرآباد ۽ مسٽر نفيس احمد شيخ "ناشاد" ايڊيٽر مهراڻ خطاب ڪري رهيا آهن.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٢] [نمبر ٢ ۽ ٣

اپريل — سيپٽمبر
١٩٨٣ع

•
نگران
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

•
ناشر
غلام رباني آگرو

•
ايڊيٽر
نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

پاران : ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

مهراڻ

سنڌ يونيورسٽي، نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ

فون نمبر:

مهراڻ آفيس ۽ بوڪ اسٽال 23888/6

هيڊ آفيس 71176

پريس 24264

ملڻ جو هنڌ

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو

جي-پي-او باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ساليانو چندو: ۴۰-۰۰ رپيا

في پرچو: ۱۵-۰۰ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad, Sind.

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

گذارش

قرآن شريف جي تاريخي نسخي جي اشاعت

الحمد لله تازو سنڌي ادبي بورڊ کي، قرآن شريف جي هڪ تاريخي ۽ اهم نسخي جي اشاعت جي سعادت حاصل ٿي آهي.

سنڌ جي باڪمال بزرگ ۽ عالم حضرت مخدوم نوح سرور هالائي قرآن پاڪ جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو هو، جنهن جو نسخو سندس خاندان ۾ سانڍيل هو. عالمن جو خيال آهي ته حضرت مخدوم نوح جو هي ترجمو برصغير هندستان پاڪستان جو غالباً اولين ترجمو آهي. هونئن ته حضرت سرور نوح کان اڳ مولانا شهاب الدين دولت آبادي قرآن پاڪ جو فارسي زبان ۾ تفسير لکيو هو، ليڪن جيڪڏهن فقط ترجمي جي ڳالهه ڪبي ته پوءِ حضرت سرور نوح جو ترجمو ئي برصغير جو اولين فارسي ترجمو وڃي بيهندو.

هن تاريخي نسخي کي اشاعت لاءِ تيار ڪرڻ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي عالمن تقريباً ويهارو ورهيه ڪم ڪيو آهي. پهريائين نقل لوڻيءَ جو مرحلو هو، جنهن ۾ ٻن بزرگن جون محنتون ٻه هن ڪم ۾ شامل آهن. پهريون مرحوم حبيب الله رُشدي ۽ ٻيو مرحوم محمد صديق ماهر. خود علامه قاسمي صاحب جن، تقريباً پندرهن ورهيه هن تاريخي نسخي تي ڪم ڪيو آهي. قرآن شريف جو اهو ڇپيل تاريخي نسخو، هن وقت سنڌي ادبي بورڊ وٽ عام دستياب آهي.

ڊاڪٽر الانا ۽ حميد سنڌيءَ کي مبارڪباد

سنڌ جي برک عالم ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي پروفيسر انچارج جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا کي تازو علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو آهي. الانا صاحب اسلام آباد ۾ پنهنجي نئين منصب جي چارج وٺي ڪم شروع ڪيو آهي.

محترم الانا صاحب، هڪ طرف هڪ عالم ۽ محقق جي حيثيت سان سنڌي زبان ۽ ان جي ادب جي مثالي خدمت ڪئي آهي، ته ٻئي طرف سنڌالاجيءَ جي سربراه جي حيثيت ۾ هن اداري کي ترقي وٺائڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي آهي. سندس خدمتن جي پيش نظر، علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جهڙي ممتاز اداري جي وائيس چانسيلر طور سندس تقرر هر لحاظ کان قابل ستائش آهي.

اسان الانا صاحب کي سندس نئين منصب تي مقرر ٿيڻ تي مبارڪباد ڏيون ٿا ۽ اميد رکون ٿا ته الانا صاحب پنهنجي وسيع انتظامي تجربي ۽ تدريسي صلاحيتن سان پنهنجي نئين منصب تي به ڀاڙ موڪيندو.

● ملڪ ۾ علم ادب جي فروغ ۽ ترقيءَ لاءِ حڪومت پاڪستان جي قائم ڪيل اداري پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، ١٩٨١ع ۾ قومي هجري ايوارڊس اسڪيم جو اعلان ڪيو هو، جنهن مطابق قومي زبان سان گڏ علائقائي زبانن ۾ چونڊيل بهترين ادبي ڪتابن تي انعام ڏنا ويا آهن. اسڪيم جي پهرئين مرحلي تي، ”شاه عبداللطيف ڀٽائي ايوارڊ“، ١٤٠١هه دوران چونڊيل بهترين سنڌي ڪتاب ”ويريون“ تي، ممتاز افسانه نگار جناب حميد سنڌيءَ کي ڏنو ويو آهي، جيڪو سندس افسانن جو مجموعو آهي. اسان محترم حميد سنڌيءَ کي الهيءَ اعزاز ملڻ تي مبارڪباد ڏيون ٿا.

انور هالائيءَ کي الوداعي دعوت

بورڊ جي ٻارن جي ماهوار رسالي ”گل ڦل“ جو ايڊيٽر جناب انور هالائي، تازو پنهنجي فرائض تان سبڪدوش ٿيو آهي. مسٽر انور هالائي ٨ سال بورڊ ۾ هڪ محنتي ۽ ذميدار ملازم جي حيثيت سان پنهنجا فرائض سرانجام ڏنا، ۽ هاڻي پنهنجي مرضيءَ سان رٽائر ڪيو اٿس.

بورڊ جي سيڪريٽري ۽ ملازمن پنهنجي ديرينه رفيق جي علحدگيءَ جي موقعي تي ڪيس هڪ الوداعي دعوت ڏني، جنهن ۾ مسٽر انور جي خدمتن کي ساراهيو ويو.

انتقال پرملال

نامور عالم دين، مولانا جان محمد ڀٽو ۽ سنڌي زبان جو مشهور ڪهاڻيڪار ۽ صحافي غالب لطيف، ويجهڙائيءَ ۾ گذر ڪري ويا آهن. ادارو سندن خدمتن کي ياد ڪندي، سندن رحلت تي افسوس جو اظهار ڪري ٿو. رب پاڪ کين سرهي ۽ سندن پوين کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي.

— نفيس احمد شيخ

فهرست

شاعري

مخدوم محمد زمان طالب المولي ٧
حافظ محمد احسن ٩
سليم ڳاڙهوي ١٠
ذوالفقار راشدي ۽ بردو سنڌي ١١
فيض بخشاپوري ١٢
ڊاڪٽر شوق ۽ عنايت بلوچ ١٣
تاجل بيوس ۽ شيخ عبدالحليم جوش ١٤
انور هالائي ١٥
محبوب سروري ١٦
آصف مصرائي ۽ سليم سرهندي ١٧
رشيد ارشد ۽ خاڪي جويو ١٨
مير محمد پيرزادو ١٩
وفا ناٿنشاهي ۽ تاج جويو ٢٠
جهنگهائي سام ۽ نشتر ناٿن شاهي ٢١
ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ٢٢
اديم انصاري ٢٣
موج لغاري ۽ اياز گل ٢٥
ادل سومرو ٢٦
رحيم بخش قمر ٢٧
نورشاهين ۽ مهر پروين ٢٨
مريم مجيدي ۽ پشپا ولڀ ٢٩
نثار بزمي ٣٠
پيربخش پياسي ۽ مختار ملڪ ٣١
ڪنول لهاڻو ۽ انيس انصاري ٣٢
صوفي ساجد سرشاري ٣٣
واجد، مشاهد ۽ زيب سنڌي ٣٤
بشير احمد شاد ۽ شفيع چانڊيو ٣٥
احمد خان مدهوش ۽ سوز هالائي ٣٦
عاجز آچڙ، زائر ۽ سجاڳ سنڌي ٣٧
اسحاق راهي ٣٨
منير سولنگي ۽ بيوس بازيد پوري ٣٩
شاهه زمان شير ٤٠
مقصود گل ٤١
محمد علي پناڻ ٤٢
مختار گهمرو ۽ حيدر شاهه ٤٣
ساجد لعلپوري ٤٤
شهزادو علي بخش ناز لطيفي ٤٥
لياز پنهور ٤٦
عزيز بروهي ۽ ساڪن شاهه رضوي ٤٧
فياض بلوچ ۽ انور عباسي ٤٨
اياز ڪتري ۽ حاذق جوڻيجو ٤٩
عمر سيال ۽ ستار ٥٠
ناظم منگي ۽ مخمور ميرانپوري ٥١
مسرور سومرو ۽ عاصي عبدالواحد ٥٢
شاد ڪولاچي ۽ خليل لاڪير ٥٣
محمد حسن زاهد ۽ پناهه شاهه ڏاڏاهي ٥٤
جوهر بروهي ۽ راهي چنا ٥٥
عادل چوهاڻ ۽ عاجز ڪريم پوري ٥٦
شمس صابر ۽ سرفراز راڄڙ ٥٧
محمد رمضان زلفي ۽ تائب انصاري ٥٨
الطاف آگرو ۽ مظهر لغاري ٥٩
مومن مليرائي ۽ ميرل جويو ٦٠
ذوالفقار سيال ۽ عاشق هالائي ٦١
محمد شريف طالب ۽ مسافر عباسي ٦٢
فياض بلوچ ۽ شوڪت بخاري ٦٣
منظور بيدار ۽ عبد مگريو ٦٤
بلاول اوٺو ۽ مرتضيٰ ڏاڏاهي ٦٥
سليم چنا ۽ اڪبر علي ڪانڙيو ٦٦

ڪهاڻيون

١. ويرون	ـ حمهد سنڌي	٦٩
٢. گلي ۾ قاتل سڏڪو	ـ شوڪت حسين شورو	٧٥
٣. جهنم	ـ اليس انصاري	٧٩
٤. اڻوٽندڙ گهڙين جو ويچار	ـ واجد	٨٣
٥. گهٽ	ـ اشفاق انصاري	٨٧
٦. ڏکيو ڏيهه سندر سپنا	ـ آزاد جتوئي	٩٦
٧. اندر اگني	ـ ستار	١٠٠
٨. ٽڪڙ	ـ محمود مغل	١٠٧
٩. ڪيٽ ڏٺي	ـ ياد لغاري	١١١
١٠. ڳورهاري	ـ مقصود گل	١١٥
١١. ذات جو ڏوهي	ـ قاضي آصف ناز	١١٩
١٢. من ۾ اونده ۽ رات	ـ شهناز ڪوثر ميمڻ	١٢٣
١٣. اپل تي ويل پٽل	ـ رخسانه انجم ميمڻ	١٢٦
١٤. اندر جنين اڃ	ـ الهڏتو امر وگهيو	١٢٩
١٥. سچائي	ـ غلام رسول پرهياڙ	١٣٤
١٦. مٽي	ـ ولي رام ولڀ	١٣٧
١٧. لائبريري پرابلم	ـ ممتاز مهر	١٤٥

مقالا

١. قرآن ۽ پردو	ـ شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو	١٥١
٢. الوحيد سان منهنجي وابستگي ۽ علحدگي	ـ مولانا دين محمد وفائي	١٦٠
٣. سنڌي حرفن جي صورتخطي	ـ غلام مصطفيٰ قاسمي	١٧٠
٤. حضرت قلندر شهباز جي دور جي هڪ صوفيانه تحريڪ (سهروردي سلسلو)	ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	١٧٤
٥. بلبلِ بستان لٽ	ـ ميرزا عباس علي بيگ	١٩٤
٦. محفوظ	ـ قريشي حامد علي خانائي	٢٠٥
٧. ڪلهوڙن جو تختگاهه	ـ غلام محمد لاکو	٢١٥
٨. حافظ شيرازي	ـ پروفيسر محمد اسحاق ابڙو	٢٣٦
٩. ڏوري ڏوري ڏيهه	ـ ابن سينا/سنڌيڪار: مُراد علي مرزا	٢٤١

● ـــ ادبي خبرنامه

١. مهراڻ جي راشدي نمبر جي تقريب رونمائي	ـ نفيس احمد شيخ	٢٤٩
٢. پنيور سيمينار	ـ نفيس احمد شيخ	٢٥١

شعر

مخدوم محمد زمان طالب المولي

ڪڏهن محوِ چمن آهيون، ڪڏهن زيبِ چمن آهيون،
ڪڏهن سوزِ سخن آهيون، ڪڏهن روحِ سخن آهيون.

اسان مستن جي مشرب ۾ نه ماضي ۽ نه مستقبل،
هميشه حال هڪڙي ۾ ٿي جڻ مشڪِ ختن آهيون.

ڪڏهن ديوانهء ڪثرت، ڪڏهن بيگانهء وحدت،
ڪڏهن منجهه موج منصوري، ڪڏهن دار و رسن آهيون.

ڪڏهن گلگشت ۾ ٿي گهم، ڪڏهن ٿيون باغبان بيشڪ،
ڪڏهن بادِ صبا بڻجون، ڪڏهن سرو سمن آهيون.

ڪڏهن خود پاڻ کان بيخود، ڪڏهن هر چيز تي حاوي،
سفر ۾ بي سفر آهيون، وطن ۾ بي وطن آهيون.

ڪڏهن آواز اناالحق جو، ڪڏهن چئون الت محبوبي،
ڪڏهن هر حسن تي مفتون، ڪڏهن خود سيم تن آهيون.

ڪڏهن خادم خدائيءَ جا، ڪڏهن محبوب ملڪن ۾،
ڪڏهن فاضل فقيريءَ ۾، ڪڏهن شاهِ زمن آهيون.

ڪڏهن ساقي ڪڏهن ميڪش، ڪڏهن رندن جي رمزن ۾،
ميخاني يا ته ڪو جاني، محبت ۾ مگن آهيون.

ڪڏهن خوش هر اذيت ۾، ڪڏهن مخمور مستي جا،
سراپا سوز ۽ سڪ ۾ ڪڏهن رنج و محن آهيون.

الستون اڳ هئڻ آهي، چيو سچ طالب المولي،
پڌو ٿا همنشينو! سرّ اسرارِ ڪُهن آهيون.

جهانِ رنگ و بُو کي گهر ڪري غافل متان سمجهين،
هي آهي جاده منزل، مگر منزل متان سمجهين.

ذري ئي جيتري گر انڪساري اٿه ڪجهه ڪنهن ۾،
تہ اهڙي بي حيا کي يار ڏي سائل متان سمجهين.

هجي جو رب کان خائف، اهو ئي اهلِ دل آهي،
تون ڪنهن بيخوف کي هن ٽولي ۾ شامل متان سمجهين.

عبادت کي محبت جلوه گر هردم بنائي ٿي،
ڪڏهن اي محتسب! تون بره کي باطل متان سمجهين.

سٺي صورت هجڻ سان گڏ، اگر سيرت سٺي ناهي،
تون اهڙي آدمي کي قرب جي قابل متان سمجهين.

ڪيو پيرِ مغان هڪدم عجب ارشاد طالب کي،
نہ آهي جنهن ۾ ڪجهه رقّت اها دل، دل متان سمجهين.

ڏسين جو محو خورد و نوش ۾ اي همنوا هردم،
تون اهڙي مدعّي کي گهٻور جو گهايل متان سمجهين.

او دردِ دل ۾ قاتل جي ڪيئي آهون سحر گاهي،
هٺي سي هنڌ ڪنديون آخر، اهي زائل متان سمجهين.

فضا آهي غبار آلوده رکجئين ڏيان ڪشتيان،
تون ڏوڪي ۾ اچي هر پيٽ کي ساحل متان سمجهين.

سوا ڪوشش ڪرڻ جي سڀ ڪو ڪم دشوار ٿي پولدو،
مگر همّت اڳيان مشڪل کي تون مشڪل متان سمجهين.

اي واعظ طالب المولي برابر ساده لوح آهي،
مگر هر عشق واري کي ڪڏهن جاهل متان سمجهين.

حافظ محمد احسن چنا

نعت شريف

منهنجو محب مٺو منٺار ٻه تون،
منهنجو سهڻو سڄڻ سردار ٻه تون.

منهنجو دلبر تون دلدار ٻه تون، آهين ملڪ سڄي جو مهندار ٻه تون.
منهنجو شرف ٻه تون ۽ شان ٻه تون، منهنجو علم ٻه تون عرفان ٻه تون.
منهنجو دين ٻه تون ايمان ٻه تون، منهنجو ذڪر ٻه تون اذڪار ٻه تون.
منهنجو عقل ٻه تون ادراڪ ٻه تون، منهنجي دولت تون املاڪ ٻه تون.
تون باعثِ ارض، افلاڪ ٻه تون، آهين شاهِ جهان سرڪار ٻه تون.
منهنجو ڪعبو تون ۽ قبلو تون، منهنجو حيلو تون ۽ وسيلو تون.
منهنجي دل جو دوست اڪيلو تون، منهنجي من جو خودمختار ٻه تون.
منهنجو جسم ٻه تون ۽ ساهه ٻه تون، منهنجو مير منوّر ماهه ٻه تون.
منهنجي حال کان خود آگاهه ٻه تون، منهنجو راز ٻه تون اظهار ٻه تون.
منهنجو مانُ ٻه تون ۽ منصب تون، منهنجو مقصد تون ۽ مطلب تون.
منهنجي ملّت تون ۽ مذهب تون، منهنجو سرّ ٻه تون اسرار ٻه تون.
منهنجو مير ٻه تون ۽ پير ٻه تون، منهنجو مرشد ۽ دستگير ٻه تون.
منهنجي واهر وهلو وِير ٻه تون، منهنجو ٻير پنهل پڳدار ٻه تون.
منهنجو عزّ ٻه تون اقبال ٻه تون، منهنجو قال ٻه تون ۽ حال ٻه تون.

آهين 'احسن' جو ننگ پال ٻه تون،
منهنجي سونهن ٻه تون سينگار ٻه تون.

سليم ڳاڙهوي

راهه جا راهي ويا ۽ راهبر ويندا رهيا،
اهلِ دل ويندا رهيا، اهلِ نظر ويندا رهيا.

قوم جا ڪامل ڪرارا ڪارگر ويندا رهيا، ديس جا دلبر دلاور دادگر ويندا رهيا.
علم جا عالم، ديانت جا نگر ويندا رهيا، خلق کي خدمت جا سيکاري هنر ويندا رهيا.
دين جي درياهه جا تارُو تري هُن پر هليا، تار ۾ طوفان لڳا، مانجهي مگر ويندا رهيا.
اولياءالله، عالم باعمل، صوفي سچا، جن بنايو هو جهان کي جلوه گر ويندا رهيا.
عظمتن جا آشيانا، رفعتن جا رازدان، عزم جا عاشق، عمل جا تاجور ويندا رهيا.
علم ۽ عرفان جا، اخلاق ۽ ايمان جا، چنڊ، سورج ۽ ستارا سربسر ويندا رهيا.
جن جي دم سان زندگيءَ جا ولولا زنده هئا، موت کان مجبور ٿي غيرت جا گهر ويندا رهيا.
جن جي جرئت، جن جي حڪمت جابجا جاري هئي، سنڌ جا سرويچ، نرمل نامور ويندا رهيا.
ظلم جي تلوار هيٺان جن سدا سچ ٿي چيو، بي ريا بانڪا بهادر، شير نر ويندا رهيا.
اوچتو ٿي اوچتو لبيڪ چوندا چاهه سان، ڏيهه ڏورالهين طرف ساري سفر ويندا رهيا.
پرت جا پيڪر، سخاوت ۽ سعادت جا سفير، جن جي پيرن کي چميو ٿي رهگذر ويندا رهيا.
مرد مٺيادار، صادق مُرت وارا سرفروش، مهربان محبوب، فائق فيضوَر ويندا رهيا.
عقل ۽ ادراڪ جا پتلا، سيادت جا سحاب، جود ۽ ايثار جا قلب ۽ جگر ويندا رهيا.
هاڪ جن جي حڪمتن جي هرطرف هلندي رهي، سر جهڪائي سيکهه ۾ سانگي سفر ويندا رهيا.
اڄ به تن جي عزم جي راهن ۾ آڏري ٿي رئي، قافلي جا مير، رحمت جا ڪڪر ويندا رهيا.
جن جي مُرڪڻ سان مُرڪيون محفلون ۽ مجلسون، هيڪلا هڻ هڻ وڇوڙيندا ولر ويندا رهيا.
دوستيءَ ۽ دلبريءَ جا چيٽ چِٽيا جن چؤطرف، هُو وڄڻ وارا ڪٽي سچ جو ثمر ويندا رهيا.
طور هو جن جو طريقت ۽ شريعت شان مان، معرفت جا مورَ، حق جا ديدور ويندا رهيا.
جن جي جدوجهد جو انعام آزادي مليو، ملڪ جا مهمير، ملّت جا چير ويندا رهيا.
جن ڏنا جلوا بلاغت کي، فصاحت کي فروغ، شوق ۾ شيرين سخن، شيرين اثر ويندا رهيا.
سيڪ پرپا سامي، سگهڙ، وينجهار، شاعر ۽ اديب، سوچ ۽ سچ جا ورهائيندا وکر ويندا رهيا.
سنڌڙيءَ جا سُورما، مهراڻ جا مانجهي سٽير، ڪاڪ جا ڪامل ڪڪوريل وِير وَرَ ويندا رهيا.
چوڏهين سالم صدي دنيا ۾ عالم آشڪار، سرس سينگاري نهايت نامور ويندا رهيا.
ڪيترائي پَل پَهر، شب روز، هفتا، ماهه، سال، وقت واري وهڪري ۾ سربسر ويندا رهيا.
”گاهي گاهي بازخوان اين دفترِ پارينه را“، پرت سان پڙهه جي لکي عاقل اکر، ويندا رهيا.

ذات هڪ الله جي قائم سدائين اي ’سليم‘،
جي ويا، جملو اهو چوندا بشر ويندا رهيا.

ذوالفقار راشدي

●

اوچتو ئي اوچتو ڪنڌ و ڇُپي ويو هالوَ ۾،
ڇا سمهي هالي ڪبو ٻيرين جي ٽنڊڙي ڇانوَ ۾.
سيني ۾ سُولون ٽيون آيرن، جسم سارو تاڃي،
پيڙ آهي ڪيتري ڪنهن ياد ۾، ڪنهن نانوَ ۾!
ڇاڻ جون سپ پنج - پريون ڪن ۾ وڄن ٽيون ڪوهجي،
ساريون آدمن جون آڏارون قيد ڪولهن ڏالوَ ۾.
ساهه سان سوگها سبيم ٻر سپ بخيا آڏڙيو پون،
سانپ سپ سانڍي نہ سگهبي دل جي سوڙهي ٽانوَ ۾.
ڪا لطافت ڪوڪ جي جهوري وجهي ٽي جيءَ ڪي،
ڪو فرق هوندو تہ آهي ڪونلين ۽ ڪانوَ ۾.
اڄ صدين جا سگ سڄاتم اڻ ڏٺن سان اوچتو،
جڻ ازل جي لڄ گبندي سپني سان هڪڙي لانوَ ۾.

"بردو" سنڌي

●

لنوي ٽو ڪانگ، اڄ ڏُواري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو
قرڻ اڪ جو ٽو ڊيڇاري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو
وري ساوڻ وري آيو، اکئين پالي تري آيو،
ڪيڏي چوٽي ڪڪرَ ڪاري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو؟
آجهامي جي ڏيئو، ٻاريان، سڄيون راتيون ويهي گهاريان،
ٽي هڏڪي هانوَ کي ڏاري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو؟
پٽوي ڪيڙواه ڪا، ڪَن تي، ڪري پٿر جيئن تَنَ تي،
ويهان ان ويل دل هاري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو؟
آتر جي واءُ پئي آئي، وڙهي ٽي رات اولداهي،
اڇالڪ لات ڪئي تاري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو؟
ڇپون ڇيڪي ڇيڙائن ٽيون، گجهي ڪا ڳالهہ ڳائن ٽيون،
"ٻنڌو" پڪ لَس ٽو ٻاڪاري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو؟
نہ موت آيو نہ يار آيو، نہ بردي کي قرار آيو،
نهاري لت هنجون هاري، خبر ناهي تہ ڇا ٿيندو؟

فيض بخشاپوري

•

هو مستِ ناز اسير ٿيو جڏهن دامِ عجز و نياز ۾
مليو بي نياز نيازمند کي هر سجود و نماز ۾

آ هلاڪ شيوه آذري تنهنجي چشمِ فتنه طراز کان
آ اسير جادوءِ سامري خمِ دامِ زلف دراز ۾

نه پتو بشر جو نه نور جو سچو هو قصور شعور جو
ٿيو جلوه گر هيو خود خدا بخدا لباسِ مجاز ۾

جتي رند سجدا سرا ٿيو اتي حق آ جلوه نما ٿيو
هو نظر نظر ۾ جلوه گر هر نياز ۾ هر نماز ۾

آهو آئينو آ چا آئينو؟ جنهن ۾ محو آئينه گر ٿيو
مليو اهڙو ڪو نه جهان ۾ نه دڪانِ آئينه ساز ۾

شبِ وصل شعله رو، روبرو نه ٿي هن سان طاقت گفتگو
جو برنگِ شمع جلي ويو تب و تاب سوز و گداز ۾

نه جمال جو هن ۾ حوصلو نه جلال جو تو ۾ تاب هو
مليو طور تي نه ڪليم کي ڏٺو تو نه شيخ نماز ۾

ڪٿي بي نياز جي سرڪشي، ڪٿ نيازمند جي سر خمي
تڏهن خوب سرگوشيون ٿيون جڏهن آيو راز و نياز ۾

تنهنجو رند مستِ الست آ، نه شعورِ بود نه هست آ
نه بلند آهي نه پست آ نه نظر اشيب و فراز ۾

هي اسيرِ زلفِ دراز آ هي قتيلِ ناوڪِ ناز آ
ڪٿي لاشِ ”فيضِ“ شهيد کي ڪريو دفن خاڪ حجاز ۾

ڊاڪٽر نوازعلي "شوق"

•

توسان جو سليون دليون، بيدار ٿي قسمت آ،
موليو جا لکين ٿورا، تـوسان ٿي محبت آ.

تنهنجو نہ ڏٺو ثاني، چا سونهن چا سيرت آ،   حورن کي آ حيراني، پرين کي پريشاني،
ڏس پاڳـ پلا آهن، جو عشق سلامت آ،   سيڪجھ جي ويو لنجي، پرواھ نہ آ ان جي،
سورن سان لڏم لائون، آرام نہ راحت آ.   هردم ٿو پريان آهون، تولاءِ ڪريان داهون،
توسان ئي محبت آ، توسان ئـي عقيدت آ.   هرچيز وئـي وسري، هڪ يـاد رهي تنهنجي،
اڄ ڀل ئي قيامت ڪان، جڏ آئي قيامت آ،   رفتار ڏسو هـن جي، محبوب مٺي مـن جي،
جـا يـاد اوهان جـي آ، معراج عبادت آ،   دنيا کي خبر ڪهڙي، چا عشق جو رتبو آ،

قربن سان ڪري قابو، هي شوق ڪهڙو پنهنجو،
سرڪار نـوازش آ، عـاشـق تـي عنايت آ.

عنايت بلوچ

•

مان روڪيو وقت جي ويرن کي،
مـرن ٽوڙيندس زنـجيـرن کي.

آ دل جـي زخـمـن جـو ميـڙو،   ڏس جهاتي پـائـي جهيرن کي،
هـي جهنگ جهر پـوڙون آئيندا،   تون روڪ نہ منهنجن ليرن کي.
هـي وقت عـمـل جـو آ پيارا،   ڪـر بـنـد هينئر تـقـريـرن کي.
ڪو ڏيـان اچي مٽن ڌرتيءَ جو،   شـل مـيـرن کـي ۽ پيرن کي.
ڏي جيءَ ۾ جايون پنهنجن کي،   ڪـر پـاسـي تـون پـاسيرن کي.

مـان تـوسـان سـيـنـو سـاهيندس،
تـون تـيـز پلي ڪر تيرن کي.

تاجل بيوس

الا، ڇو نيڻ ننڊ ڪن!

آتڻ آڏو آڻ ڏسي ٽيون ٽاريليون ٽڙڪن
الا، ڇو نيڻ ننڊ ڪن

چام تماچي جي ٽڙ ڏي ٽا ڪنهن جا پير وڏن
الا، ڇو نيڻ ننڊ ڪن

۽ هتل وڻ جي ماڪ ڦڙن مان پاهيون ٽيون پڙڪن
الا، ڇو نيڻ ننڊ ڪن

ٻٽ ڏٺيا ڇو تنهنجون وايون، ٻر ۾ ٽيون پٽڪن
الا، ڇو نيڻ ننڊ ڪن.

شيخ عبدالحليم "جوش"

چنڊ ۾ جيئن چانڊاڻ ٽئي ٽي
گل ۾ جيئن سرهاڻ ٽئي ٽي
ڪرڻن ۾ آلاڻ ٽئي ٽي
ماڻهوءَ ۾ تيئن چاڻ ٽئي ٽي

سائي ڄاڻ صداقت آهي — سا نعمت ايمان ٻـ آهي
سائي ڄاڻ محبت آهي — قدرت جو احسان ٻـ آهي
ڪمزورن جي قوت آهي — انسانن جو مان ٻـ آهي
آزاديءَ جي نعمت آهي — پنهنجي ديس جو شان ٻـ آهي

آزادي الفت جو تالو — جذبو جيئين من ۾ آهي
محنت جي عظمت جو تالو — هلچل جيئين تن ۾ آهي
هيئن جي خدمت جو تالو — قسمت پنهنجي هٿن ۾ آهي
مشڪل ۾ همت جو تالو — جنت ديس جي من ۾ آهي

عزم و عمل جا ڏيا جلايون
ديس کي دنيا ۾ چمڪايون

انور هالائي

●

ـان شوڪت آبرو نيلام ٿيندي ٿي وڃي
هر سسرت خوگر آلام ٿيندي ٿي وڃي

ـي روئي پاسو وٺي انسانيت تشويش ۾
رفته رفته زندگي ناڪام ٿيندي ٿي وڃي

آفتاب پارسائي ٿي رهيو آهي غروب
هاڪي هلڪي روشنيءَ ۾ شام ٿيندي ٿي وڃي

هر فريبي هن جهان ۾ ٿو گذاري شان سان
۽ صداقت هڪ خيال خام ٿيندي ٿي وڃي

ـي وٺي رخصت شرافت، خون عزت جو ٿيو
بي حيائي ۽ رذالت عام ٿيندي ٿي وڃي

هت ڏوهارين جا ٿين ٿا پاسبان باڪل گهڻا
۽ تباهي قوم جو انجام ٿيندي ٿي وڃي

بد عنن جو سان' آهي ظلم ٿي ويو سربلند
هر تمنا زر بدولت رام ٿيندي ٿي وڃي

ٿا شريفن کي مٿائن قوم جا اڳوان ٿي
رهزني اڄ بندهٔ بي دام ٿيندي ٿي وڃي

ڪته دان ڪوئي نه آهي جاهلن جو جاهه ٿيو
انجمن شعر و سخن بدنام ٿيندي ٿي وڃي

ڪفر تي اهل جهان کي آهه "انور" فخر ناز
بندگي گويا برائي نام ٿيندي ٿي وڃي

محبوب سروري

●

خلوص اوهان جو خطن تائين ئي رهي محدود،
وفا جو لفظ لبن تائين ئي رهي محدود!

اسان کان پيار ۾ اهڙي خطا نہ ٿي سرڪار!
اوهان جو وعدو ڏڌن تائين ئي رهي محدود!

اسان جي تشنہ لبي جو علاج ٿي نہ سگهيو،
اوهان جو جام هٿن تائين ئي رهي محدود.

اسان جي عشق جي منزل آ وسعت صحرا،
اوهان جو چاهہ چمن تائين ئي رهي محدود.

عمر جي ڪوٺ جون ماڙيون ۽ بنگلا نہ ڪپن،
اسان جو پيار ڀڪن تائين ئي رهي محدود.

سدا رهي هي سلامت اسان جو آکيرو!
اسان جو قرب ڪکن تائين ئي رهي محدود!

الاجي دشت و دمن تائين ڪنهن ڀکيڙي ڳالهہ!
چمن جو راز چمن تائين ئي رهي محدود.

بيانُ ٿي نہ سگهي، زلفِ يار جي خوشبوءِ،
خيال مشڪِ ختن تائين ئي رهي محدود.

سزائي جرم وفا ڏيو، نہ ڏيو: ڪا ٿاهي ڏيو،
هي دڙڪو دارو رسن تائين ئي رهي محدود!

غزل ۾ رمز جا محبوب سروري ئي رکي،
سو نڪتو اهل سخن تائين ئي رهي محدود.

احمد خان "آصف" مصراڻي

●

چيڙ ڪري تون يار! منهنجو چاهه چيهاڙيون نہ ڪر
ٻوڙ مٺڙا ٻول ٻڌڻ، ٻوليون ٻاڙيون نہ ڪر
هڪ ڦري دلڙي وڃڻ، ٻيو ڏک جدائي جو ڏيڻ
جوش ۾ جالب اچي، جاڙون اهي جاڙيون نہ ڪر
دائما نامهربان! ڪڏهين تہ ٿيءُ تون مهربان
جانِ من جورو جفا ۽ ڏاڍ ڏيهاڙيون نہ ڪر
او ڇري دل جو ڇري ٻڄي ٻڪين ٿي دمبدم
صبر سان ٿينديون سڻايون، روج ۽ راڙيون نہ ڪر
زندگي جو آخري انجام آهہ خاڪِ قبر
چند ڏينهن لاءِ تون تعمير هي ماڙيون نہ ڪر
آخرت جي ٻوڪ: دنيا آه ڪَچ اعمال ليک
ٻوڪ سڳداسي ليجا رَلمل مگر لاڙِيون نہ ڪر
جو پڙهيو تو آه آصف، سو وري پڙهہ ۽ پروڙ
بس ڪتابن جون ڪنيون اڳتي هي الماڙيون نہ ڪر

سليم سرهندي

●

ڪٽو اقاب تہ عالم تي چنڊ چمڪايون
سنواريون زلف تہ خوشبوءِ سان جڳ کي مهڪايون

اداس آهي چمن، گيت پيار جا ڳائي،
گلن کي مُرڪ ڏيون بلبلن کي چهڪايون
نہ عشق ۾ رهي گرمي نہ جوش جذبن ۾
مچائي حُسن جي شعلن کي ٻاهيون ڀڙڪايون
نہ خانقاهہ لہ ميخاني ۾ پناهہ ملي
اچو ڪڙو پنهنجي دلبر جي در جو ڪڙڪايون
هي ڪاريون راتيون ڪنهن پرلہ ٿيون اداڪنجن
هي داغ دل جا اچوسج ٻڻائي جهرڪايون
ڪٿو هي ٻاجهہ پريا نيڻ جڳ ٿئي جنّت
لهاريو مُرڪي تہ ساري خدائي مُرڪايون
چڪي چڪي ٿيا ناسور گهاءَ سيني جا
وري ڪي تير لڳاهن جا دل ۾ سنڪايون
اچو تہ ٻاريون گهر گهر ۾ قرب جي مشعل
اچو وري سچي الساليت کي ٻهڪايون

اٿي "سليم" ڪريون عام پيار جو وهنوار
اکيون اکين سان ملايون ۽ دلڙيون ڌڙڪايون

رشيد "ارشد"

نسين جو سردار محمدﷺ
ڪيڏي وڏي سرڪار محمدﷺ

خالق جو شهڪار محمدﷺ
حق جو آئينه دار محمدﷺ

تو تان سندم جند ڙيءَ کي گهوريان
هڪ ڇا، سهسين وار محمدﷺ

مڪي مديني جون سڀ گهٽيون
هڪ ڀيرو ڏيکار محمدﷺ

دل جي تمنا آهي، جيئري
توکي ڏسان هڪ وار محمدﷺ

شافعء محشرﷺ، ساقيءَ ڪوثرﷺ
رحمت جو ڪردار محمدﷺ

"ارشد" تنهنجو ادنيٰ چاڪر
اي عالي سرڪار محمدﷺ.

"خاڪي" جويو

●

ڪنڊن، ڪيرڙن، جهنگن، جبلن منجهان راهون اسان گوليون،
ڏئي هن ڏيهه وارن کي، لهوءَ جي لات جون لوليون.

ڏئي کي ونجهه وانجهين کي، وڙهڻ جا ولجهه وانجهين کي،
حياتيءَ جي سندوءَ تي آنديون آهن اسان ڇوليون.

حياتي هيءَ عاجن جي، گذاريون گوندرن ۾ ٿا،
ڏڪاري ڏيهه مان ڏنجي ڏڪن جون نڪتيون ڏوليون.

ڪنهي ڪيڏي وڏي ويڙهاند هرهڪ ڪاپڙيءَ آهي،
ڏنيون سين ڪاڪ ڪاريءَ ۾ هزارين رت جون هوليون.

اسان جي سونهن جي سسئي پهاڙي پيچري تي آ،
پنهون جي ڪاڻ آن کي، پاڻ روهن منجهه ٿا روليون.

ڪٿي کي چنگ وجهندا بنگ پيجل پاڻ کي تاڻي،
پڏايون تار جي ڪنهن وار جي پاڪار جون پوليون.

لٿين ڪنهن سوچ جي اڄ لوچ جا ڪي سنگ ليسرن ٿا،
نکر جي خوبرو "خاڪي" خيالن جون ڪنڌيون ڪوليون.

مير محمد پيرزادو

موکي تنهنجي مُک جو، مٺي ٽڙي جهڙن سانُ،
تنهن لئه سر جو دان، ڏيئي مٺارن موڪيو.

●

موکي تنهنجي وڻن، گهايا منهنجا گهوٽڙ،
نوائي جن ليئڙ، سري کي سجدا ڪيا.

●

موکي مرڻو سڀ کي، هنئي رهندي ڳال،
مٺارن مثال، تنهنجو نه ڳڏيو ڪهوٽ ڪو.

●

موکي ڪيئن ميجان، ته مٺارا مري ويا،
اهن ڪي اڄان، ڪاهيو بار ڪلال جي.

●

وٺيءِ پريل وڙهڻ ۾، چڙڪي چوڏهينءِ چنڊ،
مالڊا اهو منڊ، موت مٺارن لئه ٿيو.

●

مٺارن جي موت تي، هيئي وسي ماڪ،
هرهڻ جا پياڪ، ملهه چڪايو مُڌ جو.

●

مٺارن جي موت تي، مرڪي پيئي مُنڌُ،
کوله رکيو جن ڪنڌ، مانُ رکي ويا مُڌ جو.

●

مٺارن جي موت تي، پنڻ نه ڪندي آن،
ورچي ڪيئن وهان، تن جي منزل ماڳ ڪان.

●

مٺارن ماري، موت رنو هو رت ڦڙا،
جن جي دم سان دنگ ۽ سرو، سهاري،
موکيءَ کي ماري، رنان سانڻ رهان ٿي.

●

مٺارا مري ويا، ساڳيا ڏينهن وريا،
موکيءَ تن لئه مُڌ جا، ڪيئي دلگ پريا،
سري ڪونه سريا، پياڪن پنڌُ پلاليو.

●

مٺارا مري ويا، ساڳي منڊ وري،
موکيءَ مُڌ هٽن ۾، چاهت کي چري،
وڃي هند مري، پياسن ڏي پر ڪري.

●

مٺارا مري ويا، موٽي ساڳي منڊ،
هجن ها هو هند، ته مُڌ ورهايان مفت ها.

●

مٺارا مري ويا، ڪٺيءَ سوڙيا ڪر،
هيان سودن سرَ، مٺان ساڪون مُڌ جون.

●

مٺارن مري، راهه ڪئي روشن،
پياڪن سندي، پيگ سان پوري پٽ پري،
هلو اڄ وري، پاريون ان مان ڏيئڙا.

●

مٺارا ۽ موت، پرچي ويا پاڻ ۾،
هر ڪنهن ڪان ٿو هوت، سر جون صدائون ڪري.

●

مٺارن ٿي موت سان، لڏيون اڄ لائون،
"پنيان اڇجو پنڌ ۾"، ويندي چيائون،
موکيءَ مکائون، سوکڙيون سلامن جون.

●

اڄ به انهن جي بوءِ، اچي تنهنجي مُڌ مان،
اڄ به انهن جي روءِ، مهڪائي ٿي مُڌ کي.

"وفا" نائن شاهي

●

هر گهٽي، هر موڙ تي مقتل ملي،
يا خدا! انسانيت کي دِل ملي.

ظلم سهندي، رحم لَهندي ڏينهن ٿيا، — ڪاش! ڪو منصف ملي، عادل ملي.

منزلن ڏي سڀ رهن ٿا گامزن، — منزلِ مقصود تي مُشڪل ملي.

ويو ميلي سون سان ڪوئي اهڙيءَ طرح، — جنهن طرح برسات سان بادل ملي.

سون گهٽي ڪٽ جوڙ ڪئي آهي وفا،
درد ئي ٿو پيار جو حاصل ملي.

تاج جويو

شاهه حسين جون ڪافيون

(١)

رانجهن جوڳي، مان جوڳياڻي، — چريو لوڪ سڏي!
ماس بدن جو آهه رڙي ويو، — سارو هڏ مڙي:
ساجن سان نه آهي سرتيون! — لمبي رات لڳي:
آءٌ ايالي، نيڻهن لاتان، — برهه باهه ڏکي:
شاهه 'حسين' لڳي سان آهيان، — لالن جي لاڙي:

(٢)

پُلجي آءٌ لڳيس ڙي پيڻرا — ايڻ جي چُهي تي:
جن پون پاڪ نگاهون، تن کي، — جڳ ۾ ڪير ٺڳي؟
ڪارو ريشم اڃو نه ٿيندو، — ڪانگ نه رنگ مٽي!
شاهه 'حسين'! شهيد آهو جو، — محبت منجهه مري:

(پنجابي تان ترجمو)

ا. ح جئسنگهاڻي سام

●

هي من ته منهنجي وس ۾ ناهه دل ڪسي ويو ۾ يار،
مون وٽ رهي فقط سڄڻ جي سِڪ ۽ آهه انتظار.
خيال يار ۾ خوشيون ۽ دک سڀئي هڪ ٿيا،
سِڪڻ فقط ٿيو سندم حيات جو طريقِ ڪار.
سُکن جون پيِ ٿيون ڪليون هيون سڏن جي ڪيت ۾،
آجڙ ڪري مگر ويئي سي فڪر دل سندم جي جهار.
ڏکوئي جا مني لڳي ٿي من کي سا ئي هڪڙي ياد،
ستم فقط چٽي ڪري ٿو دل سندم ۾ ان جي سار.
اديون پلي رلو ملو ٿلو ڪلو بهار ٿيو،
مگر جيا پي منهنجي لئه بس آهه صرف ياد يار.
توهين وجو چمن ۾ ۽ ڏسو گلاب و موتيا،
مان لڙڪ پنهنجي مان ٿي پوياڻ يار لئه ناٿو هار.
هي غم اندر جو "سام" سمجهه پنهنجو شعر و شاعري،
بس ڳالهه ۾ ملي اٿو ڪو قلب زار کي قرار.

"نشتر" نادُن شاهي

(۱)

تقدير تي الزام ڏئي ويناسون
اوهام پرستن ۾ ئي ٿي ويناسون
ڪيڏو آ عقيدت ۾ تغيّر آيو
پٿر جي خدائن کي مڃي ويناسون

(۲)

بس ذوق حياتي ۾ جيئون ويندا ٿا
جڻ زهر جو آ جام، پيون ويندا ٿا
هيءَ محفلِ غم آهي، هتي اي مي لوڻ
لڙڪن جا پيري جام ڏيون ويندا ٿا

(۳)

لمحن جي بهارن تي ڪڏهن ڪهڙو آ
مهمان قرارن تي ڪڏهن ڪهڙو آ
جي، صبح سڄڻ، شام عداوت سان رهن ٿا
ٿن موسمي يارن تي ڪڏهن ڪهڙو آ

(۴)

دل ۾ جي سڏي مولڪي و پهاريونه اڃان
اڪثرين ۾ ڪٿي مولڪي لڪايو ته اڃان
لفظن جي محبت ته زمالي ڪان ملي پئي
سيني سان سڪايل کي لڳايو ته اڃان

(۵)

دردن کي توانائي بہ ڏيون وينا ٿا
اشڪن کي رواني بہ ڏيون وينا ٿا
مرهم جا دلاسا بہ ڏيون وينا ٿا
زخمن کي جواني بہ ڏيون وينا ٿا

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

چاهت

آئون اڪيلو سوچيان ويو
هيڏيءَ ساريءَ هن دنيا ۾،
ڪوئي آهي جو تو چاهي؟
اندر منجهان آواز اچي ٿو:
ناهي ناهي ڪوئي ناهي.
ڪوئي ناهي، جيڪو چاهي.
هيءَ دنيا ڄڻ نفرت جي ڪا نگري آهي
مون لئي ريت پريت جي ناهي.
ڪوئي ناهي جيڪو چاهي.
جڏهن هھڙو خيال اچي ٿو،
سچ مچي ٿو هنيانءَ پچي ٿو.
پاڻان پوءِ مون سوال ڪريان ٿو،
ويهي ويهي ڏيان ڏريان ٿو:
آئون پلا ٿو ڪنهن کي چاهيان؟
ڪوئي اهڙو ماڻهو آهي؟
منهنجو من ٿو جنهن کي چاهي.
پاڻ منجهان پڙلاءُ اچي ٿو:
هڪڙو ناهي، سيڪو آهي.
سڀ کي آئون چاهيندو آهيان
چاهت لائق پاڻ جي ناهيان،
چاهت لائق پاڻ جي ناهيان.

نديم انصاري

تاريخ ڪائنات

اي آسمان، اي مردِ جوان حال و پير سال
تنهنجي اکين ڪان ڪين ڳجهو آ ڪو ماهه و سال
تو آ ڏٺو زوال زمين جو ۽ هر ڪمال
ايمان فروش ظالم و بي شرم و بد خصال
عادل، امين، صاحبِ ڪردار، بي مثال
پوشيده توکان آهه نه ڪنهن جو به ڪوئي حال.

هر عصر ۾ آ تنهنجي ۽ هر عمر ۾ زمين
ان جو شباب ۾ تو ڏٺو هوندو باليقين
غم کان ڏٺي تو هوندي سندس پرشڪن جبين
جانِ بهار ان جي گلستان ۾ گل جبين
محوِ خرام هوندا بصد ناز نازنين
گهايل ڪيو ڪو توکي به ڪنهن چشم سرمگين؟

منهنجي سوال ڪي جو ٻڌو چرخ بي حجاب
خنده زني سان مون کي ڪيائين تڏهن خطاب
سچ آ، درست آهه پڇيو جو اوهان جناب
هن مختصر سوال جو پر آ ڏکو جواب
ڇا ڇا ڏٺو آ منهنجي اکين ڇا ڪريان بيان؟
ڪيئن مون ڏٺو مڪين کي ۽ ڪيئن مون ڏٺو مڪان؟

القصه مختصر ته ٻڌايان ٿو واردات
انسان کي ڏٺا مون زمين تي ڪمين صفات
ها سجده ريز نفس جي قدمن تي ڏينهن رات
دولت ڪنهين جي 'لات' هئي، خواهشون 'منات'
الله جو حرام الهن لاءِ هو حلال
۽ ان جو دين تن جي هٿن کان هو پائمال.

ھڪڙن ڪي ھن زمين تي ڏٺم مائلِ فساد
فتنو الهن جو فرض ۽ عادت ھئي عناد
طاقت جي مئي ڪان سي ھئا بدمست بدنهاد
دعويٰ ڪندا ھا ڪي تہ خدائي جي نامراد
خلقِ خدا الهن جي ھٿن ڪان ھئي بيقرار
انسانيت وجود الهن جي ڪان شرمسار

سبزہ زمين جو ۽ گلن جي ٻلن تي ماڪ
زمزم اثر ۽ ڪعبہ صفت دلِ نگاہ پاڪ
جبريل وصفِ جن جو تصور بہ تابناڪ
منهنجا مہ و انجوم بہ جن جي قدم جي خاڪ
اھڙا بہ ھن زمين تي ڏٺم ڪيئي شاھڪار
ذرتي جو نورِ حسن جا موتيءَ ھا آبدار

الله جي رضا ۽ نبي جي ھئا مراد
پروانا شمعِ دين سندا ۽ وفا نزاد
تن کي وطن تان جان ڏيڻ جو سبق ھو ياد
تن جي لهو جي رنگ ڪان دنيا آ شاد و باد
جن جو جيئڻ مرڻ ھو خدا وحدة جي لاءِ
جن جو وجود سلڪ سندي آبرو جي لاءِ

علم و عمل جي جان ۽ سيف و قلم جا شاہ
ڪردار جن جو دين ھو پاڻ دين پناہ
باطل جي لاءِ برقِ محاسن جو مهرو ماہ
راحت پذير جن کان رھي ھردل و نگاہ
منهنجي اکين ۾ اڄ بہ ڦرن ٿا ھي واقعات
محفوظ آہ سيني ۾ تاريخ ڪائنات

●

سيوو خان موج لغاري

●

هر وقت اهلِ حاجت، حاجت روا کي ڳولي،
اهلِ سخا هميشه، ٻاهر گدا کي ڳولي.

وعده وفا ٻه آهي، هڪ قسم جي سخاوت، مشتاق تو محب جي، خوني وفا کي ڳولي.
ديدار جي عوض ۾، هئي ”لن تراني“ جي پڪ، تہ بہ ڪوهِ طور تي ٿيو، موسيٰ خدا کي ڳولي
دلدار ڏيئي دلبو، دلڙي ڪسي ڪٿي ويو، در، درسا دل ديواني، پئي دلربا کي ڳولي.
عشقِ جنون ۾ دائم، وحشي بہ رخ بيابان، معشوق جي محبت، ناز و ادا کي ڳولي.
مظلوم! ظالمن جي، ظلم و زيادتين کان، الله جي عنايت، لطف و عطا کي ڳولي.
ڪيڏي نہ آهہ دنيا، فاني جي چٽ پٽ پياري، پيو خضر سان سڪندر، آبِ بقا کي ڳولي.
شبخيز جي سراسر، شيطانيت تي شبخون، شيطان شر شرارت، بد مدعا کي ڳولي.
بيمار صحت خاطر، خواهان دوا دعا جو، ڪڏهين دوا تہ ڪڏهين، اهلِ دعا کي ڳولي.
تاڙي ڪسي تات آهي، مينهن مندائتن جي، موسم تي مست ٿئي، رحمت خدا کي ڳولي.
صياد جا جي صدها، صدما سهي ٻہ سر تي، باغات ۾ تي بلبل، گل جي وفا کي ڳولي.
برباد بادِ صرصر، ڪيو سبزين ڪي ساڙي، آئي بهار ٻر ۾، بادِ صبا کي ڳولي.
ٻر ۾ ٿيون بهاريون، ٻوڙا ڦٽا ڦلاريا، واهوند واهہ وايو، وٽندڙ فضا کي ڳولي.
هرڪنهن ڪي پنهنجي پنهنجي مقصد جي آهہ ڳولا، هردل تي پنهنجي پنهنجي، دارون دوا کي ڳولي.
ڪاغذ قلم ڪٿي مون، جئن ڪجهہ لکڻ ٿي چاهيو، الفاظ منهن ۾ آيا، ذهنِ رسا کي ڳولي.

محشر جي سخت گرمي، ڪان ٿي امان حاصل،
آيو آ ”موج“ سايہ، حمدِ لوا کي ڳولي.

اياز گل

●

دل گهرُيا دوست بہ ساريا نہ ٿين،
هبلوڪا درد وساريا نہ ٿين.

ري ڪوئي ٿي هليا آيا هن، سڪ دل ۾ تہ وهاريا نہ ٿين.
تنهنجوئي ناتہ سدا ياد رهي، شل لوان ناتو آچاريا نہ ٿين.
ياد آئين تہ اکيون پرجي ويون، شعر ڪاغذ تي آتاريا نہ ٿين.
سڪ وچڙن نہ ڪڏهن پي جيڪر، پنهنجا پيارا ٿي جي ڏاريا نہ ٿين.

مون کي مجبوريون، تو ڪي ڪي مسئلا آهن،
قول ڪنهن ڪان بہ تہ پاريا نہ ٿين.

آدل سومرو

ٻڌل قبرون

هي جهان ـ
حسرتن جو قبرستان آهي
تنهنجي منهنجي
او پرين!
آس تہ ساڳي آهي
هڪڙي لنڊڙي آس.
ٿون ۽ مان
هن طبقاتي ساڙيلي سماج کان
هار کائي
جيڪڏهن
هڪ ٻئجي لہ سکهياسين
تہ ڇا ٿيو ـ
تنهنجي منهنجي
آس تہ ساڳي آهي
لنڊڙي ڍڌل آس.
آءُ تہ ـ
پنهنجي ڍڌل آس جي
ڍڌل قبر تي
پيار جون ڏياٽيون ٻاريون
لوڪ کي ڀڌايون
تہ تون ۽ مان
هڪ آهيون
هڪ آهيون ـ
هي جهان ـ
حسرتن جو قبرستان آهي
۽ تنهنجي منهنجي
آس جي قبر ساڳي آهي
لنڊڙي ڍڌل قبر

الحاج رحيم بخش "قمر"

●

اي دلِ ناشاد ايندو شاهِ خوبان، عنقريب،
تو ٿئي تشريف فرما، جانِ جانان، عنقريب.

گل ٽڙيا اڄ گلشنِ اميد ۾ آيو بهار،
هر طرف هڪار ٿيندا، رشڪ ريحان، عنقريب.

نين ليئن سان ملائي، نيڻ ٺاريندو اچي،
مُرڪندي ڏيندو سڄڻ جامِ وصالان، عنقريب!

ڪيترا پيرا ڪيا احسان آهن مهربان،
۽ وري ٿيندا الهيءَ جا مون تي احسان، عنقريب!

تو اچي دلدار تو وٽ، هيئن چيو بادِ صبا،
ڏور ٿي ويندا سڀورا دل جا ارمان، عنقريب!

لات ڪالڪل تو لنوين ۽ ڳيرهه ڳريو وات سان،
اک تي ڦڙڪي تو اچي ٿو ماهِ ڪنعان، عنقريب!

يار جي گفتار ۽ ديدار ۽ جلون ڪري،
منهنجو گهر ٿيندو ارم روحِ گلستان، عنقريب!

ڪالهه ڪانگل هيئن چيو، تنهنجي اڱڻ دلبر اچي،
دور تنهنجو سڀ ڪندو دردِ فراقان، عنقريب!

خواب ۾ خوش ٿي چيو، ڪنهن اي "قمر" مسرور ٿي،
ٿي رهيو سڀ آهه تنهنجي سک جو سامان، عنقريب!

ڪو نه ايندو لحد ۾ مَلڪن چيو، تن کي چئه،
ايندو ايندو غيرتِ چشمِ غزالان، عنقريب؛

رحمة اللعالمين، جي آسري آهيون اٿيم،
احمدِ مختار ايندو محبوبِ رحمان، عنقريب!

اڄ "قمر" ۽ سڄ، ستارا رقص ۾ آهن ڪتيون،
ايندو ايندو غيرتِ چشمِ غزالان عنقريب.

نور شاهين

●

نہ ماڻي سگهيس مان مهربانيون،
پلئو نيٺ پاتم پريشانيون.

نہ ڪا انتظاري نہ باقي تڙپ، سڀئي ختم ٿيون رنگ ساماليون.
نہ تو ۾ وفا ۽ نہ مون ۾ خلوص، ٻنهي لئي ٿيون هاڻ آسانيون.
وفا مان وفا ۽ جفا سان جفا، انهيءَ ڳالهہ تي ڇا جون حيرانيون.
رهي خوش سگهي ڪو جي منهنجي بغير، تہ مان ڀڻ قبوليان ڇو ويرانيون.
ڪئي سون هئي پيار ۾ انتها، ڪتي ٿيون لين اهڙيون ديواليون.
رکيم درد فرقت اڳيان دل جگر، سدائين جهليم اهڙيون مهماليون.
ڪئي جڳ ٿيا، سُنهن هيٺي موڙيو، ڇپن ٿيون اڃا دل ۾ سي ڪانيون.
ٿيان ڪنهن جي ڇو، منهنجو ڇو ڪو ٿئي، اڃا يون ڪٿان ڇو پريشانيون.
ڪجن بيوفائن پنيان ختم ڇو، امانت خدا جي ڏلل جانيون.
اڪين جن تي فرزانہ مجنون ڪيا، ڇريون ٿي ويون سي ئي فرزانيون.
وفا تو سان ٿيي ٻيي تحاشا ڪيم، اڃا ياد آهن سي لادانيون.

سهي ڪانہ 'شاهين' شايد سگهيس،
محبت جي دنيا جون تابانيون.

مهر پروين

●

مون کان تون محبوب منهنجا، دوُر گهارڻ ڏي ڇڏي!
جيءَ جڏي ڪي ڏيئي ڏڪڙا، ڏيل ڏارڻ ڏي ڇڏي!

دل ڪسي ڏاڙو هئي، گهورون ڏيئي، گهائي گهٽي،
حب" سان هينئڙو هٽي، وارث وسارڻ ڏي ڇڏي!

سڪ منجهان سهڻل سڏائي، نيڻ نيڻن سان ملائي،
'پرتِ - پڙ' ۾ پيو پائي، پوئتي وارڻ ڏي ڇڏي!

موت اچ هيڪر هلي، وئي جان جهوريءَ ۾ جلي،
پَل ڇڏي ڪر ڪا پلي، محبوب مارڻ ڏي ڇڏي!

'مهر' تي ڪر مهر مَن، ۽ وجهہ ٻاپون ساريون ٻن،
'سا ڪُهاڙي، سو ئي ڳَن" چوٽي چارڻ ڏي ڇڏي!

مريم مجيدي

●

هاڙهي هنجهه مان سورج ميرڪي،
لهر لهر تان تڙپي تيرڪي.

چاهت جي چنوڊيل ۾ ويهي، چوڪر لوڪ لڪاءَ کان چرڪي،
ڪيڏو هاڻو ڳهيلو آهي، اوڪ مٿان ٿو اهلي اِرڪي،
ڪلالڪر جو هرڪو ڪونڌر، ڪوڙ ڪڙايو پيري پيرڪي،
ڪارونجهر جي ڪور مٿان هُو، چاڻ اجهو ٿي اولاد ڊِرڪي.

پشپا ولڀ

آئون جيڪي گيت رچيان

مان جيڪي گيت رچيانَ
جن کو پرت پريان
جڏهن ٿئي سالجهي ڏاڍو
۽ پکي ٿين آکيرن پيڙا
پوءِ ڪن پل ۾ بس
رات شهزاد و چنڊ آڪاش تي چمڪي
منهنجي اکين مان ڳوڙهو ڪِري
۽ گلي تي ٽڪ مڙهجي.

مان جيڪي گيت رچيان
جن مان راند ڪيان
منجهند ويل جڏهن هجن سڀ آرامي
مان آٿان پنهنجي کٽ ٿان
پنهنجي ڪڙڪي تي دل پئي ڌڙڪي
پنهنجي جيڏين کي سڏ ڏيان.

مان جيڪي گيت رچيان
جن مينهن ۾ پُسان
هميشه کان آشا آهي منهنجي
تيز مينهن ۾ پُسان

پر!
گهر منهنجي جي ڇت ٽيري لاهي
هيٺ پار کينهوُڙي سان کيڏن مينهن ۾
۽ مان زور سان دري بند ڪريان.

مان جيڪي گيت رچيان
جن کو خواب رنگين ڏسان
رنگن سان راند مون کي ڏاڍي آهي پسند
رنگ آهن هوا ۾،
پارن ۾،
۽ ڳالهين ۾ آهن رنگ
رنگ ئي رنگ پکڙيل آهن
ذهن منهنجي جي ڪئنواس تي.
پر ڇا سچ پچ ٻاهر گل آهن ٽڙيل!
۽ ٻار پوپٽ پيا پڪڙين!
ڇا تون سچ پيو چوين!
ڪٿي آهي منهنجي عينڪ؟
اڄ آئون ڪجهه جهڪو ڏسان ٿي.

نثار بزمي

•

اي منهنجا محبوبا! هن سهمان جي پارت اٿئي،
بيٺو آهيان، درُ جهڙي دربان جي پارت اٿئي.

ساهه ۾ ساڻيندو آيو آهيان سالن کان سڄڻ!
ساهه ۾ ساڻيل انهيءَ ارمان جي پارت اٿئي.

واعدا پنهنجا وساري تون ستان وڃي رهين،
منهنجا سائين! عهد ۽ پيمان جي پارت اٿئي.

تنهنجي در کي درُ شفا جو سمجهي مان، آيس هليو،
درد ڏنا دل ۾ دُکن، درمان جي پارت اٿئي.

سڀني، جو ٽالو ڇيني رُسوا متان، مون کي ڪرين،
شل جواني سائين، منهنجي مان جي پارت اٿئي.

دل مان ڪڍُ سرساهه کي تنهنجي متان گهوري ڇڏيم،
هن سعادتمند جهڙي سامان جي پارت اٿئي.

عاشقيءَ منهنجيءَ ڪيو مشهور توکي ملڪ ۾،
عاشقِ ناشاد جهڙي احسان جي پارت اٿئي.

مان گهڻو مجبور آهيان وسُ نٿو ڪوئي هلي،
منهنجي هرجڏهي ۽ هرجولان جي پارت اٿئي.

شمع تنهنجي حسن جي مون کي متان ساڙي رکي،
اي پرين پيارا! پتنگ پروان جي پارت اٿئي.

تون ۽ مان انسان آهيون هڪ نسل، هڪ رنگ جا،
اي تونگر! هن غريب انسان جي پارت اٿئي.

عيب تون محبوب! "بزمي" جا ڳڻيندين ڪيترا،
نازپرورا بس ميڙئي نادان جي پارت اٿئي.

پير بخش "پياسي"

جڏهن چنڊ چوڏهين سندي رات ٿيندي،
تڏهن تو سان پنهنجي ملاقات ٿيندي.

پهو چنڊ ٽڪجي پوئين پهر ۾ جيئي، اَڌي رات ويندي ته پرڀات ٿيندي،
ڪيڙي گل پيا جي گلشن ۾ چوڏس، ته خوشبوءِ جي اُت پوءِ برسات ٿيندي.
پنهنجو ڀي ڪوڪڻ نه ڪوئل کان آ گهٽ، تنهنجي تات سان ڪا مٺي لات ٿيندي.
وياسين جي پل لاءِ وڇڙي ته ڇا ٿيو، وري وائي سُنهنجي تُنهنجي وات ٿيندي.
سندءِ دل ۾ جيون سندي جوت جلندي، پنهنجي پر ۾ اونده مري مات ٿيندي.
هٿي هوڪا حق جا سوريءَ ڏي هلبو، سرن جي جتي ڪاٿي خيرات ٿيندي.
پنڪي جي ٻن ۾ نئين تڙپي پياسين، پنهنجي ڏات سورن جي سوغات ٿيندي.
اڃ سنسان ٻن جي ويرانن منجهان، ڦري دل جي دنيا هي محلات ٿيندي.

ڀيانڪ ۽ تاريڪ راهن تان 'پياسي'،
جڏهن زندگيءَ جي شروعات ٿيندي.

مختيار ملڪ

تو بنا اڄ قرار ڪهڙو آ،
دل تي بس اختيار ڪهڙو آ.

اڄ ته ڪوئي ٻه ناهي اچڻو پر- سولڪي هي انتظار ڪهڙو آ.
منهنجا سڏڪا ۽ لڙڪ تنهنجا هن، منهنجو تنهنجو پيار ڪهڙو آ.
دورڪو جي ٿيو هجي جنهن کان، دل الهيءَ کي قرار ڪهڙو آ.

تون ڪرين پيار ٿي پٺي جنهن سان،
تنهنجو سو مختيار ڪهڙو آ.

ڪنول لهاڻو

وائي

ٻڌي جي ٻه ويا، منهنجا روپ هٿيا،
آءٌ نه آهيان اجنبي.

مون ٽي جل ۾ جالڇيو، پنهنجو من پيا،
آءٌ نه آهيان اجنبي.

پريت جا هن پار ڪان مون ٽي ڪيت ڇيا،
آءٌ نه آهيان اجنبي.

سالجهي ڌاٽي سنڌو ء ۾، منهنجا ڀاڇا پيا،
آءٌ نه آهيان اجنبي.

منهنجا پيار پاڻيء ۾، ڪنول گل ٽيا،
آءٌ نه آهيان اجنبي.

ھر ھر ٻڌي ۾ مون توکي ڪيڏا سڏ ڪيا،
آءٌ نه آهيان اجنبي.

انيس انصاري

•

رات مون هڪ خواب ڏٺو،
يار کي بي نقاب ڏٺو.

مون ڏٺو يار کي بي حد، بي تحاشا جناب ڏٺو.
حسن کي عشق جي آڏو، بي ڌڙڪ بي حجاب ڏٺو.
هي پڳهر هو ڳلن تي يا، ماڪ سان تر گلاب ڏٺو.
حسن کي مون ثبات ڏٺي، عشق خانه خراب ڏٺو.

روح کي قيد هستي ۾،
زندگي هڪ عذاب ڏٺو.

صوفي ساجد سرشاري

●

کو حسن ٿيو خدائي جي سينگار واسطي،
کو آبرو ٿيو مصر جي بازار واسطي.

اکيون سکن خراميءِ رفتار واسطي،
ڪن ٿا سکن حلاوت گفتار واسطي.

بيتاب حسن آهي پرستار واسطي،
عشق آهي مضطرب رخِ انوار واسطي.

تاج و ڪُلهه مليا سرِ سردار واسطي،
منصور جوئي سر هو فقط دار واسطي.

عشرت ڪده جهان آ زردار واسطي،
عسرت ڪده جهان آ نادار واسطي.

ايندي اسان جي چين و سڪون غيب ٿي ويا،
آياسين ڇڻ ته دورِ صد آزار واسطي.

آ باليقين گهڙي هي تردد جي، غور جي،
گل واسطي ۽ ساڪنِ گلزار واسطي.

بيمار ذهن کي ٿي رهي کهرج خون جي،
ايندو هي امتحان دل بيدار واسطي.

ٻُر عزم کي ڪشادگيءِ دوجهان ملي،
پر تنگ تر جهان ٿيو بيڪار واسطي.

ضائع ذرو نه ٿيندو هُتي خير و شر مندو،
تنبيهه آ هوشيار و خبردار واسطي.

توڪي پرين ٻڌي آ تڪي تار ۾ وڌو،
پُستان بچڻ آ فرض وفادار واسطي.

ڇا ٿيو، ڪچو گهڙو هو، مگر پرت هئي پڪي،
پاتار پيئي ٻُڏ مُئي ميهار واسطي.

لقمانِ حسن! فيض هجي جنهن ۾ ساڪپي،
هڪڙي نگاهه برهه جي بيمار واسطي.

هُن کي ڏسي نه ڏيهه نه آئون ڪو پيو ڏسان،
اکيون مون بند رکيون اکين ٺار واسطي.

محمل ۾ مستِ خواب آ ليلٰيءِ عمر، پر،
ڀٽڪي پيو قيس يار جي ديدار واسطي.

”ساجد“ گهڻا هجومِ حسينان ڏٺم، مگر،
ذوقِ نگاهه وقف ڪيم يار واسطي.

واجد

●

جيون، تنهنجو دم ۽ خم ڇا ڇنجي!
مليو آزل کان غم ئي غم ڇا ڇنجي!
اکيون اکين سان سلن، ۽ وچڙن! پنهنجي نينهن تي هيءُ ستم، ڇا ڇنجي.
تنهنجو روئيو ماري به تن، جياري به، پنهنجي پيار جو هيءُ ڀرم ڇا ڇنجي.
هٿ وٺين مان ڏسي کلڻ ۽ کلي چڙڻ، تنهنجو هيءُ حجاب صنم، ڇا ڇنجي.
گل تي وهي آيل ڳوڙها اکهي چوڻ:
گذري ويندي شام الم، ڇا ڇنجي!

مشاهد منگي

●

روشنين جا ليڻ ترڻ،
کوماڻا هين من ڪنول.
چنڊ ٽڪر ٽيو، ڇا ٽيو، آهن پڻ احساس منل.
ڏوڪيندو آيو درياهُ، تار پاڻيءَ ۾ ساهه گهٽيل.
توکي غرض غزالن جي، مون کي پنهنجي آهه لڳل.
ڪٿي روح پناهه وٺي،
گهر جي هر ديوار پگل.

زيب سنڌي

●

هوجاري سان پريت جو،
جو ٿيا مون تي ڪاهيو.
آءٌ ته عاشق آهيان، دليا وارئو، ڇا هيو؟
هوهت جهڙو من اٿم، جو ٿيا مون کي گهايو.
چندا! چکور هو ٻجي، مون به توکي چاهيو.
جو ايڏي خاموشي آ،
ڳايو ڪجهه ته ڳايو.

بشيراحمد "شاد"

تنهنجا لِيڙ لشيلا ساجن،
تنهنجا ليڙ لشيلا.

تنهنجي مرڪڻ ساڻ ٿا مرڪن، گلڙا ڳاڙها پيلا سلجن،
تنهنجا ليڙ لشيلا.

مور، چڪور ۽ ڪوئل ڪلاجي، ڳايا گيت رسيلا ساجن،
تنهنجا ليڙ لشيلا.

مرڪهه مري پيو منهنجا جاني، ليڙ ڏسي شرميلا ساجن،
تنهنجا ليڙ لشيلا.

توسان لينهن نڀائڻ خاطر، حال وڃايم حيلا ساجن،
تنهنجا ليڙ لشيلا.

تنهنجي لاڙ نوائي ڇڏيا، هوڏي زور هٺيلا ساجن،
تنهنجا ليڙ اشيلا.

شفيع چانڊيو

●

اسان ته ساجن تنهنجي ڪاڻ،
پلجي وياسين پنهنجو پاڻ.

پيار ۾ ڪو پڇتاءُ نه ٿيندو، طعنا مهڻا ڪٿبا ساڻ.
او تو لئه وياسين متجي، جاڻ وڃائي تي اڻ ڄاڻ.
سور سٺاسين سر تي تنهنجا، هونئن اسان ڪي ڪنهن جي ڪاڻ.
پتَرَ پتَرَ پنڌ اسان جا، سَنڌُ سَنڌُ ٿيو رتو ڇاڻ.

يار "شفيع" خوشيون آئين ها،
دل آندي ٿئي دردن ڪاڻ.

احمد خان مدهوش

●

فرشتا ڪئي ويا خطا اوستائين،
تہ تنهنجي بہ پهتي عطا اوستائين.

نشان منهنجي سجدن جا ڏ‌ر تائين هوندا، اگر تنهنجو آ نقش پا اوستائين.
پُندم تنهنجي پازيب جو ساز دلڪش، سڏيم دلربا دلربا اوستائين.
نظر تنهنجي پيرن جي دز آئي جيسين، ڪئي مون بہ تنهنجي پڇا اوستائين.
پکيڙيل ڏٺم زلف عالم ڪان اڳتي، چڏيم وا ڪري مدعا اوستائين.
ڪُليل فيض تنهنجي جو در جيسين رهندو، گداگر جي رهندي صدا اوستائين.
ڏئي منهنجي ڏوهن جي حد جيستائين، ڪيو تو ڪرم آ روا اوستائين.
محبت سان سُرڪي ڪندين ها نہ جيسين، تنگيل رهندو دست دعا اوستائين.

قضا هوش مدهوش جاتي ٿين تا،
وٺي آئي مونکي قضا اوستائين.

سوز هالائي

●

ستارن سندي چات آهي چمڪي،
هوائون بہ آيون ڪٿوريون ڪٺي.

سُهائي، آهائي، ستارن بہ سيرجهي، نہ ڪنهن چنڊ جي گهرج پيئي کٺي،
سفيديءَ جو سرمون، سجاڳيءَ آ پاتو، ٿي اڪ اڪ لڳي هاڻ هيري ڪٺي،
ڪري رات جي چيڙهہ پربل چڳن بہ، پرهہ، پيار جي آڱرين جي ڦٽي.
نہ پيجل، نہ ڪينر، نہ سورٺ، نہ سڏ ڪا، صدائن ڪيو هنڌ آخر هٽي.
”وهائوءَ“ جي ويلي پيهي پڪاريو، لڳي تو جڻ بات آهي بٽي.

اُجهامي نہ سگهندا، ٿڌا ڪين ٿيندا،
ڪڏهين ’سوز‘ ڪي ڏرتتيءَ جا ڏئي.

”عاجز“ آچڻ

وائي

ڏار ڪري ويا ڏاري،
جيڏيون جاڙ ڪري ويا،
ساري مون معذور ڪي، سُرتِ ڄڃي ويا ساري.
آڏو آريچن جي، آهي ضعيفن زاري،
اوڪيون چاڙهيون چاڙهڪا، آئون مصيبت ماري.
ڪين ڪيائون ڪوهه ۾، پَرت سندي پونواري.
تال نيائون پاڻ سان، ’عاجز‘ جي آڌاري.

نظام الدين ”زائر“

●

جڏهن ڪان پرين تو پيڪو مون ڪان پيرو،
تڏهن ڪان ئي دردن ڪيو دل ۾ ديرو.
سندھ ٻيرُخي منهنجي قسمت جي گردش، اچي ويو آ تنهنجي نگاهن ۾ ڦيرو.
وسامي وئي شمع ٿيو آ سويرو، سڄڻ تنهنجي سِڪ ۾ جلي منهنجو جيرو.
گُلن جي مٿان تنهنجي زلفن جو عالم، انهيءَ روشنيءَ ۾ وئي ٿو اُڌيرو.
سندم دل جي هر مسئلي جو اي ’زائر‘،
فقط هڪ نظر سان ٿيو آ نبيرو.

سڄاڳ سنڌي

●

ڪونهي قرار ڪنهن کي، هڪ پي گهڙي!
ڇو ٿا ڪيو پنهنجي، او زندگي ڪڙي!
انسان جي انسان سان، جڳ ۾ جنگ ڏسي، امن ۽ انسانيت، رلن پيا رڙي!
ڪنهن کي ڏڪند ڏسي، ويتر ڏڪايو ڇوٿا، ڪا جا هئي باقي، وئي ما پي سڙي!
انس جو چرچو ئي رکو، زبان ۾ پڌجي، ڪٿان اچي آ ڪلفت، انسان سان اڙي!
مري نان ٿا نفرت، ڪي پيار پنهنجا پچن،
رنگينيون ۽ رنگ رچن، ميٺا پون ماڻهو ڙڙي!

اسحاق "راهي"

اي منهنجا وطن

اي پاڪ وطن، شانِ جهان، رشڪِ زمن،
اي جانِ وطن، آنِ وطن، دل جا چمن،
جنت جا هتي لطف شب و روز ملن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

ملت جو هتان درد دوا پائي ويو،
هر زخم سرِ عام شفا پائي ويو،
القصه هتي در تا عنايت جا کلن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

هر صبحِ وطن عظمتِ انسان جو بيان،
هر شامِ وطن جهدِ ترقي جو نشان،
هر ديس نشين ڏئي ٿو صداقت جو سخن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن

هت واري جي ذرن تي فدا لال رهن،
هت پٿر جي زمين تي تا بلند هوش ٿين،
هت ڪيرڙ ليون لاٽا ٿيا رشڪِ چمن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

مهراڻ جي سوجن جو اثر خوب ٿيو،
درياءَ جي رواني جو قدر خوب ٿيو،
ڪيڏا تا عميق مان گهُر جام ملن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

ڪيان تنهنجي نظارن تي نظارن کي فدا،
ڪيان تنهنجي گلستان تي بهارن کي فدا،
جنت جا ڏنا لطف هتي تنهنجي چمن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

اي دل جي زمين، پاڪ زمين، پاڪ وطن،
افلاڪ نشين تنهنجي مٿان رشڪ وڻن،
جنت جون اچي حورون هتان حسن وڻن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

مايوس پيلا ڪيئن هتي بخت رهن،
محتاج هتي جو ٿا سدا تخت رهن،
قسمت جا ستارا هت روشن ٿا رهن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

شل صحرا وسن، تنهنجا پنيون پارا وسن،
شل ڳوٺ وسن رستا وسن چارا وسن،
ٿر لاڙ ڪڇي ڪاڇي سندا ديس وسن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

هي ديس نظارن ئي نظارن جو فقط،
هي ديس چراغن ۽ ستارن جو فقط،
چاندوڪي جي چانڊاڻ ۾ سڀ شهر وسن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن.

تڪميل جي منزل تي رسي ڳالهه ڪبي،
توهين ارادن جي ڪرڻ ڪين ڏبي،
خطرات مقابل جي ٿين پل نه ٿين،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

منزل تي رسڻ وارا ارادا ٿا رکون،
سڀ گڏجي انهيءَ راهه جا "راهي" ٿي هلون،
آساليون هجن توڙي ڪي خطرات هجن،
اي منهنجا وطن، منهنجا وطن، منهنجا وطن!

”منير“ سولنگي

•

وات ويندي وٺي ويو ڪوئي،
چين دل جو ڪٺي ويو ڪوئي.
روڙيا آسمان سان تارا، هام هيڏي هڻي ويو ڪوئي.
توکي ڍولڻ گهڙي گهڙي ساري، پيلي پن جان ڇڻي ويو ڪوئي.
باوفا هو يا بيوفا ليڪن، سن جو موتي ٻڻي ويو ڪوئي.
دل جا جذبا ”منير“ جرڪائي،
منهنجي دل جو ڏڻي ويو ڪوئي.

بيوس بازيدپوري

•

اسين خود مست آهيون يار، هنن مستن سان منهنجو ڇا،
پيارون کهڙيون مستن تي، ڀلا مستن سان منهنجو ڇا.

لب ياقوت گل رخسار، ڪنيڏڙا يار جا ڪاڪُل،
سپين پارين سڄڻ مٺو آ سينگارن سان منهنجو ڇا،

منو محبوب، منهنجو آ، منو قندء مڪرر ڪان،
شڪر گفتار گوهر يار جي گفتن سان منهنجو ڇا،

اگر مون کي شرابِ لال احمر سان پري ساقي،
پياري ڍولء گر ڍڪء ڍڪء تہ ميخانن سان منهنجو ڇا.

منو ماهِ لقا محبوب ٿي ٿي ميزبان منهنجو،
سڪائون ڇو سڪان سوَ سوَ ۽ مهمانن سان منهنجو ڇا،

ڀلا آغوش منهنجي ۾ جهلي ٿي چند ڏرتيءَ جو،
سلامي ٿي پون مٿا تہ تو پارن سان منهنجو ڇا.

رقيبِ روسيه اندر جي ڪاري، وات سنڙي ڪان،
بچائج مولا منگرئي کي تون، منهن ڪارن سان منهنجو ڇا.

شاهه زمان "شير"

قطعات

منهنجو دنيا ۾ سچ تو کان سوا ڪير نه آ،
دل جي راحت ۽ خوشي منهنجا مٺا! ڪير نه آ،
تنهنجي ٻانهن جا سهارا ٿا حياتي بخشين!
منهنجو غمخوار ۽ دردن جي دوا ڪير نه آ.

دعائون ڪيتريون گهريم وصال جي خاطر،
مگر وري به سڄي عمر انتظار مليو،
الاجي ڪهڙي خطا ٿي وئي محبت ۾!
وصالِ يار جي بدلي فراقِ يار مليو.

محبت ۾ ليکا ڪري ڪونه سگهيا،
پرايا يا پنهنجا ڪري ڪونه سگهيا،
ڪيلي تختہِ دار تي "شير" چڙهيو،
اصولن تي سودا ڪري ڪونه سگهيا.

پيار مان توکي هڪ چماٽ هڻان!
ڊپ اهو آ ته هٿ ڇنو نه ڪندو،
بيوفا! ڏس هي التجا منهنجي،
پيار اهڙو نه ڪنهن ڪيو نه ڪندو.

شاهديون ۽ شهادتون ڪهڙيون،
بي رخي جون شڪايتون ڪهڙيون،
بس اميدن تي ڏينهن گذرن پيا،
عشق وارن جون حالتون ڪهڙيون!

زندگي نالو مسڪرائڻ جو!
ڇا ضرورت جو مسڪرائي ڪير!
زخم ڪيڏا ڏئي ٿي هڪڙي مرڪ،
عمر ڀر جو به غم پرائي ڪير؟

ڇا عُذر ۽ بهانا ڇا مجبورين جي ڳالهه!
دل ۾ هجي خلوص ملاقات ٿي وڃي،
تسليم ۽ رضا جي فقط ڳالهه جي هجي،
ڳالهيون ڪندي، ڪندي ۽ ڪندي رات ٿي وڃي.

ڪابه شئي تي نه دائمي آهي،
غم ڪڏهن ۽ ڪڏهن خوشي آهي،
وس نه پهچي جتي، اتي سوچڻ،
جڻ خيالن جي خودڪشي آهي.

پيار جلدي تون پيار اي ساقي،
آ ڏکيو انتظار اي ساقي،
زهرِ قاتل به ڏين ته جلدي ڏي،
پر نه ترسائي مار! اي ساقي.

ياخدا! اڄ وصالِ يار ٿئي،
ذڪر هي ڏينهن رات بنجي ويو،
حسرتن جا عذاب ڇا چئجن،
غم شريڪِ حيات بنجي ويو.

آهون دانهون، فراق، فڪر و غم،
ڇا رکيو آهه پيو محبت ۾؟
ڪو ٿو ديوانو ٿئي ۽ ڪو شاعر،
زندگي زهر آ حقيقت ۾!

مون هن ڏي نهاري ڏٺو هڪ نظر!
رقيبن ۾ ٿيندا رهيا فيصلا،
خدا جو قسم ڪوبه مطلب نه هو،
سزائن جا جاري ٿيا سلسلا.

مقصود گل

حياتي

حياتي درد غم آهي ته دردن جي دوا پڻ آ،
حياتي غم الم آهي، خوشيءَ جي چڻ صدا پڻ آ.

حياتي زهر قاتل ۽ زهر جو پڻ علاج آهي، حياتيءَ ۾ سهڻ سختيون ته مردن جو رواج آهي.
حياتي وهه ڳڙي آهي، زهر کان پڻ ڪڙي آهي، مگر دلبر جي پاڪر ۾ غنيمت جي گهڙي آهي.
حياتي سور سان ناسور ٻنجي پئي غريبن لئه، مگر ساڳي حياتي لور ٻنجي پئي اميرن لئه.
حياتيءَ جي گهڙي هڪڙي ته ڪن تي بار ٿي پئي، وري ساڳي حياتي ڪن جي لئه گلزار ٿي پئي.
حياتي درد غم آهي، نسوروئي الم آهي، مگر محبوب جي هوندي اها لطف و ڪرم آهي.
حياتي آزمائش آ، حياتي امتحان آهي، حياتي باغِ جنت آ، حياتي گلستان آهي.
حياتيءَ ۾ مٺا شامل اگر مهر و محبت آ، حياتي چڻ غنيمت آ حياتي سا ته نعمت آ.
حياتيءَ ۾ ملي ٿي جيڪڏهن الفت عجيبن جي، اها بيشڪ حياتي آ وڏن ڀاڳن نصيبن جي.
حياتي تاج موتين جو حياتي هار هيرن جو، حياتي سيج ڪنڊن جي حياتي مينهن تيرن جو.
حياتي جنهن ۾ شامل آدميت سان پيار آهي، اهائي زندگي سمجهو ته چڻ ٿي پروقار آهي.
حياتي ۾ نٿو جيڪو ڪري انسان سان الفت، الهي انسان تي هرڪو ڪري ٿو سئو دفعا لعنت.
حياتي درد پڻ آهي حياتي آهه درمان پڻ، حياتي عيش ڪن جي لئه حياتي آهه طوفان پڻ.
اهائي زندگي آهي جنهين ۾ پيار ڌرتيءَ جو، سدا نفرت جي لائق آ ٿيو غدار ڌرتيءَ جو.
حياتي سا سجائي آ جنهن ۾ درد انسان آ، بنا سوزِ جگر جي آدمي ٿيو چڻ ته حيوان آ.

حياتيءَ ۾ محبت جا ٻه ٿي ”گل“ يار پوکي ڇڏ،
ولدي خوشبوءِ ڌرتيءَ کي محبت سان موکي ڇڏ.

محمد علي پٺاڻ

ڪارو پاڻي

ڇمندي ٿي لاڪاميون،
اولڏاهيون،
بيماريون،
۽ بيزاريون،
جيون جو هر رستو،
ڪنهن نه ڪنهن سازش سان،
ٿيو پيو آهي.
هرآس سنگسار ٿي رهي آهي،
۽ سرحدون،
صليبن تي سڏڪي رهيون آهن.
ساهه مٺ ۾،
سوچ مفلوج،
اکيون ڪليل،
ديد لهه ٿي نه،
ڪارو پاڻي.
زندگيءَ جي ڪمزور ڪرڻن ڏانهن،
تيزيءَ سان،
وڌي رهيو آهي.
بچاڙڪا پل،
۽ سڪرات،
اکين جي وٿين مان،
لُنندڙ،
ٿنڪندڙ،
۽ چڙيون هشندڙ.
ارمانن جو آجهل ريلو،
بيوسي،
پار تون،
هڏڪيون،
هڏڪيون،
۽ هڏڪيون...
پوءِ اهو ڪارو پاڻي.
زندگيءَ جا ڪمزور ڪرڻا،
اجهائي ويو هليو،
۽ ڪنڌن ۽ پٿرن جو جهڳڙو،
اوچنگارن جي ڪربلا ٿي پيو.!

مختيار گهمرو

●

روح جبل ۾ ڪنهن جي سڪ،
ليڪن رلائي سمنڊي هڪ.

ميهر خاطر مهٽي جا ٿيا، وار لڙاليل چورا چڪ.
مڏڪي مڏڪي ساٿي ٿي ڀڄي، مومل ڪي هٿي ڄا جي ڇڪ.
ڪينجهر ڪپ ٿي، جام تماچي، لوري ڏسندي ٿي ڀمو ڳڪ.
پيار ڀڪيٽڙو اڏري اڏ ٿيو، واه چڪور جي چنڊ سان سڪ.
ان ڪان ڀڄي جنهن آ ڀيتي، ماڪيءَ ڪان وڏ منڙي ڀڪ.
يار ڪجي ڪو ڳولي اهڙو، سون منڊيءَ ۾ جهڙي لڪ.
ڪهڙا ليکا الفت ڪان ڀو، ڪين ڪبو ڪو ڦيرو ڦڪ.

الفت لئي "مختار" مري پئي،
لڪ جي ڳالھ ڪئي ٿي هڪ

حيدر شاهه

●

ذات جي سمنڊ ۾ ليٽ ايندي اٿل،
منهنجا مقصد، مون ساڻ گڏجي ته هل.

اسان کي ته خارن مان ايندي آ خوشبو، ڄاهي جي ڪولهي، ڦوٽو ڪوئي گل.
پريشان آهيان مان ڏاڍو او دوست، خاموش ٿي، ڪر ڪا ڳالهه تون هل.
ڀرجي ڀرجي هي اکڙيون جي اٿلي پئيون، ڪين سگهندين ڏئي منڙا گوڙهن جو مُلهه.
آ آرڏو سهي، پر جهري ٿو ڀوان، ياد تنهنجي آ مون لاءِ جنّ کو جبل.

دل ٿي چوي، ڪنهن جي يادن ۾ گم ٿي،
اڄ، چيڙجي "شاهه" ڪوئي غزل.

"ساجد" لعلپوري

●

محب جو پاسو نہ ڇڏ، اِنڪار جو پاسو ڇڏ،
پوءِ تو جنهن سان پڌا، تنهن يار جو پاسو نہ ڇڏ.

جو غمن ۾ ساٿ توسان تو رهي ڏيندو سدا،
هڪ گهڙي بہ تون انهي غمخوار جو پاسو نہ ڇڏ.

جنهن سان ريجهائي سگهي راتي رتل ڪي اي عزيز:
ڪرت جو پاسو نہ ڇڏ، تنهن ڪار جو پاسو نہ ڇڏ.

تو سوا نڪري تہ ويندو دم مريضِ عشق جو،
اي مسيحا! ٻرهہ جي بيمار جو پاسو نہ ڇڏ.

منهنجي ميٺي حال ڏي ڏس ۽ خدارا عرض ٻڌ،
هن ٻري، بدڪار ۽ بيڪار جو پاسو نہ ڇڏ.

سالڪن جي بزم جو سرتاج جو ثابت آ ٿيو،
ميرِ مجلس ۽ انهي وڻجهار جو پاسو نہ ڇڏ.

سفر اوکي لاءِ جنهن وٽ ناهہ ڪو زادِ سفر،
تنهن ڪميني ۽ ڪني نادار جو پاسو نہ ڇڏ.

جنهن جي صحبت تي سڪون جاودان بخشي ڇڏي،
اي دلِ نادان! الهي سرڪار جو پاسو نہ ڇڏ.

جو ڪريو پوري ڇڏي سيڪنهن سنڌي من جي مراد،
تون بہ اي نادان! تنهن سردار جو پاسو نہ ڇڏ.

جنهن ڪي دنيا ۾ سهارو ڪونہ آ، توڪان سوا،
تنهن خدارا، بيڪس و لاچار جو پاسو نہ ڇڏ

دل ڏيڻ ۽ دل وٺڻ جو تو هلي دستور جت،
عشق جي دنيا ۾ تنهن واپار جو پاسو نہ ڇڏ.

ڪجهہ نہ ڪجهہ جنهن جي پرائيندو رهين تون فن منجهان،
ڳالهہ مڃ، تنهن ڪا گهڙي فنڪار جو پاسو نہ ڇڏ.

پيار ذارن زندگي بيڪار ۽ بي لطف آهہ،
پيار ڏي اِمائل سدا رهہ، پيار جو پاسو نہ ڇڏ.

جنهن جي در تي ٿا سوين شاهہ وگدا، "ساجد" جهڪن،
تنهن صنم جي تون درو ديوار جو پاسو نہ ڇڏ.

شهزاده علي بخش "ناز" لطيفي

●

غمِ حيات نہ ٿئين سازگار، حيف هُجئي،
ڪيئي نہ زندگي منهنجي سان پيار، حيف هُجئي.

ڇڏي پيا سائبان تنهنجي ڇالوَ ۾ آيس، ڪجهہ نہ سايو تہ ديوارِ يار، حيف هُجئي.
اسان اکيون ڪيو وڇايا هٿاسين منزل ڪي، ڏسڻ نہ يار ڏٺو تہ غبار، حيف هُجئي.
دلِ مايوس ڪي دلبر جي در اچڻ نہ ڏنئي، بروجِ گردشِ ليل و نهار، حيف هُجئي.
ڪري ڇپ ڇاپ لنگهي ويو ڇو ڪاروانِ بهار، لويدِ گل اِهہ ڏنئي دلفگار، حيف هُجئي.
ڪيو نہ چاڪِ گريبان اي دستِ وحشت تو، بقدرِ شوق جنون تار تار، حيف هُجئي.
سنڌ ۾ سهاري تي اي حوصلا جياسين هي، اسان کي اڄ ۾ ڇڏي ٿئين فرار، حيف هُجئي.
مون پاري عاشقِ مهجور دل شڪستہ کي، سلام ڏيندي غمِ روزگار، حيف هُجئي.
مون ڪيڏا قسم ۽ ساکون ڪنيون نہ آئين پر، اي اعتبارِ وفا جي شمار، حيف هُجئي.
جهڪئين نہ عاجزي سان دلربا جي در تي ڪڏهن، اي زهد و وعظ جي تڪبر جا بار، حيف هُجئي.
پرين جا پير پيي تون پيار مان چمين نہ سگهئين، خيال هستيءِ بي اختيار، حيف هُجئي.
ڏيئي جا توکي ڇڏي مون ٻيلي ڪئي تنهنجي، لڏ ئي نہ نالي ٿيل دل جي سار، حيف هُجئي.
سڄڻ جي آيو تہ پڙڪو ڏيئي وسامي وئين، اي بيڪسي جا چراغِ مزار، حيف هُجئي.
هٿن سان پيار جي موڪل ڏيئي ڦري وين تون، هزار بار تغافل شمار، حيف هُجئي.
وڏي اميد سان توڏي مون هٿ وڌايو هو، ڇنڊي صفا ڇڏيئي دامانِ يار، حيف هُجئي.
گلن جي روپ ۾ برق و شرر کي ساڻ ڪري، سڪون ڏنئي نہ فروغِ بهار، حيف هُجئي.
نشي ۾ مست تہ آدابِ ميخواري ڇڏيئي، لهائي مئي کي وڌئي باده خوار، حيف هُجئي.
اڳڻ تي آهئي هلي عرضِ حال ڇئي نہ سگهين، اي بدنصيب جي دل بار بار، حيف هُجئي.

سڄڻ کي ساري، صرف هڏڪي پري "ناز" مُئين،
ڪري تون ڪين سگهئين انتظار، حيف هُجئي.

نياز پنهور

ڪيئي جڳ لنگهي ويا آهن
پر او سائڻ

اڄ ڀي تنهنجي مورت، من ۾
اٿين جا اٿين سڄي پئي آهي
جڻ ڪو ڦيرو آيو ڪونهي
جڻ ڪو طوفان آيو ڪونهي
جڻ ته ڌرتي ڏٺي ڪالهي
ڪوڪي ڪهڙي ڪل ته تنهنجي
مورت ڪيئن سڄي پئي آهي
منهنجي دل لڳي پئي آهي

ڪيئي جڳ لنگهي ويا آهن
پر او سائڻ
تنهنجا سارا خط اڄان ڀي
منهنجين تنهائين جا ساٿي
سون سان ساٿ هميشه آهن
تنهنجي ٻاران پيا ڳالهائين
منهنجي دل کي ٿا وندرائين

ڪيئي جڳ لنگهي ويا آهن
پر او سائڻ
تنهنجي هرڪا ڳالهه اڄان ڀي
لڳندي آ جڻ ڪالهوڪي آ
منهنجو چهرو تنهنجي شوخي
ڪالهوڪي ئي لڳندي آهي
پر او سائڻ
جيڪا ڪالهه لنگهي وئي آهي
سائي منهنجي اڄ ڀي آهي

ڪيئي جڳ لنگهي ويا آهن
پر او سائڻ
تنهنجي ياد سدائين رهندي
منهنجو هرڪو گيت پڙهي ڏس
توکي لڳندو جڻ تون
ڪنهن آئيني جي آڏو آهين
منهنجو ٻالڪ سان پئي ڳالهائين

ڪيئي جڳ لنگهي ويا آهن
دل جا درد نه گهٽجي سگهيا
هرڪنهن رُت ۾ چڪندا رهيا
بسنت رت ۾ برکا وسندي
بسنت رت ۾ مکڙيون ٽڙنديون
پن ڇڻ رت ۾ لنگا ون پسندي
دل جا درد پيا چڪندا آهن
ڏينهن ڏينهن تي پيا وڌندا آهن
ڪيئي

ڪيئي جڳ لنگهي ويا آهن
پر او سائڻ
تنهنجي ياد سدائين رهندي
هيترا جڳ لنگهي ويا آهن
پيا ٻيا جڳ ڀي لنگهي ويندا
تنهنجي مورت، من ۾
اٿين جا اٿين سڄي ئي رهندي
منهنجي دل لڳي ئي رهندي.

عزيزالله "عزيز" بروهي

سنڌ

سنڌ جي ويهي سارا هه ڪا ڇا ڪريان،
هي خدا جي آ نعمت ثنا ڇا ڪريان.

لاڙ تــوڙي وچـولـو سيرو سـمـيـ سنـا، ساهه سان ساڻي تن کي جدا ڇا ڪريان.
پاڪ پنهنجو وطـن رشڪِ جنّت وطن، ابـتـدا ڪـا ڪـري انتها ڇا ڪريان.
پنهنجي ڌرتي جا احسان ڳڻي جا ڳڻيون، جي ڳڻڻ ڪان گهڻا تين ته ڇا ڇا ڪريان.
هت سچل، پٽ ڌڻي ۽ قلندر رهن، بي بها ڳوهرن جي بها ڇا ڪريان.
سُک رهـي شـاد آبـاد پنهنجو وطـن، پي وري مان ڪا دل سان دعا ڇا ڪريان.
درد دل ۾ لٿو هت اچي گهر ڪري، پوءِ باقي سان پنهنجي دوا ڇا ڪريان.
ديس تـان ڪنڌ پنهنجو بـ قربان آ، چيز هن کـان سوا ٻـي فدا ڇا ڪريان.

بـابِ اسلام جـو سنڌ آهـي "عزيز"،
بـاقي اعـلان و ٻـهـي وڌا ڇا ڪريان.

سيد ماڪن شاهه رضوي

●

سڙي سارا ويـا آهن، نُـل و گلزار تنهنجو سُنهن،
نه ني ساوڪ نه ني سبزي، اُجڙ منسار تنهنجو سُنهن.
اُڪي بُلبل ڪٿي بولي، اڪي پوهٽ توڪُـل ڳولي،
اڪي بوندون اڪي بادل، اڪي وسڪار تنهنجو سُنهن.
نه ڪي انجام ۽ آرا، نـه ني سي پوهه جا پارا،
نـه ني وارا وصل وارا، نـه ڪي اقرار تنهنجو سُنهن.
نه ني الفت نـه ني محبت، نـه ني سنگت سچي صحبت،
ڏسون هردل اندر نفرت، سڀئي بيزار تنهنجو سُنهن.
وفـا نـاهـي، حيـا ناهي، دعا نـاهـي، دوا ناهي،
جفا آهي، ريـا آهي، ڪيئو ڪردار تنهنجو سُنهن.
رفيقن ۾ عـزيـزن ۾ ۽ "رضـوي" ڪو قريبن ۾،
فرق ناهي رقيبن ۾، سڀئي ٽُـپ مار تنهنجو سُنهن.

”فياض“ بلوچ

●

هو خوابن ۾ سڪون دل جو، ڦري ٿو،
خيالن ۾، جنهنجو پاڇو سري ٿو.

مٿي مدت ڪان مون ڪان منهن ويو آ، مگر ناسور اندر جو، ڪري ٿو.
پريشان حال ڏاڍو مان ٿيان ٿو، جڏهن ييي ذڪر ماضي جو چُري ٿو.
ڪسي جنهن زندگي جو لطف ورتو، آنهي قاتل جو ناتُ دل ۾ هُري ٿو.
نگاهن جي، نشانن جو، ستايل! حقيقت ۾، محبت ئي، گهُري ٿو.

هيتي ”فياض“ چارئي پهر هرڪو،
زماني جي عذابن ۾ جهري ٿو.

انور عباسي

●

ڇا پرُاثر خمار ٿيو هڪ نگاهه ۾،
دل ونگجي وئي پاڻ ئي، زلفِ سياهه ۾.

هي روح هو ازل ڪان ئي جنهن جي تلاش ۾، تنهن ڪي ملي ويو ڪعبو، محبت جي راهه ۾.
دل آهه جسم ساڻ، مگر جسم روح سان، ۽ روح ريجهجي ٿو مگهي، ڪنهن جي چاهه ۾.
انسان سو جو وعدي سندو ٿو ڀرم رکي، شيطان ئي ته خوش له رهي ٿو اباهه ۾.
پنهنجو ته عزم پختو آ، ديوانگي ۾ پي، دل، جسم، روح، رهندا سندس ئي پناهه ۾.
جوشِ جنون ڏسي جي ڪو فتوي ڏئي ته ڇا؟ رهنو ته پاڻ ڪي ئي آ، هُن جي سباهه ۾.
هي حسن عشق جو ته ازل ڪان آ فلسفو، ٿوري به لب ڪشائي، اچي ٿي گناهه ۾.
جهڙو ڪي تهڙو، ان جو سدا ليکبو رهان، حجت نه رکبي آهه ڪڏهن شهنشاهه ۾.
محبوب ٿو سڏين ته ميارون له ڏي ڪڏهن، گستاخ ئي نه مات ٿئي التباهه ۾.
آ بيوفا سڏڻ به وڏو عيب عشق ۾، ڪين ڏار سو ٿئي، جو هجي هر پساهه ۾.

باٺهيءَ جو پار ڇا ڪري ”انور“ عباد تون؟
تنهنجو ئي سنگِ در پيو سانڍي جو ساهه ۾.

اياز ڪتري

●

آپ تـي ٻـادل ڇانيل ڙي،
عـي ڪارا ٻـادل آيل ڙي.

اُڏري وڃو يـا ورسي پئو، آ دلڙي اهڙي گهايل ڙي.
منهنجو انـدر لـڇـي پڇري، منهنجي دل دکـايل ڙي.
مون وٽ ڪوئي سُر نہ آهي، سـارو سنگيت سـڪايل ڙي.

”اياز“ ٻڌڪي ڇا تہ چئي اڄ،
ٻـير نـہ ڪائي پايل ڙي.

ڊاڪٽر حاذق جوڻيجو نموي

●

تون نہ وڃ دلدار دلبر دل پريشان ڪي ڏسي،
سڀ وڃن پاسو ڪيو ٿا حال زاران ڪي ڏسي.
ڇا نـہ ٿـي حالات آهـي چاهہ خوبان ڪي ڏسي،
ڇـڻ قيامت ٿـي بـپـا رفـتـار جـانـان ڪي ڏسي.
تنهنجي ديوالي ڪـي ڪوئي من ٿئي درشن نصيب،
ٿو وتان ڦرند و چرين جان“ تنهنجي چوگان ڪي ڏسي.
توکي هـرگـز ناهہ واجب محب منڙا منهن مٽڻ،
هج سدا مون ساڻ، منهنجي رنج و ارمان ڪي ڏسي.
عـشـق تنهنجي ۾ سـدا ٿـا نـيـر نيڻن مـان ٽمن،
رحمدل ٿي ڪجهہ تہ سهڻا چشم گريان ڪي ڏسي.
آن پرت واري پيالي جـي ڪريان ڪهڙي ثـنـا،
ياد تنهنجي ٿـي اچي جنهن جام ميخان ڪي ڏسي.
تنهنجي دولت عشق جي مٽ ڪابہ پايان شيءِ نٿو،
خوش نہ ٿيندس ”حاذقا“! ڪنهن ساز سامان ڪي ڏسي.

عمر سيال

هرڪو ماڻهو ڳورو ڙي، توسان نينهن نڪورو ڙي،
توسان نينهن نڪورو ڙي!

شام لڙي آ، تون بہ لڙي اچ، تنهنجو ٿيندو ٿورو ڙي.

هرڪو آ مٺ پنهنجو پنهنجو ڀاڻ نہ ڪوئي ڀورو ڙي.

دوکن ڪا دل ناهي لائي، دوکن جو دم ٿورو ڙي.

هرڪنهن جو ٿو ڳهاءُ آڪيليان هرڪو ڦرڪي ڏورو ڙي.

ويني ڪجهہ بہ نہ ورٺو آهي ڪرنو زورا زورو ڙي.

ڪالهہ هُئي ڪنهن راڙ مـَچائي هي انياءُ لسورو ڙي.

آءُ بہ ڪٿي اوسهٽل سائين تنهنجو آهيان گهورو ڙي.

ستار

●

ڪوئي چهرو نيارو ناهي،
هرڪو انسان پيارو آهي.

سڀئي ماڻهو سج سڏائين، چنڊ نہ ڪوئي تارو آهي.
ڏينهن سجوڻي رت ولوڙي، ڪين ڏسي اچ ڀارو آهي.
بم وسن سينهن ڦڙا، بيروت تي وسڪارو آهي.
ڪير ڪٿو ۽ قاتل ڪهڙو؟ تو جهڙو مون ڀارو آهي.
بيروت جلايا رت جا ڏيا، دنيا ۾ اندڪارو آهي.

ڪڏي پٿو ويڙهاند ۾ ڪاهي،
پيو نہ ڪوئي چارو آهي.

ناظم منگي

●

خدا ڪري تہ صنم ساڻ اڄ وصال ٿئي،
پراڻو عرض ڪيل آ، اهو بحال ٿئي.

پرين ڪي ھالڏي ونيون آ سنگت لڏيون ٿي وڃي، ملي ڇڏيون ھو متان قرب جو نہ قال ٿئي.
پسان تہ يار پسان حور جنتي نہ ڪيي، سوال سادو آ ھن ڪيي مڪر خيال ٿئي.
نمازِ عشق الھيءَ شرط سان پئي پڙھبي، حرم ۾ بانگ ليءِ داخل فقط بلال ٿئي.
اڙي زمانا رھي پھر وچ تہ يار اچي، سندم ڪمال ٿئي غير جـو زوال ٿئي.
گھٽي ڪان آھيان پريشاني جو شڪار مگر، نھاري مرڪي تہ روزي سندم حلال ٿئي.

آ انتظار تہ ”ناظم“ سان من حبيب ملي،
نھي غبـار نئون حـال ۽ حوال ٿئي.

مخمور ميرانپوري

●

نہ مليو زنـدگيءَ جـو همسفر آھي اڃا تائين،
نہ وَسيو چاھ جـو ويران نگر آھي اڃا تائين.

اسان جـو چاھ چـارو پُرخطر آھي اڃا تائين،
جـو رھزن رھ جـو بڻيل، راھبر آھي اڃا تائين.

سراسر ساده دل آھيون، جو جت رَت چاڻ ٿيو تن من،
اسان جـو تن ئي راھن تـان گذر آھي اڃا تائين.

بنان گورو ڪفن ويو حسرتن جـو لاش پيو لٽجي،
مـگـر مـن آرزو جـو مـنـتـظر آھي اڃا تائين.

جنھين نہ آشنا سان واٽ ويندي دل نڳي ويئي،
نہ پيئي تنھن جي نالي جي خبر آھي اڃا تائين!

وَڏيندا وڏ رھن ٿا تنھنجي وڇڙڻ جا خدا جو سنھن،
ٿـيـو رت چـاڻ پـيـو سارو جگر آھي اڃا تائين!

اسان ڪان دل نڳيءَ جو داستان چا ٿا پڇو يارو!
سَندم ھي سِرُ ۽ ھُن جو سنگِ در آھي اڃا تائين!

گلابي گـھـت آلاپـيـل اثرانگيز ھوندا ھين،
مـگـر ھرگيت ھُن نہ بـي اثر آھي اڃا تائين!

حڪيمن جـون دوائون بي اثر ثابت ٿيون ليڪن،
فـقـيـرن جـي دُعـائـن ۾ اثـر آھي اڃا تائين.

آچاتو تنھنجي وڇڙڻ جـا سَوين ارمان سانديندي،
رَوان ”مخمور“ جي نيڻن مان جَر آھي اڃا تائين!

مسرور سومرو

●

سوٽ ڏسجي ٿو چمن ۾ يار بلبل جي قريب،
چار ماليءَ جو وڇايل آ عنادل جي قريب.

مدعا پوري ٿئي دورِ خزان گذري وڃي!
آڻ موقعو ياخدا بلبل ٿئي گل جي قريب.

انقلاب اهڙو محبت ۾ اچي اي همنشين!
ديد ديدن سان ملي ۽ دل ٿئي دل جي قريب.

حسرتون ئي حسرتون منهنجي مقدر ۾ لکيل!
واءِ قسمت! پوءِ ۾ پهتس ڪين مقتل جي قريب.

دير ڇاجي، سان تہ ماندو هان ڪسڻ جي واسطي!
اي رقيبِ روسيه پهچاءِ قاتل جي قريب.

ناخدا آٿي حوالي تيز لهرن جي ڪيو!
ڪشتيءِ اميد پهچي ڪينءَ ٿي ساحل جي قريب.

بزم ۾ جام وصراحي آ نہ ساقي ئي رهيو!
رند ساڳيا ڪين ڪي ڏسجن ٿا محفل جي قريب.

راهبر رهزن بڻيو آ پنهنجي قسمت ڪي چوان!
ڪاروان لٽجي ويو 'مسرور' منزل جي قريب.

"عاصي" عبدالواحد هڪڙو

●

مٺا محبوب سن سُرڪي، هلي اچ يار هڪ ڀيرو!
پتسائي وچ پرين پيارا، دلي ديدار هڪ ڀيرو:

ويون وايون سڀئي وسري، طلب آهي رڳو تنهنجي،
اچڻ جو وڙ ڪيو هاڻي، هنئين جا هار هڪ ڀيرو!

وڇوڙي حال ڪيا هيڻا، وهايا نير ها نيڻين،
سڪايل سوز واري جي، لهو ڪا سار هڪ ڀيرو!

مرڻ ۾ دير ناهي ڪا، اجهو دم هاڻي ٿو نڪري،
اچو پارس پري پيرا، ڏسو بيمار هڪ ڀيرو!

چوي 'عاصي' کلهي ڪاندي، اچي تڇ منهنجي ميت جو،
لٽي لاشي ڪي هٿڙن سان، مٿي مٽ وار هڪ ڀيرو!

"شاد" ڪولاچي

●

نازنينن جي اکين ونيو هجان، پيو ڇا ڪبي!
دلربا جي درمٺان ڀهروڏيان، پيو ڇا ڪبي!
رات ڏينهان ياد جنهن کي تو ڪري رُئندو وتان،
ڪا گهڙي آن ساڻ جي گڏجي رهان، پيو ڇا ڪبي!
چنڊ جهڙي جنهن جي ڇهري دل ڪٺي آهي ڇڙي،
هڪ دفعو آن سان ملي دل خوش ڪيان، پيو ڇا ڪبي!
تو سوا منهنجا مٺا! هيءَ زندگي بيڪار آ،
تُنهنجي گوڏي تي ڏري سِر جي مَران، پيو ڇا ڪبي!
مون سندس دَرَ تي وڃي ديدار لاءِ جهولي جهَلي،
تي ويو ديدار جو وعدو، اڃان پيو ڇا ڪبي!
مهرباني ٿي وئي اي مهربان مون تي وڏي،
ڪجهہ نہ ڪجهہ آخر مليو تُنهنجي هٿان، پيو ڇا ڪبي!
تنهنجي خاطر ئي جيئان ۽ تنهنجي خاطر ئي مَران،
سُور سختيون تنهنجون سِڪَ سان پيو سهان، پيو ڇا ڪبي!
'شاد' يا ناشاد، هر حالت ۾، يارو! هر گهڙي،
يار جي تعريف ونيو تو لکان، پيو ڇا ڪبي!

خليل لاکير

وائي

توڏي دلبر دل تي تاڻي،
آءُ تون هاڻي آءُ تون هاڻي.
سِڪ ۾ ناهن ٿيندا ليکا، توڙي وقت اچن کي اوکا.
تن من ڇاڪئون ڇڏيئہ ڏاڻي.
پريت جو پاڻي وصل جي ول کي، ڏيئي ملي وڃ ريبي دل کي،
مور ملي وڃ انگ سڃاڻي.
منهنجي من ۾ تار آ تنهنجي، سار سنيار تنوار آ تنهنجي،
جوبن جو وڃ جلوو ماڻي.
تنهنجو 'خليل' ازل کان پياسو، آئِنڌ من ۾ دم نہ دلاسو،
سار نہ ان کي ڇاڻي واڻي.

محمد حسن "زاهد"

●

فنڪار جي محنت، اي منا يار ڏسڻ ڏي!
جو خوب سجيو آهي، سو سينگار ڏسڻ ڏي!

خاموش لبن ڪي ۽ اکيون بند ڪيئي ڇو؟
بي باڪ ٿي رهي، پوءِ تون دلدار ڏسڻ ڏي!

'زر'، 'سيم' جيان تنهنجو بدن يار ٿو چمڪي،
خلوت ۾ سڏي مونکي، سو منثار ڏسڻ ڏي!

معصوم ادا هڪ ۽ پيا نيڻ شرابي،
اي دوست! هي دم دم پيو ديدار ڏسڻ ڏي!

'زاهد' ٿو رهي يار ازل کان ئي پياسو،
ديدار سندئي يار تہ هڪوار ڏسڻ ڏي!

سيد پناهہ شاهہ ڏاڏاهي

●

عشق جو ڪيڏو اثر آهہ خدا خير ڪجان،
هن جي مون تي ئي نظر آهہ خدا خير ڪجان.

بزمِ اغيار ۾ هُن مون تي ڪئي طعنہ زني،
هي محبت جو ثمر آهہ خدا خير ڪجان.

منزلِ عشق ڪڏهن دور ڪڏهن دل جي قريب،
ڪيڏو دشوار سفر آهہ خدا خير ڪجان.

گردشِ وقت جي رفتار مسلسل او الا!
نذرِ طوفان هي گهر آهہ خدا خير ڪجان.

ڇا ڪريان ڪو بہ سڪون ناهہ دل مضطر کي،
ويران شام و سحر آهہ خدا خير ڪجان.

شل اميدن جو چمن شاد 'پناهہ شاهہ' رهي،
رقص ۾ برق و شرر آهہ خدا خير ڪجان.

جوهر بروهي

●

الهيءَ انسان کي انسانيت جي جستجو آهي،
جو هڪ انسان جي رت سان ٿيل ان جو وضو آهي!

ڏسي لبنان جي تصوير پٿر پيو رُئندا هوندا،
ننگي نياڻي لٽائي لڄ ستر جي روبرو آهي.

ڪميٽائپ جي ڇهري تي، شرافت جي ڍڪي چادر،
ڪميٽو پنهنجي دولت جي ذريعي سرخرو آهي.

مڇي ماري ۽ ڪائنڻ پاپ ٿا سمجهن، اهي پاپي،
انهن جي واڇ سان ٽمندڙ هي ماڻهوءَ جو لهو آهي.

گلن جي ٿي ڪپي خوشبو، مگر افسوس اي لوڪو!
فضا بارود واسيل آهه، هوا ۾ بم جي بو آهي.

ڪري ڪو سامراجي ڳالهه انساني ترقي جي،
ته سمجهو لوڪ مارڻ جي لئين ڪا آرزو آهي.

اڙي 'جوهر بروهي' ان ڪي ماڻهو ڪير ٿو سمجهي،
جهڪي جنهن ڏاڍ جي آڏو، وڃائي آبرو آهي.

راهي چنا

●

مان محبتن جو شهر،
پيار منهنجو ٿمر.

نفرتون ڇا آهن، مونکي ناهي خبر.
آس ۾ هڪ تون، مون لئہ ڇالو ۽ ڇپر.
اناءُ تنهنجي ڪان، ناهي پالڻهو پهر.
پڻون‌ءَ جي پاڳ تي، منهنجو ايمان امر.

تون اچين پيو ڪٿي؟
منهنجو ڪونهي ڪو گهر.

ارباب علي "عادل" چوهاڻ

ڪافي

پرين پيار جي ڪر اسان تي نظر،
وفا ۾ رهائج نہ ڪائي ڪسر.

اگر تو اسان کي وساري ڇڏيو،
ٻنا موت پوءِ چڻ تہ ماري ڇڏيو.
مگر مان نہ تنهنجي ڇڏيندس پچر.

ڪري قرب اچجانءِ مون ڪان پڇڻ،
نهي ڪولہ تو عاشقن ڪان رسڻ،
جدائي جو آ سخت دل تي اثر.

اگر دور ويندين بہ ملندو تہ وچ،
تون احوال دل جو ڪو ڏيندو تہ وچ،
اگر جرم آهي تہ ڪر درگذر.

اندر ۾ محبت جو مچ تو ٻري،
سوا تنهنجي تو روح رڙيون ڪري،
اٿم حال هيڻو، سکهو يار ور.

وڇوڙي ۾ 'عادل' تہ ويندو مري،
مگر جان ۽ جسم ويندم ڳري،
ملي وچ جو هي مختصر آ سفر.

عاجز ڪريم پوري

●

سڀ بہ تہ سيرجيا، سُهڻا سائين،
هاڻ هلي آ، ڪيلهنا سائين.
ڏينهن ٿيا ٿم ڇيڇندي توکان، روح رڙي پيو، راڻا سائين.
توکي ساريان هڏکي سڏکي، ويھ نہ ڪري تون ماڻا سائين.
چو پيو چولين؟ دل کي ايڏو، مون وٽ درد پراڻا سائين.
انگ انگ ۾ آ الفت تنهنجي، چاهہ وڏي ويا چٽوٽا سائين.
رت روئي پيو تنهنجو 'عاجز'،
موت مينا، مَن مُهڻا سائين.

شمس صابر

وائي

ڏاڍن جو هي ڏيهه الو ميان،
ڏاڍن جو هي ڏيهه!

سڪ جو ساهه ڪٿي هٿ ڪير،
لاهه ڏکن جو ڪوئي ڇيهه،
ڏاڍن جو هي ڏيهه!

ڏولڪر ڏورج مستي ٻجي،
ڳهڙي نه واندي ويهه،
ڏاڍن جو هي ڏيهه!

تون ڀي ڦالي، مان ڀي ڦالي،
جيون لاهه نبيهه،
ڏاڍن جو هي ڏيهه!

تو ۾ مون ۾ فرق نه آهي،
پاڻ اندر ۾ پيهه،
ڏاڍن جو هي ڏيهه!

سرفراز راڄڙ

●

ڪنهن طرح سڏيان هتي مان يار کي،
پيار ۾ پنهنجو ڪيان دلدار کي.

جيت ٿي يا هار ٿئي قسمت ڪٿي، ڪٿ ٻ ڪٿن حاصل ڪبو دلدار کي.
جانِ من منهن ۾ ملي ويو دوبدو، اوچتو حاصل ڪبو دلدار کي.
هي سفينو ناخدا توکان سواءِ، ڪيئن پلا پهچي وڃي هن پار کي.
واعدو هن يار جو مون سان ڪيو، پر نه پورو ڪيو سچو اقرار کي.
سنڌ مان ويا ڪيئن بلاول پڙجي، ويا ڪري پنهنجي امر ڪردار کي.
سر تان آسالڪو پلي خوش ٿي ڪلي، آبرو منصور بخشي دار کي.

فرقتن ۾ ٿي فنا ويو آ 'فراز'
مل ته حاصل ٿئي شفا بيمار کي.

محمد رمضان زلفي

•

رات وڃي ۽ ماجهر آئي، ساجن ڪڏهن تہ ايندين تون،
منهنجي من جي محروميءَ جو ڪڏهن تہ واهر ٿيندين تون.

جڳ جي هن سهڻي ڌرتيءَ تي، مان آهيان هڪ تنها وڻ،
تنها وڻ جي هن ڇاڇي ۾ ڪڏهن اچي تہ وهندين تون.

منهنجي حسرت جي خوابن ۾ آشا ۽ نراشا آهي،
اهڙي حسرت جي خوابن ۾ ڪڏهن اچي تہ رهندين تون.

مون کي تو محروم ڪيو آ پنهنجي الفت کان پيارا،
اهڙو ڏور بہ آخر ايندو، منهنجا ڳڻ ڳائيندين تون.

منهنجي دليا دک جو ديرو، جنهن ۾ سک جو ناهہ بسيرو،
مون سان گڏ پي هن دليا ۾ اهڙا ٿي ڏک سهندين تون.

انسان اهڙا وحشي ٿي ويا، پنهنجن جو رت چوسن ٿا،
تون پي اهڙو سرڪش ٿيندين، منهنجو ٿي رت پيئندين تون.

جڳ جا طور طريقا بدليا، ساهہ ڪڍڻ پي اوکو ٿيو.
اهڙو ڏوراچي ڪڙڪيو آ، سيسڪي سيسڪي جيئندين تون.

قرب ڪري ايندين جي اڱڻ تي راهہ ۾ نيڻ وڇائيندس،
مان پي توکي ساهہ ستمايان، منهنجي روح ۾ رهندين تون.

'زلفي' ماندو ٿي اِج تنهنجي قول قرارن ۾ ڦاٿو،
آخر اهڙو لمحو ايندو، منهنجو ساٿي ٿيندين تون.

قاضي عبدالحق تائب انصاري

•

ياد ڪر انسان ان اظهار کي،
وعدهٔ قالو بلیٰ اقرار کي.

مالڪ الملڪ و غفورالرحيم ۽ قادر مطلق خدا قهار کي،
صاف آئيني جيان تون دل کي رک، قلب مان ڪڍ غير جي آثار کي.
جن اناالحق جو هنيو نعرو اهي، سي پُڳا توحيد جي اسرار کي.
معرفت سالڪ وهو معراج سان، آبرو منصور بخشي دار کي،
آهہ اِج شيطان خود انسان ۾، دور رک تون پاڻ کان عيار کي.

دشمن انسان کان تون ٿي پري،
وڃ تائب راهہ استغفار کي.

الطاف حسين آگرو

لهاريان ٽو،
پسان ٽو،
آئيهين جي اونداهي،
بي مقصد،
بي رنگ،
بناڪنهن حاصلات جي زندگي.

(٢)

بس ۾ ڏسان ٿو،
هڪ ڇاتل سڄاتل چهرو،
پر اڻواقف،
اڄ ڪلاڪ جو همسفر،
ليڪن صدين جو سوال.

مظهر لغاري

●

پنهنجا سُور سمويان ويٺو،
ڳوڙهن مالا پويان ويٺو.

ڪنهن جي ياد ۾ ڪنهن جي ڪارڻ، ڳايان ويٺو، رويان ويٺو.

چنڊ ڪي ڪرڻ جي چادر ۾، پايان ويٺو ڪويان ويٺو.

لڙڪن جي برکا برسائي... ڌرتي پنهنجي ڌويان ويٺو.

تنهنجي ياد ۾ ”مظهر“ آئون،
پنهنجو نور لڇويان ويٺو.

مومن مليرائي

اي مٺا، تو لاءِ آيس، پر اڄڻ بيڪار ٿيو،
ڪين ڪي تو سان ملڻ ٿيو ۽ نڪي ديدار ٿيو.

گفتگو ۽ ديد جي آندو ڇڪي هت شوق هو،
پر ٿيو معلوم منزل آ وڃي ٻئي پار ٿيو.

صبح ساجهر آسرو لاهي اٿي اڳتي وڌيس،
ڪين مليو سو مگر جو دل گهريو دلدار ٿيو.

تو ۾ عادت حال ۽ احوال ڏيڻ جي ڪين آ،
منهنجي دل ۾ آهه تنهنجو ليڪن پر نروار ٿيو.

ياري مطلب جي رکڻ آهي برو ڪم اي سڄڻ،
ڪالهه جنهن کي گل ٿي سمجهيم آهي سو اڄ خار ٿيو.

ڏئي دلاسو دل کي "مومن" ذات مون ورتي ڪٿي،
مون نہ اڳ اهڙو ڏٺو ڪو دوست دل آزار ٿيو.

ميرمحمد ميرل جويو
(جدھ)

اجرڪ

سدائين ويس هي شاهي، ابالن جي تہ اجرڪ آ،
لوڪن جي لڄ رکڻ وارن، ولهارن جي تہ اجرڪ آ.
ٻلاڙي ٻنڌڻا تہ اجرڪ جا، مون کي جيجل ڏليون لوليون،
سٺي ڏي پڻ آها ٻوتي، لمائين جي تہ اجرڪ آ.
ڏهن پيسا ٻيچ ٻڪي جا، ٻڌن ٻيا جوان جيڻ ناهي،
جوانن جي تہ اجرڪ آ، ڪنوارن جي تہ اجرڪ آ.
جڏي ۾ پڻ الڳو اجرڪ، نيشاني آهه سنڌين جي،
غريبن جي بہ آهي گهر، ڏياڻين جي تہ اجرڪ آ.
اها اجرڪ ٻني جهرڪي، ٻني مهڪي سدا "ميرل"،
ثقافت سنڌ جي سهڻي، سڄاڻن جي تہ اجرڪ آ.

ذوالفقار سيال

●

ڪين ۾ اسان کي اتاري ٿي ڇڏجو،
ڪڏهن وات ويندي نهاري ٿي ڇڏجو.

اسان کان تون وسري نه سگهندين او جاني! اسان کي اوهين پل وساري ٿي ڇڏجو.
محبت نشا ڏيو ته نفرت ٿي بخشو، ڏٺي ليڪ سهنن کي واري ٿي ڇڏجو.
اسان جي ڪنن سان آ پياري پرائي، اوهان پيڙا پنهنجا آڪاري ٿي ڇڏجو.

هوائن ۾ مستي وکيرڻ جي ڪارڻ،
ڪليل زلف پنهنجا سنواري ٿي ڇڏجو.

"عاشق" هالائي

●

ڪين نيڻن کي اشڪبار ڪبو،
ضبطِ غم کي ٿي اختيار ڪبو.

هن جهان ۾ ڪڏهن ٿي جيي سگهبو،
حسرتن کي جڏهن تار تار ڪبو.

تو کان صدمن ملڻ جي اميد وڏي،
پاڻ هرگز نه سوگوار ڪبو.

جي ڪو غمخوار يار اهڙو هجي،
پيار ان سان ته بار بار ڪبو.

ڪيستائين خزان بهار ڪبو،
ڪيترو هن جو انتظار ڪبو.

جي نه ترسي ٿو منهنجي خاطر پوءِ،
ڪيترو هن جو انتظار ڪبو.

رهه سموري ڪنڊا ۽ ڪاوا ٿي،
رت سان پيرن کي پائدار ڪبو.

تنهنجا وعدا به جڳ تي جڻ ليڪا،
توتي ڪڏهن نه اعتبار ڪبو.

زندگي ساري سلب ٿي ويئي،
پاڻ کي ڪهڙو داغدار ڪبو.

جاڻ "عاشق" نه ڪه توکي مگر،
بحث پوءِ پي برقرار ڪبو.

محمد شريف "طالب"

پاپ تہ اساهي پيار او پيارا،
ڇا ڪنئون ڪري ونين يار ڪنارا
رات ۽ ڏينهان تات آهہ تنهنجي،
منهنجي لبن تي بات آهہ تنهنجي،
تولاءِ اکڙيون ٿيون اوتارا.
واهون تنهنجون روز لهاريان،
توکي هردم يار سنڀاريان،
جالي اڄ تون جيءَ جيارا.
ساجن تنهنجي سڪ ستائي،
جهوري تنهنجي جان جلائي،
نيڻ وهن ٿا منهنجا نارا.
"طالب" تنهنجو توکي ساري،
تون ڪيئن ويٺين يار وساري،
سال لنگهي ويا سوين سمورا.

"مسافر" عباسي

ڪنجي ڀا هارجي، نہ پرينءَ کي وسارجي،
ڪجهہ ڀي ٿئي نہ پاڻ کي ڪنئين ۾ ڳارجي.
عاشق ٿجي تہ عشق ۾ دل ڀي وڏي ڪجي،
پنهنجي پرينءَ کي پيار ۾ منهن تي چڙهي ڏجي،
اي قربدارا قرب ۾ ڪاوڙ نہ ڏارجي.
جي ڪنهن کي پنهنجي حال جو محرم بڻائجي،
سڪ ۾ سدا الهيءَ سان سچو ٿي لڀائجي،
ساٿا ڪري غريب کي هرگز نہ مارجي!
دل ڪنهن سان لائجي تہ فقط هڪ سان لائجي،
در در وڃي اجايو نہ ڪي آڙائجي،
هڪ يار کان سوا نہ ڪنهين ڏي لهارجي.
هيت بي وطن غريب "مسافر" سان آهيان،
واپس وطن وڃڻ جي اجازت ٿو چاهيان،
فاني مقام آهي، هيتي ڇا گذارجي!

"فياض" بلوچ

●

خام سپنا، اوچتو لوڙي وئي،
ديد تنهنجي، زندگي جوڙي وئي!

رانگ الفت جو پري ٿئون ذهن ۾، سوچ جو اندازئي موڙي وئي!
دل سوين صدما پئي سهندي هئي، سا غمن جي هر گهڙي چوڙي وئي!
هنئون تي پاڻي جا پيا ڇنڊا جڏهن، ناز سان دشمن جو نڪ ٻوڙي وئي!
هر گهڙي آرام سان گذري پئي، جڏ سنيهو پيار جو ڇوڙي وئي!

موقعو "فياض" تاڙي، مهل تي،
ڪان ڏاڍو لينهن جو ڪوڙي وئي!

شوڪت بخاري

ڪافي

مهرباني دلربا، مون مٿي تنهنجو ڪرم،
بي وفا يا باوفا دنيا ڪان تون آن اتم.

تو سوا ٿو قيد سمجهان هي دنيا اي ماه لقا،
تي مسيحا اي مٺا درد جي تون ڏي دوا،
اڄ ڇڏي راهون سڀئي لاري سڄڻ تنهنجي لڳم.

قرب ۾ ڪنجي پيو ۽ راهه ۾ رلڻجي پيو،
اوچتو سڄي پيو ۽ بي سبب ڦٽجي پيو،
دل مٺان ڏاڍو لڳو راهه ويندي مان ڦريم.

زندگي وسري وئي موت آ پڪجي ويو،
هر عمل رڪجي ويو، هي غزل لکجي ويو،
ٿو مٺا هر هر جهڪان سجدا ڪيون توکي صنم.

چوٽ "شوڪت" جا لڳي روح منهنجو پيو رڙي،
باهه جا پڙڪا ٿيا جان ساري وئي سڙي،
اڪ ڪولي جان ڏئي، راڄ مون تي پئي ڪليم.

منظور "بيدار"

•

يا خدا زندگي پسر تي وڃي،
سون تي اهو رحم تي وڃي.

ڪيسين يادن جي چڪيا تي چڙهان، ياد ماضي جو نه ختم تي وڃي.
مَنُ ڪي ڪجهه نه چؤ دنيا وارو، مون تي پل اوهان جو هرستم تي وڃي.
هٿي پٿر الت آئيو منهنجو، اوهان جو اهو ڪرم تي وڃي.

اڄي اهڙو سماج اي دوست،
جت محبت هرڪنهن جو ڌرم تي وڃي.

فقير عبدالرحيم "عبد" منگريو

•

غيرن تي يار جو نه رهيو اعتبار ليڪ،
آخر وڃايو ويرن پنهنجو وقار ليڪ.

هروقت سان گهٽوئي ڪئي صبر و ساڻت پر،
هڪ آه نڪتي دل سنجهان بڻجي پڪار ليڪ.

هردم پري گذاريم، پر آج تہ اوچتو،
ڪڙي نظر جي تير سان ٿي پيس شڪار ليڪ.

دک درد دور ٿي ويا، دل شاد ٿي رهي:
آئي خوشي قريب، ٿيو غم فرار ليڪ.

بس ڪردگار قرب ڪيو وصل يار ٿيو،
هين بيقرار دل کي اچي ويو قرار ليڪ.

ٽڙجي رقيب يار جي در تان هليا ويا،
دشمن جي ساري ڪوشش نڪتي نڪار ليڪ.

ورهن کان جنهن کي ياد ڪندو "عبد" ٿي رهيس:
سو محب اچ مليو ۽ لٿو انتظار ليڪ.

ٻلول اوٺو

ڀلا ڪنهن کي پڪارين ٿي؟

اجائي راهه تون ڪنهنجي ڇري دلڙي لهارين ٿي،
هتي ايندو نه ڪو آهي ڀلا ڪنهن کي پڪارين ٿي.

زمانو ڏيو اٿئي رئندي مگر توکان نه ڪنهن پڇيو،
اهي مالهو وڃا مٽجي جني کي تون سنڀارين ٿي.

انڌاري رات اڃا آهي سڄي سيڪو پيو لنب ۾،
فقط تون ئي ڇري هڪڙي فڪر ۾ رات گهارين ٿي.

لڪي دائو، لڪي ڀائي، ڪري ويو قيد پڃري ۾،
ڀلا صياد اهڙي لئه هنجون ڇو هاڻ هارين ٿي.

رئڻ بدران ڪيلي خوش ٿي زمالي ۾ گذاري ڇڏ،
رکو فڪرات، سوچن ۾ اجايو پاڻ ڳارين ٿي.

چمن ۾ ٿي خزان وئي نه بلبل آ نه مالهي آ،
رکو خالي دلاسن تي "ٻلاول" ڇو ڏتارين ٿي.

سيد مرتضيٰ ڏاڏائي

مان ذرو، تون ماهتاب

اي پرين پرديس وارا، پيار جي پارت هجني،
عهد جي، انجام جي، اقرار جي پارت هجني.

تو سوا دلبر دوا دارون نه آهي درد جو،
باوفا هين برهه جي بيمار جي پارت هجني.

جانِ من جلوو سندئي آهي جياپو جان جو،
دلربا نامِ خدا، ديدار جي پارت هجني.

همسري جي هام ڪهڙي مان ذرو تون ماهتاب،
ناز پرور نيڻهن جي لادار جي پارت هجني.

پاڪ منهنجا جو ٿيان تو تنهنجي بندن ۾ شمار،
خوش هجين شل خاص خدمتگار جي پارت هجني.

"مرتضيٰ" محبوب آ، تو در اڇي جهولي جهلي،
سونهن جا سردار هن بينار جي پارت هجني.

سليم چنا پاڻائي

وائي

سانگي سُڪ سُڻن، ڳُلڙا، ڳاهه، ڳُڻن،
اهڙا ڏينهن اچن ــ الا ميان، سانگي سُڪ سُڻن.
جيڏيون جهُول جهلين، پيرون خوب پٽين،
اهڙا ڏينهن اچن ــ الا ميان، سانگي سُڪ سُڻن.
ڪوهه منجهان پاڻي، سرتيون گڏ ڀرين،
اهڙا ڏينهن اچن ــ الا ميان، سانگي سُڪ سُڻن.
ٿر ٻر مينهن وسن، ميڙا روز مچن،
اهڙا ڏينهن اچن ــ الا ميان، سانگي سُڪ سُڻن.

اڪبرعلي ڪانڙيو

●

اي ماهِ لقا پنهنجي ديدن ۾ تون رکين ته ڇا، نه رکين ته ڇا،
تون هردم آهين دل جي اندر، پوءِ ڏسين ته ڇا، نه ڏسين ته ڇا!
هروقت نهاري دل ۾ سڄڻ هرلمحه ڏسان ٿو توکي مٺا،
تون اٿندو وهندو ڪلندو رهين، پوءِ ملين ته ڇا، نه ملين ته ڇا!
تنهنجي روز رسڻ جي عادت ڪئي ۽ پرچڻ جي ٻوڏواري ڪئي،
مون صبح سٺو ۽ شام مٺا پوءِ چڙين ته ڇا نه چڙين ته ڇا!
تو جهڪي ڇيو سو مون آ مڃيو هر تنهنجي طلب کي سِر تي کنيو،
هي دل جون ڳالهيون سهڻا اٿئي، پوءِ مڃين ته ڇا، نه مڃين ته ڇا!
هرمحفل ۾ تنهنجي يار سڄڻ مان هردم ايندو رهندو هان،
پنهنجي ديدن جي درشن خاطر تون سڏين ته ڇا، نه سڏين ته ڇا!
مان تنهنجي خاطر جڳ کي ڇڏي اڄ تو وٽ آيس يار هلي،
مان تنهنجي رنگ ۾ آهيان رڱيل، پوءِ رڱين ته ڇا، نه رڱين ته ڇا!
تون دل جون تارون ڇيڙي ڏس، هرساز مان تون ئي تون ٻڌلدين،
هروقت ڇوان پيو تنهنجا غزل، پوءِ ٻڌين ته ڇا، نه ٻڌين ته ڇا!
اڄ دوري کي تون دور ڪري ڪا وصل جي وائي واري ڇڏ،
ڪو رنگ ته ڏي منهنجي ڇهري کي پوءِ اچين ته ڇا، نه اچين ته ڇا!
جي ”اڪبر“ کي تون پنهنجو چوين، هو تنهنجو، تنهنجو تنهنجو آهي،
هو پنهنجي وس ۾ ناهي رهيو، پوءِ ڳڏين ته ڇا، نه ڳڏين ته ڇا!

ڪهاڻيون

حميد سنڌي

ويريون

[نوٽ: پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، هجري ١٤٠١ ۾ قومي ۽ صوبائي زبانن ۾ ڇهن بهترين ادبي ڪتابن تي انعام ڏنا آهن. سنڌي ڪتابن لاءِ منظور ڪيل "شاهه عبداللطيف ڀٽائي انعام" ممتاز سنڌي افسانه نگار حميد سنڌيءَ کي "ويريون" نالي سندس افسانن جي مجموعي تي مليو آهي. هت انهيءَ ڪتاب جي مکيه ڪهاڻي "ويريون"، مهراڻ جي پڙهندڙن لاءِ پيش ڪجي ٿي. - ادارو]

نورپور ڪنهن وقت ۾ ته ڳوٺڙو هو، پر جيئن جيئن رئيسن جي رئيسي اوج تي پهچندي ويئي، نورپور به اوج تي پهچندي ويئي. ڇڱا سگهر ماڻهو اچي وسيا، وڻج واپار ته هونئن ئي رئيسن جي دم سان هو. سندن پنيون پارا اهڙا ته جهجها هئا جو شهر جي ڇڱي ڀلي پلاوٽي ليڻومل جي وس جي ڳالهه نه هئي، جو سمورو مال سودي وجي. ليٽ رئيسن جي ڪٽنب مان جوان نڪتا جن پاڻ سيٺڪي ڪئي ۽ ميلن والگر ته ۾ پنهنجو مال سودڻ لڳا. ماڻهو ساڪائتا هئا، سندن وک وک مان ڏاهپ پئي بکي. ترت ئي ڇڱا وڏا سيٺيون بنجي ويا. سندن وڻج واپار بمبئي جي ڪونين تائين وڃي لڳو، پر سندن خانداني لقب رئيس نه هٽ ٿيو نه مٽي ٿيو. رئيسپائي مان نڪري سيٺپائي تي پهتا هئا، پر ته به نه سندن ڪٽنب جا اللو مٽيو نه وري سندن ڪي رک رکاءُ ۽ اٿي ويهي ۾ فرق آيو. چڱو ڪمائيندا چڱو ڀريندا هئا، سندن ڪٽنب جو واڏارو ڏسي سندس وڏي رئيس گل محمد هڪ ڇڱي چوکي حويلي ٺهرائي. پرسان اوطاقون ۽ مال جون جايون ٺهرايون. سندس نگاهه ڏکي هئي، سندس هٿ وڏا هئا، پر ۾ ڇڱا پٽ وٺي ڇڏيائين. رئيس گل محمد ڏاڍي تجربي وارو ۽ هوشيار ماڻهو هو. سائس عمر وفا ڪاله ڪئي ۽ سيگهه وڃي بر وسايائين. سندن پوليٽر ڇڱا سمجهو هئا پر جيئن نه ڪو رئيس گل محمد پاڳ جي علامت هجي، سندس موڪلائڻ سان رئيسن جي راڄ جي به پڄالي ٿي. رئيس گل محمد جي نه رڳو واپار تي پر زميندار ۽ راڄ تي به نظر هئي. سندس پونيرن جي وري نظر واپار تي وڌيل هئي. سيڪجهه وڪي به داءَ واپار تي لڳايائون.

ڪرڻي سنهنجي مالڪ جي اهڙيءَ ٽي جو وڏيءَ جنگ ۾ ڪروڙهين ڪرئي ڇ کنيو ۽ وچي ٻٽ پيا، آتي هيءُ لڪن ۾ مس هئا، سندن واپار ۾ هڙ جهڪوئي ناس ٿي ويو. اوسي پاسي جيڪي زمينون ٻٽ هئڻ سي وڪڻي وچي جان ڇڏايائون. پر هو جو چوندا آهن تہ ڪڪي ڪي مر لائبي نڪي ابي جي ٻٽر وڃائبي، ڪهڙي بہ حال ۾ هئا پر پنهنجي پر ڇ وڃايائون. اٿي ويٺي مهمان نائي ڪي ڪارائڻ پيئارڻ، آهيني اوطاقن جا ميڙا قائم رهيا.

پر آخر ڪيستائين. آهستي آهستي آکهيون وڌيون، ڪن وچي ٻاهر نوڪريون ڪيون، ڪن اتيئي ڏلڏي ڏاڙي ڪي ورتو، پر اها اوج وري نصيب ڇ ٿين. هونئن بہ ليٽ ڪمال ئي زوال آ. نورپور جي اوج بہ ڪا رئيسن جي دم سان هئي. آهستي آهستي، اهي ٿي يتون يائا، اهي ٿي چن ۽ وٿاڻ. جهڙيءَ طرح وقت سان گڏ ماڻهن جي طبيعتن ۾ بہ هيٺ مٿاهيون اچيو وڃن، اهڙيءَ طرح رئيسن جي حالت ۽ گهرن جون رونقون لتجي خزان جي صورت اختيار ڪري ويون. اڄ بہ نورپور جي شهر ۾ گهڙبو تہ منهن ۾ وڏي بازار پوندي جا نالي ماتر وڏي بازار وچي رهي آهي، جنهن ۾ سواءِ چند دڪانن جي ڪي بہ ڪينهي. اهي دڪان لتاڙي صابوگرن واري گهٽي ۾ پئبو ۽ جيئن وڏي مسيت ڪان هيٺين ميدان ۾ لهبو تہ چگي مٿانهين تي هڪ ڪوٽ نظر ايندو، جنهن جا ڪنگرا جهور، سندس وڏين ڏکهين پٽين ۾ جهيرون، سندس ٻاڙون ڪٽل ۽ ڪاڏل. اها آهي رئيس گل محمد جي نهرايل حويلي، جا اڄ بہ رئيسن جي حويليءَ جي نالي سان مشهور اهي.

جيئن ئي حويليءَ ڏانهن وجبو تہ هڪ چگي چاڙهي چڙهي حويليءَ جي لنگهہ وٽ پهچبو. چاڙهيءَ جي هيٺان رئيسن جي پونيرن جون مٿهين واريون اوطاقون نظر چڙهنديون. انهن اوطاقن جي اوج اجڙ يل آهي. سندس پونيرن مان ڪنهن بہ اهڙي اوج ڪاڻ ڪئي. جي ڪن ڪئي بہ آهي تہ اهي پين شهرن ۾ نوڪرين يا ڏنڌي سانگي آهن.

حويليءَ کي هڪ تمام وڏو در ۽ هڪ ڏيڍي آهي جا اندر وچي هڪ وڏي ميدان ۾ پوي ٿي. لڳهہ شايد ان ڪري مختلف نہ آهن جو سيني جا پاسا ورهايل ۽ طرف ڪنيل آهن.

ڪنهن وقت ۾ تہ طرفن ۽ پاسن کي ڪنهن ڪنکهيو بہ ڇ ٿي جو وڏڙن جو قرب پريو ماهہ بہ هڪ ئي نڪئون ڪچندو هو. گهرن ۾ نہ ويڇا نہ ويريون، ڇ دوريون ڇ جدايون، بس پنهنجائي وارو ڪارخانو هو. رئيس گل محمد کي ناتا اهڙا آئيا هئا جو ڪي ورهيہ تہ ڪارخانو ائين پئي هليو. گڏ جا گهر، وڌ ۾ وڌ ڏاڏان جي نالي تي ڪمرا ورهايل، پر نہ ڪو ڪي ڏار پٽيون نہ ڪي ويريون.

گڏ جو ڪائڻ، گڏ جو اٿڻ ويهڻ، لنگهہ هڪڙو، ڪهڙي پاءُ کي ڪهڙي پاءُ ڪان جدا ڪري گڏائجي. بس سڏجي تہ بابا رئيس گل محمد جو ڪڙم. رنگيءَ جا رنگ آهن، ڪڙم جو تہ وچي هن دؤر ۾ هنِ رنگ ۾ ائنءُ رهيو آهي. هاڻي هرهنڌ ڪڙم جي ٻانءُ ڪان اڳ هرڪنهن جي پنهنجي حيثيت، ڳڻپ ڏارئون ڏار آهي. اڳ رئيس گل محمد جي آکهہ،

پوءِ ٿي رئيسن جي آکهه. پوءِ چيا، ڇي هي محمدابراهيم جو ويڙهو، هي نظيراحمد جو ويڙهو، هي وليمحمد جو ويڙهو، هي شمس الدين جو ويڙهو. هيءُ سڀ هئا رئيس گل محمد جا پاٽر. اڃان به اڳتي هلو ته شمن جو گهر، رسول بخش جو گهر، مٺڻ جو گهر، مولا بخش جو گهر، ۽ اڄ بس گهر ۾ گهر. ڪنهن جو ناءُ وٺجي. اندر ويرڀون پنجي ويون، حويلي پاڳا ٿي ويئي، هيٺ اوطاقون ٽڪرا ٿي ويون، آکهه وڌندي ويئي، ڪٽنب ڇڇندا ويا. حويليءَ ۾ ٽڪرن ۽ پاڳن جو تعداد وڌي ويو پر جي نه ڇڇي ته ڏيڏي نه ڇڇي، جتان حويليءَ ۾ اندر داخل ٿيو هو ۽ اها پنهنجي ننڍڙي پر ڊگهي ڇٽ سان قائم دائم لنگهندڙن کي گس ڏيندي رهي. ڏيڏيءَ کي پنهنجا ٻه در هئا، هڪ منهن ۾، هڪ آخر ۾. ڪير جي ٻن درن کي بند ڪري ته چڻ ته صفحو ٿبي ٿي پيو. رئيس گل محمد جي آکهه جو چڱو مڙس محمدابراهيم پراڻي ڪهي جو ماڻهو، پراڻن قدرن ۾ ايمان، پر ليکي چوکي ۾ ڏاڍو سخت ۽ ڏکئي طبيعت جو ماڻهو هو ۽ سندس شمس الدين وارن سان اصل ڪانه پوندي هئي، جو رئيسن جي ڏاڏنگ ۾ ڪونه هو. هونءَ به ناناڻي پر زالون ۽ پار پاڙيندا آهن، باقي مڙداڻي پر اها آهي جو هميشه ڏاڏنگ پيا ساراهيندا. شمس الدين جو گهر ڏيڏيءَ سان گڏ هو. شمس الدين پورهيت ماڻهو هو، پر سندس لينگر پڙهي پيا. ان مان ڪو مليريا جو صاحب هو ته ڪو فيملي پلاننگ ۾ هو. نوڪرين سانگي پاهر. گهر ۾ پيرسن شمس الدين ڏيڏيءَ جي پٽ کي ٽيڪ ڏيو، آرسين لوپن ۽ جاسوس بليڪ جا جاسوسي چڪر وارا ناول پڙهي وقت گذاريندو هو. سندس گهر جو خرچ نينگر ڪنيو ويٺا هئا، هن رازڪو ڪم گهٽا ڏينهن ڇڏي ڏنو هو.

هڪ ڏينهن، جيئن هو اکين تي عينڪ چاڙهيو ڪتاب ڪنيو ويٺو هو ۽ ڏسي رهيو هو ته ڪيئن جاسوس بليڪ، سمٿ کي دڙڪا پيو ڏي، ايميلي ڪارٽر کي سمجهائي پيو ڏي، سندس هٿ پٽ جي هڪ دز تي پيو. هن جو هٿ بي اختيار هٿوراڙيون ڏيندو رهيو ۽ هڪ هوشيار رازي وانگر پٽ کي ٽوريندو رهيو ۽ ائين هن ڪتاب رکي ڇڏيو. هن ڪٽ ريڙهي پري هٽائي ڇڏي، هٿ لائي ڏٺو ته پٽ ڇڳي ڪاڏ ڪري ويئي ۽ ڪافي هنڌن کان ڏري ڇڇي به پئي آهي. پراڻو ڪاريگر هو، قصي کي سمجهي ويو. صبح جو اٿڻ سان هڪڙو رازو جو سندس يار به هو، پر مزور وٺي اچي ڏيڏيءَ ۾ ويٺو. ڏيڏي ۽ سندس ڪمري جي پٽ مڙيوئي هڪڙي پٽ، سو خيال پڇاڻ لڳو ته اهڙو ڪم ٿئي جو پٽ جي مرمت ٿئي نه ته سڄي ڏيڏي ڇٽ سوڌي هيٺ لاهڻي ٿي پئي. شمس الدين ۽ سندس يار رازي گلڻ جا هٿ پٽ کي ٽوڙي رهيا هئا ته ائين محمدابراهيم اچي لانگهائو ٿيو. پراڻي ٿلهن شيشن واري عينڪ سان نظر ڪرڙي ڪري شمس الدين کي ڏنائين ۽ لڪڻ کي زمين تي ٽيڪي چيائين: "اڙي ماما! چاڪي لڳو آهين، پٽ ٿو ڊاهين ڇا!" اڃان شمس الدين ورائي ئي ورائي ته مٿان ٺهڪايائينس، "ڏسجانءِ ماما! پاڙين مٿان هئي پٽ ڪانون ڪرائي وڌي، ڪاٺي گلڻ پارا مٿان نه پٽ ڪيرائيندي." شمس الدين کي خبر هئي ته محمدابراهيم ڏکي طبيعت جو ماڻهو آهي،

تنهنڪري سور ۾ چيائينس، ”پاڻو، ڏيڏيءَ جي پٽ ڪمزور ٿي پئي آهي، جي ڪري پئي ته نه رکو ڏيڏي ويندي ۽ مون واري ڪوٺي کي به ڪنيو ويندي. تنهنڪري گڏڻ کي ولي آيو آهيان ته ڪا صلاح ڀيهاريون ته ڪيئن ڏيڏيءَ کي بچائجي.“ ۽ ائين محمد ابراهيم عينڪ لاهي هٿ ۾ ڪئي، تکي رڙ ڪري چيائينس ”اڙي متان پٽ کي هٿ لاتو ائي، هي سڄي ڏيڏيءَ وچ جي ملڪيت آهي شما! جي تو ڪا به حرڪت ڪئي آهي ته سڀني کي سڏائي انهيءَ پٽ ۾ لنبائي ڇڏيندوسانءَ، سمجهيئه!“

”پر به پاڻو، جي پٽ ڪري پئي ته مان ڪاڏي ويندس. چڱو ڀلا ايترو حق اٿم ته اندران پنهنجي پٽ ڪٿايان، پوءِ پلي هيءُ ڪريئو ته ڪريئو توهان جي مرضي.“

محمد ابراهيم جي ڪنن جون ساڙون ڳاڙهيون ٿي ويون. لکڻ کي پٽ تي هڻندي چيائين، ”شما، مان سڀ سمجهان ٿو، الهيءَ بهالي تون هيءَ پٽ ڪيرائڻ ٿو چاهين ته جيئن مان ڏيڏيءَ تي قبضو ڪيان. تون نه ڌئين پٽ ڪيرائي سگهين نه هن کي هٿ لائيندين. نه ته — بس سمجهين ٿو.“

محمد ابراهيم لکڻ سان گڏ ڏند ڪڙڪائيندو هليو ويو. شمس الدين حويليءَ جي ڀاڙران گلڻ ۽ مزورن سان گڏ ويهي رهيو. سندس لظرون ڀاتال ڏي ڪتل هيون، سندس اسڙ تي پکهر هو. هو سوچڻ لڳو ته هن کي ڪيڏو نه گهٽ ۽ ذليل سمجهيو پيو وڃي. هن انهيءَ ذلت کي انهيءَ نموني گهٽايو هو، جو ليائيون ويهاري ڇڏيائين، پر رئيسن ۾ نه ڏنيون هئائين. رئيسن جي اکهه ۾ پنهنجي پيءُ جو اوج تڏهن ڏٺو هئائين جڏهن رئيس گل محمد حيات هو.

پر جيئن هو الله ڏي هليو ته سندس ساڻ اها ڪار ڪيائون جو ڀرپائين حويلي اندر اڱڻ ۾ ويري وجهائڻ وارو سندس پيءُ هو. لنگهه به ايڏو ڏيڏيءَ جي وچهو رکيو هئائين جو شمس الدين پا پيا گهٽو حويلي ڏانهن ويندا نه هئا.

شمس الدين کي خبر هئي ته حويليءَ ۾ اڄ ڪنهن به ڪهر ۾ قرب جو ناڻءُ نيشان ڪونهي. سڀ الهن ويرين جا قيدي هئا، جيڪي هنن پنهنجي آبا جي تسڪين ۽ ڪوڙي ڀرم خاطر ٺهرايون هيون. انهن ويرين جا بنياد به اونها ڪرايا هئائون، جيئن ڪو به نسل الهن کي ڊهرائي نه سگهي. هونءَ قرب ۽ پيار جا بنياد به اونهائي هوندا آهن، پر جي لفرتن ۽ جداين جا بنياد کٽائبا ته وڏيڪ اونها کٽائبا، چاڪاڻ ته ڀرين محبت ۽ پيار جي بنياد کي ڊهرائي لفرت جي ويري اونهي گهري کٽائبي آهي، صرف الهيءَ لاءِ ته ڪٿي قرب ۽ پيار جي لئيل ديوار جا بنياد هن نفرتن جي بنيادن کي لوڏي نه وجهن. شمس الدين سوچيندو ويو. هو نيٺ ڏيڏي ٽپي اندر حويليءَ ۾ آيو، اڱڻ ۾ ڪئيل ننڍيون پر اونهيون ويريون ڪيس لفرتن جي جداين جون ويريون نظر آيون. هو سوچڻ لڳو ته آخر انهن نفرتن ڪيس ڏلو ڇا آهي. هو هڪ هڪ ويري ويجهو وڃي اندر نهارڻ لڳو. هر گهر انهيءَ ڪوٽ جي ديوار اندر ڪتل ديوار اندر ديوار هيٺان ڪهڙن نه ڏکي زندگي گذاري رهيو هو. شمس الدين کي

ائين لڳو ته هيءَ سڀ ڪوڙو پرپ رڪڻ لاءِ جهون گهارين پيا. هو ويرين جي ڏکي سلسلي ڏانهن هلندو ويو. سندس وڪون هڪ هنڌ بيهي رهيون. سندس مائٽن مان ڪا مائي ڪنگهي رهي هئي. هن ڪنڌ مٿي ڪري ويري مٿان هيٺ اندر نهاريو. هن کي ڄاڻ هئي ته هوءَ ٽي-بي جي مريض هئي. پاسي ۾ سندس پوٽو ملي ۾ ورتل پيو هو. هو وڏيڪ سوچي نه سگهيو ۽ پنتي موٽيو. هاڻ سامهون سندس گهر هو. هو ويري جي لنگهه وٽ وڃي بيٺو. هن پنهنجي گهر اندر ڏٺو. اڌپوري روشني، گهر ۾ گهر، حويلي ۾ ايڏي سوڙهه، هن جو هنياءُ منجهڻ لڳو. هنن پتين به ته جاءِ والاري آهي. هو سوچڻ لڳو، هنن ويرين سوڙهه ڇو ڪئي آهي؟ هو اندر پهچندڙ جهڪي روشني ۾، پنهنجي وڇين ٻٽ کي ڪيسيون پائيندو ڏسي سگهيو ٿي، جنهن جون ٽنگون پوليو سبب ختم ٿي چڪيون هيون. سندس ۽ نياڻيون جن جا مٿا به اڇا ٿيڻ لڳا هئا، هاڻي چڙيل جتن سان دورن ۾ مبتلا هيون. هن حويليءَ جون ديوارون ايڏيون ته ڏيهيون هيون جو ڏاريا سنگ اندر اچي نه ٿي سگهيا. حويلي اندر هيءُ ويريون ايڏيون ته گهٽيون ۽ مضبوط هيون، جو پنهنجا سگ هڪ ٻئي جي ويرين کي ڏاهي نه ٿي سگهيا. هن ڄاتو ٿي ته اهي ڪچين يا پڪين پتين واريون پتيون روڪ نه هيون، پر اهي دلين جون ويريون هيون، جن هڪ ٻئي کي ڏار رکيو هو. هن کي اها به خبر هئي، ته رئيسن جي ڪائنس انهيءَ ڪري نفرت هئي جو هو نانگ ۾ هئن، پر جيڪي هڪ ٻئي جي ڏاڏنگ ۾ هئا، انهن ۾ وري ڪهڙي محبت هئي. هو ائين سوچ جي انبوهه مان سٽ ڏئي نڪتو، ۽ ٻاهر پهتو. ڪٽ ڪان گلو رازي جي تيشي ڪنيائين. ڊوڙندو اندر ويو. گلو گهٽو ٿي ڏيڍيءَ تائين پهتس، پر هو ڪيس وٺي نه سگهيو، ۽ ڪجهه سوچي هيٺ اوطاق ڏانهن پهتو. شمس الدين ڏيڍي لتاڙي سڌو اچي پنهنجي گهر واري ويريءَ وٽ بيٺو، سندس هٿ زور سان ڪم ڪرڻ لڳا. سندس پٽ پراڻي ۽ ڪچي هئي. ڇئن پنجن ڌڪن سان هن پٽ جا پرگهل لاهي وڌا. سندس هٿ تيز هلي رهيا هئا. هر هر پنهنجي منهن ڳالهائي به رهيو هو. ”هي ويريون اسان جون دشمن آهن. ابراهيم! هي تنهنجون به دشمن آهن. تو پنهنجي گهر ۾ تڪيو آهي. تو کي تنهنجي زال ۽ نياڻين کي به ته هيءُ ويريون ڪاٽي ويون آهن. هيءُ ويريون دلين جون ويريون آهن. ابراهيم. هيءُ اڄ ڍهڻ کپن!“

ائين هن ڪنڌ مٿي ڪنيو. ابراهيم ۽ پيا مٽ مائٽ پرسان اچي بيٺا هئس، هو يڪدم وڌي محمد ابراهيم وٽ آيو.

”رئيس محمد ابراهيم! اچي هيءُ تيشي وٺ، اهي سڀ ويريون توڙي ڇڏ. گهٽ ۾ گهٽ ٻاڻ واري ويري ته ڍاهه. اڙي سڀ گهنجي مري ويندؤ، اڙي پوساتجي ويندؤ. اڙي دٻجي مري ويندؤ. اڙي ويريون ڍاهيو ته دليون صاف ٿين. دليون ڌوپئو. اڙي ڇوٽا هڪ ٻئي کي گهٽي پوساتي ماريو، اڙي!“

هو زور سان رڙيون ڪرڻ لڳو. محمد ابراهيم سڄو ڏڪڻ لڳو هو. هو هيڊو ٿي ويو هو. وڌيڪ ٻڌڻ جو روادار نه هو. هن ڀر ڪري شمس الدين کي چماٽ وهائي ڪڍي ۽ پاڻ ٿڙڪندو جهڪي ويهي رهيو ۽ شمس الدين روئندو، ڊوڙندو پنهنجي ڪوٺي ڏانهن هليو ويو، جنهن جو در هن هڪدم بند ڪري ڇڏيو. اها رات حويليءَ جي اداس ۽ تاريڪ رات هئي. انهيءَ رات ڏيڍي جي پٽ ڪري پئي ۽ شمس الدين انهيءَ پٽ ۽ پنهنجي ڪوٺيءَ جي ڇت هيٺان دٻجي ويو. جڏهن شمس الدين کي مٽيءَ جي ڍير مان ڪڍيو ويو، ته تيشي مندس هٿ ۾ هئي. جڏهن هن کي مٽيءَ جي ڍير مان ڪڍي ٻيءَ مٽي جي ڍير ڏانهن نيو ٿي ويو تڏهن چوڻ وارن چيو ته سڄي رات شمس الدين ڪوٺيءَ ۾ بند انهيءَ پٽ جو بنياد تيشيءَ سان کوٽيندو رهيو هو. هنجي لاءِ شايد اها ڏيڍيءَ جي پٽ حويليءَ جي پٽ هئي، جنهن کي ڪيرائڻ سان شايد سڄي حويليءَ جو بنياد ڍهي پئي ها، پر حويلي اڄ به قائم آهي. سندس ڪنگرا ۽ ڪوٽ جهور ٿي چڪا آهن، اندر ويڙهيون ۽ دوريون اڃا قائم آهن. ڏيڍي هاڻي هڪ کهڻيءَ ۾ تبديل ٿي چڪي آهي. وچ جو مال آهي. ڪير نهرائي. شمس الدين جي ڪوٺي انهيءَ ئي ساڳي حالت ۾ آهي، ۽ انهيءَ ساڳي حصي ۾ شمس الدين جا پار ٻڪريون ٻڌندا آهن. باقي ايترو سو ضرور ٿيو آهي جو نورپور يا اوسي پاسي هاڻي حويليون ڪونه ٺهنديون آهن، جي ٺهنديون به آهن ته انهن ۾ ڏيڍيون ۽ ويڙهيون نه هونديون آهن.

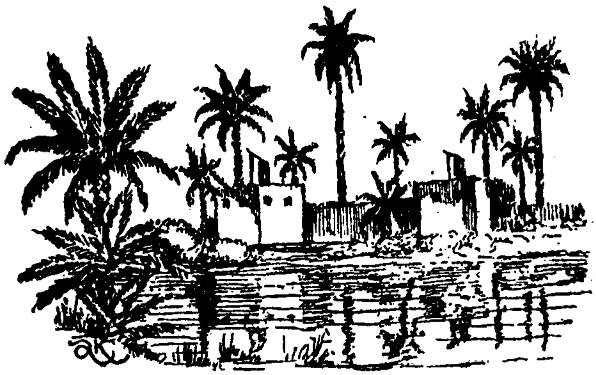

شوڪت حسين شورو

گلي ۾ ڦاٿل سڏڪو

هوءَ مشين کي تيز تيز هلائڻ لڳي، جيئن سندس سوچ ٽٽي رهجي وڃي. اوچتو احساس ٿيو هن کي ته ٻاٻين جو ڌاڳو ختم ٿي ويو هو ۽ هوءَ ٻوءِ به مشين هلائيندي پئي رهي هئي. هن مشين بند ڪري ڇڏي. مشين جي گوڙ ختم ٿيڻ سان هڪدم خاموشي ڇانئجي وئي. هن ڀت تي لڳل اليڪٽرڪ گهڙيال ڏي ڏٺو. ٻئي ڪانٽا ٻارنهن کي ويجهو وڃي پهتا هئا هن کي رات جي اڪيلائيءَ جو شدت سان احساس ٿيو. جيڪڏهن ڪو چور گهر ۾ گهڙي اچي ته هوءَ اڪيلي ڇا ڪندي!

هن سوچيو ڊڄڻي ته آئون ننڍي هوندي کان آهيان. نانيءَ جنن ڀوتن جون ڳالهيون ٻڌائي ٻڌائي اهڙو ڊيڄاري ڇڏيو جو رات جي وقت پنهنجي ٻاڇي کان ڇرڪندي آهيان. مون اها ڳالهه آصف کي ٻڌائي به هئي. هن کي خبر آهي ته آئون ڪيتري ڪمزور دل آهيان. پر هو ائين ڪري ڇو ٿو؟ هو مون کي ڇاڻي واڻي ٽارچر ڇو پيو ڪري؟ جيڪڏهن ڪا ڳالهه اهڙي آهي ته مون کي ٻڌائي ڇو نٿو؟ آئون ته پڇي پڇي بيزار ٿي پيئي آهيان. چئي ٿو ته ڪا ڳالهه ناهي، تو کي وهم آهي. ٺيڪ آهي، آئون وهمي آهيان. پر هن جو رويو ڪيتري وقت کان بدليل آهي. زوريءَ مس ته ڳالهائي ٿو، سو به جڏهن آئون ايترو مٿو هڻندي آهيان. مون کي اڪيون ڪولهن جو ڏسان ته هو ڪيترو بيزار بيزار پيو ٿيندو آهي. ڀوري ماني به ته ڪونه ٿو کائي. ٻه-ٽي گراهه کڻي اٿي کڙو ٿيندو آهي. آئون پڇندي آهيان، ”ڇو جان، ڇا ڳالهه آهي؟ ماني نه وڻي ڇا؟“ ته هو بي دليءَ سان چوندو آهي، ”نه، مون کي بک ڪانهي.“ روز بک ڪانهي! ٽيئي ويلا بک ڪانهي! ڀوءِ هلي ڪيئن ٿو؟ نه، آئون ڇالاڻ ٿي ته هو ڪٿان ٻاهران کائي ٿو اچي. هاڻي ته رات جو به دير سان گهر اچي ٿو. پلنگ تي منهن ورائي ليٽي ٿو پئي. آئون ڪيس ڇاهيندي آهيان ته ڇڙي منهنجون ٻانهون پئي پري اڇلائيندو آهي، ڄڻ مون کان ڪراهت ايندي هجيس. جيڪڏهن وس پڄي ته مون سان گڏ سمهي ئي نه. پر ڊبل بيڊ جو آهي. ڀورو مهينو ٿي ويو آهي ته هن مون کي پيار به نه ڪيو آهي. پيار وڃي ڪڏهن ۾ پئي، پر هو ايئن ڇو ٿي ويو آهي! ايترو بدلجي ڇو ويو آهي!

ثريا کي ياد آيو تہ بابين جو ڏاڪو ٽٽي پيو هو ۽ هن ڪيتري دير کان سبيو نہ هو. هوءَ ٽوائٽ مشين تي رکي ڪاڏي تريءَ تي ٽڪائي وري سوچ ۾ گم ٿي ويئي.

'هو مون کي ڪيترو چاهيندو هو!' شاديءَ واري رات هن مون کي چيو هو، "ثريا! تون شايد اعتبار نہ ڪندينءَ، پر تون منهنجي زندگيءَ ۾ پهرين ۽ آخري عورت آهين. تون يقين ڄاڻ تہ آئون توکي پنهنجي زندگيءَ کان بہ وڌيڪ چاهيندس." ۽ آئون هن کي چنبڙي ويئي هيس. مون هن جي ٻانهن جي پناهہ کي قبول ڪري ورتو هو. پر مون کي خبر ڪانہ هئي تہ اها پناهہ عارضي پناهہ آهي. ڪو وقت ايندو جڏهن آئون رات جي اڪيلائين کان ڏچندي ڏڪندي رهنديس ۽ ڪابہ پناهہ نہ هوندي منهنجي لاءِ. آصف چئي ٿو تہ آئون وهمي آهيان، مون تہ پهرين رات دل جي گهراين سان هن جي ڳالهين تي اعتبار ڪيو هو. مون پڌو هو تہ مرد شادي جي رات اهڙي قسم جون ڳالهيون ڪندا آهن. پر مون تہ ڄڻ هن تي ايمان آڻي ڇڏيو هو. اڃا سال مس گذريو آهي تہ اهي سڀ ڳالهيون هوا ٿي ويون. هن کي ڪڏهن ياد ايندو هوندو تہ هن پهرين رات ڇا ڇا چيو هوا هو تہ سڀ وساري چڪو آهي. هاڻي تہ جڏهن گهر سان ٻاهر نڪرندو آهي تہ مون کي بہ وساري ڇڏيندو آهي. پر مون کي لڳندو آهي تہ گهر ۾ بہ ڄڻ هو منهنجي وجود کان بيخبر آهي. آخر هن کي ڇا ٿي ويو آهي؟ اهڙي ڪهڙي ڳالهہ آهي جيڪا هو مون کي ٻڌائڻ نٿو چاهي؟ ڪالهہ مون هن کي جڏهن گهڻو چيو تڏهن رکو ايترو چيائين، "اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانهي. پر ڪٿي هجي بہ تہ ان سان تنهنجو ڪو واسطو ناهي." ٺيڪ آهي. مڃيم، ان ڳالهہ جو تعلق ڪٿي مون سان نہ بہ هجي، پر هن جي جيڪا پريشاني آهي تنهن ۾ آئون شيئر ڪرڻ چاهيان ٿي. آخر هو اها ڳالهہ سمجهي ڇو نٿو؟ ڪيس اها خبر ڪانهي ڇا تہ ٻاڻ منهنجي ڪل ڪائنات آهي-جيڪڏهن ٻاڻ پريشان آهي تہ آئون ڪيئن لاتعلق رهي سگهنديس. منهنجا خدا! هو سمجهي ڇو نٿو...'

ثريا نرڙ کي زور سان مهٽيو. هن کي مٿي ۾ سخت سور محسوس ٿيو.

'هو ايترو پريشان ڇو آهي؟ هن جي پريشانيءَ کيس مون کان ڪٽي الڳ ڪري ڇڏيو آهي. آئون هن جي هوندي بہ اڪيلي ۽ الڳ آهيان ۽ ڪٽيل ڪٽيل آهيان هن کان. نہ، اهو منهنجي سهپ کان مٿي آهي. هن جي اهڙي حالت هجي ۽ مون کي ڪا خبر نہ هجي ۽ آئون هن جي لاءِ ڪجهہ بہ نہ ڪري سگهان! منهنجن هٿن سان، ٻانهن سان، ڇپن سان، جسم سان اهڙ قوت ختم ٿي ويئي آهي جيڪا هن کي سهارو ڏيئي سگهي، هن جو من پرچائي سگهي. آئون تہ هن جو ٻار وانگر خيال رکندي آهيان. هن کي ڏسندي آهيان تہ من اندر ڪيتري نہ خوشي پرجي ويندي آهي. چاهيندي آهيان تہ هن کي ڏسندي رهان. هن کي هلندي، ويهندي، سهندي، ماني کائيندي ڏسي اندر پيو ٺرندو آهي. آئون هن کي ڪيترو چاهيان ٿي... ڪيترو چاهيان ٿي... ان جو هن کي ڪو اندازو بہ ناهي شايد!'

اوچتو در جي گھنٽي وڳي ۽ ثريا ڇرڪي اٿي ويهي رهي. در وٽ وڃي هن پڇيو، "ڪير آهي؟"

"آئون آهيان... آصف!" هو ڄڻ ڪاوڙيو بيٺو هو.

ثريا در کوليو ۽ هڪ آس سان هن جي منهن ۾ ڏٺو. هُو ائين ئي هو، مُنجهيل مُنجهيل پريشان. آصف هن ڏانهن نهارڻ کان سواءِ اندر هليو ويو. ثريا در بند ڪري هن جي پٺيان ويئي، آصف بيڊروم ۾ وڃي صوفي تي ويهي رهيو.

"جان، تون ڪپڙا بدلائي وٺ، تيستائين آئون ماني گرم ڪري کڻي ٿي اچان،" ثريا چيو.

"نه، تون تڪليف نه ڪر،" آصف جو ٻُڏل آواز اڀريو. هن ڄڻ ڪوشش ڪري اهو جملو چيو هو.

"ڇو؟" ثريا کي اهو جملو ڏاڍو ڏکيو لڳو. "تڪليف ته ڌارين لاءِ ڪبي آهي. تون مون کي ڌاريو..."

"او ثريا، پليز!" آصف هٿ مٿي کڻي هن کي وڌيڪ چوڻ کان روڪي ورتو.

"تون ماني کائي آيو آهين ڪٿان؟" ثريا پنهنجي ڪاوڙ کي ضبط ڪندي چيو.

"نه، مون کي بک ڪانهي."

ثريا هيٺئين چپ کي چڪ پاتو. هن کي ڊپ هو ته ڪٿي هوءَ پنهنجو پاڻ تان ضابطو وڃائي نه ويهي ۽ جيڪڏهن ڳالهه شروع ٿي ته پوءِ الائي ڇا ڇا ڳالهائي ويندي.

"تون هيڏانهن اچي ويهه،" آصف هن کي پاڻ ڏي سڏيو. "مون کي توسان ڪجهه ضروري ڳالهائڻو آهي." آصف ديوار ڏانهن ڏسي رهيو هو.

ثريا هن ڏانهن غور سان ڏٺو ۽ پوءِ هيٺ قالين تي رکيل مشين وٽ ويهي رهي. آصف خاموش رهيو. ثريا هن ڏانهن ڏسڻ لڳي. هو ڪيڏو لهي ويو هو ۽ ڪيترو پريشان پريشان پئي لڳو. ثريا جي دل ۾ هن جي لاءِ اٿاهه همدرديءَ جي لهر اٿي. هن چاهيو ته اٿي سندس پاسي وڃي ويهي ۽ هن جو مٿو پنهنجي هنج ۾ رکي سندس وارن ۾ آڱريون ڦيرائيندي رهي. پر هوءَ اٿي نه سگهي ۽ هن چيو، "توهين ايترا پريشان ڇو آهيو؟"

ثريا کي خبر هئي ته سندس ان رٿيل سوال جو رٿيل جواب ئي ملندو: 'نه، اهڙي ڪا خاص ڳالهه ڪانهي.' پر آصف خاموش رهيو. هن رڳو ثريا ڏانهن هڪ ڀيرو ڏٺو ۽ پوءِ آڱرين ڏانهن نگاهه ڪيڻ لڳو.

ثريا کي خيال آيو ته هوءَ رڙيون ڪري مٿو ديوار سان ٽڪرائي ۽ چوي: 'مون تنهنجو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي جو تون مون کي ايترو آزار ڇو ڏيو ڪرين!'

"ثريا!" آصف آهستي چيو ۽ هڪ ڀيرو هن ڏانهن ڏسي نظرون هٽائي هيٺ ڏسڻ لڳو. "مون کي خبر آهي ته مون توکي ڏاڍو پريشان ڪيو آهي. مون چاهيو ٿي ته مسئلي جو

ڪو حل ڳولي ڪڍي ها، پر مون کي ڪوبه رستو نظر نٿو اچي. آئون به پريشان رهان ۽ توکي به پريشان ڪريان، ان کان بهتر آهي ته ڳالهه هڪڙي پاسي ٿئي...“ هو چپ ٿي ويو.

ثريا کي هڪ اوچتو خوف محسوس ٿيو. هن جي دل زور سان ڌڙڪڻ لڳي. هانءُ ٻڏڻ لڳو.

”ثريا، پاڻ ٻنهي لاءِ بهتر اهو آهي ته اسين هڪٻئي کان الڳ ٿي وڃون. جن حالتن ۾ اسين گڏ رهون پيا، تنهن کان نه رهڻ ئي چڱو آهي. مون کان توکي سواءِ پريشانين جي ٻيو ڪجهه نه ملي سگهي شايد... مون کي افسوس آهي- پر آئون... آئون ڪنهن کي چاهيان ٿو، هن کان سواءِ زنده نٿو رهي سگهان، ان حالت ۾...“ هو خاموش ٿي ويو.

رڙ ثريا جي ڳلي ۾ اچي اٽڪي پئي. هن کي لڳو ته سندس هيٺان پيرن سان ڌرتي ڇڪي ورتي وئي هئي. پوءِ به الائي ڪيئن هوءَ اٿي بيهي رهي.

”توهان ماني کائي ڪونه آيا هوندا. آئون توهانجي لاءِ ماني گرم ڪري کڻي ٿي اچان.“ هوءَ يڪساهي چئي وئي ۽ هن کي پنهنجو پاڻ تي حيرت لڳي.

آصف هن کي هٿ جي اشاري سان روڪيو.

”نه، تون ويهه، مون کي توسان ڳالهائڻو آهي.“

هوءَ بيٺي رهي. هن جون ٽنگون سڪي ڪاٺ جهڙيون ٿي ويون هيون.

”بهتر آهي ته اسين فضيلت سان هڪٻئي کان الڳ ٿي وڃون. منهنجو مطلب آهي ته الڳ ٿيڻو ئي آهي ته پوءِ هروڀرو جي کيهل مان ڇا حاصل! ڳالهه وڌندي ته ان مان ورندو ڪجهه ڪونه. بهرحال، توکي جيڪي کپي سو تون کڻي سگهين ٿي. ٻيو به تولاءِ آئون جيترو قدر ڪري سگهيس، سو ضرور ڪندس ۽...“

”تون... تون... آئون تولاءِ ماني کڻي ٿي اچان...“ ثريا تڪڙ ۾ هن جي ڳالهه ڪاٽي ۽ پوءِ جهڙو ڪر ڊوڙندي ڪمري مان ٻاهر نڪري وئي. هوءَ رڌڻي ۾ گئس جي چلهي وٽ اچي بيٺي. هن ماچيس کڻي تيلي ٻاري ۽ ٻرندڙ تيلي چلهي جي برنر ويجهو آندي. چلهو ڀڙڪو کائي ٻري پيو. ثريا جي ڳلي ۾ ڦاٿل سڏڪو اوچتو نڪري آيو. هن جو هانءُ ڄڻ ڦاٽي پيو ۽ پوءِ هوءَ وڏين ڇرڪارن ڏيئي روئڻ لڳي.

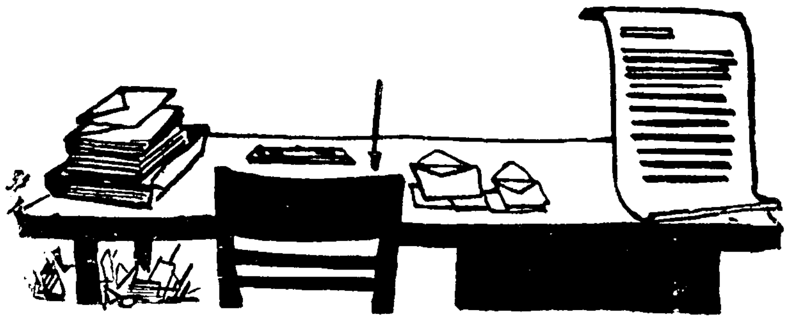

انيس انصاري

جهنم

"لواب" لاءِ اهو پهريون ڀيرو نه هو جو پنهنجي يتيم پوٽيءَ کي خالي پيٽ سمهڻ ڏنو هئائين. اڳي ائين ڪڏهن به ڪونه ٿيو هو. بخارن کيس ايترو ته ابل ۽ هيڻو ڪري ڇڏيو هو جو پنجن ڏينهن تائين جهوپڙيءَ مان نڪري نه سگهيو هو. سندس ميڙي چونڊي به انهن پنجن ڏينهن ۾ ختم ٿي چڪي هئي؛ ڪجهه ڪاڌي تي، ڪجهه دوائن تي.

وڏيءَ عمر ۽ دم جي بيماريءَ سبب هو گهڻو گهمندو به ڪونه هو. گدائيءَ تي نڪرندو هو ته ٻن ٽن گهٽين جي ڦيري ۾ ئي ٽن ويلن جيترو ملي ويندو هوس. جمعي ڏينهن جامع مسجد ۽ عيدن تي عيدگاه جي ٻاهران وڃي ويهندو هو. الله مالڪ آهي؛ ڪجهه نه ڪجهه ملي ويندو هوس.

اڳيان ڏينهن ته آهن ئي ڪونه. ماڻهن جا قلب ڪارا ٿي ويا آهن، اڳي ڏيندا ڪين ها ته ڏڪوئيندا به ڪين هئا. ۽ هاڻي ... ڏوهه سندن به ڪونه آهي. مهانگايون به آهن ڳاٽي ڀڳيون. ماڻهو ڏين ته ڏين ڪٿان؟ ڏيڻ وارا هٿ آهن ٿورا ته وٺڻ وارن جو حساب ئي ڪونه آهي. تنهن هوندي به هڪ ئي ڦيريءَ ۾ نواب جو گذر سفر ٿي ويندو هو.

"زينت" ڄائي ته چوٿين ڏينهن ماڻس مئي. پڻس به ڪونه نباهيس ڇهن مهينن ۾ ڇوري ڪري ڇڏي ويس.

نواب پٽ ۽ نُنهن جي سوٽ جي سوڙ کي سانڍي پوٽيءَ جي پرورش ۾ لڳي ويو. هوءَ هاڻي اچي اٺن ورهين جي ٿي هئي. لواب کيس نه پاڻ سان پنڻ ئي وٺي ويندو هو ۽ نه وري اڪيلو ئي ڇڏيندو هوس. چوندو هو، جيسين جيئرو آهيان، تيسين ويٺي عيش ڪري. سري وڃي ته ڀاڳ سندس.

فقير لاءِ پنيو ٽڪر عيش نه آهي ته ڇا آهي.

ڇهين ڏينهن نواب جو بخار ٽٽو. بدن جو سور به گهٽ هوس ۽ کنگهه ۾ به ڪافي ڪمي آئي هيس. ٽن ڏينهن کان رڳو چانهه تي گذر هوس. اڄ بک محسوس ڪيائين ته گهر

۾ رکو هوس الله جو نانءُ. پاڻ تہ اهو ڏينهن بہ ائين ئي گذاري ها ۽ يتيم ٿوني اها بہ راتو ڪون لنگهڻ تي هئي. اٿيو تہ پنواٽي اچي ويس؛ ويهي رهيو. هڪ بخارن جو پيڙيل پيو خالي پيٽ؛ قدم هلن تہ ڇاتي. ڪنجهندي ڪرڪندي جيئن تيئن ڪري اٿيو، ۽ پرانگهون وڌائين تہ اکين اڳيان انڌاري اچي ويس؛ ويهي رهيو. ساه پٽي وڃي لٺ ڪنيائين، ان جي ٽيڪ تي هلندو وڃي گدائيءَ جو وٽو کنيائين. رڙهي ٽيو جهوپڙيءَ کان ٻاهر. در وٽ ئي ڦهڪو ڏئي ڪري پوي ها ۽ در جي ٽاڪ ۾ هٿ ڦاسي ۽ بچي ويو.

زينت ڏاڏي کي اهڙي حال ۾ اڳي ڪوٺ ڏٺو هو. وڏي وٽس پهتي. چيائينس "ابا، اجان بيمار آهين. مان ٿي وڃان گداءِ تي."

نواب آلين اکين سان زينت کي ڏٺو. چيائينس، "زينت پٽ، سمجهان ٿو قبر ٿي ڪوڪاري، ۽ جيسين ساه جو سڳو سرندو رهندو تيسين توکي گداءِ تي نہ موڪليندس."

ہ قدم وڌيو ۽ وري ويهي رهيو. اکين آڏو اونداهہ اچي ويس. زينت ڊوڙي وڃي هٿ ورتس. چيائينس، "بابا! تون تہ گهمي بہ نہ ٿو سگهين. هلي گهر ويهہ، مان ٿي وڃي ماسي سپاڳيءَ کان اٽو وٺي اچان."

"نہ پٽ نہ"، نواب چيو، "اڳي بہ دفعا ڪانئس اٽو ورتو اٿسين. هر هر گهرڻ هوڙهائي آهي. مان رڙهندو وڃان ٿو پنڻ. جهٽ موٽي ايندم."

زينت کان رهيو نہ ٿيو؛ چيائينس. "بابا! ويهہ مان بہ ٿي توسان گڏجي هلان." ڏاڏي کي ڪجهہ چوڻ بہ نہ ڏنائين. ڊوڙندي وڃي جهوپڙيءَ مان پوتي ڪٺي آئي ۽ اچي ورتائينس هٿ کان."

ڪجهہ لٺ جي ٽيڪ، ڪجهہ زينت جو سهارو، نواب هاڻي ڪجهہ چرڻ جهڙو ٿيو.

ڏينهن بہ مٿان هٿا سردين جا. سج بہ اجا ڪَني مس ڪئي هئي. گهرن جا دروازا اجا بند هئا. ڪڏهن ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو پئي نظر چڙهيو. تہ ٿيو پلو. ۽ گهٽيون گهمي ويا ۽ نہ ماڻيءَ پور ئي ملين ۽ نہ وري ڪو ڏوڪڙ پئسو. ٽينءَ گهٽيءَ ۾ پهتا تہ اچي نواب کي کنگهہ جو دورو پيو. کنگهندي کنگهندي هڪ دروازي جي دڪيءَ تي ويهي رهيو. هن ائين سمجهيو تہ هو اڳتي رڙهي بہ ڪين سگهندو. ۽ منٽ مس ٿيا هئس تہ دروازو کليو ۽ کنهن رکي آواز ۾ چيس، "اڙي ڪير آهين؟" نواب سهڪندي جواب ڏنس، "سائين! بيمار آهيان. ساهي پٽڻ لاءِ ويٺو آهيان. وڃان ٿو."

"هل بابا! هتان هل، کنهن ٻئي در تي وڃي ساهي پٽ."

"وڃان ٿو سائين!" چئي نواب لٺ جي ٽيڪ تي اٿي کڙو ٿيو. زينت اچي هٿ کان ورتس. زينت لاءِ هي تجربو نئون هو. هن سمجهيو ٿي تہ پنڻ ڪو سهنجو ڪم آهي ۽ جڏهن پنهنجي ڪنن سان ڇڙٻون ٻڌائين تہ پتو پيس تہ ٻئي اڳيان هٿ ٽنگڻ ڪيڏو نہ اهنجو

ڪم آهي. هن ڪي هاڻي احساس ٿيو ته هڪ گهر جيڪو هوءَ ڪائيندي هئي سو ڪڏهن نه مهانگو هوندو هو.

ڪنجهندو، ڪنڪندو، ڪنگهندو ۽ سهڪندو نواب اچي بازار پهتو ٿيو. اتي ٽنگون پڻ ڪيڏي بيٺس، سارو جسم ٽڙڪڻ لڳس، زينت سهارو ڏئي هڪ بند دڪان جي پرسان وٺي ويهاريس ۽ چيائين: ”بابا اتي ويهه ته مان ٿي ڪجهه پني اچان.“ نواب ايتري ته ڪمزوري محسوس ڪئي جو خواهش هوندي به زينت کي وڃڻ کان روڪي ڪين سگهيو. ويهڻ سان ئي اچي نواب کي ڪنگهه ايري. اجا ڪنگهيائين پئي ته دڪندار اچي پاڻهن ڪان ورتس. ڇڪي ڪٺي اٿاريائينس ۽ چوڻ لڳس.

”اڙي پوڙها! مرڻو اٿئي ته ڪنهن ٻئي دڪان تي وڃي مر - دڪان ئي نه کوليو اٿم ته منحوس جي منهن پيو آهيان —.“

نواب اتي ان طرف وڃڻ لڳو جنهن طرف زينت وئي هئي. ٻه قدم کنيائين ته مٿو ڦرڻ لڳس. هيڏانهن هوڏانهن واجهه وجهڻ لڳو ته من ڪٿي ويهڻ جي جاءِ ملي پر جنهن طرف ٻي ڏٺائين ته ائين ٻي محسوس ڪيائين ته هرڪو ڪيس هٿن سان پيو اشارا ڪري ته هيڏانهن نه اچ. سندس دماغ ۾ هي اکر هٿوڙي وانگر وڄي رهيا هئا. ”اڙي مرڻو اٿئي ته ڪنهن ٻي دڪان تي وڃي مر......“ آوازن سان جان ڇڏائڻ لاءِ اکيون وڌيو. هن جي اکين اڳيان اونده ڇانيل هئي. هو نه ڏسي ٻي سگهيو ۽ نه ٻڌي. هن کي بس هڪ ئي احساس هو ته زينت هن طرف وئي آهي ۽ کيس به ان طرف وڃڻ کپي. هو ان طرف وڌڻ لڳو.

زينت تي هڪ نانوائيءَ رحم ڪري رات جا بچيل مانيءَ جا گيا ڪٺي ڏنا. زينت کي جڻ الائي ڇا مليو! مانيءَ جي ٽڪرن کي پوتيءَ جي پلوءَ ۾ ويڙهي خوش خوش ڏاڏي ڏانهن موٽڻ لڳي. وات تي ماڻهن جو ميڙ ڏٺائين. سمجهائين ته ڪو بازيگر هوندو. دل ڇڪ ڪيس به پر هن پنهنجي ڏاڏي کي ڏيکارڻ پئي گهريو ته ڪيس ڪيتري نه ڪوڙ ساري ماني ملي آهي. سوچيائين ته ڏاڏي کي چونديس، ”بابا! هاڻي نون پنڻ نه ويندو ڪر، مان پني پئي ايندس - مون کي پنڻ اچي ٿو.“

زينت ڇڏهن دڪان وٽ پهتي ته ڏاڏي کي اتي ڪونه ڏٺائين. اتي رکيو ٽڪون ۽ ڪانکهارا پيل هئا. هيڏي هوڏي نهاريائين پر ڏاڏو نظر ڪونه آيس. هڪ واٽهڙوءَ کان پڇيائين، ”ڪاڪا! منهنجو ابو هتي ويٺو هو. ڪاڏي ويو؟“

”جهنم ۾“ واٽهڙوءَ تڙيءَ سان چيس. نرم ۽ معصوم دل ۾ جڻ چيٽ ڇپي ويئي.

”جهنم ۾! - جهنم ڇا آهي؟“ هوءَ سوچڻ لڳي.

زينت ساڳين پيرن تي موٽي. سامهون اهوئي ماڻهن جو ميڙ متل هو. سوچيائين متان ڏاڏو ان گوڙ ۾ هجي. ويجهو پهتي تہ ڏٺائين تہ سندس ڏاڏي جي لٽ ميڙ جي پاهران پکڙي پئي هئي. ماڻهن جي ٽنگن ۽ پاسن مان جاءِ جوڙيندي وچ ۾ پهتي. ڏٺائين تہ سندس ڏاڏو ڪريو پيو هو ۽ ان جي پرسان رت جو ڍُڳو نظر پئي آيو. پوتيءَ جو پاؤ سندس نيڙن هيٺان ڇڏائجي ويو ۽ مانيءَ جا پاروٽا ٽڪر ٽڪر ٿي ڏاڏي جي رت ۾ پيا.

زينت سوچيو "شايد جهنم اهو آهي."

"ابا" ڪري وڃي ڏاڏي جي ڇڇريل ۽ ڇيتاريل لاش تي ڪري.

اڻوڻندڙ گهڙين جو ويچار

● ٢٧-٤-١٩٨٠ع

اڄ هڪ وڏي عرصي کان پوءِ ڊائري لکڻ ويٺو آهيان. ايڏي وڏي عرصي ۾ دنيا عجيب عجيب رنگ بدلايا آهن. ڪيترن جا چهرا محبت جي دولت ملڻ تي ٻهڪي پيا هوندا، ۽ ڪيترن چهرن جا رنگ منهنجي چهري جي رنگ جيان اڏي ويا هوندا.

ائيامسيءَ جي ڊائري لکڻ واري دؤر ۾ مون عورت جي محبوبا واري روپ کي ڏاڍو سندر، معصوم ۽ ڏاڍو ئي پاڪيزه پاتيو هيو؛ جڏهن تہ اسيءَ جي ڊائري لکڻ ويل منهنجا خيال پنهنجي پهرين خيالن جي بلڪل ابتڙ آهن- ڪالهہ تائين منهنجي اڳيان اهو ناتو (جنهن کي هاڻي آءٌ پيهر ورجائڻ بہ نٿو چاهيان) ڏاڍو مقدس ۽ مقتدر رهيو. عورت کي ماءُ ۽ ڀيڻ جي روپ ۾ تہ ڏٺو ۽ پرکي ڇڏيو هيم؛ پر هڪ روپ نہ ڏٺو هيومانس، سو بہ ڏيکاري ڇڏيائين- (سندس مهرباني) مون سوچيو هيو، سادگيءَ ۾ سچائي آهي ۽ سچائيءَ ۾ عظمت آهي. پر هاڻي سادگي سڀ ٻڇي منهنجي اعتبار کي ڏنگي رهي آهي. لڳي ٿو سچائي بہ سسئيءَ واري ڏند ڪٿا جيئن دعا جا هٿڙا کڻي ڌرتيءَ ۾ لهي وئي آهي. اسان جهڙا پورا پنهل سچائيءَ واريءَ سسئي جي چنيءَ جي پلاندڪي ڏسي پنهنجو سنيهہ پاليءَ جيان هاري ويهندا آهن؛ ۽ جڏهن ڪلي خالي ٿي ويندي آهي، همسفر بہ وڙهي ڌار ٿي ويندا آهن؛ تڏهن پاڻ اڻ مٽي اعتبار جي اڻ ڏٺي رڻ پٽ ۾ پالي- پالي ڪندي پنهنجا پساه پورا ڪري ڇڏيندا آهيون ۽ آخر ۾ اِن اعتبار جو ڪفن بہ نصيب نہ ٿيندو آهي اسان جهڙن اڀوجهن کي!

● ٢٩-٤-١٩٨٠ع

سوچيندو آهيان، ڊائريءَ ۾ زندگيءَ جون تمام تر وارتائون جيئن جو تيئن لکي واقعن کي امر ڪري ڇڏيان، پر ڇا ڪريان ذهن تي ڪوئي اختيار ڪونہ رهيو آهي! لڳي ٿو ذهن جي ڪتاب تان ماضيءَ جون تمام تر ڪهاڻيون ميساربيون پيون وڃن- ذهن جو ضخيم ڪتاب ڪورو ٿيندو پيو وڃي. ڏينهن ۽ رات جون ننڍيون وڏيون وارتائون لکڻ لاءِ نارمل دماغ جي ضرورت آهي، جڏهن تہ ڪجهہ ڏينهن کان منهنجي دماغ تي عجيب وياڪلتاڻون

وري ويون آهن. پوڙ جي ويس جيان، هر لمحو، هر پل، غمن جي غفائن ڏانهن گهلجڻ لڳو آهي- هر هڪ پل جي ناس ٿيڻ جو ڪڙو قاتل احساس، اندر جي اونهائين ۾ پيهندو پيو وڃي. لڳي ٿو اهي مسلسل تباهيءَ جا لکين ويچار، منهنجي اڪيلي وجود کي فنا ڪري ڇڏيندا، اهي ۽ هر جهڙا ويچار ڪنهن اهڙي نگر ڏانهن ڳهلي ويندا، جتي سرڪنڊڙ چهرا نه هوندا، رسيلا روح نه هوندا، روحن جا ٿهڪ نه هوندا. جتي روح هوندو، راڙا هوندا، ٽونسيل تاساريل جسم هوندا، ڌرتيءَ ۽ نيپ وچ ۾ رڳو آگ هوندي، آپ جيڏي آگ. هيءَ زندگي عجيب ۽ فلسفو به عجيب آهي. زندگيءَ جڙ ماڻهن جي ڳلن ۾ سرهن ڳلن جا هار وڌا آهن، تن ڏانهن ٿورو غور سان ڏسبو ته اهي ماڻهو پنهنجي ڪردارن جي روشنيءَ ۾ ايڏا سچا ۽ کرا بنهه نظر ڪونه ايندا، جهڙو سمجهي، سندن ڳچين ۾ عقيدت جا هار وڌا ويندا آهن. پر ڇا ڪجي؟ هتي ائين ئي ٿيندو آيو آهي، هتي ماڻهوءَ جي سڃاڻ ڪانه آهي، هت بتن جي پوڄا ڪئي ويندي آهي، هتي انسانن کي ڪنهن سکيو رهڻ ڏنو وڃي ٿو؟ هتي انسانيت جي سيرَ تي غلاظت جي ڪاري ڪٿائي وٺي آهي، جنهن جي بوءِ ۽ ڌڙاند ۾ سندس سُرهي سرير جي هيڪار ڌپجندي پئي وڃي. هتي انسان فٽ پاٿين تي ليٽڙيون پائي پائي، بکن ۽ بيمارين ۾ مري ويندا آهن-! (اهو هڪ تاريخي الميو آهي!)

● ٣-٦-١٩٨٠ع

اڄ هڪ ماڻهوءَ طنزيه دل ڪلندي ڪلهي تي هٿ هڻي چيم: "يار، تون ته درويش آهين!" ۽ آءٌ حيران ٿي ويس، ته آخر ڪهڙي درويشي ڏسڻ ۾ آيس ڪيس مون ۾ ڪيئي خيال آيا. هي مون کي بيوقوف ٿو سمجهي، سادو ٿو سمجهي، يا وري- يا وري ڇا! بس هن By the Way ئي اهي لفظ اجاريا هوندا. آءٌ اجايو سڄايو ٿو پاڻ ولوڙيان. پر، اهڙا ماڻهو (جيڪي پاڻ ذهني طور ڪوڙا آهن) ان قسم جا جملا اجاري، اڌاري قابليت جهاڙڻ جي ڪوشش ڇو ڪندا آهن؟ خير، ڳالهائڻ ڏين کين، جي انهن لفظن ۾ طنز سمايل آهي، ته ڇا ٿيو، طنز ته ڪا اهڙي نئين ڳالهه ته ڪانهي، جا هن ئي استعمال ڪئي هجي. پر تنهن ڏينهن هن پنهنجي ان ڏيکيدار دوست کي به ته پرپٺ بيوقوف ڪوٺي جي معنيٰ ۾ درويش ڪوٺيو هو، جنهن جي گهر ۾ هو پلجندو رهيو آهي. اهو ته آءٌ هئس جو پرم رهڻ ڏنو مانس دوستن ۾، ته چهري تي هوائيون اڏي وڃنس ها، پاڻ کي چالاڪ ٿو سمجهي، چاپلوس! هونءَ به ماڻهو پين جي اکين ۾ ڪک پيا ڳوليندا آهن، پر پنهنجين اکين جا شهتير کين نا هن ڏسڻ ۾ ايندا. مريدن ڪان ڏن ڏني ونٺي بينڪ بيلنس جوڙي آمريڪا اسهڻ جا خواب ڏسڻ وارو پين کي بيوقوف ٿو سمجهي. ڪيئن نه تڪبر وچان هر ملڻ واري کي چوندو آهي: "اڌا، منهنجي سڄي فيملي آمريڪا شفٽ ٿي وئي آهي، منهنجو ننڍڙو ڀاءُ نيويارڪ ۾ پڙهندو آهي، ۽ وڏو ڀاءُ واشنگٽن ۾ انجنيئر آهي. بس، آءٌ ئي هتي رهجي ويو آهيان، سو شايد مٿين

مهيني ۾ هليو ويهان- اهو ته ڏسندو ئي ڪونهي ته سندس پوڙهو پيءُ ڪيئن در در ٿيي وڃي ڏن جي نالي ۾ خير پنندو آهي. لاپرواه، ڀهروپي، ناٽڪي ماڻهو، پاڻ گڏوءَ جي ٽڪيٽ ڪئيو ورتي ۽...!

● ١٠-٦- ١٩٨٠ع

گذريل ڪجهه ڏينهن کان طبيعت ۾ عجيب بيزاري رهڻ لڳي آهي. لڳي ٿو، جي اهڙي ڪروڌي ڪيفيت اچا ڪجهه ڏينهن رهي ته ڪوبه دوست، سنگتي مون ڏانهن اچي وڃي ڪونه سگهندو. هرشخص اصل ۾ سڪون جي ڳولا ۾ در در ڀٽڪي پيو. جي مون وٽ صرف چڙ ۽ ڌڪار هوندي ته ڪير ايندو ذليل ٿيڻ لاءِ مون وٽ- شابس آهي يارن کي، جيڪي منهنجي بيزار طبيعت جي سمورن لاهن چاڙهن جي باوجود منهنجو ايڏو خيال رکندا اچن، مون جهڙن ماڻهن لاءِ دوست ئي پناهگاهه آهن، نه ته هولڊ مان ته هن خودغرض جڳ ۾ هڪ پل به رهي ڪين سگهان.

اڳ وقت گذارڻ خاطر ڪيترن ئي اٺونڊڙ ماڻهن ساڻ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي منافقي ڪري وقت ڪاٽي ويندو هوس، پر هاڻي ته ائين به ڪري نٿو سگهان. هاڻي اهڙن ماڻهن وٽان لنگهندي، منهن ٻئي طرف ڪري ڇڏيندو آهيان. لڳي ٿو هاڻي بيحد جذباتي ٿي ويو آهيان. صبح کان سانجهيءَ تائين اجايو سجايو روڊن تي رلي رلي اچي جهوپڙيءَ جي گهٽيل ماحول ۾ ڪرندو آهيان. ساري ساري رات دونهي ۾ ڪاراٽيل ڀِترن ۾ اڪيون کپائي، پنهنجي ڪاراٽيل مستقبل بابت پيو سوچيندو آهيان، پر ۾ پراڻي پلنگ تي وينل پوڙهي پيءُ کي ڏسندو آهيان جيڪو ٿڌا ساهه ڀري ڀري پيو تسبيح جي داڻن کي سوريندو آهي، تڏهن لڳندو آهي، بابا ۽ آءٌ طوفان جي لپيٽ ۾ آيل ڪنهن قافلي جا وڇڙيل اهي به مسافر آهيون، جن جي اکيان ۽ پويان صرف ڏوڙ ئي ڏوڙ آهي-.

● ٣٠-٦- ١٩٨٠ع

ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان، ماڻهو آخر ڇاٿو چاهي! امن يا جنگ- سڪون يا بي چيني- سچ يا ڪوڙ؟ ڏسڻ ۾ ائين آيو آهي، ته هڪ ماڻهو خوش آهي، دنيا جون هڙ نعمتون حاصل اٿس- پوءِ به يورپ جون رنگينيون ٺڪرائي، سنڌ جي تتل صحرائن جي خاڪ ڇاڻيندو ٿو وتي، ته ڪو وري بک افلاس کان تنگ ٿي، پيسي جي حصول لاءِ جايون جڳهيون گروي رکي پار پچا- ديس ڏرتي- سڀ ڪجهه تياڳي سرگردان ٿيو وڃي. مون اهو به ڏٺو اهي، ته ماڻهو سچائيءَ جون دعوائون ڪندي، ڪوڙ کي چنبڙيو پون ۽ حجاب لهڻ کانپوءِ ته صفا پوچڻ ٿا لڳن ان ڪوڙ کي، جنهن تي هو ٿورو وقت اڳ ۾ مورئون لعنتون ڪندي ڪين ڍاپندا هئا. لڳي ٿو، ماڻهوءَ جو ڪو نظريو ئي ڪونهي، ڪو اصول ڪونهي!: هو شتر- بيمهار آهي- جيڏانهن خيال پويس ٿو ٺڪري پوي ٿو- جيڪو من ۾ اچيس ٿو، ڪري ٿو،

جيڪو چوڻ چاهي ٿو، چوي ٿو- هُن ڪي نه دوزخ جو پڻو آهي نه آخرت جي اَڪير، هو ڏاڍو آهي ته ڏاڍ ٿو ڪري- جي ڪمزور آهي، لمه نوڙت جو سانگ رچائي ٿو- اندر ۾ شيطان ڪي ريهاري، پاهران مٿس لعنتون دکري ٿو- هُن جو ظاهري عمل فقط ڏيکاءُ آهي- نمائشي ڏيکاءُ. جيڪو سندس اندر جو عڪس ناهي- روح جي ترجماني ناهي- صرف جسماني نماءُ آهي- جنهنجو حقيقت سان ڪوبه سنڌ ڪونه آهي.

● ١٥-٤-١٩٨٠ع

زندگي مون لاءِ سدائين هڪ ڳجهارت جيان رهي آهي. لڳي ٿو زندگي به ٻي انت ساگر جي وشال سيني جيان وشال آهي. جيو ۽ جيوت جو ڪيڏو نه ڳهرو سنڌ آهي، ۽ اهو به هڪ معمو آهي، جي زندگي آهي ته ماڻهو زنده جاويد آهي، جي زندگي ختم، ته ماڻهو به ختم! سموريون ذلتون ۽ ذلالتون ختم، سمورا عيش ۽ راحتون ختم! ڏنو ويو آهي ته ڪن ماڻهن ڪي مُئي ڪئين سال ٿي ويا آهن، پر سندن هستيون پهريان ڪان به وڌيڪ چمڪنديون ۽ نکرنديون پيون وڃن، ۽ اُهَ اهڙن ماڻهن ڪي به ڄاڻان جن ڪي مُئي پنج هزار ورهيه گذري ويا آهن، پر پوءِ به ماڻهو ڪين پنهنجي زندگين سان انهن لاڳاپيل رکندا اچن چڻ اهي هر گهڙي ساڻن گڏ هجن ۽ ان جي ٻنهي ابتڙ، اُهَ اهڙن ماڻهن ڪي به سڃاڻان جن ڪي مُئي هڪ سال مس ٿيو آهي پر ڪوبه ڪين ياد ڪرڻ وارو ڪونهي، وسري ويا آهن انهن ڪان، حتاڪ انهن ڪي ياد ڪونهن جن سان سندن جسم ۽ روح جا رشتا هئا ڪڏهن.

● ١٧-٧-١٩٨٠ع

اڄ روح اداس آهي، ڪنهن جون يادون ناهن، ڪنهن جي يادن جو روڳ ناهي، پڪو ناهي، بس، الائجي ڇو دل ۽ دماغ ٻئي ڪڙجندا پيا محسوس ٿين. اُهَ اداسين ۽ پريشانين جي ڪوهيڙن ۾ قابو ٿيندو پيو وڃان. بظاهر ڪوبه غم ڪونهي، ڪابه اداسي يا چنتا ڪونهي، پوءِ به اندر ۾ پيڙ آهي، آنڌ مانڌ آهي، پراڻين يادن جا گهاوَ آهن، گهاوَن جي پيڙ آهي، هڪ لاڳيتو عذاب آهي، جنهن جي پوڳنا دل ڪي پيڙائن جي پاتار ۾ اڇلجي رهي آهي. لڳي ٿو اڄ اُهَ ماضي ۽ حال جي ٻن ڳرن پٿرن جي وچ ۾ چيپاڄجي ويندس. منهنجو سمورو رت ست ٻن وڏن پٿرن جي وچ ۾ اچي منهنجي هستيءَ جي ضايع ڪرڻ جو اعلان ڪندو. زندگي، جا مرن لاءِ ڪڏهن به وڻندڙ شئي ناهي رهي، سندس ڪوبه روپ بهروپ مون لاءِ دل ڇڪيندڙ ناهي رهيو. مان ازل کان ئي زندگيءَ جي رڻ پٽ ۾ اڪيلو رلندو رهيو آهيان، ان هَرڻ وانگر جيڪو رڃ ڪي پاڻي سمجهي ان دولاب ۾ ڇرين جيان ڊوڙون پائيندي ڪرندو آهي ۽ مري ويندو آهي. اڄ روح اداس آهي، ڪنهن جون يادون ناهن، ڪنهن جي يادن جو روڳ ناهي، پڪو ناهي، بس الائجي ڇو دل ۽ دماغ ٻئي ڪڙجندا پيا محسوس ٿين!

اشفاق انصاري

گهنج

چوڏس سانت آهي. گهري گهري سانت. صرف ڪنهن ڪنهن وقت، تڏي جي چرڙ... چرڙ... يا پري کان ايندڙ، ڪنهن رولو ڪتي جي پونڪ، نہ تہ بالڪل خاموشي آهي. ساري خدائي ننڊ ۾ الوٽ آهي. جاڳان پيو تہ صرف مان. پارهين هڪ ڏاري پلن جي وڙهڻ تي اک کلي هئي، ان کان پوءِ ننڊ ئي نہ پئي اچي.

زبيده بہ پرسان ئي ستل آهي. گهري ننڊ ۾ الوٽ، سندس سفيد وار تڏيل پکڙيل آهن. چانڊوڪيءَ ۾ سندس وار چانديءَ جي تارن جيان پيا چمڪن. ننڊ ۾ سندس جهرلو جهريل چهرو نهايت ئي معصوم ۽ پيارو پيو لڳي.

زبيده منهنجي گهر واري آهي. مون وانگر ئي گهنجيل چهري ۽ اچي مٿي واري. جوانيءَ ۾ چا تہ سندس حسن هيو، جهڙي هئي معصوم ۽ حسين، اوتري وري طبيعت جي شوخ ۽ شرير. مون کي اهو هڪ هڪ ڏينهن چٽيءَ طرح ياد آهي، جيڪو مون زبيده سان گهاريو.

منهنجي ڪاليج واري زماني جي ڳالهہ آهي.

هڪ ڏينهن ڪاليج کان موٽي، ڪتاب رکڻ لاءِ جيئن ئي پنهنجي ڪمري ڏانهن وڌيس تہ پنهنجي ڪمري مان، هڪ حسين ۽ اوپري چهري کي نڪرندو ڏسي حيران ٿي ويس. هن کي ڏسي مون کي ڪيترائي رومانوي افسانا ياد اچي ويا. هوءَ هئي بہ ڪنهن رومانوي افساني جي هيروئن جيان، نهايت ئي معصوم ۽ حسين. سندس بيضوي چهري تي، ڪاريون ڪجليون اکڙيون، اڇو رنگ، سنهڙا رسيلا چپ ۽ سندس سنڙا ڳاڙها ڳل. مون کي ڏسي در ۾ بيهي رهي.

مون کيس در ڏانهن اشارو ڪندي چيو: "هو ڏس چا لکيل آهي. بغير اجازت اندر اچڻ منع آهي."

"مون کي پتو آ." هن خوشيءَ مان چيو ۽ رئي جو پلئہ لهرائيندي، مٽڪ مٽڪ ڪندي هلي وئي.

ڪمري ۾ اچي، جائزو ورتم. هر شيءِ درست هئي، سواءِ هڪ اڌ ڪتاب جي، جيڪي ريڪ ۾ هئڻ بجاءِ ڪرسيءَ تي پيا هئا. مون ڪتاب ريڪ ۾ رکندي سوچيو، عجيب ڇوڪري

آهي. ايڏي شوخي، سو بہ وري مون سان، خير ڇڄي پئبو. "پر آخر اها آهي ڪير؟" مون ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته، اهو معصوم ۽ حسين چهرو اڳ ڪٿي ڏٺو اٿم، پر ياد ڪونہ آيو.

وري ڊائيننگ ٽيبل تي، پين مهانڊن سان گڏ هوءَ بہ نظر آئي. مون سندس آڏو پيل ڪرسيءَ تي ويهي پنهنجو تعارف ڪرائيندي چيو: "مون کي بصر چوندا آهن."

"وه، واه جهڙو مهانڊو تهڙو ئي نالو." هن مرڪي چيو.

ٺهڪڙو مچي ويو.

مان ڦڪو ٿي ويس ۽ مسڪين صورت بڻائي پڇيم: "سائينءَ جن جي تعريف؟"

"پٽ، پنهنجي سوٽ زبيده کي بہ نہ ٿو سڃاڻين." هن جي ڳالهائڻ کان اڳ چاچيءَ ڏنو. "هيءَ اها زبيده ئي تہ آهي، جنهن سان ننڍڙي هوندي ڪيڏندو هئين ۽ گهڙي گهڙي پيو تنگ ڪندو هئين." زبيده ڏي پاسو ڪري چاچي جڏهن ٻڌايو ته هوءَ ڏسندي، وري چيائين: "هاڻي تہ ڏس ڪيڏي نہ ڏکي ٿي وئي آ."

مون کي ياد آيو. ننڍپڻ ۾ زبيده ۽ مان گڏ کيڏندا هئاسين. ڀيرين هتي جو گهر اسان جي گهر جي پرسان ئي هيو، پر پوءِ ڪراچي ڇڏي، ڪاروبار سانگي وڃي شڪارپور وسائي هئائون. جيتوڻيڪ چاچي جو، ڪاروبار جي سلسلي ۾. ڪراچيءَ اچڻ وڃڻ پيو ٿيندو هو پر جڏهن بہ آيو تہ اڪيلو. مون زبيده کي وري ڪونہ ڏٺو ۽ هينئر پندرهن سالن کان پوءِ زبيده منهنجي آڏو ويٺي هئي.

مون زبيده کي ڏٺو. جوان ۽ خوبصورت زبيده کي ڏسي، مون کي پندرهن سال اڳ واري ننڍڙي، ٻڪڙي ۽ معصوم زبيده ياد اچي وئي. معصوم، گول مٽول ڇوري، وڏين شرير اکين ۽ ڳاڙهن ڳلن واري ننڍڙي، ٻڪڙي زبيده مون کي بيحد وڻندي هئي. خاص ڪري سندس مٺڙا ڳاڙها ڳل ۽ جن کي ڇهنبڙيون پائي ويتر ڳاڙهو ڪري ڇڏيندو هئس. جيئن هڪ ڏينهن سڀ ٻار ٻاڙي جي باغيچي ۾، پوپٽ ۽ ڀنيوريون پڪڙي رهيا هئاسون. هڪ گل تي هڪ پوپٽ ويٺو هو ۽ ان کي پڪڙڻ لاءِ زبيده پير پير ۾ ڏيندي وڌي رهي هئي. ان کان اڳ جو هوءَ پوپٽ پڪڙي. مون جهٽ هئي پوپٽ پڪڙي ورتو هو ۽ غصي ۾ اچي، هن مون کي پٺيءَ ۾ مڪ هڻي ڪڍي هئي. مون کي تہ بهالو ڪپندو هو، جهٽ ڳچي ۾ ڇهنبڙي پائي ڪڍي هئيمانس. هن جا ڳٽا ڳاڙها ٿي ويا هئا ۽ مون کي ڳاڙها ڳٽول ٽماٽا ياد اچي ويا هئا. وري جيئن...

"پٽ کهڙن پورن ۾ پئجي وئين، ماني کاءُ."

چاچيءَ جي آواز تي، منهنجي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو. مون ڇرڪي ڀرين چاچيءَ کي ڏٺو ۽ پوءِ زبيده کي. هن جون نظرون ميز تي پيل پليٽ ۽ ڪٽل هيون ۽ چپن تي مرڪ هئس، شرير مرڪ.

انهيءَ ڏينهن شام ڌاري پنهنجي ڪمري ۾ ميز تي لکيو ويٺي ته هوءَ اندر لنگهي آئي، پنهنجي ڪمري ۾ ڪيس ڏسي، ڏاڍي خوشي ٿيم. مون ڪيس ويهڻ جي آڇ ڪئي.

"ڇا پيا لکو؟" هن پرسان پيل ڪرسيءَ تي ويهندي چيو.

مون قلم هيٺ رکي ڏانهس نهاريو ۽ ڪرسيءَ جي پٺيءَ سان ٽيڪ لڳائيندي چيم: "افسانو."

"اڇا ته سائينءَ جن اديب به آهن." هن ٽوڪ واري نوع ۾ چيو. "ڪجهه ڇپيو به اٿو يا مڙئي وينا ڪاغذ ڪارا ڪيو؟"

"سنڌي رسالا پڙهندا آهيو؟" مون چيو.

"تقريباً سڀ."

"خالد لطيف کي پڙهيو اٿوَ؟" مون چيو.

"بلڪل پڙهيو اٿم."

"ته پوءِ ان جي فن جي باري ۾ توهان جو رايو؟" خوش ٿي چيم.

"آهي ته بڪواس ليکڪ." هن پنهنجي گلابي ڳل تي وينل مک کي اڏائيندي چيو. "پر توهان ان جو ڇو ٿا پڇو؟"

منهن پيلو ڪندي چيم: "ان ڪري جو اهو بدنصيب آءٌ ئي آهيان."

مرڪندي چوڻ لڳي: "پر توهان جو نالو ته ..."

"جي ها." وچ ۾ ڪٽيندي چيومانس: "منهنجو اصلي نالو آهي 'بصر' ۽ ادبي نالو 'خالد لطيف'."

هوءَ مرڪڻ لڳي.

"توهان جا تقريباً سڀ افسانا پڙهيا اٿم، پر هن مهل تائين ڪو رومانوي افسانو نظر مان ڪونه گذريو اٿم."

"ڇو؟" هن انٽرويو وٺڻ واري نوع ۾ چيو.

"ان ڪري جو رومان ڪونه ڪيو اٿم." ڪياڙي کنهندي چيم.

هن ٽهڪ ڏيئي چيو: "رومانوي افسانو لکڻ لاءِ رومان ڪرڻ ضروري آهي ڇا؟"

"بلڪل." مون مرڪي چيو: "اديب ڪنهن ڳالهه کان متاثر ٿي، يا وري ذاتي تجربي جي روشنيءَ ۾ ئي ته لکندو آهي."

هوءَ به مرڪي ويئي ۽ ڪسڪي آيل رئي کي مٿي تي ٺاهيندي چيائين: "ته پوءِ توهان به رومان ڪيو نه."

"بلڪل، هاڻي کان ئي ٿو شروع ڪيان." مون سندس ڳاڙهن ڳلن تي نظر وجهندي چيو.

ان تي هن هڪ سريلو ٽهڪ ڏنو، پر پوءِ ٽهڪ بند ڪري، جوهه پاڻي مون کي ڏنائين ۽ ڪم جو بهانو ڪري، ڪمري مان نڪري ويئي.

پنهنجي ڏينهن پنهنجا ورتل فوٽا ڏيکاريندي چيومانس: ”ادب کان پوءِ منهنجو پيو مشغلو فوٽوگرافي آهي.“

”هرفن مولا ٿا ڏسجو.“ هن پاڻيءَ ۾ ترندڙ بدڪن جي جوڙي جي تصوير کي ڏسندي چيو.

”پنهنجي ڪاليج طرفان لڳايل فوٽوگرافڪ ايگزيبيشن ۾ مون فرسٽ پرائيز کٽيو هئي ۽ مون کي هڪ بهترين ڪئميرا انعام ۾ مليو هئي.“

”بس. بس، ٺيڪ آ. پنهنجي منهن ميان مٺو نه بڻجو.“ هن منهنجي تصوير وارو البم کڻندي چيو، منهنجي هڪ تصوير ڏانهن اشارو ڪري چوڻ لڳي: ”هن جا مهاندا توهان سان ڪافي ٺا ملن.“

”منهنجو ئي فوٽو ته آهي.“

”ڇا چيو هي فوٽو توهان جو آهي!“ هن اچرج مان پڇيو.

”چو، توهان کي ڪنهن جانور جي تصوير پئي نظر اچي ڇا؟“ توڪ مان پڇيومانس.

”ها.“ هن مرڪي چيو، ”مون وري بن مانس جي تصوير سمجهي.“

مون کان به کل نڪري وئي، پر پوءِ کل روڪي، منهن گهنجائي، ڏچندي ڏچندي، کُل ۾ ڇهندڙي پائي ڪيڏي مانس. هن جا کُل ڳاڙها ٿي ويا. جڻ تنداري ڏاڙهون.

"NON SENCE" هن منهنجو هٿ جهٽڪيندي چيو ۽ البم ميز تي اڇلي، سٽ سٽ ڪندي هلي وئي.

ان واقعي کان پوءِ، هوءَ مون کان ڪجهه ڏينهن رٺل رهي. پر هڪ ڏينهن، پاڻهن کان جهلي زوريءَ ڪمري ۾ وٺي آيومانس ۽ ڪرسيءَ تي ويهاريندي چيومانس: ”اسلام ۾ غصو حرام آهي ۽ حڪم آهي ته مومنن کي پاڻ ۾ ٽن ڏينهن کان وڌيڪ ناراض رهڻ نه کپي.“

ڳاوڙ ۾ هوندي به هوءَ مرڪي ويئي، چيائين: ”چڱو هاڻي بس به ڪيو مولانا.“

ڪمري جو جائزو وٺندي وري چيائين: ”هيءَ ڪمري جي ڇا حالت ڪئي اٿوَ، صفائي چونه ٿا ڪيو.“

”صفائي ڪم مرد جو نه، پر عورت جو آهي.“ مون چيو ”۽ ڪم واري مائي نوڪريءَ کان جواب ڏئي وئي آ.“

”ته پوءِ چاچيءَ کي چئو نه، ڪا ٻي مائي رکي.“ هن هڪ رسالو کڻندي چيو.

”اهو ته ٺيڪ، پر سوچان ٿو ته هاڻي اهڙي عورت رکان، جيڪا ساري حياتي ڪمرو صاف رکي ۽ بغير پگهار جي.“

”اهڙي عورت ته قيامت تائين ڪونه مليوَ.“ هن رسالي جا ورق اٿلائيندي چيو.

”ملندي چونه.“ مون مرڪي چيو ”پر ان کي دهل دمامن سان وٺي اچڻو پوندو.“

”هوءَ منهنجي ڳالهه سمجهي مرڪي پئي ۽ ميز تي رکيل، منهنجي فريم ٿيل فوٽوءَ ڏي اشارو ڪري چوڻ لڳي: ”توهان جو هي فوٽو بهترين آيو آهي. هن فوٽوءَ ۾ بلڪل شهزادا ٿا لڳو.“

منهنجي دل ۾ ڪتڪتايون ٿيڻ لڳيون.

هوءَ پنهنجون ويڪريون ۽ ڪاريون اکيون مٽڪائيندي چوڻ لڳي: ”خبر اٿو ڪٿان جو؟“

”شايد ايران جو.“

”اون هون.“

”تڏهن؟“

”آفريڪا جو.“ هن ٺهڪ ڏئي چيو.

مون ڪان بس ڪل نڪري وئي ۽ ڪل ڪل ۾ هٿ وڌائي، سندس لسڙن منڙن ڳلن ۾ چهنڊي پائي ڪڍيم. سندس ڳل ڳاڙها ٿي ويا. سندس ڳاڙها ڳل ڏسي، ايڪ خواهشون هوا جي جهوٽي جيان منهنجي ذهن ۾ آيون ۽ هليون ويون.

”توهان حد درجي جا بيوقوف آهيو.“ هن غصي ۾ چيو.

”۽ مون ڪان وڏيڪ تون.“ چيڙايومانس.

”شٽ اپ.“ هن ڪي ويتر غصو اچي ويو.

”ايڏي ڪاوڙ به چڱي ناهي.“ وري ڳل ۾ چهنڊڙي پائيندي چيومانس.

هوءَ ڪرسيءَ تان سٽ ڏئي اٿي ۽ ڪرسي پري ڌڪي، پير سٽيندي هلي وئي.

جهٽ ڪان پوءِ، امڙ زبيده سان گڏ منهنجي ڪمري ۾ آئي. زبيده اڃا ڪاوڙ ۾ هئي.

امڙ چيو: ”زبيده کي تنگ چوٽو ڪرين.“

”امڙ ڪٿي تنگ ڪيومانس.“ ڪرسيءَ تان اٿندي چيم. ”هيءَ ته منهنجي ڪمري ۾ اچي، مون کي ٺي ٺي تنگ ڪري.“

”ايڏو ڪوڙ“ زبيده رڙ ڪئي.

”ڏيءُ، هي آهي ئي شيطان.“

”پر چاچي، تنگ ڪرڻ جو به ڪو اخلاق ٿيندو آ.“

”چڱو هاڻي اخلاق سان تنگ ڪندو سانءِ.“ مرڪندي چيم.

”ڏسو ڏسو! چاچي.“ زبيده تارا ڦوٽاريندي چيو.

”وڃي پاڻ ڄاڻو، هي ياجوج مون ڪان زور آ.“ امڙ مرڪي چيو ۽ ڪمري مان نڪري وئي.

زبيده غصي ۾ مون کي ڏنو ۽ ڪنڌ کي جهٽڪو ڏئي، هوءَ به سٽ سٽ ڪندي، ڪمري مان نڪري وئي.

زبيده کي جيترو تنگ ڪندو هئس. اوتروئي منهنجي ويجهو اچڻ لڳي. هر روز جي شرارت سبب، اسان جي وچ ۾ حائل تڪلف جي ديوار ڪري پئي ۽ اسان پنهي جو ساٿ ائين ئي رهڻ لڳو، جيئن لنيڊهڻ ۾. زبيده ۽ مان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي گفتگو ڪندا هئاسون. ڪڏهن سياست ۽ موسم تي، ڪڏهن وري نفسيات ۽ ادب تي، ته ڪڏهن وري ڪيرم ۽ لوڊي سان دل وندارائيندا هئاسون.

هڪ ڏينهن موسم نهايت خوشگوار هئي، آڪاس ۾ ڪٿ جهڙا سفيد ڪکر ٿي ترپا ۽ ٿڌيون هيرون پئي گهليون.

مون زبيده کي چيو: "اڄوڪو ڏينهن سمنڊ تي ملهائجي ته جيڪر ڪيترو نه لطف اچي."

"هلون ته سهي، پر اجازت ملندي." زبيده وراڻيو.

"تون ن جو فڪر نه ڪر، مان پاڻ ئي تو اجازت وٺان، تون رڳو جلد تيار ٿي وڃ."

مون اجازت گهري، اجازت ملي، پر پنهنجي ننڍڙي ڀيڻ حميده کي به ساڻ وٺي وڃڻ جي شرط سان.

جهٽ کان پوءِ زبيده تيار ٿي آئي. سفيد ڪپڙن ۾، سندس معصوم حسن تيئن نڙي بيٺو هيو.

ڪيس پيرن کان وٺي، مٿي تائين تڪيندي چيم: "واهه واهه، اڄ گهمڻ ڦرڻ جو حقيقي لطف ايندو."

"مطلب؟" هن پرس لوڏيندي چيو.

"مطلب ته موسم سهاني آ." مان لٺائي ويس.

"چڱو هاڻي شاعري ڇڏ، جلدي ڪر ته هلون"

سمنڊ تي پهتاسون ته سمنڊ پنهنجي مستيءَ ۾ هيو. سمنڊ جون شرير موجون نچنديون، ٽپنديون ڪل ڪجڪا ڪنديون ڪناري تي اچي، پٿرن کي پاپوهه سان ڳراٽڙيون پائي، وري واپس هلي ٿي ويون. پوئين جهڙن سفيد ڪڪرن، سج اڏو سفيد چادر تاڻي ڇڏي هئي، جنهنڪري سج جي تپش ڪجهه گهٽ ٿي پئي هئي. حميده ته سپين ۽ ڪوڏن ميڙڻ ۾ لڳي وئي ۽ اسان ڪنارو ڏئي گهمڻ لڳاسين.

مون سمنڊ جي موجن کي تڪيندي چيو: "زبيده محبت ڇا آهي؟"

"نفرت جو ضد." زبيده پنهنجي پرس سان کيڏندي، رڪائيءَ مان چيو.

"مون کي توکان نفرت آهي." مون چيو: "ان پوري جملي جو ضد ٻڌاءِ."

"مون کي توسان محبت آهي." زبيده ٺهه پهه وراڻيو.

مون به ٺهه پهه چئي ڏنو. "يعني تون اقرار ٿي ڪرين."

ان تي زبيده ڪاريون ڪجليون اکيون کڻي مون کي ڏٺو. هن چپ چوريا، ڪجهه چوڻ لاءِ، پر چئي نه سگهي ۽ نظرون جهڪائي، سمنڊ جي ڇيڳرين موجن کي تڪڻ لڳي ۽

ڪيترو ئي وقت، شرميلي مُرڪ مُرڪندي رهي. جڏهن سمنڊ تان واپس ورياسون ته ٻئي خوش هئاسون، تمام گهڻو خوش.

زبيده جڏهن به منهنجي آڏو ايندي هئي ته وٺي مُرڪڻ شروع ڪندي هئي. هڪ ڏينهن چئي ڏٺومانس: "مون کي ڏسي ٻئي مُرڪين، ڇا مان ڪو ڪارٽون آهيان؟"

زبيده مرڪڻ لڳي ۽ ڪارين چمڪدار اکين مٽڪائيندي چوڻ لڳي: "ڪارٽون ته ناهين، البت توکي ڏسي، مون کي دنيا جو هڪ عظيم انسان ياد ايندو آ."

"ڪهڙو؟"

"ڊارون." زبيده ٽهڪ ڏئي چيو.

"اهو تمام پراڻو لطيفو آ." مون سندس ڳل ۾ چهنڊڙي پائيندي چيو. هن جا ڳاڙها ٿي ويا. اهڙا ته ڳاڙها، جو ائين لڳم، ڄڻ اجهو ٿي انهن مان رس ٽمي.

زبيده تارا ڦوٽاري چيو: "مان توسان زبان سان ٿي ڳالهايان، تون به زبان استعمال ڪر، هٿ جي ڪيچل نه ڪر."

هڪ ڀيري ڪمري ۾ ڪيلا وٺي ڪاڌم ته هوءَ آئي ۽ هڪ ڪيلو کڻي، ڪل لاهيندي چوڻ لڳي: "ڪيلو گهڻو چو کائيندو آهين!"

"منهنجو پسنديده ميوو جو ٿيو."

هن مزيدار ٽهڪ ڏنو ۽ چيو: "آخر آهين نه."

"ڇا؟" مون ڪيلي کي چڪ هڻي چيو.

جواب ۾ هن پرسان رکيل رسالو کڻي ڏيکاريو. رسالي جي سرورق تي ٻن ماڻس جي هڪ جوڙي جي تصوير هئي، ماديءَ جي ڪڇ ۾ سندس ننڍڙو ٻچڙو به هو.

مون کان ڪِل نڪري وئي، چيومانس: "چڱيءَ طرح ڏس، مون سان گڏ تون به آهين." ان تي هوءَ کلي، پر جلدئي چهري تي گنڀيرتا اچي ويس ۽ ان سان گڏ، ڳلن تي شفق جي لالاڻ پڻ. هن رسالو ميز تي اڇلايو ۽ شرميلي مُرڪ مُرڪندي، ڪمري مان نڪري وئي. ڪير روڪي وقت کي. ڪير وقت جون واڳون وراڻي. مهيني پڻ جو عرصو ائين اک ڇنڀ ۾ گذري ويو جو ڪا سمڪ ئي نه پئي. زبيده جو ڪاليج کلي چڪو هو ۽ هن وڃڻ جي تياري شروع ڪري ڏني.

اسٽيشن تي الوداع ڪرڻ وقت، ڪوشش جي باوجود به مان پنهنجي ڪيفيت لڪائي نه سگهيس. زبيده منهنجي حالت پروڙي ورتي ۽ مون کي آداس ڏسي، آهستي چوڻ لڳي: "منهن لٿل اٿئي. ڪنهن جو جهاز ٻڏي ويو اٿئي ڇا؟"

محسوس ڪيم، زبيده جي آواز ۾ لرزش هئي ۽ سندس مذاق مان به ڏک درد ٿي ليٽا پائنا "ٻڏو ڪونهي، ٻڏڻ وارو آ" مذاق جو جواب مذاق ۾ ڏنم.

سيني ونئي، ڳاڏي ڇُري تہ مون الوداعي نظر زبيدہ جي ڳاڙهن ڳٽن تي وڌي ۽ هٿ لوڏي کين خدا حافظ چيم. زبيدہ بہ پنهنجو خوبصورت هٿ لوڏي خدا حافظ چيو. پر جلد ئي برقعي جو نقاب هيٺ ڪري ڇڏيائين، شايد اکين ۾ ڇهرمر ڪندڙ لڙڪ لڪائڻ لاءِ.

زبيدہ ڇا وئي، منهنجي دنيا ئي ويران ڪري وئي. ڏينهن ڏکندي گذرڻ لڳا. زبيدہ تہ وڃڻ ڪي وئي، باقي وڃي بچيون سندس ياد ڳيريون. سندس شرارتون ياد ڪري پيو پنهنجو جيءُ جيارينديو هئس.

هڪ ڏينهن، شام ڌاري، دوستن وٽان چڪر ڏئي موٽيس تہ امڙ سڏ ڪندي چيو، "پٽ هيڏانهن تہ اچ، توسان ڪجهہ ضروري ڳالهيون ڪرڻيون اٿم."

مان اچي امڙ جي پير ۾ ويٺس. امڙ چيو، "پٽ اچي جوان ٿيو آهين، پڙهين جي مرضي آهي تہ هاڻي تون بہ پنهنجي گهر ٻار وارو ٿيءُ."

"امڙ، مون توهان جو مطلب نہ سمجهيو." انجاڻ بڻجي چيم.

"پٽ ايڏو معصوم بہ نہ لہ بڻج." امڙ مرڪي چيو. "منهنجو مطلب آ تہ تون هاڻي گهوٽ ٿيءُ."

"امڙ گهوٽ ضرور ٿيندس، پر ان جو، جنهن جو چهرو بيضوي، اڇو رنگ، ڪاريون ڪجليون اکيون ۽...... هڪندي هڪندي چيم، "...۽ جنهن جا ڳل ڳاڙها هوندا."

"هون... هون... اهو ڇا ٿو ٻڪين ... ڪجهہ تہ حياءُ ڪر." امڙ پيار ڳاڙڙ غصي ۾ چيو، "ٻڌاءِ ڪير آ اها."

"ٻڌايم نہ."

"ڪولي ٻڌاءِ نہ، مون ئي ڪهڙو پتو اهڙن ڳٽن واري ڇوڪريءَ جو." امڙ بيزار ٿيندي چيو.

"امڙ، زبيدہ ڪي بہ نہ ٿي سڃاڻين." هورڀان چيم.

"شرير." امڙ مرڪي چيو. "مون کي اڳ ۾ ئي سڌ هئي تنهنجي پسند جي."

مان خوشيءَ وچان جهومندو، پنهنجي ڪمري ۾ هليو آيس.

جڏهن، زبيدہ جي رشتي لاءِ، امڙ سندن گهر وئي تہ اهو پورو عرصو، مون نمازون پڙهندي ۽ دعائون گهرندي گذاريو. آخر منهنجون نمازون صاب پيون ۽ منهنجن دعائن رنگ لاتو. نيٺ اهو ڏينهن بہ آيو، جڏهن اچي امڙ خوشخبري ٻڌايم.

ڳڻيندي ڳڻيندي، نيٺ شاديءَ وارو ڏينهن بہ آيو. ان ڏينهن تہ مان حد کان زيادہ خوش هئس. دل خوشيءَ وچان ڇال ٿي ڏنا ۽ جڏهن من منجهائيندڙ ريتون رسمون پوريون ٿيون تہ مان ڌڙڪندڙ دل ۽ مرڪندڙ مک سان، پنهنجي زبيدہ وٽ آيم ۽ جنديءَ لٺل پلنگ تي ويهي، گلاب جي گل جهڙي زبيدہ جو گونگهٽ مٿي ڪيم. هن پنهنجا نيڻ کڻي مون ڏي ڏٺو. مون هلڪو ٺهڪ ڏئي کيس ڳل ۾ چهنبڙي پائي ڪڍي. هن جا ڳل ڳاڙها ٿي ويا،

ڳاڙها ڳاڙها ڳتول هن منهن ڪوڙ ڪڻجايو، پر پنهنجون وڏيون ڪاريون ڪڪوريل اکيون پوري چڙيون ......

”چا پيو سوچين.“

زبيده جي آواز تي، منهنجي خيالن جو سلسلو ٽٽي ٿو پوي ۽ منهنجو ذهن ماضيءَ مان ٽپي، اڄي حال ۾ ٿهڪو ٿو ڪري. جت نہ اها معصوم ۽ حسين زبيده آهي ۽ نہ منهنجي جواني. صرف آهي تہ پوڙهي زبيده ۽ سفيد مٿي وارو آءٌ. مان پوڙهي زبيده کي ڏسان ٿو، هوءَ مون کي ننڊ پريل چنجهين اکين سان گهوري رهي آهي ۽ مون کي ٻانهن کان جهلي، لوڏيندي چوي ٿي، ”ننڊ نہ پئي اچئي چا؟“

ڪيس سوال جو جواب ڪوڙ ٿو ڏيان، پر هٿ وڌائي سندس ڳل ۾ چهنڊڙي پائي ٿو ڪيان. هن جا ڳل ڳاڙها ڪونہ ٿا ٿين، پر الهن ۾ گهنج پئجي ٿا وڃن، گهاٽا گهاٽا گهنج!

آزاد جتوئي

ڏکيو ڏيهه، سندر سپنا

...مهينو بلڪل ختم ٿيڻ وارو آهي، يعني آخري تاريخ جي آخري رات جا پويان ٻه پهر. صبح جو جڏهن سج جا تيز ڪرڻا منهنجي ڪمري جي بادامائن مان ٻار تي ٽيوب لائٽ جي سفيد روشني کي جهڪو ڪري ڇڏيندا. آها پهرين تاريخ هوندي، ۽ ها مون کي اِها به پڪ آهي ته سپاٽي سٽين وڳي ريڊيو سيلون تان پهرين تاريخ وارو رڪارڊ وڄندو، ”خوش هي زمانه آج پهلي تاريخ هي“. هو پنهنجي بستري تي ويٺل آهي ۽ سوچ جي سمنڊ ۾ غوطا ٿو کائي.

مان پنهنجي اداري ۾ هيٺين درجي جو ملازم آهيان. صفا هيٺيون ٻه نه، ۽ صفا مٿيون به نه...!! اڄڪلهه آفيسرن کي گريڊ مليل آهن، جيڪڏهن ڪو آفيسرن جا گريڊ منڊ ڪان ڳڻڻ لڳي، يعني هڪ، ٻه- ٽي...!!

جي هان، بلڪل ائين، ته پوءِ پنجين ڏاڪي تي مون کي سمجهي، منهنجي پگهار اڪرين ٻه سئو نوي روپيه آهي ۽ مان منهنجي زال، ابو امان ۽ ٻار ٻچا، سڀئي اڪرين ڏهاڪو کن آهيون. اڙي هي مون کي ڇا ٿي ويو آ. پنهنجو پاڻ سان پيو ڳالهان، ڇو ته ننڊ ڪرڻ کان اڳ ۾ وقلن لڳو آهيان.

ستر ۾ گريجوئيٽ ٿيس، چاهتر ۾ جونيئر ڪلارڪي مسلي آهي، يعني ڪمال آ پيو ڇا...!!؟ وچ وارو عرصو ڌڪا ۽ ٿاپا، هو ڪجهه گهڙيون ماٺ ڪري وري ڏاڍيان ڳالهائڻ ٿو لڳي.

ها ياد اچي ويو. هو دل ۾ ڪا ڳالهه سوچي بستري تان اٿي ٿو ۽ ڪٻٽ مان پنو ۽ پين ڪڍي ٿو.

اڄ يعني هينئر ۽ هينئر مون کي ايندڙ مهيني جي بجيٽ ٺاهڻ گهرجي، خرچ جو ڪاٿو ۽ آمدنيءَ جو حساب ڪتاب لڳائڻ گهرجي.

اٽو چانور گيهه ۽ ڪنڊ لاءِ ٻه سئو روپيه، جيڪي هر مهيني باقاعدگيءَ سان لڳرندا آهن. عبدو هٽ واري جا ٻه پنجاهي ڪن تي ويا هونداءِ...!!!

پر هي مهينو الاءِ کھڙو آ...؟ لڪڻ ڪي اڳ ۾ چڱي پاڻ کان سوال ٿو پڇي. خبر ناهي کھڙو ٿي سگهي ٿو. پاڻ ئي جواب ٿو ڏئي. ها، ياد اچي ويو آگسٽ آ... هان...!! آگسٽ وري ڪيئن؟ پاڻ تي چڙ ٿي اچيس.

ڪمال آ پيو چيا!!؟ سيءَ ۾ ٽڙڪان ٿو پيو. هيڏي ساري ڪمري ۾ بند آهيان، پوءِ هي آگسٽ ڪيئن ٿيو.؟

هون هون!!! ها ياد اچي ويو. ڊسمبر آ.!! هائي بلڪل ياد اچي ويو. اڳيئن هفتي امان چيو هئو نہ تہ منهنجي لاءِ اجرڪ ورتيون اچجانءِ.

ها جائي!! بابا بہ چيو هئو نہ تہ ڪو ليلامي ڪوٽڙو ورتيون اچجان. (هائي تہ سڀڪجھہ ياد ايندو ٿو وڃي) ٻارڙن کي بہ تہ ڪپڙا ڪونہ آهن. اڳيئن پيري لوران منهن پٽي وئي هئي ۽ باقي رهياسين نوران ۽ مان، مڙئي مولا مالڪ آ، وهندو وقت گذري.

اوه، مون حساب ڪتاب الائي ڪٿي چڱي ڏنو. سچ پچ بہ ڏينهون ڏينهن پاڳل ٿيندو پيو وڃان. ڪيترن ڏينهن کان وهنتو بہ ناهيان. بت تي جڻ خارش ٿي پئي آ. هو حساب ڪتاب ۽ ڳالهين کي چڱي بت تي ڪنهن کي لڳي وڃي ٿو.

ڪمال آ يعني، !!! حساب تہ پورو ڪونہ ٿو بيهي، پگهار ٿي سوَ بہ ڪانہ، خرچ ڇهن سون کان بہ مٿي.

نوران بہ سلائي مان ڪجھہ پيسہ هٿ ڪيا هوندا الائي ڪونہ؟ آها بہ رڳو وٽئي آهي خرچ ڪرڻ لاءِ. امان پرائن رلين ۽ سوڙين کي ٽوپا ڏئي ڏئي ٿڪجي پئي آ. مليس تہ ٽڪو بہ ڪونہ ٿو. رڳو مائيءَ ۾ حساب پورو، بابا تہ ويچارو پوڙهو، نہ ڪم ڪري نہ ڪار، هاءِ ڙي قسمت، نرڙ ۾ گهنج ٿا پئجي وڃنس.

"حقيقت ۾ سچو ڏوهہ امان جو آهي." چئي ٿي تہ رشوت نہ کاءِ، پئسہ نہ وٺ، حرام نہ کاءُ!! پيو پيلا ڇا کاوان؟ پتر ۽ نڪر...، هائي پورت بہ امان ڪري نہ؟ منهنجا حال بہ ڪيڏا نہ بدحال ٿي ويا آهن. کھڙو نہ واهيات قسم جو ٿي ويو آهيان. پيا بہ جونيئر ڪلارڪ آهن، ڪن رڳو مان ئي اچي ٿيو آهيان ايماندار پٽا! ڪاوڙ مان منهن ئي ڦري ٿو وڃيس.

هائي تہ ننڊ بہ ڪانہ ٿي اچي. جيڪڏهن ننڊ ڪانہ ٿي اچي تہ پوءِ ڇا ڪرڻ گهرجي؟ مان سمجھان ٿو تہ ڪجھہ نہ ڪجھہ ڪرڻ گهرجي. پيو نہ تہ گهٽ ۾ گهٽ ورزش ڪرڻ گهرجي. پين لفظن ۾ پچڻ گهرجي...! جي...!!؟ مون الاءِ کھڙي بڪ ڪئي. هلڪڙو ٽهڪ نڪري ٿو وڃينس.

ها سو ڳالهہ ٿي ڪير ننڊ جي. اڄڪلهہ مون کان ننڊ بہ ناراض ٿي وئي آ. پي رات آ. اک ڪانہ پوتي اٿس. سچو ڏينهن سودائن ۾ سڪي سوڙهو ٿي ويو آهيان. سچ پچ تہ آءُ ماڻهوءَ جي شڪل مان بدلجندو ٿو وڃان.

اوه! رات ڪٽڻ ۾ باقي هڪڙو پهر. هو گهڙيال ڏانهن ڏسي ٿو. هاڻي مون کي ليٽي پوڻ گهرجي. اکيون پوري گهرجن ۽ ننڊ کي باقاعده ايلاز ڪرڻ گهرجن وليم ورڊ سورٿ وانگر. جيئن پارڪي پرڇانئو آهي تيئن مان پنهنجي ننڍڙي پتڪڙي پٽ بشير کي ڪوڙيون ڳالهيون ٻڌائي، بهانا ڪري پڇي هليو ويندو آهيان.

ٺيڪ آ، ننڊ نه اچي ته نه اچي. باقي ٻچيا آهن ٻه ٽي ڪلاڪ، ڪو ڪتاب پڙهي وٺان. هو بستري تان اٿي ٿو ۽ ڪٻٽ مان هڪ ڪتاب کڻي وري بستري تي اچي ٿو.

هن ڪهاڻيءَ جو مرڪزي خيال ٻه هوبهو منهنجي زندگيءَ سان ٺهڪي ٿو اچي. شايد هن ويچاري سان ٻه مون واري ويڌن آ. يا زندگيءَ ۾ سڀني سان اهڙي ويڌن آ...!! نه، ائين ڪونه هوندو، سڀ مون وانگر ڪنگلا ڪونه هوندا، سڀ جونيئر ڪلارڪ ڪونه هوندا، سڀ مون وانگر بڪ تي ايماندار نه هوندا ۽ سڀ مون...!!! هو پنهنجو جملو اڌ ۾ روڪي ٿو وٺي. جان ۾ ٿڪ ٿو محسوس ڪري. ٿڪاوٽ ڪري وتجي سنجي ٿو وڃي ۽ اوچتو ئي اک اک مان لڳي ٿي وڃيس.

۽ پوءِ هو خوابن جي دنيا ۾ مست ۽ مگن ٿي ٿو وڃي. ڪنهن کي ٻه لفٽ ڪونه ٿو ڏئي. ڪمري ۾ پرلدڙ ٽيوب لائيٽ جي سفيد روشنيءَ وانگر سپنن ۾ ٻه هن جي اڳيان روشنيون ئي روشنيون آهن. هاڻي هو جونيئر ڪلارڪ ناهي، پر ساڳئي اداري ۾ هيڊ آف ڊپارٽمينٽ آهي، ۽ سندس ئي اشاري سان اداري جو هر ملازم هلي رهيو آهي. ڪالونيءَ کان آفيس تائين ٻه پنڌ ڪونه ٿو وڃي. هن جي ڪنٽرول ۾ ڪيتريون ئي گاڏيون آهن. هاڻي هن وٽ پراڻي ڪٽيل ٽيبل ۽ ان جي مٿان رکيل ٽائيپ جي مشين ۽ ڍير سارا فائيل ڪونهن، پر ايئرڪنڊيشنڊ روم اٿس، جيڪا مڪمل طرح سينگاريل آهي. ڦرندڙ ڪرسيءَ جي اڳيان وڏي ٽيبل اٿس، جنهن جي مٿان هڪ کان مٿي ٽيليفون رکيل اٿس. ٻيون الاءِ ڪيتريون شيون، گلدستا، گلدان وغيره.

هن جي ايمانداريءَ جي هاڪ شهرن ۽ واهڻن تائين پهچي ٿي وڃي. خود اعليٰ آفيسرن تائين ۽ جلد ئي هن کي پروموشن ڏئي، تمام وڏي عهدي تي فائز ڪيو ٿو وڃي.

اڄڪلهه هو وڏو مشهور آهي. سندس پار ڪوٽ جي پٺڀل ۽ ٻئل اسڪول جي ميدان تي ڦرهي ڪونه ٿا پڙهن، پر شهر جي هڪ انگلش ميڊيم فوڪس اسڪول ۾ انگريزي تعليم پرائي رهيا آهن. سندس زال نوران ٻه مشين تي سلائي ڪونه ٿي ڪري، پر وڏين وڏين پارٽين ۾ پنهنجي سرتاج سان گڏ بيگم صاحبه جي حيثيت ۾ شريڪ ٿي ٿئي. وڏن وڏن فنڪشنن جو افتتاح ٿي ڪري.

هڪ ڏينهن پنهنجي رهائشگاهه کان آفيس وڃڻ لاءِ تيار ٿي ٻاهر ٿو اچي. ڪار ۾ ويهي آفيس ٿو پهچي. هن کي آفيس اڳيان ڪيترائي ماڻهو نظر اچن ٿا، جيڪي سڀ مختلف سنهين ٿلهين نوڪرين جا اميدوار هئا.

تقريباً ۱۲ بجي کان پوءِ هو لنون آيل اميدوارن کان انٽرويو وٺڻ جو سلسلو شروع ڪري ٿو، هڪ پٺيان ٻيو. ٻئي پٺيان ٽيون......!!

تعليم گهڻي اٿئي...؟ درخواست ڏسڻ کان سواءِ ئي سامهون ويٺل اميدوران کان سوال ٿو پڇي.

سر- بي. اي. اميدوار جواب ٿو ڏئي.

اوه! هو هڪ ٿڌو شوڪارو ٿو ڀري. وري ڪنڌ مٿي ڪري هن ڏانهن نهاري ٿو ۽ پوءِ مسلسل ٽڪ ٻڌي اميدوار ڏانهن نهاريندو رهي ٿو. انهن ئي گهڙين ۾ اميدوار جو چهرو ڀوائتو ٿو لڳيس. جان ۾ ٽڙڪٽي وٺي ٿي وڃيس. اميدوار جي شڪل پنهنجي شڪل ٿي لڳيس. ڏلد ڏاڍن سان پڪوڙجي ٿا وڃس.

"سائين خدا جو قسم، آءٌ مسڪين آهيان. چار پنج ٻار آهن، ٻيڙو ٻيءُ ماءُ آهي، بکون ڪاٽي رهيا آهيون، سائين......!!" هن پنهنجي ڪنن تي هٿ ڏئي ڏاڍيان چيو، "نئو ٻڌڻ چاهيان تنهنجي بڪواس، منهنجي اکين اڳيان نري وڃ."

"پر سائين..." "مون چيو نه، توکي نوڪري ڪانه ملندي." اميدوار جي ڳالهائڻ کان اڳ ئي چيائين. پر ٽڪڙو هن جي حالت خراب ٿيندي ٿي وڃي. جان ڏڪيس ٿي. ڳالهائڻ مٽيو وڃيس ٿو. پوءِ به هن کي سامهون ڏسي رڙ ڪري چوي ٿو. آءِ سچي کيٽ......!! هو آئوٽ چوڻ کان اڳ ئي جاڳي ٿو پوي. ڪن پلڪ ۾ ٻاڻ کي سپنن جي دنيا کان ٻاهر ٿو ڏسي، ٿڌجي سيءَ ٿو لڳيس. گهڙيال تي ٽائيم ٿو ڏسي، آفيس ٽائيم کان منو ڪلاڪ مٿي گذري چڪو اٿس، تڪڙ ۾ هٿ منهن ڌوئي، بغير ڏاڙهي لاهڻ، وهنجڻ، ڪپڙا بدلائڻ ۽ ناشتو ڪرڻ جي آفيس وڃڻ لاءِ ڪالونيءَ کان ٻاهر لڪري وڃي ٿو.

ستار

اڌورا اڱڻ

هن دنيا ۾ اهڙو به ڪو ماڻهو آهي ٿي ڪونه، جنهن کي ڪو ڏک ئي نه هجي. هرڪو ڏکي آهي. هر ڪنهن کي پنهنجو ڏک، پنهنجي ڏک کان وڌيڪ محسوس ٿيندو، پوءِ ته ڪٿي اهو پنهنجي لاءِ ڪابه معنيٰ نه رکندو هجي. هو به ڏکي آهي. پائيندو ته سندس جهڙو ڏک ڪنهن کي به نه مليو هوندو. زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ڪو سک نه مليو اٿس. بس، سک صرف پنهنجي جهٽڪ ڏيکاري، ڪيس اڃا به وڌيڪ ڏکي ڪري وجهندو آهي. ان ڪري اڪثر خوشين کي برداشت ڪري نه سگهندو آهي. خوشيءَ کي پرائي عورت مثال پائيندو آهي.

هو حساس طبيعت هئڻ ڪري ڏکي آهي يا وري مسلسل ڏک سهڻ جي ڪري حساس طبيعت بڻجي ويو آهي. بهرحال ڪانئس ڪنهن جو ڏک سٺو نه ٿيندو آهي. ڪنهن کي به ڏکي پائيندو يا ڪو ماڻهس پنهنجو ڏک سليندو ته چوندو جيڪر اهو سمورو ڏک ڪيس ملي وڃي ۽ اڳلو ان کان وانجهي وڃي. پوءِ سندس ڪوشش شروع ٿي ويندي، ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتيون ننڊ ڦٽائي به جدوجهد ڪندو ته ڪنهن به نموني ان جو ڏک پلائي وجهي ۽ ان جي بدلي ۾ هن جي مک تي مُرڪ ڏسي. اهائي سڀ کان وڏي خوشي پائيندو. سک جو ساهه کڻندو. انهن اوجاڳن ۽ مسلسل ڪم، سوچ ۽ ذهني پريشانيءَ جي ڪري پنهنجي صحت جو خيال به پلائي ڇڏيندو. اها سندس عجيب فطرت آهي. هُن ڏک کي گهڙي پلڪ پلائڻ لاءِ ڪتابن جو سهارو ورتو آهي.

اڄ به ڊيوٽيءَ تي هو. ڪم پورو ڪري ڇڏيو هو. ذهني ٿڪاوٽ کي دور ڪرڻ لاءِ ڪرشن چندر جو 'ملن' پڙهي رهيو هو ته اوچتو ڪنهن جي آهٽ تي منهن تان ڪتاب پري ڪري ڏٺائين. هڪ ڇوڪري، اڇي ڪوٽ ۾، سانوري، هڏڀانين جهڙي، لڳس ٿي- بيءَ جي مريض آهي. هٿ ۾ رت جي شيشي، سندس اڏو اچي بيٺي.

ڪتاب پرواري ٽيبل تي رکي، سامهون واري ٽيبل تان ٽنگون لاهي، هڪ اونهون ساهه کڻندي، هاڻ کي وري ڪم ڪرڻ لاءِ ذهني طور تي تيار ڪرڻ پئي چاهيائين. ”ها، حڪم، ڇا ڪرڻو آهي؟“

هن جي هٿ ۾ له رجسٽر ۽ نه ڪو پرچو. هن شيشي هٿ ۾ ڏيندي چيو:
"رت جي بوتل کپي."

جهٽ لاءِ خاموش ٿي ويو، مٽيان وٺي ويس. پر هن کي پهريون پيرو ڏٺو هئائين، سمجهيائين نٿين آهي، ان ڪري ڪجهه چئي نه سگهيس، ڪو به ڪاوڙ جو اظهار نه ڪيائين. ڪيس مٿي ڪان هيٺ تائين ڏٺائين، جڻ نٿين هجڻ جي پڪ پئي ڪيائين ۽ پوءِ وارڊ انچارج تي غصو آيس، پر اهو به ڪائي ويو. هو ذهني ٿڪايل هو، ان ڪري ذهن تي وڌيڪ بوجهه وجهڻ نه ٿي گهريائين.

چيائين: "پهريون پيرو آئي آهين؟"

"ها، ڪم سکڻ آئي آهيان، طبي ڪاليج جي ٽئين سال جي شاگردياڻي آهيان."

اجا به ٿڌو ٿي ويو، سندس شڪ پورو نڪتو ته هيءَ هتي جي ناهي. پر پوءِ به ڪيس وارڊ انچارج تي مٽيان هئي جو هن چڱيءَ طرح سمجهائي نه مڪو هوس. پڇيائينس: "هن جو Request form ڪٿي آهي. ان ڪان سواءِ Accept نه ٿيندو. هي هتي رکي وڃ، پرچو نهرائي اچ."

هوءَ ٿورو وقت بيهي رهي، ڪجهه سوچي چوڻ لڳي: "مان هتي سکڻ آئي آهيان، جيڪڏهن اوهان کي تڪليف نه ٿئي ته مون کي ڪجهه سيکاريندا."

اول ته سوچ ۾ ڪوئجي ويو، ڪجهه سجهيس ئي نه پيو ته ڪهڙو جواب ڏئي. نيٺ هائو ڪري ويهي رهيو.

"مان وارڊ وارن کي ٻڌائي جلدي اچان ٿي."

وري به ڪتاب کڻي پڙهڻ شروع ڪيائين، اجان هوءَ در تي ئي هئي ته پڇيائينس:
"معاف ڪجو، جي بُرو نه لڳيوَ ته پنهنجو نالو ٻڌايو."

جواب مختصر ڏنائين: "ريحانه."

ٿوري ئي دير ۾ هوءَ آئي، ڪيس Blood Group ڪرڻ سيکاريائين ۽ هوءَ آئينده اچڻ لاءِ چئي هلي وئي.

ان ڪان پوءِ اهو سلسلو جاري ٿي ويو. سندس هفتي ۾ هڪ ڏينهن ٢٤ ڪلاڪ ڊيوٽي لڳندي هئي ۽ ان ڏينهن هوءَ به اچي ويندي هئي. هو ڪيس گهر وٺي ويندو هو ۽ ماني کائي، ٿوري دير ساهي پٽي وري ڪم ڪرڻ ۽ هن کي سيکارڻ لاءِ ايندو هو.

ماڻهو ڪڏهن پنهنجي من تي ڪيئي مونجهارا کڻي هلندو وتندو آهي ۽ انهن ئي سلجهائڻ لاءِ سوچيندو به ناهي. ان ڪري ايترو ته انهن ۾ ڏهجي ويندو آهي، جو انهن کي بيان ڪرڻ، ڪنهن کي ٻڌائڻ ڪان به لنوائيندو آهي. سمجهندو آهي ته انهن جو سلجهاءُ ڪنهن وقت به ناهي، جنهنڪري سندس مٿان مايوسن جو شڪار ٿيو پوي ۽ ڪيئين روڳ ورايو وڃنس.

هوءَ آئي تہ سندس چهرو ڏاڍو معصوم لڳس، پر سندس معصوميت مان ڪا پيڙا جهلڪا ڏئي رهي هئي. هن کي جڏهن بہ ڪنهن ۾ پيڙا جو شڪ پوندو آهي، ڪنهن کي ڳالهائڻ، ڪنهن جي رَوشَنِ ۾ پيڙا پڌري هوندي آهي تہ آها پرکي وٺندو آهي. اها هُن جي خاصيت آهي. شايد ان ڪري جو سندس مَنَ بہ روڳي آهي. هن ڀانيو تہ هڪ روڳي ٻئي روڳيءَ ڏانهن ڇڪجي آيو آهي. سندس اشانت هَنَ کي ميلن جي وڇوٽيءَ وچ ۾ اهڙو ڪوبہ نہ مليو جنهن ڏي لڙي پوي ها. دک کي دک ڏانهن مقناطيسي ڪشش ٿيندي آهي. هي مقناطيس ايترو تہ مضبوط ۽ طاقت وارو آهي جو دک کي ميلن تان ڇڪي ٿو وٺي. هيءَ اهڙي ڇڪ آهي جنهن جي ويجهو گذرندي، اڳڪر جيڏا پيڙا ڳهلجي ايندا آهن. بس، ڪي ڪي ان کي سنگهي پري ڪان موٽ ڪائي ويندا آهن.

هوءَ سامهون ويٺي هئي. هن پنهنجو ڪم پورو ڪيو ۽ ڪيس سمجهائڻ جي لاءِ پاڻ کي تيار ڪرڻ لاءِ آئي، منهن ڏوتائين. ٿڪاوٽ سندس چهري جي ورنن مان لڪري پئي هئي، جنهن کي ڪافي ڪوشش جي باوجود بہ لڪائي نہ سگهيو هو.

”اوهان کي هڪ ڳالهہ چوڻي اٿم.“ ريحانہ چيو. سندس چهري تي سموري پيڙا اوتجي آئي هئي.

بي تحاشا جملي پڌڻ تي هلڪو چرڪي ويو. ٿوال منهن تان هٽائي چيو هٽائين:
”چئو، ڇا ٿيون چوڻ گهرو.“ چاتو هٽائين تہ شايد ڪم جي باري ۾ چوندي.
”اوهين ويهو اچي تہ پوءِ چونديس.“ وراڻيائين.
هو جلدي منهن اگهي ٿوال کي اڇلي، اچي ڪرسيءَ تي ڦانءِ ٿي ڪريو.

”اوهان سان هڪ راز سَلڻ ٿي چاهيان، پر اوهين واعدو ڪريو تہ ڪنهن کي بہ نہ ٻڌائيندا.“ پيڙا ۽ پڇتاءَ جا گاڏڙ ساڏڙ ڀاو سندس منهن کي وڪوڙي ويا. اول تہ حيران ٿي ويو. اکيون سوال بڻجي ويس. ڪهڙي ڇوڪري آهي، جيڪا ايتري ٿوري عرصي جي سڃاڻ ۾ ڪو راز سلڻ ٿي گهري. ڪهڙو راز اٿس. ”ها چئو. مان ڪنهن کي بہ نہ ٻڌائيندس.“

”توهان واعدو ڪريو، سَنهن کڻو.“ هوءَ روئڻهارڪي ٿي ويئي، جڻ ڪيس پڪ هئي ۽ نہ بہ هئي.

”مون کي اهڙين ڳالهين تي اعتبار ڪونهي. جي مون ۾ اعتماد رکيوَ تہ اميد تہ مان ان ۾ ڪابہ ڪوتاهي نہ ڪندس. تون بي ڌڙڪ ٻڌائج.“ سندس شالت شرير ۾ جڻ هلچل مچي وئي.

ڪنهن نوجوان ڇوڪريءَ سان هيئن هيڪلو ويهڻ هن لاءِ ڪا ائين ڳالهہ نہ هئي. هو ڇوڪرين جي معاملي ۾ سدائين آزاد خيال رهيو آهي. جنهن سان بہ سندس چاڻ سڃاڻ ٿي آهي تہ ان کي سدائين اها تلقين ڪندو آهي تہ: ’اها ڳالهہ وساري ڇڏ تہ تون ڪا هن وقت ڇوڪري آهين، سمجهہ تہ تون مون جهڙي يا مان تو جهڙو آهيان.‘

ان مان سندس اهو مقصد هولدو آهي ته جيڪڏهن ائين نه ڄاتو ويندو ته پوءِ ڪا ڪثر رهجي ويندي، خيالن جو اظهار ڪليءَ دل سان ڪري نه سگهبو. هن خورشيد سان سياست ڪان سيڪس تائين ڳالهايو.

هُن هرهر پئي واعدو ورتس ۽ ان تي ڪيس مڃيان پئي آئي، سوچيائين پئي ته: 'جيڪڏهن ڪيس اعتبار نه آهي ته هروڀرو ڇو ٿي ايترا واعدا وٺي.؟

هن ڇوڻ شروع ڪيو، "هيءَ ڳالهه اهڙي آهي جيڪا مان ستن سالن کان سيني اندر سانيدي رکي آهي ۽ ڪنهن سان به نه سلي اٿم. جنهن جو زهر مون کي اندر ئي اندر وڍي وجهي رهيو آهي. جنهنڪري منهنجي صحت تيزيءَ سان ڪري پئي. جسمالي واڌ بيهي وئي. جڏهن به خيال ايندو اٿم ته جهوري وجهندو اٿم، سڄي لرزي ويندي آهيان. ماءُ کان وٺي پياري ۾ پياري سهيليءَ کي به ٻڌائي نه سگهي آهيان."

"ڌيرج ڪر، مون تي اعتبار ڪر. مٺ تان مولجهه ۽ ذهن تان بار تڏهن ئي هلڪو ٿيندو آهي، جڏهن اهو ڪنهن سان سلبو آهي. مان ڪوشش ڪندس ته تنهنجو اهو مسئلو حل ٿي وڃي." هن چيو.

"هي حل ٿيڻ جهڙو مسئلو آهي ئي ڪونه. بس، هڪ پيڙا آهي، هڪ روڳ آهي، جيڪو زندگيءَ جو روڳ بڻجي چڪو آهي. هڪ درد آهي جيڪو ساهه ۾ اٽڪي پيو آهي. ڪڏهن به ڪي پاڻ ۾ ڪلندي خوش ٿيندي، ڳالهائيندي ٻولهائيندي ڏسندي آهيان ته منهنجو من ريهي ن ڪڏو آهي، اندر اڌ ٿي پولدو آهي ۽ مان اتي بيهي نه سگهندي آهيان. ڪين ڏسي نه سگهندي آهيان. سهيليون چونديون آهن توکي ساڙ ٿو ٿئي، پر مان هنن کي ڪيئن ٻڌايان ته مون کي ڪهڙو ۽ ڪيڏو ڏڀ ٿو ٿئي." هوءَ چئي رهي هئي، سندس سڪل ڳل، اجان به اندر تي پيهي ويا. اکيون، بي آب اکيون، ان ڌرتيءَ جيان ٿي لڳيون جنهن کي ورهن کان ڪو ريج نه مليو هجي.

"مون هي راز ڪنهن سان به نه سليو آهي، ويندي پاڻ، پيڻ ۽ ماءُ تائين به نه. سوچيندي آهيان ته جيڪڏهن هنن کي خبر پئي ته هو تباهه ٿي ويندا."

هن جي حالت عجيب ٿيندي ٿي وئي. گلو پرجي ويو هوس. ڳالهائڻ ۾ تڪليف پئي محسوس ڪيائين. سڏڪي رهي هئي پر سندس اکين مان ڇڻ تـه پاڻي ڪڏهوڪو ختم ٿي چڪو هو.

"تون سمجهندين ته مان تنهنجي همدردي حاصل ڪرڻ ٿي گهران، پر ائين ناهي. مون کي ڪنهن جي به سڪئي همدرديءَ مان ڪو سڪون نه ملندو. افسوس اهو آهي ته مان ايترو ته گهٽو، پورا ست سال رنو آهي، جو هاڻ مون ڪان ڳوڙها به ساٿ ڇڏي ويا آهن. ڪجهه نجهه ڏينهن ڪان، الائي ڇو منهنجي دل ان راز کي سانيدي رکڻ جي سگهه وڃائي ويني آهي.

منهنجي اندر، اهو راز توتي عيان ڪرڻ تي آماده ڪيو آهي ۽ مون رات مڄي پاسا ورائي گهاري آهي."

هُو خاموش هو. صرف رڪي رڪي هون، هان پئي ڪيائين. هن ۾ تجسس وڌندو ويو. جلد ئي پڌڻ جي تمنا هئس، پر ڪيس تڪڙ ڪري نه ٿي سگهيو. هن وري چوڻ شروع ڪيو.

"اسان ٽي ڀينر، ڇهه ڀائر آهيون. ٻيءُ ۽ ٻن ڀائرن کي واپڊا ۾ نوڪري آهي. ڀيا پڙهندا آهن. منهنجو رنگ ڪارو آهي نه، پر جي ڀيڻ ڏسين ته محسوس ڪندين ته اها منهنجي ڀيڻ ئي ناهي. هرڪو مون کي ٽوڪيندو آهي ۽ ڪاري هٿڻ جا مهڻا ڏيندو آهي. امان کي هرڪا چولدي آهي ته هن کي ان ڪري ٿي پڙهائين ته جيئن سندس رنگ ان ۾ لڪي وڃي ۽ ان بهاني اگهامي سگهي. اها ڳالهه مون کي ڏاڍي بري لڳندي آهي، دل چاهيندي آهي ته ان جي زبان ڇڪي وٺان. پر مان احتجاج ۾ اتان اٿي ويندي آهيان. وري ڪين شڪل نه ڏيکاريندي آهيان."

هن کي اهي ڳالهيون بي سود پئي لڳيون، جن جو ڪوبه مقصد نه ٿي محسوس ٿيس. خبر ناهي هُوءَ اصل مقصد واري ڳالهه ڇو نه ٿي ڪري. مٿان اچي ڏينهن ڍليو هو، چيائين: "ڪارو هجڻ ڪو گناه ته ناهي، دنيا ۾ سڀ گورا سٺين خصلتن وارا ته نه ٿيندا آهن ۽ ائين به ناهي ته ظاهري ڪارا اجرو اندر نه ٿا رکن." هن مرڪندي چيو.

"شڪيل منهنجو ماسات آهي." هن چوڻ شروع ڪيو، "ها، توکي اهو ٻڌائي ڇڏيان ته ڪافي عرصو اسان الهن سان نه ڳالهائيندا هئاسون. پوءِ وڃي هنن سان ناهه ٿيو ۽ هڪ ٻئي ڏي اچڻ وڃڻ شروع ڪيوسون."

هو ڪرسيءَ تي پاسو ورائي رهيو هو ۽ سوچيائين پئي ته خبر ناهي ته چوڻ ڇا ٿي گهري ۽ ايڏي دير ڇوٽي ڪري. هاڻ هُو خفا ٿيڻ لڳو هو.

"هڪ ڏينهن، اهو رمضان جي ٢٧ جو ڏينهن هو. مون کي روزو هو ۽ مان عيد جا ڪپڙا سبائڻ لاءِ هڪ سهيليءَ وٽ ڪٺي ويس. ڏاڍي پسند سان اهي ڪپڙا خريد ڪيا هئم. جا ڇا سوچيو هوم ۽ سڀ ڪجهه خاڪ ۾ ملي ويو."

هاڻ سندس نيڻ ٻرسڻ لڳا. هي ڪجهه سمجهي رهيو هو ۽ ڪجهه سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. سندس اکيون هڪ هنڌ تي ٻڌي ٻيهي رهيون هيون، سندس چهري جا تاثر بدلجڻ لڳا.

"هُو رستي ۾ ملي ويو. مون کي ڏسي بيهي رهيو، چيائين: 'توکي امان گهرايو آهي.'"

"ڇو خير ته آهي؟" پڇيومانس.

"خبر ناهي، مان ٻاهر پئي نڪتس ته مون کي چيائين ۽ مان هليو آيس."

مون کي فکر ٿي پيو، خبر ناهي ڪهڙي ماجرا هجي. اول خيال آيو ته چوانس ته مان سهيليءَ وٽان ٿي پوءِ ايندس، پر وري سوچيم الائي ڇو سڏايو اٿس، چوندي ته پنهنجو ڪم ايترو ضروري سمجهيائين ۽ مون کي اهميت نه ڏنائين، ان ڪري اتان ئي هن سان سندس گهر هلي ويس. گهر پهتاسون ته ڪوبه نه هو. چيائين ته ٻاڙي ۾ ويا آهن، ايندا ئي هوندا، تيسين تون منهنجي ڪپڙن کي استري ڪري وٺ.

مون استري ٻه ڪري ورتي ۽ هنن جو اچاڻ ڪو پتو ئي نه هو. مون وري به چيو ته ڇا ڳالهه آهي، هو ايتري دير ڪيڏانهن هليا ويا آهن. منهنجو تجسس وڌندو ٿي ويو ۽ پيو هيڪلائيءَ جو خيال پئي ٿيم. ڏڪڻ ڇيم ته مان اوڏانهن ئي هلي ٿي وڃان.

'نه نه، مان وڃي ٿو اچان.' ائين چئي هُو وچ لڳو ۽ ٻاهريون دروازو بند ڪري موٽي آيو. منهنجي دل جي ڌڙڪڻ تيز ٿي ويئي. هو اچي ڪٽ تي ويٺو ۽ ڪجهه واري لوع ۾ چيائين: 'منهنجي پرسان اچ' مان سندس پرسان ويس. ويهڻ لاءِ چيائين ويهي رهيس. منهنجي اندر ۾ ڪجهه ٿيڻ لڳو. چيم: 'ڇا ٿو چوڻ گهرين شڪيل!'

مون چيو ته زوردار لموني هو، پر پنهنجو ئي آواز "ڪنهن پاتال مان ايندي محسوس ٿيم."

هوءَ سڏڪڻ لڳي، سندس چهرو اڃا به ڪارانجي ويو. منهن پڪهر ۾ شل ٿي ويس. ڳلو ڳورو ٿي ويس ۽ ٻه اکيون ٽيون نڪ، ٽيمي پيس.

هُن تي سڪتو طاري ٿي ويو، ڪجهه به چئي نه ٿي سگهيو، صرف انجام ٻڌڻ لاءِ آتو هو. ذهن ۾ عجيب سوالن جي بوڇاڙ ٿي رهي هئس.

"۽ پوءِ... ۽ پوءِ... مان لٽجي ويس، منهنجي دنيا برباد ٿي وئي، مان اُجڙي ويس. مان نپل هئس، هو سيرو هو."

"مون پوءِ به پورو وس ڪيو، جسم مان ست ئي ڇڏائجي ويو هو. ان جي باوجود به هن کي صحيح معنيٰ ۾ ڪامياب ٿيڻ نه ڏنم."

هن پنهنجو چهرو ٻنهي هٿن ۾ لڪائي ڇڏيو.

"نه، نه، تون...... تون، گنهگار ناهين، ناهين." هو هڪي رهيو هو، ايڏي وڏي حادثي ٻڌڻ لاءِ تيار نه هو.

سندس ذهن ۾ منٽوءَ جي 'ڪول دو'، 'ڪالي شلوار'، 'ٺنڊا گوشت'، ۽ سندس انيڪ ڪردار اکين اڳيان ڦرڻ لڳا. سوچيائين منٽوءَ کي مرڻ نـه گهربو هو. ڪيس هن جي دکدائڪ روئداد کي ضرور پنهنجي قلم مان گذارڻو هو. مان منٽو ٿي نه ٿو سگهان. مان هن سان انصاف ڪري نه ٿو سگهان. مان بـه ڏوهي آهيان، مان قرضي آهيان، سندس قرض چڪائي نه ٿو سگهان، مان مصنف ناهيان، مان سندس عزت واپس ورائي نه ٿو سگهان. ڪاش!

مان قلمڪار هجان ها ته ان انساني روپ ۾ وحشيءَ کي وَکـو ڪريان ها. مان سماج کـي ان بدڪردار جو روپ ڏيکاريان ها.

هوءَ اجان بہ سڏڪي رهي هئي، پنهي هٿن جي پيالي ۾ لڪايل پنهنجو منهن، هن جي گوڏن تي رکي ڇڏيو هئائين. هن جي اکين مان ڳوڙها وهي، هٿن جي وِٿين مان روئيون هئي، سندس پينٽ پسائي ڇڏي. اوچتو ان آلاڻ تي ڪيس هاڪي بار جو احساس ٿيو. هن گوڏا ڇوريا ۽ ڪيس ڪـُلهن ڪان جهلي هاڪو ڏونداڙيائين. پنهنجو مٿو چڪرائيندو محسوس ڪيائين. هي مسئلو اهڙو هو جنهن ۾ هو سندس ڪابہ مدد ڪري نہ ٿي سگهيو.

بهرحال هن کي ساڻس همدردي وڌي وئي.

چراغ پرلدا ۽ آجهامندا رهن ٿا. آجهامي ويل چراغن کي ڪوبہ نہ ٿو ڏسي تہ ان جي آجهامڻ جا ڪهڙا سبب آهن.

محمود مغل

ڏکڙ

هن هڪ هٽ سان وارن کي ناهيو. مٿي ۾ پيل ڪالنو ٽڙي ويو هئس. هن هٽ سان ڪيس ڪيڏي وات سان کولي، واپس وڃهندي ڪنڌ ورائي ڏٺو. پريان منهن رکڻيءَ جي هيٺان، رڻي جي پٺ وٽ سندس نئون چاول پارستل هو، منهن تي فرشتن جهڙي مرڪ، سچا هٽ پير تنجڻ ۾ ويڙهيل، منيران کي دل ۾ خيال اچڻ لڳا.

’ڇهڙو بچي شل ته ڪوئي نه ٿيو. نه ڪاڪن مان نه ڪاڪين مان، نڪ نقشو شڪل شبيهه ڪهڙي نه ملوڪ اٿس. جهڙو شهزادو. اڄ ته امان به اول گهول پئي ويس، سچ چواڏا آهن ته ننڍو ٻار هرڪنهن جي قرب جو مرڪز هوندو آهي.‘

هوءَ ليٽي ليٽي ٽڪجي پئي هئي. چاهيائين پئي ته ڪجهه منٽن لاءِ اٿي ويهي، پر ڪيس مس جو ڏپ هو، متان اچي ۽ اٿي ويهڻ تي دڙڪا ڏئيس. هن پاسو ورائي ڏٺو. سندس پاسي ڪان رکيل هيڏي ساري خالي شيشي ۾ سندس عڪس پئي نظر آيو. سندس پاڇي پنيان پار جي کهوڙي ۽ منهن رکڻي صاف پئي نظر آئي. اهو پاڇو ڏسي، سندس منهن تي الاءِ ڇو وري مرڪ اچي وئي.

’هونهن! هونئن هر واري ڪيئن نه ماسي پيدل ٽوڪون ڪري ويندي آهي، هاڻي ته ڪري. هن پيري ته ڪچڻ لاءِ ماڳهين اکر ڪونهيس. هوڻن هر دفعي جهڙي مري پوندي هئي، جيستائين ڪجي نه، ڪا نه ڪا ٽوڪ چٽر هئي ٺي ويندي هئي ۽ اها اسان واري سس به ماشا مولا آهي، پئي راهه وٺائيندئس. هوءَ اکر ڪجي ۽ جيڪڏهن چاچي روڪيس ته هوند ڪا ڳالهه ڪري. پر نه، چاچي به راضي هوندي آهي ته اها ڪراڙ بلا کو ڏلگ هئي.‘

اوچتو خيال ٽٽي ويس. بي خياليءَ ۾ هنيل ڪالني ۾ رئو ڦاسي ويو هئس. هن رئو ڇڏائي، پنهنجي هٿن ۾ ڏٺو ’هن واري ڪجهه لهي وئي آن.‘ هوڻن ڪمزوري ته اڳي به ٿيندي هئي پر ههڙي! ۽ وڌيڪ اها مٿي پيل اچو اندر ساڙيو وجي ته ڪيئن نه ماڻهو ڪمزور ٿيندو.

پر هن پيري تہ ڪو موقعو ڪونهيس. اڳي تہ لڳاتار ٽي نياٽيون هيون، هن ڀيري تہ پٽ ڄائو آهي. سو بہ جهڙو چنڊ، هاڻي ڦاٽي تہ منهن ڏريس.

اوچتو کيس محسوس ٿيو تہ ڪو سندس پيرن کان بيٺو هو. هن ليٽي ليٽي مڙي ڏٺو، سندس مڙس هو. هن مڙس کي ڏسي مرڪي ڏنو.

"ڪيئن آهين" انور، منيران جو هٿ جهليو.

"بلڪل ٺيڪ."

منيران جي مرڪ ڪجهہ گهري ٿي وئي. ان وهاڻي تي رکيل سندس ڪنڌ ڄڻ ليٽي ليٽي آڪڙجي ويو.

"هن واري ڏاڍي ڪمزور ٿي وئي آهين."

هن کيس ڏسي مرڪيو. منيران کي سندس مرڪ ۾ فخر جا الاءِ ڪيترا پاڇا سرڪندي نظر آيا.

"نہ تہ" هن ڪنڌ ڌوڻيو "توکي لڳندي هوندي."

انور، هن کان هٿ ڇڏائي، پريان ليٽيل ننڍڙي جي مٿان وڌل رئو مٿي ڪيو.

"ڏاڍو ملوڪ آهي، رب نظر بد کان بچائيس."

منيران ڪجهہ ڪونہ ڪڇيو. اندر مان ڄڻ سندس دعا اکري، اکين ۾ اچي وئي هجي. مڙس ڏانهن ڏسي هڪ دفعو وري مرڪي ڏنائين.

شايد اڄ خوشيءَ ۾ نہ پئي ڏاڍي. شايد ان ڪري جو ماسي ٻيڏل وٽ کيس چوڻ لاءِ هن واري ڪجهہ نہ هو.

ماسي ٻيڏل سندس سس جي ساهيڙي هئي. ٻنهي ڪيني کاڌل. هوءَ انهن انسانن مان هئي، جن کي هر ڳالهہ ۾ ڪو نہ ڪو نقص نظر ايندو آهي.

هر واري جڏهن بہ منيران کي ڪو ٻار ڄائو هو تہ هوءَ ڪا نہ ڪا ٽيڪا ٽپڻي ڪري ويندي هئي.

سندس نظرون، ڄڻ تہ ديد جي بجاءِ ٽوڪون ڪٽي هلنديون هيون ۽ هر واري منيران، ٻار جي جنم کان پوءِ خوفزده هوندي هئي تہ هاڻي اها ڇا ڪڇندي. ٻيو تہ ٺهيو، ڪجهہ قسمت ئي اهڙي هئس، جو هڪٻئي پٺيان، ٽي ڌيون ڄاويون هئس. پوءِ هر واري ماسي ٻيڏل جون ٽوڪون هونديون هيون ۽ سندس سس جون هلڪڙيون مرڪون. مٿان انور، سندس مڙس جا دلاسا ۽ اندر ۾ پريشانين جا انبار. منيران کي سس جي اها ساهيڙي زهر لڳندي هئي، پر هوءَ مجبور هئي.

اڃا آخري ڏيهن ٿي جيڪو ڇيو هٿائين، سوئي منيران کان نہ وسريو هو.

"اٿي زهره، لڳي ٿو تہ اهڙين، ڌيئن جو ڪو ڏٽ ڄڻيندي ڪيئن. ٻيلي چئنس تہ ڌنار ٿيڻ جو شوق اٿس تہ هر قسم جو ڦر تکر رکي ڪيئن."

۽ اهو ”ڪيڻ“ تي ختم ٿيندڙ هر جملو منيران لاءِ جڻ اهڙو زهر هوندو هو، جنهن جو ڪوبه ترياق نه هجي.

اوچتو هوءَ ڇرڪجي وئي. سندس ڪٽ ڏڏي وئي هئي. انور ڪٽ تان اٿندي، ڪٽ کي ڌوڏيو هو، غير ارادي طور تي منيران جون اکيون پوتجي ويون هيون. انور ڪجهه ڦڪو ٿي ويو، جو ڏڏڪي تي اهي کليل هيون.

”ننڊ هيئي ڇا.“

”نه.“

”الاءِ اکيون پوتيل هيئي، هن اوچتي ڏڏڪي تي کلي ويون، تڏهن چيم“ هن وري مرڪيو.

”نه نه، مڙئي پوتجي ويون هيون“ هن کي الاءِ ڇونه اها ڳالهه وڻي. ”ٻار ڪٿي آهن.“

”جناب، سڀ اسڪول ويل آهن. اڄ ته امان ۽ منهنجي خوب ڊيوٽي لڳي آ. هڪڙي کي ناشتو ڪراءِ ته ٻيو وهنجڻ ڪان پيو پڇي. الهن کي منهن ڌي ته فرخي پئي روئي، فرخي ڌس ته نازان پئي واڇون ٽيڙي. اجان ته هئو بي بي ڪاٽ واري ڇپ آ. پيلي، هي ڪو تون جلدي اٿ ته جان ڇٽي. الاءِ ڪيڻ تي تون انهن سيني کي منهن ڌئين. ڪالهه ڪان ته ڪم واري مائي به ڪانهي آئي.“

هوءَ مرڪندي، مڙس جي ڳالهين کي ٻڌندي رهي. اوچتو کيس لڳو، جڻ ڪير گهر اندر آيو هجي. هن مڙس ڏانهن نهاريو ۽ ان مهل ئي پريان ماسي پيدل جو آواز آيو.

”ائي زهران، ائي مبارڪ هجئي ڪيڻ، شابس ٿئي. مان ڇوان، ٿي ڏهاڙا ٿي ويا، تو مون کي اطلاع ڪونه ڏنو. ڪير، مبارڪ هجئي.“ ۽ ان آواز سان ئي لڳو، جڻ ڪن ۾ ٻن ڇٽن ڪو وڏو ٻاڪر پاتو هجي. انور، منيران کي مُڙي ڏنو.

”آئي ٿئي ماسي پيدل. دل نه لاهجانءِ. ٻڪي ويندي هلي پيو ڇا.“

منيران ڪجهه نه ڪڇيو. هڪ دفعو وري مرڪي، مڙس کي ڏسي ڪنڌ ڌوڻيائين، جڻ چوندي هجي تون فڪر ئي نه ڪر، مان ڏک نه ڪندم. ۽ ان مهل ئي انور ٻاهر هليو ويو.

منيران مڙي رکي ڊيکيل ننڍڙي ڏانهن نهاريو. ”تون پلي پاڳين آئين. ان پوڙهيءَ جو ته منهن ڪارو ڪندين“ هن پٽڪيو.

هڪ دفعو وري ٻار ڏانهن نهاري، اکيون پوتي ڇڏيائين، ۽ ان مهل هميشه جيان پيدل، سندس سس سوڌي اندر ڌوڪي آئي.

”ائي منيران، مبارڪ هجئي“ هن تڙتڪڙ ۾ چوندي، منيران ڏانهن اڌ ڏسيو ڏسي، ننڍڙي جو رئو پري ڪيو.

”ائي سبحان الله، جهڙو چنڊ ياڳو. ائي ٻه ٽي هٽ جيئو ٽئي يا اوشيروان. جهڙو ٻري پيڪر، ڪيئن.“

هن زهره ڏانهن نهاريو، زهرا ٻه هلڻو مرڪيو. هن واري ڪجهه وڌيڪ ڳوڙ نه ڪيائين. مرڪندي، ڏهه رپيا منيران جي هٿ رکيائين ”هيءَ منهن ڏسڻي ٽئي هن ڪاڪي جي. هاڻي آهين ته نيڪ نه.“

هوءَ ڏاڍي نرم ۽ خوش گفتار ٿي لڳي. جڻ سندس وجود جي سيني ڪنڊن جون ڇهنبون پڇي پيون هجن.

”ها“ منيران مس مس ڪڇيو.

”تون آرام ڪر. مان سڀئين سان ڪجهه تماشا ماشا ڪري وٺان.“

هوءَ مرڪندي زهره سان ٻاهر هلي وئي، منيران ڏاڍي خوش ٿي. ڪيس لڳو جڻ هوءَ طاقتور ٿي وئي هئي. هميشه پيدل سندس سامهون توڪون ڪندي هئي، هن واري ته ڪڇي ئي ڪونه سگهي هئي.

”هونهن، ڪڇي به ڪيئن ها.“

منيران پٽڪندي نئيڙي ڏانهن نهاريو ۽ ان مهل الاهه ڇو هن ڪنڌ ڏلو. پريان پيدل ۽ زهره سڙپاٽن ۾ ڪجهه ڳالهائي رهيون هيون، آواز گهٽ هو پر لهجو چيتو هو.

منيران ٻڌو، ٻاهر پيدل ٿي چيو ”ائي زهران، چنڊ ڏنو آ ته چا ٿيو. آهي ته تن ڏيئن مٿان. سڏيو ته تڪڙ ڪيئن، ٻاقي کهڙا ڦاڙها مٿان، هن پيري جو تون مرڪين ٿي. چنڊ جي آ ته به گرهڻ سان، کهڙو چٽو آ.“

۽ اندر منيران کي لڳو، جڻ هوءَ هڪدم ڪمزور ٿي وئي هجي. ۽ هر واري وانگر، هن پيري به فتح ڪانئس چند قدم پري رهجي وئي هجي.

"ياد" لغاري

کيٽ ڏٽي

سج جا پهريان ڪرڻا وڏيري ڏٽي بخش جي باغ جي ٿارين تان ترڪندا جانڻ جي منهن تي پيا. جانڻ ڏاٽو آپو ڪري پنهنجي ڪيٽ جي سولن سنگن جي پهرين مٺ لٺي. وڏيري ڏٽي بخش جي ڳوٺ مان مال جي گوهر نڪتي. چڙن ۽ ٽلين جي آواز جانڻ جي ڏاٽي جي سَر سَر سان ساز ملايو. مال جي ڏنار 'آهو آهو' جي لولي ڏني. ڪيٽن ۾ 'همرچا' ڳائجڻ لڳا. سون ورني ڌرتيءَ جي سيني مان اپريل سونن سنگن ۾ لابارو پيو. سج جا ڪرڻا تڪي آس ۾ بدليا ويا. ڏاٽي جي سَر سَر تيز ٿيندي ٿي ويئي، جانڻ جي پيشانيءَ تي پگهر جا ڦڙا املهه ماڻڪ جيئن جرڪڻ لڳا ۽ پَنن پارن ۾ بيٺل سائي گاهه تان ماڪ ڦڙا غائب ٿيڻ لڳا. هوا جي جُهوٽن سان فضا ۾ خوشبو پکڙڻ لڳي، انبن جي ٻُور جي خوشبو. جانڻ ڏاٽي سان سنگ لُڻندو ويو، سنگن جون سٿريون گڏ ٿينديون ويون. انبن جي ٻُور جي خوشبوءِ ختم ٿيندي ويئي ۽ منجهن ننڍڙيون انبڙيون هوا ۾ جهوٽڻ لڳيون. گرمي تيز ٿيندي ويئي، جانڻ جي پيشانيءَ تان پگهر جا ڦڙا ڪرندا ويا ۽ ڌرتيءَ ۾ جذب ٿيندا ويا. ٽڙيل پکڙيل، هوا ۾ جهوٽندڙ سنگ ڪري ۾ گڏ ٿيندا ويا. جانڻ جي چهري تي مرڪ تري آئي. هو خوش هو. وڏيري ڏٽي بخش جي هارين ۾ سيني ڪسان سندس ڪرو وڏو هو. تصورئي تصور ۾ آن جا انبار ڏٺائين. سندس منهن تي مُرڪ اچا گهري ٿي ويئي. هن سوچيو، 'هيلهه فصل واهه جو ٿيو آهي، قرض جو ڪوٽ ڪيرائي آجو ٿيندس. چار ڪٺا ٻچي ۽ پولدم، ٻچن جي گذر لاءِ.' هو من ئي من ۾ منصوبا رٿڻ لڳو، 'پنهنجي ٻڪ وٺندو ۽ ڙال لاءِ پوتي. ٻٺ ڪي نوان ڪپڙا ۽ ڪتاب وٺي ڏيندو ۽ اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ ڇڏيندو، ۽ پائڻيءَ لاءِ نوان ڪپڙا ۽ پهچ آهر ڳهڻ ٺهرائيندو، آئيندي جون اميدون پسڻ لاءِ.' هن مرڪي ڏنو.

ڪرو ڳاهڻ شروع ڪيائين. لڪون ۽ جهولا شروع ٿيا، باغن ۾ انبڙيون ڇڻڻ لڳيون، ڪرا ڳهڻ لڳا. سنگن مان آن ۽ تيلين سان ٻهه ٿيڻ لڳو. وائڻر شروع ٿي تہ ٻهه ۽ آن جو ماٽ ڇڏي ڏنو. جهولي جي واءُ سان ٻهه ڌار ۽ آن ڌار ٿيڻ لڳو. آن جي راهه تي، داڻو داڻو مرڪي پيو، هرڪو داڻو ڪنهن نہ ڪنهن جيوَ جو نصيب هو. جانڻ راهه ڪري

واندو ٿيو ته وڏيرو ڏتي بخش ۽ سندس ڪمدار گهوڙن تي چڙهي ڪرن تي پهتا. جانڻ ڊوڙي وڃي گهوڙن جو لغام جهليو ۽ هڪ پاسي ٻڌائين.

”جانڻ، آن آچو ڪري ڇڏيئي؟“ وڏيري پڇيو

”هائو سائين.“

”ٻوء صبحاڻي ڪٿي ٻٽئي ڪريون؟“

”هائو سائين، اوهانجي ميلڪ آ، جيڪو اوهانجو راز!“ جانڻ فرمان برداريءَ سان چيو.

صبح جو وڏيرو ڏتي بخش، سندس ڪمدار ۽ چند ٻيا هاري جانڻ جي ڪري تي آيا. ڪانا، ڏڙيون، تور ٿيڻ لڳي. خالي ٻوريون پرجڻ لڳيون. همراه ڪرڪي جُنبي ويا. منٽن جا ڪيل ٿي ويا. داڻو داڻو پنهنجي وِت آهر جڳهه والاري ٻورين ۾ بند ٿي ويو. وڏيري جو ننڍڙو پٽ لياقت آن سان پريل ٻورين تي چڙهي ٽپڻ ڪڏڻ لڳو. ڪري جي رَڪ ڪان پاهر هڪ گهورڙيو گدرا ۽ جهولي جا ستيل آنب ڪٽي اچي وڪڻ لاءِ ويٺو هو. سندس پر ۾ ننڍڙن ٻارڙن جو ميڙ ٻٽئي جي خيرات لاءِ بيٺو هو. جانڻ جو پٽ ساجن ۽ سندس ڀاڻتي سڪينه بين ٻارن ڪان بينياز، ستيءَ جا گهرڙا ڻاهي، دل وندرائي رهيا هئا. لياقت ٻوريون ٽپندي ٻيءُ وٽ آيو ۽ چيائين، ”بابا، هي سڀ آن پنهنجو آهي؟“

”ها پُٽ پنهنجو آهي.“ وڏيري ڪيس پيار سان چيو. لياقت وري ٻوريون ٽپندو ساجن ۽ سڪينه وٽ آيو ۽ چيائين ”ساجو! هي آن اسانجو آڻئي!“

”اوهانجو ٿورئي، اسانجو آ.“ ساجن چيس.

”اُگوڻو مون باباڪان پڇيو، چئي ٿو هي آن اسانجو آ.“ لياقت آگوڻو ڏيڪاريندي چيس.

”هٽي هٽي، ڪٽڪ پوڪي ته منهنجي ٻيءُ هئي. ٻيءَ تي روز مالي رسائڻ به آئون ويندو هوسانس، تون ٿورئي ڪو ويندو هئين!“ ساجن به رعب ڏيکاريندي چيس.

لياقت وري ٻوريون ٽپندو، ٻولاٽيون کائيندو، ٽيڳ ڏيندو وڏيري وٽ ويو.

”بابا! ساجو چئي ٿو ته هي آن اسانجو آهي“ لياقت شڪايت ڪندي ٻيءُ کي چيو.

”نه پٽ، هي پنهنجو آن آهي.“ وڏيري معنيٰ خيز مرڪ مرڪي چيو.

ٻٽئي ختم ٿي، آن“ جون ڳوٿيون، ڪنهن جيوَ جو نصيب، قطار ۾ رکيون هيون. وڏيري ڏتي بخش ليکي جو ڪتاب ڪنيو. جانڻ وڏيري جي ٻر ۾ ٻَٽ تي ٿي ويٺو. جانڻ جون آسائتيون اکيون ڪتاب ۾ کُپي ويون. سندس دل زور سان ڌڙڪڻ لڳي. ڪاگر تي آڏا اُبتا انگ لڪجڻ لڳا. آڀيون ۽ پاسيريون ليڪون، ڪي ليڪون گهريون اجان بس ڪهريون، جانڻ جي نيرڙ تي نڪتل نصيب جيئن اڻ ميٽ ليڪون. پر ڪيڏو ته فرق هو هنن قدرتي ۽ هترادو ليڪن ۾!!

لياقت ڳوٿين تان ٻولاٽيون کائيندو، ٽپا ڏيندو، ساجن ۽ سڪينه وٽ پهتو. ساجن کي پٽس جو فيصلو ٻڌايائين ”ساجو! بابا چئي ٿو، هي آن“ اسان جو آهي!“

”نہ، اسان جو آهي. مون بہ بابا کان پڇيو آهي.“ ساجن بي پرواهيءَ سان چيو ۽ ميٺيءَ جي گهرڙي کي وري وري ڏاهڻ لڳو.

”تون اسان جو اَن ڪٺندين، تہ آئون تنهنجو گهر ڊاهي ڇڏيندس.“ لياقت ساجن جي نهيل ميٺيءَ جي گهرڙي ڏانهن لَتَ اولاريندي چيو.

”نہ آبا نہ، ڊاهہ وڃي پنهنجي پيءُ جو گهر. اسان جو گهر نہ ڊاهہ.“ سڪينہ پنهنجي گهرڙن جي بچاءُ خاطر وچ ۾ چيو.

ساجن جو گهرڙو ڊٺو، سڪينہ جو گهرڙو ڊٺو. آس ۽ اُميدن جو گهرڙو! ساجن سانس وڙهڻ لاءِ آتيو. هينئين چَپ ۾ چَڪ وجهي، مٺيون ڀيڪوڙي وٺي ڊوڙ پاتائين؛ پر لياقت پنهنجي پيءَ وٽ وڃي لڪو. ساجن پاڻ کي بيوس ڏسي روئڻهارڪو ٿي پنهنجي پيءُ کي چوڻ لڳو ”بابا، لياقت اسان جا گهر ڊاٺا آهن.“

جاڻ پٽ جي شڪايت کي اَڻ ٻڌو ڪري وڏيري جي ڳالهہ ڏيان سان ٻڌڻ لڳو.

”ٻہ هزار تقاويءَ جا، ٽوٽل ڪٽ ٻہ هزار تي سؤ رپيا، سي ٿيا چار هزار تي سؤ رپيا، ٻاٽي جو وارو لڙهي پيو، تنهنجا سؤ رپيا. چيڙ تي توسان گڏ ٻہ تاريخا موڪليم تن جا پنجاهہ رپيا، گهوڙن جي ڪڙهہ صاف نہ ڪيئي، ڏنڊ پنجاهہ رپيا. گهر لاءِ ڪانيون ڪونہ موڪليئي؛ تنهن جو ڏنڊ سؤ رپيا. ڪل ٿيا چار هزار ڇهہ سؤ رپيا. تنهنجي وَڏي تي سؤ مڻ. تنهن مان ٻج جا سورهن مڻ، پنج ڪاسا مُلي جا، ڪمداري جا آٺ مڻ ۽ گهوڙن جو داڻو ٻہ مڻ. تنهنجا صافي بچيا پاهتر مڻ تن جي رقم ٿي ٻہ هزار هڪ سؤ سٺ رپيا. توڏي باقي رهت ٿي ٻہ هزار چار سؤ چاليهہ رپيا.“

جاڻ جي نڙي سُڪي ويئي، زبان خشڪ ٿي ويس، ماٺ ۾ اچي ويو. وڏيري وري چيس ”ماٺ ٿي وئين! ڀلا ڪونہ لڳنئي چا؟“

” پر سائين......“ جاڻ مشڪل سان چيو ”اَن تہ هيئنر نہ کٺو، سڄو سال آئون پچا ڪٿان پاريندس!؟“

”ابا اهان پَٽ ۾ اَن ڪافي پيو آهي، اَن جو تہ آئون حساب نہ ڪونہ ٿو وٺان؛ اهو اچو ڪري وڃي ڪاڻ. اڳتي ڪَتِپ سارو وٺي وڃجانءَ.“ وڏيري جاڻ کي چيو ۽ وري ڪمدار ڏانهن منهن ڪري چيائين ”خميسا! اهو اَن رَڪاهہ گاڏين ۾، ڪٺي هلي پانڊي ۾ رکو.“ ۽ پوءِ وڏيرو اٿي وڃڻ لڳو.

ڪمدار حڪم جي تعميل ڪئي، اَن گاڏين ۾ رکجڻ لڳو. جاڻ مٽي تي هٿ ڏيئي ويهي رهيو. کيس زمين ڦرندي محسوس ٿي. ساجن اچي سندس پر جهلي، شڪايت ڪندي چيائينس ”بابا! لياقت اسان جا گهر ڊاهي ڇڏيا آهن.“ جاڻ ڇرڪي پنهنجي گهر ڏانهن نهاريو- سندس ڪکائين جهوپڙي پري کان سلامت نظر آيس. ساجن وري پنهنجي ميٺيءَ جي ڏهيل

گهرڙي ڏالهن ڏيان چڪايس ”بابا هو ڏس، مون ۽ سڪينه جيڪي گهر ٺاهيا هئا نه، سي لياقت ڊاهي ڇڏيا آهن.“

”ساجن پٽ...“ سندس آواز ڳنڀير ٿي ويو.

”هاڻ ازل کان گهر ٺاهيندا آيا آهيون ۽ هو ازل کان پنهنجا گهر ڊاهيندا آيا آهن. ڄاڻ ڪيئن ڪيڙيندو رهندو ۽ ڏٽي بخش ڏاڙا هڻندو رهندو. ساجن گهر ٺاهيندو رهندو، لياقت ڊاهيندو رهندو، نه ڄاڻ ڪيسين ٿيندو رهندو.“

آن سان پرپل گاڏيون وڏيري جي گُدام ڏانهن روانيون ٿيون. سڀ کان اڳين گاڏيءَ تي لياقت فاتحانه انداز ۾ چڙهي ويٺو ۽ ساجن ۽ سڪينه خالي جهوليون کڻي، ڪنڌ جهڪائي گهر ڏالهن روانا ٿيا.

مقصود گل

ڳوڙهاري

سياري جي ڪاري ۽ سرد رات، موت جهڙي سانت. اتر جي هوا جا سوساٽ. آهستي آهستي ڪري ڪڙهه جو ڏنگر سوري هڪ پاسي ڪري ٻاهر نڪتي... وري ڏنگر سوري ڪڙهه بند ڪيائين ۽ من ۾ سوچيل منزل طرف تکڙا تکڙا قدم کڻي هلڻ لڳي.

دل جي ڌڪ ڌڪ ۾ تيزي، ساهه ۾ تتي ماڻس، ٿڌي ۽ تيز هوا ۾ به گهٽ ۽ ٻوسٽ جو احساس...... لرزڻ تي هٿ هنيائين، پڳهر جا ڦڙا محسوس ڪري رَئي جي پلاند سان اکيون ڇنڊيائين.

من ۾ مانڊاڻ، اندر ۾ آنڌ مانڌ، پيدا ٿيندڙ ممڪن خطرن جو تصور ڪري ڏڪي وئي، مگر پرمسرت مستقبل جا رنگ محل سندس خيالي پيوت خالي تي حاوي پئجي ويا ۽ سندس چپن تي هلڪي مرڪ تري آئي، پوءِ هن تصور ۾ پنهنجو پيٽ گورو محسوس ڪيو. وک وک سان گڏ سندس ذهن تي مايوس ماضي ۽ مزيدار مستقبل جا ترورا ترڪندا رهيا.

ڪيس سهاڳ رات واري اها ڏنگيندڙ ياد اچي ويئي، جڏهن لاوان ڏيڻ کان پوءِ سڀ مٽ مائٽ ڪيس ۽ "ربن" کي اڪيلو ڇڏي ٻاهر هليا ويا هئا. انهيءَ رات ڪيس پهريون ڀيرو محسوس ٿيو هيو ته هوءَ ڪوهه جي ڀڳ تي پهچڻ جي باوجود به اجاري آهي، مگر تنهن هوندي به هن اهو سوچي پاڻ کي اميدن جي آسري سرچايو هو ته شايد "ربن جي سائس پهرين ملاقات هئي ۽ هو پئي هڪ ٻئي جي طبيعت کان واقف نه هئا، اڳتي هلي سڀ ٺيڪ ٿي ويندو."

صبح جو ملوڪان ڳهوٽ سان پلئه پڌي دهلن جي ڌڌڪن ۽ ڏاند گاڏين جي رينگٽن سان ساهري گهر پهتي هئي. سڀ ڪيس قرب مان ڪنوار جي پياري نالي سان سڏي الفت جو اظهار ڪري رهيا هئا. پاڙي واريون عورتون سندس منهن ڏسي "سوڙو" ڏينديون رهيون، پنهنجي اڳيان ڊينگلن رپين ۽ ريزڪي پئسن جو ڍير ڏسي به ڪيس خوشيءَ جو احساس نه ٿيو هيو. هن پاڻ کي ولر جي وچ ۾ هوندي به برپٽ ۽ بيابان ۾ اڪيلو پٽڪندي محسوس ڪيو.

رات جو ٻوڪلائي ٽيڻ ڪان پوءِ سندس وسوسا حقيقتون بڻجي ويا. ربن جي ڀاڪر ۾ هن پنهنجو وجود ڪوسيءَ ڪيريءَ ۾ لهندو محسوس ڪيو. ملوڪان جي من ۾ اڏيل اميدن جو تاج محل واريءَ جي ڪوٽ وانگر ڪرڻ ۽ ڀرڻ لڳا، هن پنهنجي سنڌ سنڌ ۾ سور محسوس ڪيو. سندس پير ۾ سندس خوابن جو شهزادو نه پر وجود جو ويري گهري ننڊ ۾ ستل هيو. هڪڙي اداس نظر ربن جي لنباڪي چهري تي وجهي، پاسو ورائي، اکين تي ٻانهن ڏيئي سمهي پيئي ۽ سندس ٻانهن آلي ٿي ويئي.

ڪجهه مهينن ڪان پوءِ معمول مطابق گهر جي ڀاتين ۽ پاڙي وارين عورتن جون اکيون ملوڪان جي پيٽ طرف کڄڻ لڳيون هيون. جڏهن ويچاريءَ جي وجود ۾ ڪا به تبديلي نظر نه آئي ته سيني چؤپچو جا چوٻول شروع ڪري ڏنا هئا.

مدي خارج ڪوڪون ۽ پوڙهيون موقعو وٺي ربن ماءُ جي ڪنن ۾ سرپاٽ ڪرڻ لڳيون هيون.

ربن ماءُ جو سينو به هاڻي ساڙ سان ڀرجي چڪو هو، هوءَ به هاڻي ملوڪان کي مهڻن سان ڏڪڻ ۽ ڏاڍڻ لڳي هئي. گهڙيءَ گهڙيءَ کيس ڦنڊيءَ ۽ سنڍ جهڙن لفظن سان نوازڻ لڳي هئس. سَسُ جي سخت روش سندس نڪ ۾ دم ڪيو هو، مگر هوءَ ڪجهه به ڪڇي نه سگهي ۽ مجبوريءَ جي جاندهه ۾ پيڙبي رهي.

هڪ ڏينهن ڪنڌيءَ جي اوٽ ۾ بيهي ٻڌي ورتو هئائين، سسڻس ربن کي چئي رهي هئي.

"ربن پٽ ڳالهه ٻڌي ٿئي."

"چئه آمڙ ڪهڙي ڳالهه آهي." ربن ماءُ ڏي ڏيان ٿيندي چيو هو.

"ابا جوئنهين جو حال ڪونهي، فتي دائي چوي ٿي بار ڪونه ٿيندس." ماءُ جا اهي الفاظ ٻڌي ربن جو الدر اڌ ٿي پيو هو، کيس ضمير جي آرسيءَ ۾ پنهنجو منهن ڪاراٽيل ڏسڻ ۾ آيو هو.

هن پنهنجي لڄ لڪائيندي چيو هو "امڙ فتيءَ کي ڪهڙي خبر، سڀ ڪجهه الله جي وس ۾ آهي."

"بروبر (برابر) ابا آهي ته الله سائينءَ جي وس ۾، پر هن پوڙهيءَ به مٿو آس ۾ ته اڇو ڪونه ڪيو آهي." ماڻس نڪ کي موڙو ڏيندي چيو هو.

"امڙ مٿي ڦڪي ڪيوس، سڀ مٺائي ٿيندي." ربن چيو.

"ابا مٿي ڦڪي ڪان ڳالهه ڳري آهي، فتي دائيءَ چيو آهي ته پٽ کي ٻي زال پرڻاءِ."

ماڻس ڪنن ۾ سرپاٽ ڪندي چيو هوس.

ربن کي ٻي شاديءَ جو ٻڌي ائين محسوس ٿيو ڄڻ وڄن جا ولر سندس وجود کي ويڙهي ويا هجن. هن پاڻ کي احساس محرومي جي ڦاهيءَ تي ٽنگيل محسوس ڪيو. هن تصورني

تصور ۾ پنهنجو آڱهاڙو لاش ڳوٺ جي ٻاهران ڍير تي پيل ڏٺو، جنهن کي رولو ڪتا پٽي رهيا هئا.

رٻن ۽ ماڻس جي گفتگو ملوڪان جا ڳچ ڳاري وڌا. سندس دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي ۽ اکين جي اڳيان اونده جا بادل ڇانئجي ويا هئس ۽ مٿي ۾ پانواٽيون اچڻ لڳيون هئس، هن تصور ۾ پاڻ جهڙي هڪ بي مجبور عورت ڏٺي جيڪا رٻن سان ڳالهه ٻڌي ڪنوار بڻجي زندگيءَ جو زهر پيئڻ لاءِ تيار ٿي رهي هئي.

هن چاهيو پئي ته زورسان رڙيون ڪري سيني ۾ سانڊيل سور سيني کي ٻڌائي ته هوءَ ناڪل بي‌قصور آهي. مگر هوءَ ٻيڙڪ به ٻاهر ڪڍي نه سگهي ۽ ساري رات رلهيءَ ۾ منهن هڻي سڏڪندي رهي هئي.

سور سيني ۾ سانڍي نه سگهي، صبح جو ڪُنڊ ٻاسي پاڙي جي ڪُراڙي عورت جنان سان اندر جو احوال اوريو هئائين. ڪيس پڪ هئي ته سندس دردن جو دارون ملندو ته صرف جنان وٽان ئي ملندو.

جنان ڳوٺ جي هڪ پوڙهي ۽ حرفتڻ عورت هئي. جنان هن جو حال ٻڌي ڪيس آٿت ڏيندي چيو "امڙ آلڪوئي نه ڪر، الله حياتي ڏي سائين پورل شاهه کي، تنهنجي ٻيڙي وچي ٻنئي لڳندي."

ملوڪان وضاحت ڪندي چيو "ماسي، پر رٻن"...... مگر جنان سندس ڳالهه کي اڌ ۾ ڪٽيندي چيو "امڙ مون سڀڪجهه سمجهيو تون دل نه لوڙ...... جيئي شال سائين پورل شاهه ڪا جهڙي تهڙي گادي ڪونهي...... سائين جا ته ملائڪ (ملائڪ) به مريد آهن...... لوح محفوظ جو لکيو متائڻ منهنجي مرشد جي ڏائي هٿ جو ڪم آهي."

جنان جو تسلي بخش جواب ٻڌي سندس پيرن ۾ پوتي رکڻ لاءِ جهڪي وئي.

ساري رات انڄاتل خوشيءَ جي احساس ڪان ڪيس ننڊ نه آئي ۽ ساري رات سهڻي مستقبل جا خواب ڏسندي گذري هئس.

ٻئي ڏينهن تي ڪُراڙي جنان ڪيس رَئي جي پلاند سان ست تعويذ ڇوڙي ڏنا ۽ ڪيس تاڪيد ڪندي چيو "ايندڙ رات ۾ اڌ رات ڪان پوءِ هڪ پليتو روزانو وڏي مقام جي پراڻي قبر تي ڪيهڻ جي ڏيئي ۾ پنهنجي سر ٻارڻو پوندءِ، ها ست راتيون ساندهه وڃڻو اٿئي."

هوءَ جنان جو ٻڌايل ڏس ٻڌي ڏڪي وئي ۽ انڪار ۾ ڪنڌ لوڏيندي چيو هئائين "نه ماسي نه، مان رات جو اڪيلي ڪيئن ويندس."

"امڙ تون الڪوئي نه ڪر، مان توسان گڏ هلنديس، تون نه ڊڄ." جنان ڪيس آٿت ڏيندي چيو. ملوڪان جي منهن تي خوشي ۽ سرهائيءَ جون ريکائون نچڻ لڳيون ۽ احسانمنديءَ جي بار ڪان هڪ دفعو ورڻ جنان جي پيرن ۾ جهڪي وئي هئي.

سياري جي ڪاري ۽ سرد رات ...... موت جھڙي سانت ...... اُتر جي ٿڌي هوا جا سوسات ...... آهستي آهستي ڪري ڪوڙهه جو ڏنگر لاٿائين ...... ٻاهر نڪري ڏنگر سوري ڪوڙهه بند ڪيائين ...... ۽ مَن ۾ سوچيل منزل طرف تڪڙا تڪڙا قدم کڻي هلڻ لڳي ...... ڳوٺ جي ٻاهران مسجد جي پرسان پهتي ته ڪُراڙي جنان کي آتي بيٺل، ڏٺائين جيڪا سندس انتظار ۾ هئي. سندس اکين ۾ وري احسانمنديءَ واري نماڻائي اچي ويئي.

جڏهن ٻئي قبرستان وٽ پهتيون تڏهن جنان خاص هدايتون ڏيندي چيس "امڙ مان هتي بيٺي آهيان، تون وڃي او! هُنَ وڏي لئي جي هيٺان واري پراڻي قبر تي ڏيئو ٻاري اچ" هوءَ ٿورو اڳتي هلي ته وري جنان سڏي چيس "امڙ متان ڪو مرشد پورل سائينءَ جو معجزو ڏسي ڊڄين، ڊڄجان اصل نه."

هوءَ آهستي آهستي پير پير ۾ کڻندي ڪراڙيءَ جي ٻڌايل پيچرن تي هلندي ويئي. وڏي لئي وٽ پهچي قبر تي ڏيئو رکي ٻارڻ لاءِ ماچيس ڪڍيائين مس ته قبر جي پٺيان اوندهه مان ٻه ٻاچا ظاهر ٿي سندس ويجهو آيا ۽ هن پاڻ کي ٻانهن جي پڪڙ ۾ محسوس ڪيو. سوچيائين ته رڙيون ڪري جنان کي واهر لاءِ سڏي. ايتري ۾ هڪ ٻاڇي سرٻاٽن ۾ چيو "اسين فرشتا آهيون ۽ سائين پورل شاهه جي دعا سان تنهنجي مشڪل آسان ڪرڻ آيا آهيون."

ملوڪان کي سرٻاٽ ٻڌي جنان جي هدايت ياد آئي ۽ سندس دل ۾ ڳڻتيءَ بجاءِ يقين ۽ اکين ۾ خوشيءَ جي چمڪ اچي ويئي. هن پاڻ کي فرشتن جي هٿن ۾ ڍرو ڇڏي ڏنو ۽ سائين پورل شاهه جي ڪرامت اکين سان ڏسندي رهي.

اهڙي طرح ملوڪان ست ڏينهن ڏيئو ٻاريندي ۽ ڪرامت ڏسندي رهي. هاڻي پورل شاهه جي پلائيءَ سان مراد پوري ٿي آهي، سڄو ڳهر مٿس گهور گهور ٿو وڃي.

ربن ماءُ ٻاڙي وارين عورتن کي ٻلهار ٿي ٻڌائيندي آهي ته "ادي منهنجي ملوڪان خيرن سان "ڳورهاري" آهي." ۽ اهي الفاظ ٻڌي ربن الائجي ڇو ڪاراٽجي ويندو آهي.

قاضي آصف ناز

ذات جو ڏوهي

چانڊوڪي رات، ٿڌي هوا پئي گُهلي، آسمان ۾ انيڪ ستارا پئي ٽمڪيا. مان ڳوٺ ۾ پنهنجي گهر ۾ سُتو پيو هئس، اوچتو نُريل رات ۾ بانسريءَ جي مڌر آواز منهنجي ڪنن سان ٽڪرائجي ننڊ مان اٿاريو. ڇا ته سوز هو-!؟ ڇا ته درد هو بانسريءَ جي سُرَ ۾-!؟ مون کي لڳو، ڄڻ بانسري وڄائيندڙ جي دل جو سُور ذات ٻڌجي بانسريءَ جي سوراخن مان نڪري ڪائنات جي هر ستل شئي کي جاڳائي پنهنجي هڻ جو احساس ڏياري رهيو هو.

مان آتي ٻيهي رهيس، ٻيهي وري ويهي رهيس.

مون کي خبر هئي ته اِهو ٻنسري وڄائيندڙ سوڍل ئي هو، جيڪو هر رات، اڌ رات جو اهڙو ته دردوندو سُرُ ڪيندو آ، جو ٻڌندڙ جو هنيانءُ ٻڏڻ لڳندو آ. هن جي بانسري وڄاڻ تي ڪائنات جي هر شئي سُرَ جي لئه ۾ اچي ويندي هئي. نُريل رات سُرَجو پڙلاءُ الائجي ڪٿان جو ڪٿي پيو ٻڌبو هو. واڳهڙن جا قدم به هيڪر ته رڪجي ويندا هئا. منهنجي دل مان ازخود ئي آهه نڪري وئي:

”اڙي سوڍل تنهنجي سُرَ ۾ ايڏو سوز ڪٿان آيو؟ تنهنجي دل کي ايڏو سور ڪنهن ڏنو، تون مال چاريندڙ مارو، توکي ايڏو ڪنهن ڏکايو آ. توکي ايڏي ذات ڪٿان ملي جو سُتل ڪائنات کي ئي جاڳايو وجهين.“

مون ڪان وڏيڪ ويهڻ نه ٿيو، آتي گهر جو در کولي ٻاهر نڪري، سُرَ سَمهُون هلڻ لڳس.

ڳوٺ کان ٻاهر نڪري آيس، چوڌاري چپ چپات جو هنيانءُ ڏاريندڙ منظر هو. سڄ پٽ تي سوڍل پنهنجي ڏاهيل ”پيهي“ جي مٿان چڙهيو وينو سُرَ آلاپي. چپ چپات جي ٽڪسات کي ڀاهڻ جي جاڪوڙ ڪري رهيو هو.

مان آهستي آهستي ”پيهي“ ڏانهن وڌڻ لڳس. پيهي جي پرسان پهتس، سوڍل جي اکين مان اڻ ڳڻيا ڳوڙها ٻنا ڪنهن وقفي جي وهي رهيا هئا، ۽ ان مان ڳڏ دردوندو سُرُ ٻه بانسري مان نڪري پولار جي وسعتن ۾ گم ٿيندو پئي ويو. گهڙي پلڪ پيهي جي پرسان بينو رهيس، مون کي هن جي درد جي احساس جي ٻڙڇي سيني ۾ چڀي رهي هئي. مون ڪان اوچتو ڪنگهه

لڪري وٺي ۽ آن مان ڪڏ بانسريءَ جو سُرُ بہ ٺهہ پهہ بند ٿي ويو، جڻ سڄي ڪائنات پيهي وٺي هجي. مون ڪي بيٺل ڏسي پاڻ بہ اجرڪ جي پلوَ سان ڳوڙها آگهندي هيٺ لٿو.

"سائين توهان" سڄاڻندي چيائين "هينئر هتي ڪيئن-!؟"

"بس سوڍل-!" مان چيو "تنهنجي سُرَ سمهڻ نہ ڏنو، هليو آيس."

"چڱو ڀلا اچو تہ پيهي تي ويهون."

"ها-!"

پوءِ مان پيهي تي چڙهيس، هي بہ چڙهي آيو.

"سوڍل" مان چيو "تون هن مهل هر رات ايڏي سوز سان بانسري ڇو وڄائيندو آهين-؟"

"بس سائين!:" سوڍل ٿڌو ساهہ ڀريندي چيو "ڪهڙا ٿو حال پڇين-! مان تہ اڪيلو آهيان سائين، مالڪ حياتي اڪيلي سِر گذارڻ لاءِ جو ڏني آ- بس ڳوٺ ڪان ٻاهر وينو آهيان، لڪو اوهي، نڪو واهي، وينو پاڻ سان رهاڻ ڪريان."

"پر تڏهن بہ توکي ايڏو ڪنهن ڏکايو آ، توکي ايڏو سور ڪنهن ڏنو آ، وينو اڪين مان ڳوڙها بہ وهائين ۽ سُرُ بہ آلاپين."

"اڙي سائين، ڇو ٿو چٽل ڦٽ آڪيلين-!؟ اسان سڄي سائينءَ والكر جيڪي آهيون، سي آهيون. ڏکُ سُکُ تہ هر ڪنهن کي پيو پلئہ پئي. ننڍڙو هئس تہ بابي کي ماري وڌائون، امڙَ تہ اڳ ئي وٺي هلي. باقي مان ۽ منهنجي ننڍي ڀيڻ هئاسين..." ٿڌو شوڪارو ڀريندي چيائين.

"تنهن مان بہ ننڍي هوندي منهنجي مامي پنهنجو ماماڻڪو حق هلائي منهنجي ڀيڻ کي شينهن ڪُلهي چاڙهيو، باقي مان وڃي رهيس. مامو مون کي تہ گهڻو گهرلدو هو، پر مامي سهندي ئي ڪونہ هئي... مان گهر آهس جڻ ڇيي لڳس، پئي پچرندي هئي.

"باقي ڏيءَ جي بہ چورَ مان شادي ٿي هئي. سدائين ڏوجهرن ۾، سدائين مڙسهنس جيل ۾، سدائين سندس گهر ۾ روڄ راڙيون، ڪهڙي وري آها سُکُ ۾ وٺي؟ سدائين جو سُورُ" اکين مان بہ ڳوڙها ڪري پيس.

اڳتي چيائين:

"مان در در جا ٺاپا کائيندو رهيس. ننڍڙائپ ۾ ڪنهن واڻهڙوءَ کي بانسري وڄائيندي ڏٺي هئم- اصل ۾ سُرُ گهرُ ڪري ويو. ٻوڙي وڃي ڀڳوسانس، چيومانس، ڪاڪا مون کي بہ سيکار. هُن چيو تہ، پٽ تون اڃان ننڍو آن، ڪونہ وڄائي سگهندين، پر مون ضد ڪيو. پرسان ڪڏ هئي جنهن ۾ نڙن جو ٻُوڙو بيٺو هو، هن آتان هڪ ٽلهو لڙ وڍي ان کي چاقوءَ سان ٽُنگ ڪري هڪڙي پاسي ڏانهن ٻوچڻ مان اڳڙي ڦاڙي ٻوچ ڏنائينس، وري ان کي وڄايائين تہ سود پود هُن بانسري جهڙي پئي وڄي. مون کي سوراخن تي آڱريون رکرائي

۽ وڏي سوراخ جي پاسي کان هيٺيون چَپَ رکرائي ڦوڪ ڏياريائين ته سُرُ نڪتو. اهڙي ريت شام تائين مون کي سيکاريندو رهيو“ بانسري کي هن پاسي کان هُن پاسي تائين ڏسندي چيائين:

”هِيُو ڪو ڪونئري دل وارو ماڻهو، مون کي سيکارڻ مان تنگ ئي نه پئي ٿيو. مان به شام تائين جيڪو سکي سگهيس، سکيس.“

هڪ ڏينهن ماميءَ جو مون کي بانسري وڄائيندي ڏٺو ته اچي باهه تي چيائين: ”اڙي هي اندڙڪو شودو ڇورو ته ڏسو اچي ڪَنَ ڪيا اٿائين. بانسري ٿو وڄائي. ٿيندو ناچو.“ ٽڏو شوڪارو نڪري ويس:

”پوءِ منهنجي بانسري ئي پيچي ڇڏيائين. مان ڏاڍو رُنس ان ڏهاڙي— اصلي ڏهه - ڏهه ڳوڙها هڪ اک مان پئي وهيا.“ هيئنئر به رکي رکي ڳوڙها سندس جهول ۾ ڪري تي پيس. ساهي کڻي وري چيائين: ”مان ايترو رڳو امان جي مرڻ تي رُنو هئس. پيو بانسريءَ جي پڃڻ تي — ۽ بانسري جي پڃڻ کان پوءِ جيترو رُنو هئس، سو اڄ تائين روئندو ٿو اچان. توڙي پي بانسري به ملي، جيڪا هي اڄ تائين وڄائيندو آهيان. منهنجا ڳوڙها بس نه ٿيا—“ ڳوڙها آگهندي چيائين:

”مان بابا ۽ امڙ جو ترب ڪونه ڏٺو. مون کي ڪوئي پٽ ڪري سڏي، ان لاءِ مان اڄ تائين واجهائيندو آهيان. پر پٽ جنهن جو هئس سي ئي ويا. باقي پيا ڪير اچي پٽ ڪندم. آهي جڳ ئي ويا جو پين کي پيو ابا پٽ ڪبو هو. مون کي بانسريءَ سان ڏاڍو پيار آ. سڄو جڳ سڃهي پوندو آ ته مان هن سان رهاڻ ڪندو آهيان.“ گهڙي پلڪ رکي پوءِ چيائين:

مان ڳوٺ کان پاهر به هن بانسريءَ جي ڪري وينو آهيان. ماما جي گهر ڪوٺي تي سمهندو هئس. هڪ رات آتي بانسري وڄايم ته اچي ماميءَ ڳالهوَ ڏنا. آتي اچي اوطاق ۾ سُتس. اڌ رات جو بانسري وڄايم ته پاڙي واري خان محمد صبح جو اچي ماما کي دانهن ڏني ته: ادا هرڪو پارن ٻچن وارو آ. هر ڪنهن کي ننگ آهن، عزت جو پٽڪو هر ڪنهن جي مٿي تي آهي. ڪير ٿو پنهنجي پٽڪي کي هٿ لائڻ ڇڏي. پيلي هن پنهنجي بي حياوَ پانج کي جهَل نه ته اسان ڪونه مڙنداسين. مال چاري گهر موٽي آيس ته ماما مورڳو زهر ۾ ٻڏو وينو هو. چيائين، اڙي ڇورا ڪجهه حياءُ به اٿئي ڪ نه سڀ ڪپائي ڇڏيئي. اڙي بي عزت مان الائي ڪنهن جي ڪري رکئي رکندو آيُس— تون ته مورڳو آب تي وڃي پڳين.“ مان چوان ته ڇا چوانس، ڇا چوانس ڏاڙهيءَ سان ٿيو آ. پاڻهي سمجهي ويندو، هن مُهالدي ته اسان جا سِيمَ ئي نوائي ڇڏيا هن، هليو آ مڙس فنڪار ٿيڻ، اڙي تُڪ اٿئي فنڪاريءَ جي منهن ۾. توکي نه ٿيو پار نه ٿيو پچو، نه گهر نه ٿڙ، وتين نانگن جي پيرن ۾ هٿ وجهندو، اسان کي ته پنهنجي عزت پياري آ. منهنجي گهر مان نڪري وڃ، مفت جي مانيءَ تي اچي جٽ جو مٿو خراب ٿيو آ. نڪري وڃ“ چڻ ساهه پٽجندو ٿي ويس، پاڻ سنڀالي چيائين:

هونئن به مون کي مفت جي ماني کونه ڏيندا هئا. سڄو ڏينهن مال چاريندو هئومانس تڏهن ڏيندا هئا ماني، باقي مهاڙ کان اڳونئو. سو منهنجا سائين، جنهن تي چڙهيو وينو آن اِها پيهي ناهيم. هاڻي سڄي ڳوٺ جو مال چاريندو آهيان. جيڪا مهاڙ ملي تنهن مان پنهنجو گذر سفر وينو ڪريان. ماني ٽڪر مڙئي ادي ڏيندي آ ـــ ٻيو الا الا خير سلا.

"منهنجي پيءُ کي جنهن ماريو، آهو به پئسا ڏئي پاڻ ڇڏائي آيو، وتي ٿو مڇن کي تيل هنيون گهمندو. هيڪر دل چوندي آ، ته ڏيانس ڏلهو. پر پنهنجو هيٺو حال ڏسي ـــ. ٻيو ته هن جي ٻچن تي قياس ٿو اچيم" پولار ۾ ڏسي وري مون ڏانهن نظر ڪندي چيائين:

"هن بانسري جي سُر به روئاري روئاري منهنجي دل ميڻ بڻائي ڇڏي آ." گهڙي کن ماهي ڪٽي وري چيائين:

"هڪڙو ڇوڪرو مون سان گڏ سينهون چاريندو هو. هن کي به شوق ٿيو بانسري سکڻ جو. مان سيکاريندو هئومانس، هڪ ڏينهن پيءُ ڏسي ورتس. سو اهڙا ته موچڙا ڏوکيائينس جو وري نه بانسري جو نالو کنيائين." ٿڌو ساهه کڻندي وري چيائين:

"بس يارڙا هي جڳ اسان لاءِ ڪونهي، ڀلا ڏس، بانسري ٿو وڄايان، ڪنهن جي چوري ته ڪونه ٿو ڪيان. جو ڳوٺ وارن سان گڏ ماما به ڪاوڙيو وينو آ.

"ڪاوڙيو آ ته ڪاوڙجي، مون کي به پرواهه ڪونهي. جنهن شئي سان منهنجي دل ريجهي تي آن شئي کي ڇو ڇڏيان. هرڪو سکيو رهي پنهنجي گهر، اسان ڇو ڪنهن جا ڳيجهو ٿيئون. ڪو گهري ته اسان جي به دل وڏي آ، نه گهري ته سکيو رهي. منهنجي دل راڳ ۽ ساز سان ريجهي ٿي تڏهن ته ڳوڙها ٿا وهن، ۽ دل جي ڪَس لهي ٿي." هن جي منهن تي اطمينان جي لهر ڊوڙي ٿي ويئس.

مون کي به شهر ڪاليج وڃڻ لاءِ تياري ڪرڻي هئي، سو مان هن ذات جي ڏوهيءَ کان موڪلائي، پيهي کان هيٺ لهي گهر آيس.

بابا مون کان پڇيو: "ڪاڏي ويو هئين؟" چيومانس "سوڍل ڏي." ته وراڻيائين "آن بي حياءَ ڏي نه ويندو ڪر. هن کي ڪنهن جي ڪاڻ ڪانهي، لُچ لوفر."

بابي جي ڌڙڪن کان پوءِ مون کي ڪيترائي مري ويل فنڪار ياد اچي ويا، جن جي مُئي پڄاڻان جڳ قصيدا چوندو وتي ـــ هڪ پل لاءِ لڳم، ڄڻ سوڍل مري ويو، هڪ مڌر، مڌر سُر جي پولارن منجهه گم ٿي وڃڻ تي ڪائنات ماتم ڪندو ٻڌجي ويئي هجي.

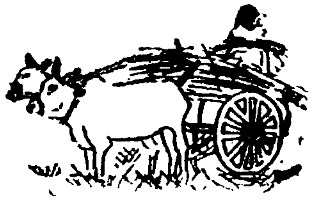

شهناز ڪوثر ميمڻ

مَن، اونده ۽ رات

سورج ٻڏي چڪو آهي ۽ تارا هڪ هڪ ڪري آڪاس تي ڪڪ ٿي رهيا آهن. رات جو تارا هر روز ڇو چمڪندا آهن؟

رات ڇا هي-؟ رات محض رات آهي!! هر ڏينهن جي انت کان پوءِ رات ايندي آهي، سج هميشه ايرندو آهي، ٻڏندو آهي-!! تارا سدائين جهرمر ڪندا آهن. سڀ ڪجهه ائين ٿي هوندو آهي. تفسير رڳو انسان جي زندگين ۾ ٿا اچن. انسان روز مَري ٿو، روزجيئي ٿو- ڌرتيءَ جا اهي ڏک- اهي پيڙائون-!! تارا روز ڪڙندا رهندا، سج ائين ئي آيرندو رهندو. ڇا انهن جي سندرتا به سدائين قائم رهندي-؟ نه-نه- جي من سکي ناهي ته پوءِ ڪنهن ۾ سُندرتا ناهي. ڪنهن ۾ موهه ناهي. اندر ۾ اندڪار آهي ته ٻاهر به ڪجهه ناهي.

هن پارڪ ۾ سڀ ڪجهه ساڳيو آهي. جتي مان وينو آهيان، پر اڄ اهي ڄاتل سڃاتل چهرا منهنجي ويجهو ناهن. مان اڪيلو ئي آهيان. هتي ڏاڍي سانت آهي ۽ منهنجي مَن ۾ متل شور به هن سانت کي ٽوڙي نٿو سگهي. دوست جا لفظ اڃا تائين منهنجي اندر ۾ پڙاڏجي رهيا آهن.

”هوءَ ونشيا آهي--ونشيا آهي-!!

سوچيان ٿو ته اهڙي معصوم هستي ڀلا ونشيا ڪيئن ٿي ٿي سگهي-؟ هوءَ ته ڏاڍي ابوجهه هئي. ڪهڙي ڪاپاري چوٽ هن کي اها واٽ ڏيکاري!!

تنهن ڏينهن مان هن کي قلندر تي ڏٺو- هوءَ اندر درگاهه ڏانهن وڃي رهي هئي، دوست کي چيم.

”هن جي صورت ڏسي ڪير چوندو ته هيءَ ونشيا آهي-!!“

”ڪنهن جي لاءِ ٿيو چوين؟“ هيڏي هوڏي نهاريندي چيومانس.

”هوءَ جنهن کي ليرا ڪپڙا پاتل آهن ۽ درگاهه ڏانهن پئي وڃي.“ دوست وراڻيو. منهنجي وجود مان ڄڻ سيسڙاٽ نڪري ويا.

”ڀليو آهين دوست! هوءَ نسيم سهيل جي ڀيڻ- مان هن کي ننڍپڻ کان سڃاڻان.“

"اها نسيم ئي هوندي. هيءَ بہ نسيم آهي، پر آهي وئشيا. جنهن جي موهڻي صورت ٿورن ڏينهن ۾ ڪيترين دلين کي مٿس موهت ڪري ڇڏيو آهي.

منهنجي دوست لاپرواهيءَ سان چيو. پر مون تي عجيب وحشت ڇانئجي ويئي. دوست جا لفظ برڇي بڻجي هنياءَ ۾ چڀڻ لڳا. هوءَ ٻاهر آئي تہ سالن کان پوءِ ڏٺومانس، ڪهڙيءَ ۾ سڃاتم، اهائي چند سال اڳي واري معصوم نسيم هئي، جيڪا منهنجي ڀيڻ سان گڏجي مون کي ڏاڍو تنگ ڪندي هئي. پر اڄ هوءَ وڃايل وڃايل هئي. منهن تي پيڙائن جا پاڇا هئس، الائي زندگيءَ جا ڪهڙا گهاءَ ڏنا هئس. سوچيم، جيڪر سڏي پڇانس تہ تون قلندر تي ڪهڙيون دعائون پنڻ ۽ باسَ باسڻ آئي آهين؟ زندگيءَ جي سنئين سڌي وات تي هلندي ڇو هن مقام تي پهتينءَ؟" پر جيڪي چوڻ چاهيم، چئي نہ سگهيم، ۽ منهنجون نگاهون هن جي پري ٿيندڙ قدمن سان وچڙنديون رهيون.

اسان جي گهر جي پاسي ۾ ننڍڙي سهڻي باغيچي واري گهر ۾، جنهن جون دريون ڊاک جي ولين سان ڍڪيل آهن، نسيم رهندي هئي. ماءُ پيءُ جي سڪيلڌي ۽ ڀاءُ جي لاڏلي ڀيڻ — منهنجي ٻنهي ننڍين ڀيڻن سان ڏاڍي دوستي هيس، ۽ هڪ ئي ڪلاس ۾ پڙهنديون هيون. هوءَ منهنجي ڀيڻن سان گڏجي مٿو کائيندي هئي تہ "ادا گهمائڻ وٺي هل، هوم ورڪ ڪراءِ." جڏهن ثقافتي ميلو لڳندو هو، تڏهن جيستائين ڏيکارڻ وٺي نہ ويندو هومانس، تيسين جند نہ ڇڏينديون هيون، ۽ مان ائين ڀانئيندو هوس تہ منهنجون ٻہ نہ، پر ٽي ڀيڻون آهن. جڏهن شب برات تي امان مون کي مرحومن جي مزارن تي ڏيئا ٻارڻ لاءِ موڪليندي هئي تہ هو ٽيئي بہ سان هلنديون هيون. ڏيئا ٻاري جنهن مهل قُل پڙهندو هوس تہ مون کي ڏسي هو بہ ٽيئي دعا لاءِ هٿ کڻنديون هيون. موٽندي رستي تي نسيم پڇندي هئي تہ "ادا! تون اتي چپن ۾ ڇا پڙهندو آهين؟ مون کي بہ سيکار." اڄ مان هن کان اهو بہ نہ پڇي سگهيس تہ اڄ تون اڪيلي هتي ڪهڙي دُعا گهرڻ آئي آهين؟ پنهنجن پيارن کي ڪاٿي ڇڏي آئي آهين؟

من جي وياڪلتا وڌندي ويئي تہ صبح جو آفيس ۾ موڪل جي درخواست ڏيئي ڳوٺ هليو آيس. منهنجي گهر ڏانهن ويندڙ روڊ تي اهائي رونق هئي. اهوئي ٽرئفڪ جو شور — گهر جي سامهون سرنهن جو گهاٽو وڻ هميشہ جيان ٿڌي ڇانوَ ڪيو بيٺو هو، ۽ فضا ۾ سرنهن جي گلن جي مهڪ رچيل هئي. پر ڪا ڳالهہ اهڙي هئي جو اڌوري پڻ جو احساس پيو ٿيم. شام جو جڏهن سهيل سان ملڻ لاءِ سندس گهر ويس تہ اتي ڪوبہ نہ هو، رڳو پوڙهو چوڪيدار ڄمونءَ جي وڻ هيٺان کٽ وڇائي ويٺو هو. انهيءَ ٻڌايو تہ سهيل جن هيءُ شهر ئي ڇڏي ويا آهن. منهنجي مُنهن تي ڪيئي رنگ آيا ۽ ويا. دل ٻڏندي محسوس ٿيم. هنن جي هيءُ شهر ئي ڇڏي وڃڻ جو ڪهڙو ڪارڻ ٿي سگهي ٿو؟ پوڙهي جي اکين منهنجي منهن تي سوچ جون ريکائون پڙهي ورتيون. هو ڳالهائيندو رهيو.

"سائين جي فوتيءَ کان پوءِ جڏهن سندن گهرواريءَ وڪيل صاحب سان ٻي شادي ڪئي، تڏهن ئي حالتن ڪَرَ موڙيو، ۽ ويري وقت نسيم ڏيءَ جي جيءَ ۾ آزار جا انبار ڏيندو اڳتي وڌندو رهيو. ماٽيجو ٻيءُ ڏيءَ جو درجو سچائي نه سگهيو. تنهن مهل نه ڌرتي ڏڏي، نه آسمان ڪنبيو، البت هن پنهنجي دل جي ڌرتي ڏڏندي محسوس ڪئي. ڪجهه ڏينهن هوءَ ڪجهه ڪُڇي ڪين سگهي، پر ان رات ماڻس کي پروڙ پئي ته انهيءَ ظلم زوريءَ تي واويلا ڪئي. پر وڪيل صاحب اتلندو ڪيس ئي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو. انهيءَ وچ ۾ نسيم خاموشيءَ سان هتين خالي گهران نڪري هلي ويئي. ڪاڏي ويئي، تنهن جو پتو اڄ به نه پيو آهي. سندس ماءُ ۽ ننڍن ڀاءُ ڀينرن الائي ڪيئن اهو سور پيتو. ٻئي ڪنهن کي خبر پوي تنهن کان اڳ ئي هو هيءُ شهر ڇڏي ويا."

پوڙهي چوڪيدار جو ڪنڌ نميل هو. سوچيم، جيڪر ٻڌائي ڇڏيانس ته سان انهيءَ معصوم نسيم کي ڏسي آيو آهيان، جيڪا ننڍپڻ کان منهنجي ڀيڻ، منهنجي ساٿي هئي. پر اڄ هوءَ پنهنجون راهون اسان کان جدا ڪري ويئي آهي، اتي جتي رشتن جو احترام ناهي، رڳو هڪ رشتو آهي! پر مان هن پوڙهي چوڪيدار کي اهو سڀڪجهه ڪيئن چوان.

منهنجي ڪنن ۾ دوست جا لفظ پڙاڏجي رهيا هئا. "هوءَ وئشيا آهي." ها دوست! هوءَ وئشيا آهي. هن کي سنگسار ڪيو، اهو پڇڻ کان سواءِ ته هن کي ان مقام تي ڪنهن رسايو؟ پر منهنجا دوست! عورت پيدائشي طوائف نه هوندي آهي. معاشري جا اهي ناسور اسان جهڙن ئي ڳڍجي خلقيا آهن. هوءَ ڪنهن جي ڏيءَ آهي، ڪنهن جي ڀيڻ آهي، انهيءَ ڳالهه سان ڪنهن کي ڪو مطلب ناهي. معاشري ۾ هن جو ڪو مقام ناهي، ڇو ته هوءَ وئشيا آهي. سماج هن کي پيو ڪو نالو نئو ڏيئي سگهي. دوست! تو نسيم جي چيرن جي چمڪار ٻڌي هوندي، پر هن جي ظاهري ۽ باطني انسان جو تضاد مان ئي سمجهي سگهان ٿو. منهنجي دل چاهي ٿي، اصل مجرم کي جيڪر ڦاهيءَ چاڙهيان، پر مان به ٻين وانگي ڪائر آهيان، بزدل آهيان.

درياءَ تي ڊاڪ جون وليون سُڪي ويون آهن، ۽ گهر تي سانت جي اداس سنگيت جو راڄ آهي. رات سدائين جهڙي ڪاري آهي، ۽ سان هن ٻارڪ ۾ ويٺو سوچيان پيو، ڇا سن تي به اهڙي رات جهڙي اولاد ڇانئجي ويندي آهي، جو ٻوتر رشتن جو فرق ميٽجي ٿو وڃي.

رخسانہ انجم ميمڻ

اَپـل ٿي ويل پـل

اڄ مون کي هتان وڃڻو آهي، هن ڳوٺ کان تمام پري، تمام گهڻو پري. صرف ڪجهه پلن جي ڳالهه آهي ۽ پوءِ مون کي هي سڀ ڪجهه ڇڏڻو آهي. سڀ ڪجهه! هي ڳوٺ، هي گهر، هي گهٽيون، جيڪي منهنجي ننڍپڻ جون يادگار آهن، جن سان منهنجي جيون جي انيڪ پريمي پلن جو سنگ آهي.

اف! هن حادثي منهنجي زندگي، منهنجي روح ۾ تلخ زهر اوتيو، جو ان زهر منهنجي رڳ رڳ ۾ ملي چند خوشگوار ۽ زندگي کي راحت ڏيندڙ گهڙين کي ائين ميساري ڇڏيو، جيئن ڪو ننڍڙو ٻار پنهنجي پٽيءَ تان ميٽ سان اکر ميساري ڇڏيندو آهي. پر هاڻ مون وٽ بچيو ڇا آهي. صرف چند خوشگوار يادون ۽ دردناڪ احساس!

آهستي آهستي سندس ذهن ۾ زبيده جو سن مُـک اڀري اچي ٿو.

”منهنجي پياري سوٽ! ياد اٿئي، هن گهٽين ۾ ڪيئن نہ اسان راند ڪندا هئاسين. راند ۾ هميشہ مان تنهنجي پاسي ٿيندو هئس. ڪڏهن ڪڏهن، جڏهن مان توکي ڏاڍو تنگ ڪندو هئس تہ تون رسي ويندي هئينءَ، منهنجي پاسي نہ ٿيندي هئينءَ، تڏهن مان جهٽ پٽ امان کان پئسا وٺي چاچي آندل جي دڪان تان شيءِ وٺي آئي توکي ڏئي پرچائيندو هئس. ياد اٿئي زبيده! ننڍي هوندي راند ۾ توکي ئي پنهنجي ڪنوار بنائيندو هئس.

”اهو بہ ياد اٿئي نہ زبيده! هڪ دفعي جڏهن ولوءَ جي هٿ ۾ کوڙ ساري شئي ڏسي تون ولوءَ جي پاسي ٿي هئينءَ، ان مهل تہ مون صبر ڪيو هو جو مون وٽ ايتري شئي ڪانہ هئي. پر جڏهن راند ۾ ولو تنهنجو گهوٽ پيو ٿئي تہ مون کيڏو نہ وڏو سارو پٿر هٿي هن جي مٿي ۾ ڦاڙ ڪري ڇڏيو هو ۽ جڏهن امان ولوءَ جي دانهن تي مون کي کوڙ سارو ماريو هو تڏهن بہ منهنجي وات مان اهي ئي لفظ نڪتا تہ ’امان، زبي منهنجي ڪنوار آهي، هو ولو ڪير ٿيندو آ؟‘

”۽ ياد ٿئي زبي! تہ جڏهن بہ امان مون کي اسڪول وڃڻ لاءِ چوندي هئي تڏهن منهنجو اهوئي جواب هوندو هو تہ ”پهريائين زبيده هلي تہ پوءِ ويندس نہ تہ ڪونہ ويندس.“

اسان جي ڳوٺ ۾ ڇوڪرين کي پڙهائڻ جو رواج ڪونه هوندو هو، پر تنهن هوندي به مان پاڻ سان گڏ ڏوريءَ توکي پنج درجا پاس ڪرايا هئا ۽ پوءِ مان شهر ويس انگريزي پڙهڻ ته تون گهر ويهي رهئين!

وقت ويراڳي بنا آواز جي اڳتي وڌندو رهيو. منهنجو پوءِ به اهوئي حال هوندو هو. شام جو جڏهن اسڪول مان موٽندو هئس ته جوڊ ۾ ٿي مانيءَ جا وڏا وڏا گرهه پري تو وٽ ايندو هئس ۽ جيڪي به سچو ڏينهن اسڪول ۾ ٿيندو هو سو اچي توکي ٻڌائيندو هئس.

ڪهڙا نه حسين ۽ بي پرواهه ڏينهن هئا اهي. مئٽرڪ ڪان پوءِ جڏهن وڏي شهر ويس ۽ ڪاليج ۾ داخلا ورتم، تڏهن شروع شروع ۾ اصل آرام نه ايندو هو توکان سواءِ. پر پوءِ ڪجهه سمجهدار به ٿي چڪو هئس، آخر حالتن سان ناهه ڪرڻو پيو. پر تڏهن به تنهنجي تانگهه اکير هوندي هئم دل ۾، جنهن کي ڪوبه نالو ڏيڻ منهنجي وس ۾ نه هو.

جڏهن ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ پهريون دفعو ڳوٺ آيس ۽ تنهنجي گهر آيس ته تون اندر ويٺي هئينءَ. الائجي ڇو مون ۾ اها چنچلتا ڪانه هئي. تنهنجو منهن پٺي پاسي هو، مان تنهنجي پرسان اچي ويٺس ۽ توکي تڪيندو رهيس. ان وقت منهنجي دل جي حالت عجيب هئي. مان پاڻ حيران هئس ته آخر مان پهريون دفعو ته ڪونه ٿو ملان توسان. ڇڻ ته دل جي اچل اڳيان حيثيت به پلائي وينو هئس پنهنجي ۽ آخر مون دل جي ڌڙڪڻ تي قابو پائڻ جي ڪوشش ڪندي توکي سڏ ڪيو.

”زبيده!“

تو ڇرڪجي موڙي منهن ڪيو، ڄڻ ته پنهي جي دلين ۾ ساڳيو چور هجي. اسان پنهي هڪ پٺي ڏي نهاريو. اسان پنهي جون اکيون ڪنوڻ جيان کڄي، اتڪي هڪدم وراکو ڪائي هيٺ جهڪي پيون هيون. مون ان وقت تنهنجي نيڻن ۾ نينهن جا ڌاڳا ۽ پيار جا پاڇا ڏٺا هئا، جيڪي هن کان اڳ ڪڏهن نه ڏٺا هئم ۽ جي ڏٺا به هوندم ته محسوس نه ڪيا هوندم. اکيون ٿي ته سن آرسيون هونديون آهن نه زبيده! ۽ اهي اکيون ٿي آهن جيڪي ڪابه ڳالهه نه لڪائينديون آهن ۽ اهو ڪجهه چئي وينديون آهن جيڪو زبان سان ڳالهائي نه سگهبو آهي. مون به ان وقت تنهنجي آرسين ۾ جهاتي پائي ڏٺو هو ۽ پنهنجو پاڻ کي تو ۾ ڏٺو هئم ۽ اهائي گهڙي هئي جڏهن مون تنهنجي پنل نيڻن ۾ نهاري، توکي پنهنجي اٿل پٿل ٿيندڙ ساهن ۾ سمائي ڇڏيو هئم.

وقت جو ڪانٽو بدلجندو رهيو، اسان پنهنجي پنهنجي دنيا ۾ مگن هئاسين. هڪ دفعي جڏهن ڳوٺ آيس ته امان ۽ بابا جن چيو ته ’شادي ڪر!‘ جو جو تون ڪين به ڏاڍو وڻندي هئينءَ. پر منهنجومقدر جو مون چيو ته:

’مان منزل حاصل ڪرڻ کان پوءِ شادي ڪندس.‘ ۽ في الحال مڱڻو ڪرڻ تي راضي ٿيس، مڱڻو ڪيڏي نه ڌام ڌوم سان ٿيو هو. پر ان ڏينهن کان پوءِ تون مون کان پردو ڪرڻ لڳينءَ. مون کي توکان سواءِ ڪٿي ٿو آرام اچي، اسان کي ڇپر پر اسان به چئي ته:

”ابا چيتو اچي ٿيو آهين، انگريجي پڙهي تنهنجو تہ دماڪ ئي خراب ٿي ويو آ. پڙهيل ڇورن جا اصل اهي ارڪان هوندا آهن.“

پر مون کان ڪٿي ٿي صبر ٿيو. ان ڏينهن آسمان ۾ لڙاٽ هو. ڪڪر ڪارونڀار ڪري وري آيا هئا ۽ منهنجي دل تنهنجي لاءِ تڙپي رهي هئي. آخر پاڙي جي هڪ ڇوڪري کي مڏي ان کي تولاءِ چٺي لکي ڏني هئم.

پر اسان جي بدقسمتي جو اها چٺي چاچي لعل ڏسي ورتي. اف ڇڻ تہ زلزلو اچي ويو. تنهنجي پيءُ کي گهرائي چٺي پڙهايائون، بس زمين آسمان هڪ ٿي ويا. چاچي لعل جون رڙيون ڪن ڦاڙي رهيون هيون.

”مون تہ اڳي ئي هئي چيو تہ اسان الگريزي پڙهيل ڇورن مان ڇا ڄاڻون، پڙهيل ڇورن کي ڪهڙي عزت ۽ ذلت جي خبر. پر پڻس نہ مڙيو هاڻي ڏسي پنهنجن جا ڪرتوت.“

ويرم ئي ڪانہ گذري تہ گلڻ ڪهاڙي کڻي آيو.

”اڄ مان انهي کي ماريندس، ڇورو پڙهيو ڇاهي. اسان جي عزت کڻي وڃائي اٿائين. اڃهي اهي آهن نہ پڙهيل ڇورن جا حال. اسان پنهنجي نياڻي اهڙي کي ڪونہ ڏينداسين!“

مرڻ کان تہ چاچي بچايو، پر هن مرڻ کان تہ هو مرڻ چڱو هو جو هاڻي پل پل مري رهيو آهيان، جيئري ئي مئو پيو آهيان. اسان کي هنن ظالمن پل ۾ جدا ڪري ڇڏيو. ان وقت منهنجي حالت ان ديواني جهڙي هئي جيڪو نہ کِلي پيو سگهي نہ روئي — مان لڇندو رهيس — ڦٿڪندو رهيس. پر هنن ظالمن کي اسان تي رحم نہ آيو — ڪيڏا نہ جتن ڪيا ها مون توکي حاصل ڪرڻ لاءِ! منٿون — واعدہ — قسم — آہ زاري......

پر هنن جو صرف هڪ ئي جواب تہ ”تون انگريزي پڙهي لوفر ٿي ويو آهين، اسان پنهنجي نياڻي لوفر ۽ بي غيرت کي ڪونہ ڏينداسين.“

منهنجو ڏوهہ صرف اهو هو جو مان پڙهيل هئس. ڪيڏو نہ لُٽجي چڪو آهيان، ڇا ڪڏهن ڪو ائين لُٽيو هوندو — مان پنهنجي زندگيءَ جي سڀ کان آتم بازي هارائي چڪو آهيان. پنهنجي قسمت کان، زبيدہ تنهنجي من موهڻي صورت کان ۽ تنهنجي والدين جي جابرانہ فيصلي کان.

هاڻي هتي رهڻ مون لاءِ ڪيڏو نہ اذيتناڪ آهي، سو تون نہ سمجهي سگهنديئن. ڪيڏانهن ٿو وڃان سا مون کي بہ خبر ڪانهي، پر هاڻي صرف چند پلن جي ڳالهہ آهي — پوءِ مان سڀڪجهہ ڇڏي ويندس هميشه هميشه لاءِ هي گهر، هي ڳوٺ ۽ هي گهٽيون، جيڪي منهنجي تنهنجي جون يادگار آهن، جن سان منهنجي جيون جي انيڪ پريمي پلن جو سنگ آهي. ڇڏي ويندس سڀڪجهہ ۽ جي کڻي ويندس تہ فقط هڪڙي شئي جيڪا مون کان ڪير بہ کسي نہ ٿو سگهي. انيڪ پلن تائين، جيستائين جسم ۾ جان هوندي، ۽ اهو آهي ’زبيدہ! تنهنجو تصور!

الهڏتو "امر" وگهيو

انــدر جنبين اڌ

"مهرو!"

"جي"

"مهرو، تون چپ چو آهين؟!"

"چپ ڪٿي آهيان..."

"من چنچل آهي مهرو، تنهائيءَ خاموشيءَ ۾ پڻ ان کي هڪ ملندي آهي، ڪجهه ڳالهاءِ مهرو!"

"ڇا ڳالهان؟!"

"جيڪي توکي وڻي."

"توکي سڌ آهي...؟!" چولدي چوندي هوءَ رڪجي ويئي.

"ٻڌاءِ نہ، ڇا چيئي مهرو؟" مان بيقرار ٿيڻ لڳس.

هن پريل گلي سان جواب ڏنو "منهنجي... منهنجي..."

رڪجي ويئي، اڳتي ڪجهه نہ چئي سگهي.

"آخر ڇا ڳالهہ آهي مهرو، مون کي ٻڌائڻ جهڙي ناهي؟!"

"منهنجي مائٽ مڱڻي ٿا ڪن، سان هتان ڏينهن ٻن ۾ هلي وينديس، پوءِ وري شايد......"

هن پنهنجي اکين کي ڇنڀيو ۽ منهن تان وارن جي ڪريل ڇڳ هٽائي ڇڏيو.

"ڇا اسين اهو وڇوڙو برداشت ڪري سگهنداسين......؟!"

مون هن جي هٽايل وارن جي ڇڳ کي، ڇهري تي ڪيرائيندي ورائيو، "هنن وارن کي جيترو وڌيڪ الجهيل ۽ پريشان رکنديءَ، اهي اوترو ئي وڌيڪ سندر لڳندا آهن." هن منهنجي منهن ۾ گهور ڪري نهاريو.

"مهرو، اکين جي تارن جي چمڪ تڏهن پيدا ٿيندي آهي، جڏهن ڳوڙهن سان آلا ٿيندا آهن."

......۽ ان ڏينهن وڌيڪ ڪابہ گفتگو ڪالہ ٿي سگهي!

هن جي وڃڻ بعد مان ڪمري ۾ لڇندو رهيس. ڪمري ۾ رکيل سڀ شيون ٽڙيل پکڙيل نظر آيون، جا شيءِ جتي هئي ان جي باوجود به مون کي ائين لڳو ڄڻ ته هرڪا چيز پنهنجي مقرر جڳهه ڇڏي ٽڙندي پکڙجندي نظر آئي.

مونءِ به انهن ٽڙيل پکڙيل شين کي مهروءَ اڇي ٺيڪ ڪندي هئي. هن جا چيل لفظ مون کي هٿوڙين جيان مغز ۾ لڳي رهيا هئا. "مان هتان هلي ويندس ڏينهن ٻن ۾، منهنجي مائٽ مڱڻي ٿا ڪن." مون کي ته خبر نه آهي ته ڇا ٿي رهيو هو. ڪهڙي سزا ملي رهي هئي، مهرو مون سان ايترو وقت به ڪانه رهي، هاڻي هوءَ منهنجي لاءِ پر ٻئي ڪنهن جي سڏجڻ لڳندي. "نه ... نه ... مهرو تون منهنجي آهين، منهنجو پيار آهين، جنهن کي مون جوڳي بڻجي پاتو هو، مون جبل جهاڳي توکي لڌو هو، مهرو ائين ڪونه ٿي سگهندو...."

مهروءَ جي واقفيت کي گهڻو وقت ڪونه گذريو هو. ٻه سال اڳ ٻن ڄڻن جي منهن ۾ آفيس ۾ ميز جي سڄي پاسي پيل ڪرسيءَ تي ويهندي وارن جي چڳ ڳل تان هٽائيندي، چيو هئائين.

"مون کي مهرو چوندا آهن، مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ بي-ايس-سي ڪرڻ آئي آهيان ڪجهه ڪتابن سان لڳاءُ اٿم، تنهنڪري ان خيال سان هلي آيس."

ڪيڏو نه پيارو ڳالهائڻ هيو، سندس معصوم ادا، وارن جي چڳ ڳل تي، مون کي ان وقت چوڏهينءَ جو چنڊ ڪارن ڪڪرن مان نظر اچي رهيو هو.

ان ڪان پوءِ اڪثر هوءَ ڪتابن وٺڻ لاءِ ايندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن بحث ڪندي الائي ڪٿان جو ڪٿي وڃي نڪرندا هئاسين. وقت جو احساس به ڪونه لڳندو هيو. اسان جي ڳالهين جي نه ابتدا هوندي هئي ۽ نه انتها. ڪڏهن ته پهرن جا پهر ڳالهائيندا رهندا هئاسين، زندگيءَ جي باري ۾، موت جي باري ۾، خوشين جي باري ۾، خوابن جي باري ۾، دنيا جي رخ رواج جي باري ۾. ڪڏهن ڪڏهن اداس وٺي هيئان پهرن جا پهر ائين خاموش ويٺا رهندا هياسين. ماٺهو اسان کي گڏ ڏسي هزارين ڳالهيون ڪندا رهيا. هزارين معنائون ڪيندا هئا.

هڪ ڏينهن ائين وٺي هن گنڀير ٿي چيو "ڪجهه سوچيو!"

"ڪجهه چوو، مان ته گهڻو ئي سوچيندو آهيان مهرو-منهنجي سوچ جا موضوع انيڪ آهن، تون ڪنهن متعلق ٿي پڇين؟"

"تون ڪجهه پاڻ متعلق به سوچيندين يا سدائين ائين......"

"تنها رهندس ائين نه؟"

"مهرو!"

"جي."

شهر ۾ پاڻيءَ جي نلڪن تي تو عام ماڻهن جي غير رواجي ڀيڙ ڏٺي آهي؟ جتان تقريبن هر انسان پاڻي ڀري اڃ اجهائيندو آهي. نلڪي جي اردگرد گندي پاڻيءَ جي ڏٻن گٽپ ۽ ڪِنِ ڪچري جي بدبوءِ به عين ان وقت پاڻيءَ پيئندڙ جي پيٽ ۾ لنگهي ويندي آهي. گهڻن ماڻهن جي مڪيه بيماريءَ جو سبب اهو به آهي. شادي به هڪ سماجڪ نلڪو آهي، جنهن جي پاڻيءَ جي پياس هر انسان کي ٿئي ٿي ۽ شادي ٿيڻ کان پوءِ بدهضميءَ کان پيٽ ايترو ته ڦولارجي ويندو آهي جو...... ان ڪري ئي مون شاديءَ کي ڪڏهن نه چاهيو آهي."

منهنجي ان جواب تي هن جي اکين ۾ غم جا بادل ڇانئجي ويا. دکي لهجي ۾ سوال ڪيائين "تڏهن تون ڇا چاهيندو آهين؟"

"منهنجي چاهنا...... ڪجهه به چاهي نه سگهان."

"تڏهن ڇا تنهنجو پيار..."

"ڏاڍو جيترو ئي وڌيڪ ريشمي ۽ نفيس هوندو آهي، اوترو ئي وڌيڪ مضبوط هوندو آهي. مهرو! مون پنهنجي زندگيءَ ۾ پاڻ کان گنوائڻ کي وڌيڪ چاهيو آهي. زندگيءَ جي ڪاروان کي اڳتي ڪاهيندي مون هزار سکن بجاءِ دک جي هڪ ڏار چاهي آهي. اها ڏار جا جيون جي ٿوس حقيقتن کي اڳيان رکي، مون کي جيون جي اصلي معنيٰ سمجهائي سگهي. اها ڏار جا منهنجي دل اندر درد...... پر مٺو درد پيدا ڪري سگهي ۽ اهوئي سبب آهي جو مون شاديءَ متعلق ڪڏهن به نه سوچيو آهي. شاديءَ بعد انسان پنهنجي ڏکن سکن ۾ ايترو ته گم ٿي ٿو وڃي جو هن کي ٻين جي اهنجن، ايذائن، تڪليفن ۽ ڪششن کي سمجهڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو وقت ئي نٿو ملي."

مهرو بنا ڳالهائڻ جي چپ چاپ اٿي هلڻ لڳي ۽ مان هن کي روڪي نه سگهيس، مگر هن جي هلي وڃڻ سان منهنجي اڳيان هن جي تصوير اڀري ڪڙي ٿي. تصوير، جنهن جي ڳلن تي روج ۽ چپن تي لالي هئي. تصوير جنهن جي لبن تي مسڪراهٽ هئي، تصوير جنهن جي بدن ۾ اجائي ڪشش ۽ ڇلائي هئي!

مهرو پورو هڪ مهينو مون وٽ ڪانه آئي. ان وچ ۾ مون سوچيو، انسان جي زندگيءَ جا ٻه خاص پهلو دک سک ناهن، بلڪ وڇوڙو ۽ ملن ۽ سچ اهو آهي ته مون وڇوڙي کي صاف مٺڙ ۽ سهانو صبح ۽ ملن کي شام سمجهيو آهي. اها شام جنهن جي اڏو الڏيرو آهي، جيسين وڇوڙو آهي تيسين پيار، حب ۽ سڪ لاءِ ڪشش آهي ۽ ملن هڪ شام جنهنجي قريب انڌيرو آهي، ۽ انڌيرو هڪ ٻئي جي نزديڪ آڻي الفت جي معنيٰ کي بيمعنيٰ ڪيو ڇڏي.

مهيني کان پوءِ جڏهن آئي ته چوڻ لڳي: "تنهنجا ڏينهن ڪيئن گذريا؟!"

مان چپ.

"ڇو توکي اڪيلائي محسوس ڪانه ٿي؟!"

مان خاموش.

"مان توکي آهيان" هن جي آواز ۾ خفو هو.

جواب ڏيڻ بجاءِ مون مُشڪيو، اڪين سان ٻه...... چپن سان ٻه ......

"چو تو جواب ڏيڻ کان قسم کنيو آهي، ڳالهائين چو نٿو؟"

"مهرو!"

"جي."

"توکي ياد آهي ته پهريون دفعو جڏهن مون تنهنجي ساڄي هٿ کي ڇهيو هو...... ان وقت هٿ لڳائڻ سان مون ڇا محسوس ڪيو هو؟"

"ڇا؟!"

"سنڌوءَ جي پاڻيءَ، جنهن ۾ نرملتا، پوترتا ۽ ميٺاس آهي، جنهن جو ذائقو مان اڃان ٻه وساري نه سگهيو آهيان. توکي ڏسڻ سان مون تو ۾ پنهنجائپ پاتي هئي. 'مهرو' منهنجي وڏي ۾ وڏي خامي اها ٻه آهي ته مان ڪنهن ٻه گهڻن کي پلائڻ ۾ ڪامياب نه ويندو آهيان ۽ شايد اهوئي ڪارڻ آهي جو زبان تي پيار جو ذڪر آڻي نه سگهندو آهيان."

"مگر! هي سڀ ڳالهيون دل اندر سانيڍي رکڻ ڪٿان جي سياڻپ آهي؟!"

"مهرو! اگر سياڻپ ناهي...... ته اياڻپ ٻه ناهي!"

"چريائي." چئي هن منهن ڦيري ڇڏيو.

هن منهن سامهون ڪري چيو "مان توکان هڪ ڳالهه پڇان؟!"

"پڇ!"

ايترو ڪجهه سوچڻ، محسوس ڪرڻ ۽ دل ۾ يادگيرين کي سانيڍي رکڻ جي باوجود ڪهڙيون مجبوريون آهن جو تون......؟!"

"شادي ڪرڻ کان نٽايان ٿو، ڪيئن ائين نه؟"

"ها مان ٻه ته توکان اهوئي پڇڻ چاهيان ٿي. شادي ڪرڻ هڪ زندگيءَ جي نئين راهه آهي، شاديءَ کان سواءِ انسان اڻپورو آهي. اهو غلط آهي ته انسان اڪثر شاديءَ کان سواءِ سٺي زندگي گذاري سگهي ٿو. مان ته ائين سمجهان ٿي ته شاديءَ کان سواءِ انسان ائين آهي جيئن لوڻ بنان ڀاڄي."

"مهرو جڏهن ڪن نازڪ ۽ چوٽ کاڌل دلين جا ٽڪرا، هيڏي هوڏي زمين تي، رستي تي، چوراهن تي، ٻاغن ۾ ٽيڙي پکڙي ويندا آهن ۽ ڪن تنگدل ۽ ستمگردن جا لاپرواهه قدم، ان جو ڌيان نه ڪري دلين جي ٽڙيل پکڙيل ٽڪرن کي لتاڙيندا ويندا آهن، نظام ۾ ان وقت تبديلي ايندي آهي...... سماج ۾ ان وقت بغاوت جو طوفان پيدا ٿيندو آهي. بس مان اهڙي تبديلي، اهڙو طوفان چاهيان ٿو."

هن کي منهنجو چوڻ ڪين وڻيو يا سمجهه ۾ ڪين آيس. هن منهن ڪٺي پٺي پاسي ڪيو.

"اڄ مان توکان موڪلائڻ آئي آهيان."

"اهو تہ مون کي اڳ ئي وشواس هو."

"چو......؟ توکي وشواس هو، مان نہ بہ تہ اچي سگهيس ٿي."

"ائين برابر آهي، پر مون ڄاتو ٿي تہ تون ضرور ايندينءَ."

"ڪارڻ؟"

"مدت کان وٺي مون کي تو جهڙي ڪردار جي تلاش هئي، جنهن جي جيون جي معنيٰ صحيح روپ ۾ سمجهائي هڪ هنڌ ٿانيڪو ڪرڻ جي آس رکندي آهي. مان توکي پنهنجي رچنا بڻائي هڪ نئين رنگ ۾ پيش ڪري محفوظ رکڻ چاهيان ٿو."

"تون ڪڏهن کان لکندو آهين......؟! مون تہ توکي ڪڏهن بہ لکندي ڪونہ ڏٺو آهي؟!"

"مهرو! ليکڪ جو لکڻ ڏسبو ناهي، فقط هوا جيان محسوس ڪبو آهي."

"خوب...... خوب!" هن جي مک تي خوشيءَ جا نشان نمودار ٿيا.

"منهنجي اچڻ تي توکي عجب نہ لڳو؟" هن پڇيو.

"نہ، بلڪل نہ!"

"چو؟!"

"مهرو! تون ان ساگر ڏانهن ڏٺو آهي جنهن ۾ پٿر اڇلڻ سان هزار لهرون اٿنديون آهن، اهي لهرون جن ۾ ٿڌي ۽ هلڪي لرزش سمايل هوندي آهي، جي وقت تي ٽڪجي ٿنڀجي وينديون آهن. پوءِ ڇا اسين چئون تہ انهن ۾ ڪو طوفان ئي ناهي؟ انساني من بہ هڪ ساگر جيان آهي، جنهن ۾ لکل پر سنگيت لهرون پيدا ٿين ٿيون. اهي لهرون ڪن جي ڇهڻ تي ڪڏهن غصي، ڪڏهن ڪڏهن پيار ۽ ڪڏهن ڪڏهن خود ٿنائيءَ جو پُر درشن ڪن ٿيون. مون تنهنجي چهري تي انهن لهرن جو روپ ڏٺو آهي، جو پاڻ سمائي ڇڏڻ تو چاهيان."

مون محسوس ڪيو تہ هن جي مک تي لالائي ڊوڙي آئي.

"مان هتان پرينهن رواني ٿي ويندس."

تسڪين جي هڪ گهري احساس کان مون تصور ۾ مهروءَ جي دل جو جائزو ورتو، دل جو انڌيرو پرڪاش اڳيان ڦڪو پئجي چڪو هو. مون آهستي مٺي آواز ۾ پڪاريو.

"مهرو!"

۽ هن جي ڇپن تي لڄ ڀري مسڪراهٽ رقص ڪندي سندس وجود جي وار وار ۾ پکڙجي ويئي......!

غلام رسول پرهياڙ

سپائي

سومار روزانو انگريزي پڙهڻ لاءِ شهر ويندو هو. سندس گس ۾ سپائي جي گهر وٽان ٿيندو هو.

سومار جڏهن اُتان لنگهندو هو ته سپائي پنهنجين وڏين اکين سان کيس چتائي پئي ڏسندي هئي. شايد سپائي جي دل ۾ سومار لاءِ پيار ڪر کڻڻ لڳو هو. هوڏانهن سومار اڃان اروت هو. کيس پيار جي ڪل ئي ڪانه هئي.

سپائي قداور، رنگ جي پوري، ويڪرو منهن، انب جي ڦار جهڙو لڪ، سنهڙا چپ، وڏيون ماهيريون اکيون، جاڙا ڀرون سي ۽ ڪارا جهڙا ڀئونر ۽ وڏا وار، هٿين پيرين ۽ ارڪٽي ملوڪ هئي.

سندس شادي ڪجهه وقت کان پوءِ شيرو پوتاڙيل سان ڪرائي ويئي.

شيرو ڪو ڏاريو ڪونه هو، پر سندس سڳو سؤٽ هو. شيرو عمر ۾ سندس پيءُ جيڏو ٿي لڳو. سندس وارن ۾ اڇا پئجي ويا هئا. سندس ڪرت هئي ڪڪڙ ويڙهائڻ. سڄو ڏينهن ڪڪڙ ڪڇ ۾، ڪپڙا ميرا، وڙين سان دڳيا پيا هوندا هئس. نسوار ته هميشه وات ۾، سدائين ملاڪڙن جي پويان. جڏهن بازي هارائي ايندو هو ته منهن اٽليو پيو هوندو هوس. ٿوري ڳالهه تان جهيڙو ۽ ڦٽ ڦٽ سندس مرڪ هو.

هڪ ڏينهن سپائي گهر سان پڇواري ڏيئي ڪچرو سٽ ۾ کٽي جيئن ئي ٻاهر اچلائڻ آئي ته سندس نظر سومار تي پئجي وئي. سندس منهن ٻهڪي ويو. هن جي دل ۾ مهريون لڳڻ شروع ٿي ويون.

هن سومار کي ڪجهه چوڻ لاءِ پنهنجي منهن ڀڻ ڀڻ ڪئي. سومار کي سندس ڀڻ ڀڻ ۽ روزانو گهوري نهارڻ جو مطلب انهيءَ ڏينهن سمجهه ۾ اچي ويو. سومار کيس ڪوبه جواب نه ڏنو پر اکوٽي جيان کيس ڏسندو هليو ويو. هن ڪوبه چاڙهو نه ڏسي ٻوڙهي چتل سان حال اوريو. ٻئي ڏينهن صبح جو سومار جڏهن اچي رهيو هو ته سپائي ۽ ٻوڙهي چتل سندس گس تي ٿارن پچڻ جي بهاني سان بيٺيون هيون. سومار جي ويجهو اچڻ تي سپائي چتل کي چيو ته "ڏاڍو مگروڙ آهي. لئي ته ڪيڏي ٿو ڪري! حسن ۽ جواڻي تي بالور اٿس."

”ٻڍي اڇي خوار ٿيو آهي، لئي ڪيئن نہ ڪندو“ ٻوڙهي چتل جواب ڏنس.

سومار اهي ڳالهيون ٻڌي لاچارو ٿي جيئن ئي ٽڪڙو ٽڪڙو اڳتي وڌڻ لڳو، تيئن ئي سڙڻ جي پانڇي ۾ سندس سئنڊل ڦاسي پيو. هو ٿاٻڙجي وڃي ڪريو. سڙڻ جو پاڇو چرڙاٽ ڪري ڦاٽي پيس.

”آئي گهوڙا.“ هن ٻنيان رڙ ٻڌي، اها رڙ سيائي جي هئي.

هن سيائي ڏالهن ڏٺو، جيڪا همدرداڻہ نموني ۾ ڏانهس لهاري رهي هئي. ٻوڙهي چتل سومار کي چيو تہ ”نينگرا! سڙڻ لاهي تہ سيائي سبي ڏئي.“

سومار جڏهن شام جو اسڪول مان واپس اچي رهيو هو تہ ٻوڙهي چتل کي گس تي بيٺل ڏٺائين. کيس پليڪار ڏيئي بيهاريائين. هن کيس چيو ”سومار! هڪڙو ڪم چوانءِ، ٻر جي ڪرين تہ.“

”ماسي ڪرڻ جهڙو هولدو تہ ڪندس.“

چتل کيس چيو ”جڏهن تون سيائي شهر کان واپس ورين، تہ او هُن ڪمالد ۾ ڳڪي ٻيريءَ وٽ سيائي کان ڳالهہ ٻڌي وڃ•“

سومار ڪماند ۾ ڳالهہ ٻڌڻ جي مقصد کي سمجهي ورتو. هن جي ذهن ۾ سيائي ڏاڍي اداس ۽ لماڻن وانگر ڦرڻ لڳي، هن ٿورو سوچي ڳالهہ کي پڪي ڪرڻ لاءِ چيو ”ماسي چتل! مون کان اهو ڪم ڪونہ ٿيندو.“

”ابا! تنهنجا سن اچي اولادي ٿيا آهن، تو اجان ٻاراٽيون ڳالهيون نہ ڇڏيون. ڏاڙهي سان سڙس آهين، ڪو نينڍڙو تہ ڪولہ آهين جو ڦڪو ٿو ٿئين. ٻانئڻ ۾ ڪنڊا لڳندي توکي ڏٺاسين. هوءَ ٿي ويچاري لاڪين مري ۽ تون آهين، جو ٿو پڇين.“

چتل جون اهي ڳالهيون ٻڌي سومار جا ڪاڪ لڳي ويا. هن چتل کي چيو ”ماسي! چڱو، ڀلي سيائي تہ ٿئي.“

ٻئي ڏينهن ٻڌايل ڏس تي سومار لڪندو ڪمالد ۾ گهوڙي اڇي ڳڪي ٻيريءَ وٽ پهتو. سيائي اڳ ئي سندس اوسيئڙي ۾ ويٺي هئي.

سيائي جا هرٽيءَ جهڙا موهيندڙ نيڻ سندس وجود سان ٽڪرائجي ويا. هن جي انگ الگ ۾ مستي پرجي وئي. هن ٻاڻ کي ڪنهن نئين دليا ۾ ڏٺو. سيائي سندس ڪلهي تي هٿ رکي کيس چيو ”ڏاڍو اوسيئڙو ڪرايو اٿئي.“

سومار پڇيس تہ ”سچ.“

”تنهنجو قسم“ سيائي کيس جواب ڏنو.

”آءٌ توکي ايڏو پيارو آهيان ڇا.“ سومار سوال ڪيس.

”منهنجي جان کان بہ وڌيڪ، هزار دفعا پيارو آهين.“

سومار ۽ سيائي جون هاڻ اهڙيون ڪچهريون ٿينديون رهنديون هيون.

هڪڙي ڏينهن ولوءَ ڪاٽي کين ڪماند ۾ گڏڪي ٻيري وٺ ڏنو. ولو ڳاهه ڪرڻ لاءِ ڪماند ۾ آيو هو. ولوءَ اها ڳالهه سيائي جي مڙس شيرو پوتار سان ڪئي. ولو شيرو جو جگري يار هو. هوءَ ٻئي ڪڪڙن تي بازيون رکندا هئا ۽ گڏجي هارائيندا ۽ کٽيندا هئا. ڪڪڙن جي بازين کان سواءِ ٻين ڪيترن ٻُڌن ڪمن ۾ ٻه گڏ هوندا هئا. شيرو کي ولوءَ جي ڳالهه تي ڀروسو هو. شيرو ولوءَ جي اها ٻڌايل ڳالهه سڄي تپي باهه ٿي ويو. هن جي اکيان زمين ڦرڻ لڳي. هن چاهيو ٿي ته ڪماند کي باهه ڏيئي ساڙي ڇڏي ۽ ڪماند پرايو هو.

شيرو اها ڳالهه دل ۾ رکي ٻئي ڏينهن ڪماند ۾ لڪي وڃي ويٺو. سيائي ۽ سومار دستور موجب سائڻي جاءِ تي اچي مليا. هنن ويجهو ويهي سڪ ئي نه پلي، تيسين شيروءَ ڪار ڏهئي سومار ڏالهن وڌيو. سندس هٿ ۾ ڪهاڙي هئي. هن سومار کي مارڻ لاءِ رومڙ ڪئي. سيائي سومار کي پچي وڃڻ لاءِ منٿ ڪئي. سومار سيائيءَ جو چيو مڃي اتان ڀڄي نڪتو. شيرو جيئن ئي سومار ڏالهن لوهه ڪئي، تيئن ئي سيائي کيس چنبڙي ويئي. ٿا-ٿا-ٿا جا آواز ڪمالد جي لئين جي وٿين مان اچڻ لڳا. سومار جي دل ڌڙڪڻ لڳي، پڳهر سندس بدن مان وهي رهيو هو. هوءَ ڊپ ۾ ڏڪندو گهر اچي پهتو. کيس ڪيترا وهم وڪوڙي ويا، تيسين ڳوٺ ۾ اها ڳالهه باهه والگر ڦڪڙجي وئي ته سيائي خون ٿي وئي.

ايل - ايس - راما مرٿم

سنڌيڪار: ولي رام ولڀ

مٽي (۱)

[ايل - ايس - راما مرٿم جو جنم ١٩١٦ع ۾ ٿيو. هيل تائين سندس ست ڪهاڻين جا مجموعا ۽ ٻه ناول شايع ٿيل اٿس. کيس تامل ٻوليءَ جو سٺو ڪرافتسمين ۽ اسٽائيلسٽ مڃيو وڃي ٿو. سندس ڪهاڻيون ۽ تخليقي چنڊڇاڻ امريڪي انگريزي مخزن 'محفل' جلد چوٿون، نمبر ٣ ۽ ٤ (يونيورسٽي آف شڪاگو، ١٩٦٨ع) ۾ ڏسي سگهجن ٿيون. سندس لکڻيون ڇهه زبان ۾ ترجمو ٿيل آهن. هن مدراس جي بئنڪ ۾ ١٩٤٤ع تائين نوڪري ڪئي ۽ پنجاب نيشنل بئنڪ مان رٽائر ٿيو آهي.]

اڌون جهوپڙيءَ جي مٿنهن ۾ وينو هوس، جنهن جي ڇت غار جهڙي هئي. هو جالداهه جي مٿين پڙ تي پلٿي هنيو وينو هو، جو زمين ۾ کُتل هو.

"ههڙي ڪا گرمي ڏٺي؟ اِن ۾ ڇا تو بچي سگهي؟ هيءَ ته بلڪل چينگل پٽ ضلعي جهڙو آهي — هي گرمي ۽ هي ڦيٽل ڳوٺ بلڪل ساڳيا آهن. ٻاهر رستي ڏانهن ويندؤ ته چوڏاري ڏهه يا پندرهن گهر ڏسندؤ جيڪي هاڻي ڍڳ ٿيل پيتين ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهن. اهي پيتيون به مينهن ۽ اُس ۾ ڍهي ۽ ڳري پنجٿو تي وڃيون آهن.

انهيءَ ڏساند ۾ پاڻي ڦڙو به ناهي. چون ٿا ته پالر ۽ ويدوَتي وڏيون نديون آهن، پر مون ته آتي رڳو پٿيون ڏٺيون آهن. سال جي ڏهن مهينن ۾ جيڪي جايون ڏٺيون اٿم، آتي پٿين ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪينهي. تَراين ۽ تلائن ۾ جيڪو پاڻي گڏ ٿيندو آهي، بس اهوئي پيڻ، وهنجڻ، هٿ پير ڌوئڻ، ٻوڪ جي ٻيج ۽ هر ڪم لاءِ هوندو آهي.

---

(۱) تامل ٻوليءَ ۾ "ماٺهوءَ" جون گهڻيئي معنائون آهن، جيڪي ڪهاڻيڪار الڳ الڳ هنڌن تي مٽي، زمين، ميدان، ڌرتي ۽ دنيا جي معنائن ۾ استعمال ڪيون آهن. جڏهن زمين سُڪل ۽ ڏار پيل آهي ته اُن جي معني آهي: بي ترتيبي، ڏڪار يا برٻادي، ۽ جڏهن کهميل ۽ نرم آهي ته انهيءَ مان ترتيب، پرپوريت ۽ ڪائنات مراد آهي.

۽ آهي جيڪا پوک پوکيندا آهن، اها ڪيڏي نه چڱي پاڻي ۽ مختصر هوندي آهي! گدامڙي جي وٽن مان گذرندڙ هوا توهان جي چوڌاري ٻاهه جا آلا وسائيندي. آتي ته مٽڙدا ساڙڻ جيترو به ٻارڻ ناهي. زمين گندرفي خاصيت جي آهي ۽ جڏهن توهان هر ڏينهن جي ڪوشش ڪندؤ ـــ پوءِ ڪٿي ميٽيءَ جا لڏون جوڙڻ جي ڪوشش ڇو نه ڪندا هجو ـــ چونڀي وڃي پٿر ۾ لڳندي ۽ مٽڏي تي پوندي. هتي جا رهاڪو، انهيءَ بابت هڪ ڳالهه ڪندا آهن ته گهڻو اڳي ڪنهن شخص شهزادي ڪان ڪوهه ڪوٽڻ جي موڪل ورتي ۽ ويو ڪوهه ڪوٽيندو پر ڪٿي به پاڻي جو ڦڙو نه مليس. چون ٿا ته اهو ڪامڙيو ڪڏهن به واپس ٻاهر نه نڪتو. انهيءَ مان سمجهي سگهو ٿا ته آتي چوڌاري ڪيترو پاڻي پڪڙيل آهي!

انهيءَ ڳوٺ ۾ ڏڪا ڪاٽيندڙ غريب ماڻهن جي ڪوٽ ناهي. اهي ويساهه ئي نه ڪندا آهن ته گدامڙيءَ جي وٽن ۾ ڪا گدامڙي پچندي آهي، پر اهو پڪو ويساهه اٿن ته انهن ۾ جنن جو واسو آهي ۽ توهان جيڪڏهن پنهنجي ٻُني قميص سان ڍڪي ته سندن اکيون توهان کي گهُوري نشانو بنائينديون. جيڪو به چار اکر پڙهي جاڻي ٿو، اهو جڻ مجيل ڏاهو آهي.

اهو پل ڪجهه به هجي، پر هڪ ڳالهه سيني لاءِ ساڳي آهي: پڙهيل ۽ اڻ پڙهيل ٻنهي کي جيئڻو آهي پر ٻئي ٻڪايل آهن.

جيستائين ماڻهو جيئرو آهي، جيڪڏهن ڪيس جيئرو رهڻو آهي تہ ڪيس ڪيئن به پيٽ پرڻو پوندو: هو ٻين سان گڏجي رهي ٿو ۽ ڪانئن ڊار ٿئي ٿو، وڙهي ٿو ۽ صلح ڪري ٿو. گهڻو ڪري ماتا ۽ ڪالرا ـــ پر جيڪڏهن اهي لهه ته ٻُڍاپو ـــ ڪيس نيهوڙي نيئي ٿو. انهن سيني ڳالهين جي پيش نظر توهان سندس جيئڻ جي خواهش بابت ڪيئن ٿا اپٽار ڪري سگهو؟ سيڪي ـــ پر سيڪي ـــ ديوتا، ڀوت توڙي جن، خواهش ۾ ئي قاتل آهن. جيڪڏهن پوک لاءِ پاڻي ناهي ته هو بوتا(۱) ناهي ٿو ۽ روئي ٿو. ۽ جڏهن گهڻو پاڻي ٿئي ٿو ته زنانو چولو، ڪجهه هنڊ ۽ ڏيئو ڇيچ ۾ وجهي درياءَ جي ديويءَ کي ارپي ٿو. هو ڌرتيءَ اڳيان عقيدت جو اظهار ڪري ٿو جيئن ناراضگي ختم ٿئيس ۽ ملڪيت عطا ڪريس. توهان کي اهي ڳالهيون ٻڌائڻ جو مقصد رڳو اهو آهي تہ انهيءَ ۾ فقط هڪ ڳالهه آهي جنهن کي اسان ويساهه ٿا ڪوٺيون ۽ اسان اهي سڀ ڳالهيون ڪندا آهيون. زندگي اها ناهي جيڪا توهان جي جسم ۾ آهي. زندگي فقط ويساهه آهي.

توهان چئي سگهو ٿا ته اهو ڳوٺ اهڙي ئي قسم جي ويساهه تي ٻهرين ٻڌو ويو هو. ائين ڇو چئجي ته شروع ۾ چار يا پنج ڇڻا اچي هتي آباد ٿيا ۽ جهوپڙيون اڏي ويٺا؟

---

(۱) بوتا ناهڻ جي رسم کي ڳوٺاڻي مذهبي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت آهي. بوتا ناهي انهن جي بي عزتي ڪرڻ مان اها مراد آهي تہ جيڪا مصيبت آئي آهي آها بوتي تي مڙهجي وڃي. اهڙي طرح پرائسچت (ڪفارو) ادا ڪيو ويندو آهي. گهڻو ڪري اها رسم عام طرح ديوتائن جي پرارٿنا سان گڏ ڪئي ويندي آهي، جا ڏڪار جي وقت ڪبي آهي.

مون کي جيترقدر ياد آهي ته اهو ڳوٺ ڀاسيرو ۽ ڪنيل هو. بازار اتان ميلن ڪان به پري هئي، جتي مهيني ۾ هڪ ڀيرو ضرورت جون شيون، لوڻ ڪان ڪافور تائين ڳنهڻ ويندا هئا. جڏهن جوان مان ٽيس ته ڇٽن گهرن مان وڏي چاليهه گهر ٿي ويا. اهو واڌارو ويساهه جي ڪري ئي ٿيو.

ان ڏينهين هڪ نوجوان مرد ۽ هڪ نوجوان عورت انهيءَ ڳوٺ ۾ اچي آباد ٿيا. اٿون ائين نه چوندس ته اهي ڪي پاڻ ۾ زال مڙس هئا، جو عورت جي ڳچيءَ ۾ تالي(١) پيل نه هئي. سندس ڀُنيءَ تي بار جي ڳنڙي هئي ۽ هنج تي پيار هئس ـ ۽ بس. مرد ڪنيارڪو چڪ گهليندو آيو هو. هوڏانهن سامهون مٽي نهاريو ـ اها ڇت واري جهوپڙي جيڪا غار جيئن اندر ڏانهن پيل آهي، اها سندن جهوپڙي هئي. ڪڙهه اڳيان هڪ ڳڌ هئي ۽ ڏکهو وڻ هو جنهن مان دهل وڄائڻ وارو ڏونڪو ٺهندو آهي. عورت مٽيءَ جو ڳارو ٺاهيو، مرد پٽيون جوڙيون ۽ مٽان ڳاهه ۽ ٻن سَتي ڇت ڍڪيائين. پوءِ هن پنهنجو ڪُنيارڪو ڪم شروع ڪيو.

هڪ ٻي ڳالهه ٻڌائيندو هلان ته اسان جي ڳوٺ ۾ ڪوبه اهڙو ماڻهو ناهي جنهن کي خوبصورت چئجي. خوبصورتي يا منهن مهانڊي لاءِ نڪا وقت جي پابندي آهي ۽ نه وري جاءِ جي روڪ. پر ڪٿي ڪنهن پنهنجو پاڻ کي خوبصورت بنائڻ جي ڪوشش به ڪئي هئي پر ڏانهنس هرڪي نهارڻ وارو ڪوبه نه هو. ڪيئن به هجي پر مون پنهنجي چمار ۾ انهن ٽن ڄڻن ـ مرد، عورت ۽ سندن پار ڪان وڌيڪ ڀيو ڪو بدصورت نه ڏٺو. اسان ۾ عادت هوندي هئي ته جڏهن به ڪنهن مان ڪا خامي ڳولئي هوندي هئي ته ڪيس چوندا هئاسين ته هو ته ڪو باندر آهي. پر توهان کي انهن ٽنهي ڄڻن لاءِ سوچڻو پوندو جي باندرن جهڙا هئا. توهان منهنجو مطلب سمجهو ٿا نه؟ توهان ڪيلو ٿا ـ توهان سمجهو ٿا نه، ته منهنجي مراد ڇا آهي؟

عورت جا ڏڳها ڏند سندس وات ڪان ٻاهر نڪتل هئا، جي تماڪ واپرائيندڙن جي ڏندن جيان هيڊا ۽ داغيل هئا. سندس اکيون ڏرا ڏنل ٻن ڪڏن جهڙيون ٿي لڳيون. سندن مٽي جي وارن ۾ چيڙهه پيل هو. نڪ ڇا هو، بس ساهه ڪڍڻ لاءِ رکيو به سوراخ هئا. جيتوڻيڪ پاڻ اهڙي هئي پر مرد سمجهيو ٿي ته هوءَ خوبصورت آهي. سندس چپ ڪنيل هو ۽ ان جو چير جهڪيل ڏسڻ ۾ ٿي آيو. انهيءَ ڪان سواءِ سندس ڳل تي هڪ ڏکهو ۽ ٻي ڏولو زخم بي ترتيبيءَ سان ڦهليل هو.

اهي حيوان هئا.

سندن مزاج اهڙو هو جڻ جهنگ ڪان آيا هجن، ۽ مادا هئا ڇا؟ هڪ ڏينهن مان انهيءَ پاسي ڏانهن ٻئي ويس. ٻئي ڄڻا پاڻ ۾ تکو تکو ڳالهائي رهيا هئا. مرد ڪجهه مٽي چڪ تي رکي ۽ ٿانءَ ٺاهڻ لاءِ چڪ ڦيرايائين. اوچتو هو ٽپو ڏيئي اٿي بيٺو، سندس ٻئي پير زمين

---

(١) ڳچيءَ جو هار، جو پرڻيل عورت پائيندي آهي.

تان کجي ويا، جڻ اڏامندو هجي - ۽ هڪ ٻي ڇڪ سان هن هٿ جي پٺ ڦيرائي ۽ عورت جي منهن تي چماٽ وهائي ڪڍي. مان ڏڪي ويس. توهان پنهنجي گهر ۾ ائين ڪندؤ؟ مان پنهنجي گهر ۾ ائين ڪندس؟ ڇا ماڻهو ڪو ائين ڪندو آهي؟ اهو ڏاڍو پوائتو ڏڪ هو. سندس ڇپن مان رت ٽيندڙيون ڪري نڪتو.

عورت مون کي ڏٺو. ڪيس انهيءَ ڳالهه جو فڪر ئي نه ٿيو ته سندس مڙس کيس ڏڪ به هنيو هو. پر منهنجو ڏسڻ کيس نه وڻيو. هن مون کي سيني قسمن جي بيهودن لفظن واريون گاريون ڏنيون ۽ هڪ پٿر کڻي مون ڏانهن ڦٽو ڪيو. آئون حياتي بچائڻ کان پويان پير ڪري وڃي پيس. اها تڏهن جي ڳالهه آهي جڏهن آئون اڃا ننڍو ٻار هئس.

بس اهڙيءَ طرح اهي رهندا هئا. مون توهان کي ٻڌايو نه، ته ڪين هڪ ٻار به هو. توهان پڇندؤ ته اهو ڪهڙو هو؟ توهان ڪٽڪ پوکي جو لٺي سگهندا؟ ساڳيءَ ريت، اهو سندن پنهنجو ٻار هو، ائين هو نه؟ اهي سچ پچ انهيءَ ناريل مٽي کي ڏاڍو پيائيندا هئا. هر روز، جيڏيءَ مهل ٻتيون ٻرنديون هيون ته هو وهنجڻ لاءِ ٻاهر نڪرندو هو ۽ منهنجي اڙي ٽڪون آچلائي ڇلجي پوندي هئي - ڏپ ايڏي اٿ وٽندڙ هئي.

انهيءَ بدبوءَ ڪري هاڻي ٻار ڏانهن ڏسڻ ناممڪن هو. ڪين گڏ رهڻ واري فطرت به له هئي. توهان جيڪڏهن مرد ڏانهن رڳو ڏٺو کڻي ته ائين لڳندو جڻ ڇڪ هٽي ڪيڏندو. اسان جو ساٿڻ ڪو لاڳاپو ڪونه هو. پر اها سهوليت هئي جو اڳي ڪڏهن ڪو ٿانءُ ٽيپو خريدڻو هوندو هو ته اٺ ميل پري بازار مان وڃي خريدي اچڻو پوندو هو، سو هاڻي پونڪل(۱) جي ڏڻ جي ٿانءُ پنهنجي ئي ڳوٺ ۾ خريدي ٿي سگهياسين. اها ڪجهه اَٽت نه هئي ڇا؟ ۽ پونڪل جو ڏڻ ويجهو پوندو پئي ويو. اپاسي(۲) لنگهي ويو هو، ڪارتڪائي(۳) اڌ پورو ٿي ويو ۽ جڏهن مرڪلي (۴) پورو ٿيندو ته پونڪل شروع ٿيندو.

پر انهيءَ وچ ۾ سندن ٻار مري ويو.

هڪ ننڍڙي ٻار جي موت جي ڪارڻ جي ڪنهن کي ضرورت آهي؟ سگهارا ماڻهو به اوچتو مريو وڃن. ٿي سگهي ٿو ته سندس ڇاتيءَ تي تڏ اثر ڪيو هجي، يا وات ۾ ڪارائڻ جي بدران کيس نڪ ۾ ڪارايو ويو هجي. مون کي خبر ناهي، پر اهو ٿيو ڪجهه ائين هوندو.

عورت ڪڙهه تي ٻار کي ڪپڙي ٽڪر تي رکي، پاڻ کيس چوڌاري ويڙهجي ويئي. مرد سندس پاسي کان پنهنجي ڇاتيءَ تي هٿ رکيو ويٺو هو. هو رُنو ٿئي پر سندس پنبڙ نشئين جڻ ڳاڙها ٽيل هئا. ڳوٺ جا ٻه ٽي ماڻهو سندس گهر عذرخواهي لاءِ ويا. مري ويل ننڍو هجي يا وڏو، پر اڪيلو ڏک ڏسڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، آهي نه؟

---

(۱) لئين سال جو پهريون مهينو، جو ڏکڻ هندوستان ۾ وڏي ڏڻ جي طور ملهائبو آهي.
(۲، ۳ ۽ ۴) هندو جنتري (ڪئلينڊر) موجب مهينن جا تامل نالا.

"ڏک جهڙي ڳالهه آهي! هتي توهان رهڻ آيا..." منجهائين هڪڙي چوڻ شروع ڪيو. ڪيس ڪجهه نه ڪجهه ته چوڻو ئي هو.

مرد چرين جهڙن ڏڪار جڻن شوڪارو ڀريو. "ٺيڪ آهي، ٺيڪ آهي! تو ڪي هتي اچڻ لاءِ ڪنهن چيو- تو ۽ تنهنجي ڳوٺ؟"

اهڙي قسم جي ماڻهو کي توهان ڇا ٿا چئي سگهو؟ ائين ٿي لڳو ڄڻ سندس ٻار جي موت جا ڏوهاري اسان هئاسين.

هڪ پيري اسان جي ڳوٺ ۾ هڪ ٻليءَ جو ٻونگڙو مري ويو؛ ٻلي سندس پرسان ساري رات ويٺي رهي ۽ ڪانئس ذرو به پري نه ٿي. ٽن چئن ڏينهن کان پوءِ مئل ٻونگڙي ڏاڍي بدبوءِ ڪئي.

پر هڪ شخص! ٽاڪ منجهند جو ڪلهي تي ڪوڏر رکي عورت جي پرسان پيل لاش کنيو. هن لاش هڪ هٿ ۾ کنيو هو ۽ تکو تکو وڌندو ڳوٺ کان ٻاهر هليو ويو. ٻار جون ٻانهون ۽ ٽنگهون بي رحميءَ سان لٽڪي رهيون هيون.

اهڙي قسم جي ماڻهوءَ کي توهان ڇا ٿا ڪري سگهو؟

آن کان پوءِ اسان سندن گهر مان ڪڏهن به روئڻ جو آواز نه ٻڌو- تڏهن به ڪڏهن ڪڏهن، جڏهن هوءَ ڪم ڪار ۾ رڌل هوندي هئي، ٻيهي رهندي هئي ۽ اوڏانهن نهاريندي هئي جيڏانهن مرد ٻار ۽ ڪوڏر کڻي ويو هو، جتان هوءَ کوٽيل مٽي ۽ گدامڙيءَ جي وڻ جي ٻاڙ وٽ انهيءَ جو ڪنڌ ٿيل ڍڳ ڏسي سگهي ٿي.

هڪ ڏينهن، اسان مان ڪي ٻه يا ٽي ڄڻا پنهنجي ٻارن سان گڏجي رستو وٺيو بازار پئي وياسين ته ڏٺوسين ته عورت پنهنجي مٿي تي مٽيءَ جي پاٽ کنيو اسان ڏانهن پئي آئي؛ سندس هٿ ۾ ٻيو ننڍو مٽيءَ جو ٻنوڙو هو. پر واري گهٽيءَ ۾ ڪي ٻار خوشيءَ وچان ٽينگ ٽپا ڏيئي رهيا هئا. اهي جڏهن پرواري گهٽيءَ ۽ شاهي رستي کي ڪٽيندي وچ تي پهتا ته سندن ٽڪراءُ انهيءَ عورت سان ٿي پيو. توهان سوچي سگهو ٿا ته هن ڪيئن نهاريو هوندو! سندس اکين مان ٻاهه جا آلا ٿي نڪتا- اک جي اڇي ٻولار ۾ ڪاري ماڪي ڦري رهي هيس. جيڪا ٻاهه هن پنهنجي اندر ۾ سانڍي رکي هئي، سا سڀ دل کولي ٻاهر ڪڍيائين ۽ سندس سٽ ۾ جهليل مٽيءَ جو ٻنوڙو ٻور ٻور ٿي ويو.

ڪيس پنهنجي ٻار جو ايذاءُ ڪيڏو نه گهرائيءَ سان محسوس ٿيو هجي، پر پيٽ خالي ته رهي نٿو سگهي. هر ڪنهن کي ڪم ۾ جنبڻو ٿيو پوي ۽ پونڪل ويجهو پوندو پئي ويو. جيڪڏهن خوشيءَ وچان، پوياڙي ويل، توهان سنک کي وڄايو، جيڪو روايتي طرح ڪفن دفن جي رسم ويل وڄائبو آهي، ته ڇا توهان وڌيڪ خوش ٿيندا؟ سنک وڄي رهيو هو، اهو پونڪل جي اچڻ جو اعلان هو. پونڪل جا ٽاڻا جوڙڻ نه گهرجن ڇا؟

توهان ماڻهو، جن کي سفيدپوشيءَ واريون نوڪريون آهن، جڏهن پورهيت ڏسندا آهيو ته سمجهندا آهيو ته اهي حقير آهن. سندن ڪم جي باري ۾ چوندا آهيو، ’تون جيڪڏهن اهو ڪم هڪ پيرو ڪندو ڏسين ته جيڪر ڪري سگهين.‘ ۾ مثال طور هن ڪنڀر جو ڪم ڏسو. توهان کي احساس آهي ته اهو ڪيڏو ڏکيو آهي؟ مٽيءَ کي ڳوهي ڳوهي اهڙو ملائڻو پوندو آهي جو هٿ پير سُور ڪندا آهن. توهان سمجهو ٿا ته ٿانءُ جوڙڻ سولا آهن؟ منجهائن ڪيترائي چڪ تي ٽچي پوندا آهن؟ پوءِ جڏهن ڪو چڪ تي رکبو ته تي پيرا هٿ سان آهستي گهربل شڪل ڏيڻي پوندي آهي. جڏهن آس ۾ سُڪڻ لاءِ رکبا آهن ته ڪيترا منجهائن ٽڙڪي پوندا آهن؟ ۽ ڪيترا نهائينءَ ۾ ثابت رهندا آهن؟ پوءِ جڏهن توهان انهن سان ڪو خريد ڪندؤ ته اهو ملهه ڪافي نه هوندو آهي. اهي ته اهو چولدا ته اها ته بس مٽي آهي. جيڪڏهن اها صورت آهي ته پوءِ هر شيءِ مٽي آهي. اسين مٽي آهيان: توهان مٽي آهيو: هرڪو مٽي آهي.

مرڪليءَ جي پچاڙيءَ واري ڏينهن جو صبح جو سوير ڪو ڍُلد ڪڙڪائيندڙ سيءَ ۾ ائندو ۽ زور سان دلو وڄائي پونڪل جي آمد جو اعلان ڪندو ۽ هڪ-هڪ ڏڪ سُٽان جي ڪنن ۾ پرڻ لڳندو.

سڀني ڏڻن ۾ پونڪل اول آهي! اهوئي ڏڻ غريبن کي گهڻو پسند آهي: پيا سڀ شاهوڪارن جا آهن. ڪو ڪيڏو غريب ڇونه هجي، فقط پونڪل تي نئي ڪوري ٿانءُ ۾ پت رڌيندو ۽ اسان سڀ غريب آهيون.

گهر جي وچ ۾ باهه ٻارڻ لاءِ ڪڏ کوٽبي آهي. اسان پت رڌي پاتل تي رکندا آهيون، پوءِ اهو سچ کي ڏيکاري چوندا آهيون:

”رڌبل پت، رڌيل پت!“ نئين زندگيءَ جي شروعات ٿئي يا نه، ۾ ٿائي مهينو شروع ٿيڻ سان اهو ويساهه آهي ته زندگي بهتر ٿي ويندي.

انهيءَ ويساهه جي ڪري ئي سموري ڳوٺ جي ٻاڻ ۾ هڏي آهي. ڳوٺ جي مُکي جي گهر ۾ به، جتي هر روز ڏاتوءَ جي ٿانون ۾ پت رڌبو آهي، پونڪل جو پت مٽيءَ جي ڪوري ٿانءُ ۾ رڌبو.

جيڪڏهن سڀائي پونڪل آهي ته پوءِ اڄوڪي شام هرڪو ڪورو ٿانءُ خريد ڪندو، جنهن جو مطلب آهي: نئين زندگي. هن پيري اسان ٿانءُ خريدڻ لاءِ بازار نه وياسين. هن پيري بازاري ٿانءَ نه ۾ اسان کي پنهنجا ٿانءُ هئا. توهان سوچي سگهو ٿا ته الهيءَ ڪري اسان ڪيترو نه خوش ٿيا هولداسين.

اسين پڙهيل ماڻهو ناهيان، ۾ پوءِ به اسان جو ڳوٺ، اسان جو شهر، اسان جو صوبو آهي، اسان جو ملڪ آهي-اهي سڀ هڪ ۽ ساڳيا آهن.

ڳوٺائين عورتن کي ڪورا ٿانءُ خريدڻ لاءِ وڃڻ ۾ هڪ خاص خوشي محسوس ٿي ٿئي. اسين ڪين ڏسي رهيو هئس، جيڪي ڇٽن پنجن جي ٽولين ۾ ڪڏ ٿيو بيٺيون هيون، جيتوڻيڪ

مفاصلو رکيو ڏھ وکون ھو. اھي کلنديون ڳالھيون ڪنديون ڪنير جي گهر ڏانهن پئي ويون؛ پيسن جون ٿيلهيون سندن چيلهه سان ٻڌل هيون؛ رستي تان تماڪ جا پن چٻاڙينديون ۽ ٽڪون اُڇلائينديون پئي ويون.

ڪٿھ سامهون، جتي چئني طرفن کان رسيءَ جو لوڙهو ڏنل هو ۽ ٿانءُ هڪ ٻئي مٿان خوبصورتيءَ سان قطارن ۾ رکيل هئا. اهي هن هڪ پونڪل لاءِ تہ ٿهيو پر ٻين ٽن لاءِ بہ ڪافي ٿي لڳا. هنن اهي ٿانءُ- رڌڻ لاءِ، پاڻيءَ لاءِ، ڪلامپو(١) لاءِ ٺاهيا هئا. سيني قسمن جي مٽيءَ مان ٺاهي ڍڳ ڪري رکيا هئا.

اهي بنا مُرڪڻ جي بيهي ڪين ايندو ڏسي رهيا هئا. جيڪڏهن مُرڪن ها تہ سچ پچ معجزو نہ ٿئي ها؟

اڃا وڪرو شروع نہ ٿيو هو تہ عورت چيو، ”پل تہ سارو ڳوٺ اچي. اسان سموري ڳوٺ کي ايندو ڏسڻ ٿا چاهيون.“

ٿوري دير ۾ آواز وڌڻ لڳا جو ٻارن، ڇوڪرن ۽ وڏن جو انبوهہ هڪ ٻئي کي ڌڪا ڏيندو جهوپڙيءَ جي اڳيان اچي گڏ ٿيو.

”سيئي اچي ويا آهيو؟“ عورت وڏي آواز سان پڇيو.

”ها!“

سوچيو تہ سهي، اهو آواز ڪيئن هوندو- سوين آواز هڪ ئي وقت ’ها‘ چوندا هجن.

عورت ٿهڪ ڏنو ۽ اڳيان پيل ٿانوَن جي ڍڳ ڏانهن وڌي ۽ انهن کي ٺڏو هنيائين. فقط هڪ ٺڏو هنيائين، پر توهان ضرور سمجهي ويا هوندا تہ ڪيئن هڪ قطار ٻي قطار تي ڪري هوندي، آها وري ٻي پر واري قطار تي ڪري هوندي ۽ اهڙيءَ طرح قطارن جون قطارون ڀڄي ڀُري ڀڄيون هونديون. توهان آواز محسوس ڪري سگهو ٿا. ڪيترا نہ گهڻا ٿانوَ هئا!

اسان کي خبر نہ ٿي پوي تہ ڇا چئون يا ڇا ڪريون. جڏهن اهي ٿانوَ ڀڄي ڀُري پيا تہ اسان جي اندر ۾ بہ ڪجهہ ڀڄي ڀُري پيو هو.

”هي توهان ۽ توهان جو ڳوٺ!...... عورت ڏڪار وچان آلري ايندڙ نانگڻ جيئن ٺوڪون ڏنيون. جلدي اڳيان وڌي ڌُوڙ جي مُٺ ڀريائين ۽ هوا ۾ ڦٽي ڪيائين. ”اسان جو ٻار مري ويو- ۽ اسان وڃون ٿا- هاڻي تہ توهان خوش ٿيندؤ...“ پئي ڄڻا ٽڪرو ٽڪرو هلندا پري هليا ويا ۽ نظرن کان اوجهل ٿي ويا. اسان سيئي، جيڪي اُتي بيٺا هئاسين، پٿرن جئن بيٺا رهياسين.

---

(١) گهاٽي رَبَ.

هڪ ٻه ٽالوَ ڪوله بچيو، اهو هنڌ پرلٽڙ ميدان بڻجي ويو.

انهيءَ ڪان پوءِ، اهو ڳوٺ نه وسيو؛ هڪ نه ٻي ٽپنڊي رهي. ايتري قدر جو مينهن پوٺو هو، اهو به نه پيو؛ سموري پوک سُڪي وئي. گهڻا ماڻهو ته ڪالرا وگهي مري ويا؛ باقي جيڪي بچيا، آهي ڳوٺ ڇڏي ڀڄي ويا. هرڪو ڏپ جي ڇنبي ۾ اچي هراسجي ويو هو.

پونڪل جي ڏٺ تي جيڪڏهن ڪنهن ڳوٺ ۾ ڪوري ٽانوَ ۾ پٽ نه رڌبو ته ڇا ٿيندو؟ توهان ٻڌايو، جيڪڏهن ويساهه ڪجي وجي ته ڇا بچندو؟

اسٽيفن ليڪاڪ

سنڌيڪار: ممتاز مهر

لانڊري پرابلم

الهن ڏينهن جي ياد ۾، جڏهن ڌوٻڻ اسان جا ڪپڙا ڌوئيندي هئي.“ گهڻو عرصو گذري ويو، ٽيهه چاليهه سال ته واهه جا ٿيا هوندا. سڌي سنواٽي ذات هوندي هئي، جنهن کي ڌوٻڻ چوندا هئا. سندس ڪم صرف اهو هوندو هو ته ٿورن ڏينهن ڪان پوءِ هڪ ٽوڪري کڻي ايندي هئي، جنهن ۾ ميرا ڪپڙا کڻي ويندي هئي ۽ انهن کي ڌوئي اڇو اُجرو ڪري واپس ڏئي ويندي هئي.

اڄ ڪالهه ڌوٻڻ جي ذات غائب ٿي ويئي آهي، سندس جاءِ ”گڏيل لانڊري ڪمپني“ اچي والاري آهي. جيتوڻيڪ اها ذات غائب ٿي ويئي آهي، پر دل اڃا به اُچلون ٿي ڏئي ته موٽي اچي.

ڌوٻڻ حقيقت ۾ انساني پنهي ۾ ڪمترين ڪان ڪمترين طبقي جي نمائنده هئي. بس ڪنهن نه ڪنهن طرح زنده رهي ٿي. اڄ جي ”گڏيل لانڊري ڪمپني“ بجلي واپرائي ٿي. سندس دفتر وڏين وڏين بينڪن ڪان به وڏو آهي. جنهن موٽر ۾ هوءَ ڪپڙا موڪليندي ۽ گهرائيندي آهي، ان جي شوفر کي پوري خلعت پهريل هوندي آهي. پر انهن سڀني ڳالهين جي باوجود مان ڌوٻڻ کي پيهر ڏسڻ چاهيان ٿو.

پراڻي زماني ۾ جڏهن عورت بلڪل اڪيلي ۽ بي يار مددگار ٿهندي هئي ته ڪپڙن ڌوئڻ جو پيشو اختيار ڪندي هئي. گويا جڏهن سڀني طرفن ڪان نااميدي وڪوڙي ويندي هيس ته ڌوئڻ جو سهارو آخري سهارو هوس. انهيءَ ڪان سواءِ جڏهن به عورت پنهنجي آزاد راهه ۽ ڪردار جي قوت کي ظاهر ڪرڻ چاهيندي هئي ته هڪدم ڌوٻڻ بڻجڻ جي ڌمڪي ڏيندي هئي. گويا اهو پيشو هڪ آزاد ۽ شريف ذهن جو آخري سهارو هو. خبر ناهي ته ڪيترن ئي مشهور ناولن ۾ هيروئن جي ماءُ، ذري گهٽ ڌوٻڻ بڻجڻ ڪان بچي ويئي.

اهڙين اهڙين شريف عورتن، جن جا شجره نسب صليبي جنگين تائين موجود هئا، سي ذري گهٽ اهو پيشو اختيار ڪندي ڇڪيون ٿي هيون ته ڪنهن گم ٿيل وصيت نامي سندن

جان بچائي ورتي. ۽ اڄ ڪا عورت چوي ته مان ڇا ڪيان! دنيا ۾ منهنجو ڪو مٽ مائٽ ناهي. مان هڪ "گڏيل لانڊري ڪمپني" ڪولينڊس، ته اها ڪجهه ڏنگي ڳالهه ڪين نظر ايندي.

ڪپڙن ڌوئڻ جو پراڻو طريقو، جيڪو چاليهه سال اڳ هو، سو ڏاڍو سولو هو. ڌوٻڻ ايندي ۽ منهنجي قميص ۽ ڪالر کڻي ويندي. جيستائين هوءَ انهن کي ڌوئي تيستائين مان منهنجي ٻي قميص ۽ ڪالر استعمال ڪندو هوس. جڏهن هوءَ واپس ايندي هئي ته اسان اهي شيون هڪ ٻئي کان مٽائي وٺندا هئاسين. هڪ جوڙو هن وٽ هوندو هو ۽ ٻيو مون وٽ. ان زماني ۾ هڪ وچين طبقي جي نوجوان لاءِ صرف ٻه قميصون ڪافي هيون.

ڌوٻڻ ۾ بي وقوفيءَ جي حد تائين "سادگي" هئي، ڇو جو ڪڏهن به ڪپڙن کي نقصان نه رسايائين. ڪيس پنهنجن ڏندن سان ڪپڙن ڦاڙڻ جو خيال به ڪڏهن نه آيو. هوءَ جڏهن ڪپڙا واپس کڻي ايندي هئي ته اهي اڳي کان به نرم ۽ عمدا نظر ايندا هئا. هن کي صرف قميص جي ٻانهن ڦاڙڻ جو خيال به ڪڏهن نه آيو.

جيڪڏهن غلطيءَ سبب ڪو ٻٽڻ ٽٽي پوندو هو ته ان کي ٽاڪي کڻي ايندي هئي. جڏهن به هوءَ ڪپڙن تي اِستري ڪندي هئي ته سندس شريف طبيعت، انهن ۾ وچ تي هڪ سنڌڻ جو نشان ڪرڻ نه چاهيندي هئي. انهيءَ عورت ۾ تخيل جي گهٽتائي هئي، يا کڻي ائين چئجي ته جديد صنعتي دور اڃا پنڌ ۾ هو.

مون جيتوڻيڪ "گڏيل لانڊري ڪمپني" ۾ ڪپڙن کي ڌوئيندو ڏٺو ته ڪونهي، پر مان تصور ضرور ڪري سگهان ٿو ته جڏهن ڪپڙن جي پَرِي ايندي، ته هن سان ڇا وهندو واهرندو هوندو. سڀ کان اڳ ۾ ته قميصن کي جدا ڪيو ويندو آهي، پوءِ اهي هڪ فن جي ماهر ڏانهن موڪليون وينديون آهن، جو يڪدم انهن جي مٿان گند ڪ جو تيزاب ڇڙڪيندو آهي. پوءِ اتان انهن کي رڱڻ واري ڪمري ۾ نيو ويندو آهي، جتي هڪدم کڻي ٻيلي رنگ ۾ ٻوڙيندا اٿن. اتان تي مشين گن جي ڪمري ۾ وينديون آهن، جتي منجهن گولين ذريعي نشان ڪيا ويندا آهن. پوءِ اهي هڪ آٽو ميٽڪ مشين ذريعي ڦاڙڻ واري ڪمري ۾ کڻي ايندا آهن، جتي ٻانهون جدا ڪيون وينديون آهن. پوءِ انهن کي ڪينداڙي، ويڙهي سيڙهي هڪ ٻٽڻ ٽوڙيندڙ وٽ موڪليو ويندو آهي، جتي هو هٿ جي هڪ ئي اشاري سان سڀئي ٻٽڻ جدا ڪري ڇڏي ٿو.

جيستائين ڪ مون کي ڄاڻ آهي، اهو آخري عمل هٿ سان ڪيو ويندو آهي، ۽ ڌوٻارڻ جي قيمتن جي چوٽ چڙهي وڃڻ جو سبب به اهوئي آهي. هڪ سٺو ٻٽڻ ٽوڙيندڙ ڏينهن ۾ پندرهن ڊالر ڪمائي ٿو. ڪم ڏاڍو تيز نظري جو هوندو آ، ڇو جو هڪ ٻٽڻ به بچڻ نه گهرجي. تازو ڪجهه ڪمپنين ڪيمياوي طريقو واپرائڻ شروع ڪيو آهي، ۽ انهيءَ لاءِ گوڙها آٽيندڙ ٻم، مختلف قسم جا گيس ۽ ڪجهه ٽٽل تارن جي ٽڪرن جو استعمال ڪيو وڃي ٿو. ڪالر پڻ ساڳئي طريقي سان ڌوپندا آهن. بس تمام ٿورو فرق آهي، ڇو جو مقصد مروڙيل يا ڦاٽل ڪالر

تيار ڪرڻ آهي. انهيءَ سڄي اسڪيم هيٺ هر لانڊريءَ ۾ اهائي پاليسي هوندي آهي ته ڪپڙا ڌوپجڻ نه اچن. جيڪڏهن غلطيءَ سبب ائين ٿي وڃي ته الهيءَ آيل ڪپڙي کي هڪ ”مڪمل برباد ڪاتي“ ۾ موڪليو ويندو آهي، جتي ان ۾ بارود رکي، کيس ڇهن ٽڪرن ۾ ورهايو ويندو آهي، پوءِ انهيءَ تي برباد ٿيل جي چٽڪي لڳائي، هڪ خاص گاڏي ۾ رکي، هڪ خاص ملازم سان گڏ سندس مالڪ جي گهر پهچايو ويندو آهي.

جيڪڏهن ويچاري ڌوٻڻ هڪ مشين گن ۽ ٿورو ڊائنا مائيٽ استعمال ڪري ها ته ضرور قارون جو خزانو جمع ڪري سگهي ها، پر کيس الهيءَ طريقي جي ڄاڻ ئي نه هئي. هوءَ ويچاري هڪ سينٽ جي ڏهه ياڳي پارهن حصي ۾ گويا ڏهه سينٽ ۾ هڪ درجن قميصون ڌوئيندي هئي. پر اڄ جون بهترين لانڊريون، جن جي آفيسن ۾ داخل ٿيڻ جو معمولي ماڻهن کي ته ساهس به نه ٿيندو، ۽ جيڪي ڪپڙن کي هٿياربند محافظن سان موڪليندڙيون آهن، هڪ قميص جي ڌوئائي هڪ ڊالر وصول ڪن ٿيون. جيڪڏهن وڏ ۾ وڏ رعايت به ڪيائون ته پارهن ڊالرن ۾ هڪ درجن قميصون ڌوئي ڏينديون!!

ڌوٻڻ جيڪڏهن انهيءَ حساب سان ڪپڙا ڌوئي ها، ته سندس مزوري هڪ سؤ ويهه دفعا وڌيڪ هجي ها. انهيءَ زماني ۾ سندس ساليالي آمدني پنجاهه ڊالر هئي. کيس جيڪڏهن سڌ هجي ها ته هوءَ به هڪ لميٽيڊ ڪمپني قائم ڪري ها، ۽ سندس مٿان روپين جي ائين بارش ٿئي ها جيئن پيرن جي وڻ مان پيرن جي.

پر اڄ مان سوچان ٿو ته جيڪڏهن هوءَ انهيءَ حساب سان به روپيا ڪمائي ها، جنهن سان اڄڪلهه جون ”لانڊري ڪمپنيون ٿيون ڪمائين“ تڏهن به کيس فائدو نه رسي ها. اڄ جي لانڊري جي حساب موجب هڪ قميص کي پن دفعن کان وڌيڪ نٿو ڀري سگهجي، تنهن کان پوءِ ان کي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ٿو وڃي. هڪ نئين قميص ڇهن ڊالرن ۾ وٺي سگهجي ٿي، پراڻي زماني ۾ جيستائين ڪا اها نئين نه ٿئي، تيستائين ان کي ڇوڙي سگهبو هو، ۽ جڏهن ماڻهو وچين عمر کي رسندو، ته کيس ڏاڍي آسائي ۽ خوشيءَ سان اهو محسوس ٿيندو، ته هينئر سندس قميص نئين ۽ لٽندي ٿي وڃي هئي. هو هڪ نئين قميص تي پنجهتر سينٽ خرچيندو هو، ۽ اها نئين قميص ايستائين هلندي هئي جيستائين کيس ان جو ڪفن نه پهرايو وڃي.

ايتري ڇوڻ ڪان پوءِ به اڃا وڌيڪ چئي سگهجي ٿو ته پراڻي زماني ۾ توهان کي ڪا شڪايت ڪرڻي هوندي ته سڌو ڌوٻڻ سان ڪندا هيو. ظاهر آهي ته توهان جي سامهون هوندي، ماڻڙي ڪري شڪايت ٻڌندي ۽ اکين ۾ ڳوڙها آڻي ميٺي به ماٺ مٺي به مات ڪري، گهر هلي ويندي، جتي هوءَ الجيل پڙهي دل کي آٿت ڏيندي هئي.

پر هينئر توهان کي ”گڏيل لانڊري ڪمپني“ سان شڪايت ڪرڻي هجي ته ڪمپنيءَ جي هرگز اوهان سان ملاقات ٿي نه سگهندي. انهيءَ گاڏيءَ جي شوفر سان، جنهن ۾ ڪپڙا آندا

ويندا آهن، شڪايت ڪرڻ اجائي آهي، ڇو جو هن اوهان جي قميص زلدگيءَ ۾ تہ ڪولہ ڏني هولدي. دفتر وڃڻ مان ڪجهہ هڙحاصل نہ ٿيندو، جيڪڏهن اتي اوهان کي ڪو ملندو تہ اهي عورتون هونديون، جي اتي ملازم آهن، ۽ انهن ڪڏهن بہ اوهان جي قميص ڪولہ ڏني آهي. انهن کان تہ پڇڻ ئي بيسود آهي. انهن کي پنهنجي دفتر جو ڪم هوندو، ۽ شام جو اداڪاريءَ جي تعليم حاصل ڪنديون آهن. شايد ڪين اها بہ خبر نہ هوندي تہ قميص ٿيندي ڇا آهي. توهان ڪمپنيءَ کي لکي بہ ڪولہ ٿا سگهو، اهو مان الهيءَ تجربن جي بنياد تي چئي رهيو آهيان، جيڪو مون کي ٿيو آهي؛ ۽ ڇاڻ اٿم تہ اهو عمل ڪيترو بيسود ۽ اجايو آهي. هيٺ الهيءَ خط جو نقل پيش ڪريان ٿو جو مون ڪمپنيءَ کي لکيو هو.

بخدمت بورڊ آف ڊائريڪٽرز،

گڏين يونيورسل لانڊري ڪمپني

جناب محترم

منهنجي خواهش آهي تہ اوهين منهنجي قميص تي وڌيڪ ڌيان ڏيندا ڪريو، منهنجو اسارو پنهنجي گلابي قميص ڏانهن آهي. مان پانيان ٿو تہ اوهان ڪالر ۾ اندازڪان وڌيڪ ڪلف وڌو آهي، ۽ هينئر اهو بلڪل سڪي ٿوٽ ٿي، لڳي ٿو پيهي.

توهان جو مخلص

جيڪو جواب مليم سو پڻ پيش ڪريان ٿو:

— محترم

فائيل نمبر ١١٠٦١٠، ڪاتو نمبر ١٢٠|٣، ١٩ فيبروري، صبح جو ٩ وڳي ٢٦ منٽن تي وصول ٿيو. ٨ وڳي ٢٣ منٽن تي پڙهيو ويو. هيٺ موڪليو ويو ١٠ اپريل صبح جو چار وڃي هڪ منٽ تي، هوڏانهن موڪليو ويو. ١٩ مئي صبح جو ٢ وڳي، اسان توهان کي پڌائيندي خوشي ٿا محسوس ڪريون، تہ مٿي ڏنل حوالن موجب توهان جو پرزو، ڪمپنيءَ جي حصيدارن جي ايندڙ ميڙ ۾ پيش ڪيو ويندو.

مهرباني ڪري جواب ڏيڻ وقت فائل نمبر، ڪاتو نمبر، پاڙو، عمر ۽ ڏنڏي جو حوالو ضرور ڏيندا ڪريو. ڇاڪاڻ حوالن جي غيرموجودگيءَ ۾ توهان جي درخواست تي غور ڪرڻ محال ٿيندو.

فقط اوهان جو فائل نمبر ١٦...

الهيءَ خط کان پوءِ مون محسوس ڪيو تہ هينئر شڪايت ڪرڻ بيڪار آهي. مستقبل ۾ منهنجي لاءِ ڪا اميد آهي تہ اها تہ ڪنهن اهڙي خوبصورت ۽ امير عورت سان واقفيت حاصل ڪريان، جنهن جو مڙس ڪيس غمگين ڪُٽين ۾ ڪُرلدو ۽ روئيندو ڇڏي ڪيڏانهن پڇي ويل هجي. الهيءَ وقت مان سندس دروازي تي نمودار ٿيان ۽ چوانس: "منهنجي پياري دوست، آوڙها نہ ڳاڙ، تنهنجي لاءِ دولت انتظار ڪري رهي آهي، اچ ۽ مون کي قميص ڌوئي ڏئي وڃ."

مـــقـــالا

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمود دائود پوٽو

قرآن ۽ پردو

(هڪ تجزيو)

صحيح سوچ واري هر ماڻهوءَ محسوس ڪيو آهي تہ اسان جي هن پوئتي پيل ملڪ ۾ اعتقاد ۽ رسمن کي گھڻي اهميت ڏني وڃي ٿي. پردو جنهن لمولي مسلم خواتين کي ٽيون، سو اسلامي اصولن موجب نہ آهي. هتي ڪنهن بہ هن اهم سوال کي همت سان منهن نہ ڏنو آهي، جنهن اسان جي عورتن ۾ جهالت پکڙي آهي ۽ سندن ترقيءَ ۾ رڪاوٽ بڻيو آهي. اها عورت آهي جيڪا ٻارن جي پرورش لاءِ ذميدار آهي ۽ انهن تي ابتدائي سالن ۾ گھڻو اثر وجهي ٿي. جيڪڏهن هوءَ غير تعليم يافتہ ۽ اڻ سڌريل آهي تہ سندس منفي اثر نشو و نما پائيندڙ ٻارن تي پوندو. اها عام ڳالهہ آهي تہ اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ مسلمان ڇوڪرا ٻين سڌريل جاتين کان پوئتي پيل آهن، ڇاڪاڻ تہ گھر جو ماحول هنن جي عقل جي واڌ لاءِ مناسب ۽ سازگار آهي.

(مسلم) سماج جو جهل اهڙي بيوقوفيءَ جي حد کي رسيل آهي، جو ڪا بہ صلاح، جيڪا ڪيتري بہ موزون ڇو نہ هجي، پر هنن جي عام روش سان متضاد ۾ هوندي تہ قبول نہ ڪئي ويندي. ايندڙ صفحن ۾ مون اهو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ پردي جو قرآن ۽ حديث موجب ڪيئن حڪم ڪيل آهي.

زالـون

ڪجهہ وقت اڳ هڪ ڪتاب 'السفروالحجاب'، جيڪو حقوق نسوان جي حامي هڪ شامي خاتون مس نذيره زين‌الدين جو لکيل هو، پڙهيم، جنهن ۾ مون لفظ قَرْنَ (Qarna) جي (سوره ٣٣ آيت ٣٣) دلچسپ وضاحت ڏٺم. 'و قرن في بيوتكن ولا تبرجن تبرج الجاهلية الاولي'. قَرْنَ مس نذيره جي وضاحت موجب قار- يقار جو (ضمير مخاطب، جمع، مونث) آهي. بلڪل

نوٽ: هي مقالو، علامه صاحب جن ١٩٣٢ع ۾ انگريزيءَ ۾ لکيو هو، جنهن جو هي سنڌي ترجمو، سندس اهليہ محترمہ خديجہ خانم دائود پوٽي، مهراڻ لاءِ موڪليو آهي.

اٿين جيئن 'خفي' خاف- يخاف جو امر آهي. هُوءَ اُن کي هيٺين معنيٰ ۾ ڪم آڻي ٿي جيئن 'مشي علي قدميه لئلا يسمع صوتها' يعني 'هُوءَ پنهنجي پيرن تي هليو، جيئن هن جي پيرن جو آواز ٻڌڻ ۾ نه اچي'. هيءَ وضاحت اگر صحيح آهي ته ان سان اهو خيال ظاهر ٿيندو جنهن جو تعلق هن آيت موجب عورتن کي الڳ رکڻ سان آهي، سو خيال ڏهي اچي پٽ پوندو. حقيقت ۾ هن آيت جي معنيٰ ٿيندي '(اي پيغمبر جون ازواج)' پنهنجي گهر ۾ نرميءَ ۽ خاموشيءَ سان هلو ۽ پنهنجو سينگار ظاهر نه ڪريو، جيئن جاهليت جي ڏينهن ۾ ٿيندو هو.' مون ڪيترين ڊڪشنرين ۾ هن فعل جي معنيٰ ڳولهي، سڀني ۾ 'قار- يقور' آهي ۽ ساڳي اهميت سان يعني 'قارالصيد' معنيٰ 'هُن (شڪاري) شڪار کي پنيلايو [ڊوڙ ڪيو].' شايد پيرن تي هلي. اُن ڪري زمخشري پنهنجي ڪتاب 'الڪاشف' ۾ چيو ٿو ته 'قرن' جو 'قار- يقار' سان مشتق هجڻ جو امڪان ابوالفتح الهمداني پنهنجي ڪتاب 'ڪتاب الطبيان' ۾ ظاهر ڪري ٿو، پر 'قار- يقار' مٿين معنيٰ سان ڪنهن ٻي ڪتي ۾ نظر نه ٿو اچي.

مس نذيره جي انهيءَ وضاحت کي اتي ڇڏي، اسين سڀني ڊڪشنرين ۽ تفسيرن جي ذڪر معنيٰ تي تڪيو ڪنداسين. مفسرن جي چوڻ موجب 'قَرن' ۽ 'قِرن' جيڪي قر (استقر) مان مشتق آهن (يعني هُو رهيو، هن آرام ڪيو)، جيڪو ظَلن يا ظِلن جي مناسبت سان آهي. جيڪي اظَلن ۽ اظِلن جو اختصار يا مخفف آهن. طبري چوي ٿو ته آچار 'قَرن' کي مديني ۽ ڪوفي جي رهاڪن پسند ڪيو آهي ۽ قِرن ڪوفي ۽ بصري ۾ رائج آهن، جن اُن کي 'وقر- يقر' مان ورتو، يعني 'کن اهل وقار و سکينة' (پنهنجي گهرن ۾ وقار ۽ شان سان رهو). طبري هن معنيٰ کي فوقيت ڏني آهي، جو جو هيءَ معنيٰ گذريل آيتن سان موافق آهي، جن ۾ پيغمبر (صلعم) جي ازواج کي ٻڌايو ويو آهي ته هُو عام عورتن وانگر نه آهن. (لستن ڪاحد من النساء) جيڪي خوبصورت ۽ جاذب لباس ۾ ٻاهر نڪرنديون هيون. بدر جي جنگ (هجري ٢) کان پوءِ ۽ جنگ احزاب، جيڪا جنگ خندق (هجري ٤) جي نالي سان ڄاتي وڃي ٿي، مسلمان دشمنن جي حملي کان نسبتاً وڌيڪ محفوظ رهيا ۽ سندن حالت بتدريج خوشحاليءَ واري ٿي. ان ڪري مهاجرن ۽ انصارن جي زالن قيمتي لباس پائڻ شروع ڪيو. قدرتي طور پيغمبر جي ازواج به ساڳي آسائش ۽ سهوليتن جي خواهش ظاهر ڪئي، جيڪي سندن پين ساٿي خواتين کي حاصل هيون. اُن ئي موقعي تي هي آيتون نازل ٿيون، جن ۾ پيغمبر جي ازواج کي صاف لفظن ۾ ٻڌايو ويو ته ڪين اهو خيال ڪرڻو هو ته هُو پيغمبر جون زالون هيون، ان ڪري ڪهن ظاهري سينگار وغيره کي ڇڏي سادگيءَ سان رهڻو هو ۽ اهڙي شائستي اموني رهڻو هو، جنهن کي مثال طور پيا سبق وٺن.

اسلامي فقه جا چارئي مڪتب ۽ پيا مفسر انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته هيءَ آيت خاص طور پيغمبر صلعم جي ازواج سان لاڳو ٿئي ٿي ۽ ان جو عام مائهن جي زالن سان واسطو ڪونهي. پر جيڪڏهن اسان اهو فرض ڪريون ته جيڪي ڪجهه پيغمبر جي ازواج سان لاڳو

ٿئي ٿو سو عام عورتن سان بہ لاڳو ٿئي ٿو. جن کي سادگي اختيار ڪرڻ ڪپي ۽ خيال توڙي عمل ۾ ڪنهن بہ قسم جي بدپرهيزي نہ ڪرڻ ڪپي، پنهنجي حسن جي نمائش نہ ڪرڻ ڪپي. تہ بہ ان جو اهو مطلب نہ آهي تہ مسلمان عورتن کي ٻاهر نڪرڻ کان بنهہ منع ڪئي ويئي آهي. جيڪڏهن ايئن هجي ها تہ ازواج مطهرات بہ ٻاهر نہ نڪرن ها. پيغمبر صلعم خود ڪين حج، عمره ۽ ٻين مهمن تي نہ وٺي وڃن ها. ڪين مائٽن سان ملڻ وڃڻ، پاڙيسرين جي عيادت ڪرڻ ۽ مري ويلن جي تعزيت ڪرڻ ۽ جنگ ۾ زخمين جي ملم پٽيءَ ڪرڻ جي اجازت نہ ڏين ها. هن سڄي معاملي جي تاريخ گواه آهي. اِهو بہ صحيح آهي تہ حضور صلعم جن جي انتقال بعد سيني ازواج، سواءِ حضرت سوده (۽ ابو هريره جي روايت موجب زينب بنت جحش جي) حج ادا ڪيو ۽ عمر ابن الخطاب کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ اعتراض نہ ڪيو. حقيقت ۾ اِهو صحيح حديث ۾ محفوظ آهي تہ پيغمبر صلعم پنهنجي ازواج کي هن آيت جي نزول کان پوءِ ٻڌايو تہ هُو پنهنجن لڄي ڪمن لاءِ ٻاهر نڪري سگهن ٿيون.

بخاريءَ ۾ حضرت عائشہ رض جي حوالي سان آيو آهي تہ حضور جن جي زوجہ، سوده، هڪ رات ضرورت خاطر ٻاهر ويئي. هُوءَ قداور ۽ رعب دار هئي. حجاب بابت هيءَ آيت نازل ٿي ان کان اڳ جنهن ڪيس ڏٺو هوندو، سو سڃاڻي ٿي سگهيو. ڪيس ويندي حضرت عمر رض ڏٺو ۽ بلند آواز سان چيائين: "اي سوده! خدا جو قسم!! تون لڪل رهي ٿي سگهين، سو تون ٻاهر ڇو ٿي نڪرين؟" حضرت عائشہ چوي ٿي تہ هُن اهو معاملو حضور جن کي ٻڌايو، جيڪي ان وقت کاڌو کائي رهيا هئا. ٻاڻ سگهورا خيال ۾ ٻڏجي ويا ۽ ڪين خدا تعاليٰ کان حڪم مليو: 'قد اذن لكن ان تخرجن لحاجتكن.' يعني اِن جي اوهان کي اجازت مليل آهي تہ نجي ضرورتن لاءِ ٻاهر وڃو. ان ڪري 'و قرن في بيوتكم' (پنهنجن گهرن ۾ رهو) جو مقصد اهو آهي تہ جيترو ممڪن ٿي سگهي تہ پنهنجن گهرن ۾ رهو ۽ غير ضروري طور رستن ۽ گهٽين ۾ نہ وڃو، جيئن ٻين عورتن ۽ اوهان ۾ تميز ڪري سگهجي. جيتوڻيڪ هي اميرائي ٺاٺ وانگر لڳي ٿو، پر ان سان هُنن جو حج ادا ڪرڻ يا ٻين مذهبي رسمن ۾ حصو وٺڻ کان روڪي نٿو، بشرطيڪ هو مناسب لباس ۾ هجن ۽ عام جاين کان پاسو ڪن.

عبادت

هن سلسلي ۾ اسان کي ياد رکڻ کپي تہ حضور صلعم جي انتقال کان پوءِ ڪيترن سالن تائين مسلم خواتين کي مسجد ۾ نماز ادا ڪرڻ کان منع نہ ڪئي ويئي. حضرت عبدالله بن عمر چوي ٿو تہ هن خدا جي رسول کي چوندي ٻڌو 'لاتمنعوا اماء الله معابد الله' يعني 'الله جي ٻانهين کي الله جي مسجدن ۾ وڃڻ کان نہ روڪيو.' اِهو بہ حڪم ڏيو:

اذا استاذن احد کم امر ته الي المسجد فلا يمنعها

يعني: ''اوهان مان ڪوبہ پنهنجي زال کي مسجد ۾ وڃڻ کان نہ روڪي، جڏهن هوءَ اهڙي اجازت گهري.' عتيقہ زوجہ عمر بن الخطاب، هميشه اهڙي اجازت گهرندي هئي ۽ حضرت عمر خاموش رهندو هو. جڏهن هوءَ چوندي هئي تہ 'خدا جو قسم آءٌ ويندس، جيستائين تون مون کي روڪين نہ.' ۽ هُو اُن کي ڪونہ روڪيندو هو. رات جي عبادتن وقت البت عورتن کي عطر استعمال ڪرڻ جي اجازت نہ هئي تہ متان مردن ۾ حيواني خواهشون جنم وٺن. هن جي حمايت ۾ جيڪا حديث حوالي طور اچي ٿي آها هيءَ آهي: ''اذا شهدت احداکن صلاة العشاء فلاتمسن طيباً.'' يعني: اگر ڪابہ توهان عورتن مان رات جي عبادت ۾ حصو وٺڻ گهري ٿي تہ اُن کي کپي تہ پاڻ کي خوشبوءِ نہ هڻي. اڪثر مسلم فقيهہ هن سلسلي ۾ سختي ۽ نڪتہ چيني ڪن ٿا تہ عورتون پنهنجي بهترين لباس ۽ زيورن ۾ ٻاهر نہ اچن ۽ نوجوان ۽ حسين عورتن کي جماعت ۾ شريڪ ٿيڻ کان روڪين ٿا ۽ متان اُن ڪري ڪو مذاق ۽ زيادتي ڪري، جيتوڻيڪ حديث ۾ اهڙي پابنديءَ جو ذڪر ڪونهي.

ساڳيءَ طرح مسلم خواتين کي ٻن عيدن جي نمازن ۾ حصو وٺڻ لاءِ همٿايو ويو آهي. هڪ انصار خاتون ام عطيہ نصيبہ چوي ٿي:

> امرنا رسول الله صلي الله عليه وسلم ان نخرج في العيدين العواتق و ذوات الخدور و امر الحيض ان يعتزلن مصلي المسلمين حتي تخرج الحيض فيکبرن بتکبيرهم و يدعون بدعائهم يرجون برکة ذالک اليوم وطهرته و في لفظ کنا نؤمر ان نخرج يوم العيد حتي تخرج البکر من خدرها.

'رسولِ خدا، ٻنهي عيدن جي موقعن تي، اسان سڀني ۽ نوجوان ڇوڪرين توڙي دوشيزائن کي پنهنجن گهرن کان ٻاهر اُٿڻ جو حڪم ڏنو ۽ سڀني حيض وارين عورتن کي عبادت جي جاءِ کان گهٽو پري ويهي فقط الله اڪبر چوڻ، جيڪاري تـوڙي برڪت لاءِ دعا ڪرڻ جي هدايت ڪئي، ٻي روايت موجب اچي ٿو: 'اسان کي عيد جي ڏينهن ٻاهر وڃڻ جو حڪم ٿيو، جو ڪنواريون بہ ٻاهر وڃڻ لڳيون.' حديث مان اسين ڏسون ٿا تہ جوان ۽ ٻڍيون، شادي شده، طلاق شده ۽ بيواهون مطلب تہ سڀ عورتون وڏن ڏينهن جي موقعن تي شامل ٿيڻ لاءِ آزاد هيون ۽ عورتن کي مسجدن ۾ وڃڻ کان روڪڻ بنيادي طور رسول ڪريم جي حديث جي بلڪل اُبتڙ آهي.

هاڻي اهو واضح آهي تہ مسلم عورتن کي گهرن ۾ بند رهڻ تـي مجبور ڪرڻ نہ کپي ۽ ائين آزادي آهي تہ ضرورت آهر هُو ٻاهر نڪرن. هاڻي اسان کي اهو ڏسڻ کپي تہ عورتون جڏهن ٻاهر وڃن تہ سندن روش ۽ طريقو ڪهڙو هجي. قرآن هن نقطي تي بلڪل واضح آهي ۽ ٻنهي مرد توڙي عورت تي هڪ جيترو عتاب ۽ سختي ڪري ٿو:

قل للمؤمنين يغضوا من ابصارهم و يحفظوا فروجهم. ذالک ازکیٰ لهم ان الله خبير بما يصنعون و قل للمؤمنات يغضضن من ابصارهن و يحفظن فروجهن ولا يبدين زينتهن الا ما ظهر منها و يضربن بخمرهن عليٰ جيوبهن ولايبدين زينتهن الا لبعولتهن او آباء هن او آباء بعولتهن او اخوانهن او بني اخوانهن او بني اخواتهن او نساء هن اوما ملكت ايمانهن او التابعين غير اولي الاربة من الرجال او الطفل الذين لم يظهر و اعلي عورات النساء ولايضربن ارجلهن ليعلم ما يخفين من زينتهن توبوا الي الله جميعاً ايها المؤمنون لعلكم تفلحون.
(النور- ۳۰، ۳۱)

'ايمان وارن مردن کي چئو تہ هُو پنهنجون نظرون جهڪائين ۽ پنهنجن جسمن جي ڳجهن حصن جي حفاظت ڪن. يقيناً هُو جيڪي ڪن ٿا، الله اُن ڪان واقف آهي. ايمان وارين عورتن کي چئو تہ هُو پنهنجون نظرون جهڪيل رکن ۽ پنهنجن ڳجهن حصن جي حفاظت ڪن. حسن توڙي زيورن جي نمائش نہ ڪن، سواءِ انهيءَ جي جيڪو ظاهر آهي. مٿي واري ڪپڙي سان ڇاتي ڍڪين. پنهنجو چهرو نہ ڏيکارين، سواءِ سندن خاوندن جي، يا پنهنجي والد، يا پنهنجن مڙسن جي والد، يا پنهنجن پٽن جي، يا پنهنجن پاڻرن جي، يا انهن جي پٽن جي، يا پنهنجين ڀينرن جي پٽن جي، يا انهن جي عورتن جي اڳيان، يا آهي جيڪي سندن هٿ ۾ آهن (يعني هنن جا ٻانها ۽ ٻانهيون) يا آهي ٻانها جن ڪي گهرج (عورتن جي) ڪولهي، يا انهن جا ٻار جن کي زالن جي ڳجهن جي خبر ناهي. ڪين ڪپي تہ پنهنجا قدم زمين تي زور سان لاهڻ، جن سان سندن زيور ظاهر ٿي پون ۽ اوهين خدا ڏي ورو. اي ايمان وارؤ! جيئن اوهين ڪامياب ٿيو.'

مٿين هدايت مردن ۽ عورتن ٻنهي کي پنهنجون نظرون جهڪيل رکڻ ۽ پنهنجن جسمن جي ڳجهن حصن جي حفاظت لاءِ ڪيل آهي. مٿين آيت نازل نہ ٿئي ها، اگر عورتن کي ڪمري ۾ قابو بند ۽ پردي ۾ قابو رکڻو هو. ٻنهي مردن ۽ عورتن کي رستي تي ويندي يا گهٽيءَ سان لنگهندي هڪ ٻئي ڏي گهوري نهارڻ جي منع ٿيل آهي ۽ نڪو عورتن کي هلندي زمين تي پيرن کي زور سان هڻڻ جي اجازت آهي، جنهن سان واٽهڙو مردن جو ڌيان سندن ڇيري جي آواز سان ڇڪجي. عورتن کي وڌيڪ اهو بہ حُڪم آهي تہ پنهنجي سيني کي مٿي واري چادر سان ڍڪين. پنهنجي زيورن ۽ جسم جي فقط انهن حصن کي کولين جيڪي روزمره جي ڪم ڪار لاءِ کولڻ ضروري آهن. اِهو هرڪو مڃي ٿو تہ آهي عضوا آهن، چهرو ۽ ٻہ هٿ. انهن کي ظاهر ڪرڻ کان سواءِ عورت لاءِ ڪم ڪار ۾ حصو وٺڻ ممڪن ڪونهي. شيون ڪڻڻ لاءِ هن کي هٿ ڪم آڻڻا آهن ۽ منهن ڪورٽ ۾ حاضر ٿيڻ وقت کليو رکڻو آهي، پلي آتي هُوءَ گواه طور وجي يا تڪراري ڌر جي حيثيت ۾.

بيماريءَ سبب ڊاڪٽر وٽ وڃڻ، پنهنجي شاديءَ جي موقعي تي، ڪس هلندي رستو ڏسڻ وقت هن ڪي منهن ڪليل رکڻو آهي.

پـردو

بخاريءَ ۾ هڪ منفي انداز جي حديث به آهي (ڪتاب النڪاح باب ٨٦) جنهن ۾ چيو ويو آهي ته عورت پنهنجي خاوند جي اجازت کان سواءِ مهمان گهر ۾ اچڻ نه ڏي. ان جو مطلب اهو آهي ته هُوءَ مهمان گهر ۾ فقط مرد جي اجازت سان گهرائي سگهي ٿي ۽ انهن جي موجودگيءَ ۾ ويهي به سگهي ٿي. حضرت عمر جو مثال موجود آهي، جيڪو پيغمبر صلعم جي ازواج جي پردي جي باري ۾ هڪ وڏو حامي هو: تنهن هڪ موقعي تي پنهنجي گهر واري اُم ڪلثوم بنت عليءَ کي هڪ ماڻهوءَ جي موجودگيءَ ۾ سڏيو، جيڪو سلامه بن قيس طرفان جنگ جو احوال ڏيڻ آيو هو ۽ مانيءَ تي شامل ٿيڻ کان اُم ڪلثوم اُن ڪري انڪار ڪيو، جو سندس خيال ۾ ڪيس اهڙو سٺو لباس پهريل نه هو، جهڙو ابن جعفر، زبير ۽ طلح جي زالن کي هو (طبري جلد پهريون ص ١٧-٢٧١٥ ليڊن). هن مان اسين اهو نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته عورت پنهنجي خاوند جي موجودگيءَ ۾ ڪنهن ڌارئين جي اڳيان اچي سگهي ٿي. جيڪڏهن ڌارئين جي اڳيان اچڻ غير قانوني هجي ها ته حضرت عمر ڪڏهن به پنهنجي زال کي روبرو اچڻ ۽ کاڌي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ نه چوي ها.

بت پرست

مٿي واري چادر جي رهيل حصي سان ڇاتي ڍڪڻ وارو نقطو عملي طور ساڳيو آهي، جيئن سوره ٥٣ آيت ٥٩ ۾ آيو آهي:

> يا ايها النبي قـل لازواجک و بناتـک و نساء المؤمنين يدنين عليهن من جلابيبهن ذالک ادنيٰ ان يعرفن فلايؤذين و کان الله غفوراً رحيما.

'اي پيغمبر! پنهنجي زالن، ڌيئرن ۽ ايمان وارن جي زالن کي چئه ته پنهنجون ڇاتيون مٿي جي چادر سان ڍڪين. انهن جي سڃاڻپ ۾ اچن ۽ تڪليف کان بچن. خدا معاف ڪندڙ ۽ رحيم آهي.' هن مان خبر پوي ٿي ته هُو (عورتون) پنهنجا سينا ۽ ڳلو مٿي واري چادر جي ڇيڙن سان ڍڪين، جيئن ڪوبه حصو ظاهر نظر نه اچي، جو اُن وقت عورتون چادر جا باقي حصا پٺ ڏي واري ڇڏينديون هيون، جيڪو ايام جاهليت جو دستور هو. اُن ڪري سندن ڳلو ۽ ڇاتي ڍڪيل نه رهي، ڇو جو چولن جا ڪالر ويڪرا هئا. جڏهن ڇاتي ڍڪڻ واري آيت نازل ٿي ته انصار عورتن پنهنجي شالن کي ٻن ٽڪرن ۾ ڦاڙيو. هڪڙي مان مٿي تي ويڙهڻ جي پٽي (اعتجرن) ۽ ٻئي مان مٿو ڍڪڻ جي چادر (خيمار) ڪري پيغمبر صلعم جي پٺيان نماز ادا ڪنديون هيون. ايئن نظر ايندو هو، ڄڻ سندن مٿي تي ڪانءُ ويٺل هجن.

هن مان اِهو ٻه ظاهر ٿئي ٿو ته انصار عورتون پنهنجا وار شال جي هڪ حصي سان ٻڌي ڍڪي، ٻئي حصي سان پنهنجون ڇاتيون ڍڪينديون هيون.

حضرت عائشهؓ فرمائي ٿي:

لقد كان رسول الله يصلي الفجر فتشهد معه النساء من المؤمنات متلفكات بمروطهن ثم يرجعن الي بيوتهن ما يعرفهن احد من الغلس.

'خدا جو رسول صه فجر جي نماز پڙهندو هو ته ڪي عورتون ٻه سندن پٺيان نماز ادا ڪنديون هيون. هُو پنهنجن شالن ۾ اهڙيون ويڙهيل هونديون هيون جو غلس ۾ ڪنهن کي سڃاڻپ ۾ نه اينديون هيون (غلس=رات جي آخري حصي ۾ اونده، جنهن ۾ ٿوري اڀرندڙ سج جي روشني شامل هجي).

الباجه هن راه جو آهي ته اِن مان ثبوت ملي ٿو ته هُو بنا برقعي جي هونديون هيون، (ڪن سافرات) جي ڪين برقعا پهريل هجن ها ته رکو اونده جي ڪري نه ۾ برقعن جي ڪري سڃاڻپ بنا لنگهي وڃن ها. هيءَ روايت اسان کي هڪ ٻي ٻه ثابتي ڏي ٿي ته حضورؐ صلعم جن جي زماني ۾ عورتون مسجدن ۾ مردن سان گڏ نماز لاءِ وينديون هيون ۽ اهو ته ان ۾ اُئين ڇوڻ جي ڪا گنجائش ڪونهي ته آهي جوان يا پيريون هيون.

هي خارج از بحث حقيقتون آهن: اجان ٻه فقيهه ۽ مبصر سواءِ ڪنهن خدائي يا لبوي اجازت جو فيصلو ٻڌائين ٿا ته عورتن کي ٻاهر وڃڻ وقت منهن ۽ هٿ فقط ان صورت ۾ کليل رکڻ کپن جڏهن پڪ هجي ته ڪا لنولي يا زيادتي نه ٿئي. قبول ڪجي ٿو ته عورتون ڪمزور آهن ۽ ٻاهر وڃڻ وقت پاڻ چڱي طرح ڍڪي وڃن. ڇا ماڻهو هنن جهڙا ڪمزور آهن، جو عورتن جو چهرو ڏسي پنهنجن خواهشن کي ضابطي هيٺ رکي نه سگهندا. جيڪڏهن ائين آهي ته انهن لاءِ بهتر آهي ته برقعا ڍڪين ۽ عورتن جي نظرن کان بچن. اِهو ڪيترو نه مضحڪ خيز آهي جو مرد جي لالچي طبيعت ڪري عورت کي ڀل چاڙهجي! عجب نه آهي ته هند ۾ مسلم جاتي اجان جاهليت ۾ ورتل آهي، ٻيون جاتيون جن پاڻ مان هيءَ برائي تڙي ڪڍي آهي، سي ترقيءَ جي راه تي گامزن آهن.

ايترو ڪجهه ڇوڻ ڪان پوءِ ٻه هڪ رڪاوٽ رهي ٿي. آها هيءَ ته هيئين آيت 'يدنين عليهن من جلابيبهن' جي معنولي مفسر هيءَ ڪين ٿا ته "عورتون پنهنجي مٿي جي چادر سان منهن ڍڪين (يا ٻي چادر سان ڍڪين). مون اڳئي واضح ڪيو آهي ته اِنهيءَ جو مطلب آهوئي نڪرندو يعني: 'ويضربن بخمرهن علي جيوبهن' لفظو وڏيڪ چٽو ٿيندو. جيڪڏهن اسين ڄاڻنداسين ته جلباب ڇا آهي؟ اِهو ڄاڻون ته ڪهڙين حالتن ۾ آيت نازل ٿي. هن وقت جيڪا ٻه غلط فهمي 'جلباب' لفظ بابت آهي ته ان جي صحيح وضاحت ڪنهن ٻه نه ڏني آهي. زمخشريءَ جي اِها سمجهاڻي ته 'اِهو اهڙو لباس آهي، جيڪو خمر (مٿي جي چادر)

ڪان ويڪرو ۽ ردا (جبو يا گائون) ڪان لنيو آهي. جيڪو عورت مٿي ڍڪڻ لاءِ ڪم آڻيندي آهي ۽ باقي حصو سيني تي ڇڏي ڏيندي آهي، مفهوم ظاهر ڪري ٿي. هن مان اسين اهو سمجهون ٿا ته جلباب يا هڪ ويڪري چادر آهي يا چولو (ڊگهي قميص جيڪا پيرن تائين ايندي آهي ۽ ٻهراڙيءَ جون عورتون پائينديون آهن). صورتحال موجب ٻئي وضاحتون مناسب آهن. جلباب کي چولو ڪري ورتجي ته اسان کي سمجهڻ کپي ته اهو آزاد عورت لاءِ هو ۽ ان جي ابتڙ ٻانهين لاءِ ڇوٽو چولو هو، جيئن اڳتي ڏسنداسين. هن حالت ۾: يدنين عليهن من جلابيبهن، جو مطلب ٿيندو ته آهي ڊگها چولا پائين. يضربن عليهن يا يدنين عليهن. مفسر ٻهريون مفهوم وٺن ٿا ۽ ان جي پائڻ جو طريقو هيئين طرح ٻڌائين ٿا:

ابن جرير ابن المنذر ۽ ٻين محمد بن محمد بن سيرين ڪان معلوم ڪيو ته هڪ ڀيري هن عبيده بن السلماني ڪان هن آيت جي معنيٰ پڇي. آن تي هُن ڪٿو ڪنيو جيڪو ڪيس اوڍيل هو. ڪٿي ڪي مٿي تي ويڙهيندو ويو جيستائين اهو سندس ڀروُن تائين اچي پهتو، منهن ويڙهي فقط ڪابي اک ظاهر ڇڏيائين. ابن عباس ۽ قتاده چيو آهي ته عورت ڪي جلباب پنهنجي مٿي ۽ ارڙ تي ويڙهڻ کپي ۽ پوءِ ان کي ٻڌي نڪ وٽان واري ڇڏي، سڄي چهري کي ويڙهي رکو اکيون کليل رکي.

ڪيئن به هجي پر اها پڪ آهي ته جلباب جيڪو اسلام جي ابتدائي ايام ۾ عورتون پائينديون هيون، سو هند ۾ ڪم ايندڙ برقعي وانگر نه هو ۽ لفظ برقعو ۽ نقاب قرآن ۽ حديث ۾ ڪونه ٿا لبن. اسان کي اهو به ڏسڻ کپي ته ڪهڙين حالتن ۾ عورتون اهو برقعو پائينديون هيون ۽ ڇا آهي حالتون هيتي يا ڪنهن ٻئي هند آهن؟

اهو چيو ويو آهي ته هن آيت جي نازل ٿيڻ ڪان اڳ آزاد عورتون توڙي ٻانهيون پنهنجي ضرورتن لاءِ رات جو هيئياهن جاين ۽ ڪجهن جي جهڳٽن ۾ وينديون هيون ۽ ساڳيا ڪپڙا يعني چوتيون قميصون، سلواروں ۽ مٿي جون چادرون ڪين پاتل هونديون هيون.

ڪن آزاد عورتن ڪي مديني جي بدڪار ماڻهن ٻانهيون ڄاڻي تنگ ڪيو. هي معاملو حضور صلعم جن جي خدمت ۾ پهتو. ان ڪري پاڻ حڪم ڏنائون ته آزاد عورتون اهڙو لباس اختيار ڪن، جو هُو ٻانهيون نه ڄاتيون وڃن ۽ رستي ۾ سندن عزت محفوظ رهي. ائين ڊگهي قميص پائڻ ۽ منهن تي چادر ڍڪڻ جو رواج پيو. اهو اسان کي ڏسڻ کپي ته اهڙو لباس خاص طور معاشري جي آن دور ۾ رائج ٿيو جڏهن عورتن کي پنهنجن ضرورتن لاءِ گهر ڪان ٻاهر وڃڻو پوندو هو ۽ اهو به رات جي وقت. اهڙي حالت هاڻي شهرن ۾ نه آهي، آن ڪري خبرداريءَ جي هاڻي بلڪل ضرورت ناهي. اهو به ڌيان ۾ رکڻ کپي ته هي حڪم سيني عورتن سان لاڳو ڪونهي. هيءَ آيت نازل ٿيڻ وقت اهو واضح هو ته ٻانهين ۽ غلام عورتن کي پردي ڪان آجو رکيو ويو هو.

حضرت عمر چيو آهي تہ فقط آزاد عورتن کي پردو ڪرڻو آهي: ان غيرالحرة لاتمنع، ۽ ڪيترن روايتن ۾ آيو آهي تہ سندس (حضرت عمر جي) خلافت دوران هن ٻانهين کي برقعو پائڻ جي اجازت نہ ڏني ۽ هُو هميشه پنهنجي مشهور ڏُرڙي سان کين ماريندو هو. جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان اهو چٽيءَ طرح واضح آهي تہ جنهن نموني پردو هند ۾ ڪيو وڃي ٿو، سو اهو ناهي جيڪو قرآن، حديث يا اسلامي قانون فرض ڪيو آهي ۽ اهو سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ عورتن تي مذهب جي نالي ۾ ايتري غير برابري ڇو ٿي روا رکي وڃي، جنهن کين ايتري آزادي ڏني آهي، جيتري انساني معاشري جي تعليم ۽ سڌاري لاءِ ضروري آهي.

مولانا دين محمد وفائي

"الوحيد" سان منهنجي وابستگي ۽ علحدگي

[نوٽ: جناب مولانا دين محمد وفائي سنڌ جو بلند مرتبہ عالم هو. سندس گران قدر قومي، علمي، ادبي، تحقيقي، صحافتي ۽ سياسي خدمتن تي سنڌ کي بجا طور فخر حاصل آهي. "الوحيد" سان پنهنجيءَ وابستگيءَ ۽ علحدگيءَ بابت هي مضمون پنهنجي رسالي "توحيد" جي آگسٽ ۱۹۴۳ع واري پرچي ۾ لکيو هئائون، جيڪو تازو سندس فرزند مسٽر علي نواز وفائيءَ جي هفتيوار آزاد اخبار ۾ دوباره شايع ٿيو آهي. هن مضمون ۾ "الوحيد" اخبار جي حوالي سان ان دور جي ڪيترين ئي اهم تاريخي ڳالهين ۽ واقعن جو ذڪر آهي، جن سان ڪوبہ اختلاف راءِ ڪري سگهي ٿو، پر وفائي صاحب جي خود نوشت يادگيرين جي حيثيت ۾ آن جي اهميت ۽ افاديت پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. اميد تہ مهراڻ جي قارئين لاءِ اهو مضمون دلچسپ رهندو. — ادارو]

الوحيد جي سوانحعمري

۱۹۲۰ع جي جنوري مهيني حيدرآباد ۾ مولانا غلام محمد صاحب ملڪانيءَ جي زير صدارت خلافت ڪانفرنس منعقد ٿي. اها قومي تحريڪ پوري جوبن ۾ هئي، ملڪ ۾ جوش خروش پيدا ٿيل هو. سوين مسلمان قربانين لاءِ سر تريءَ تي رکي ميدان ۾ اچي چڪا هئا. ترڪي خلافت جي زوال تي چؤطرف روج راڙو متل هو. مسلمان قوم پوريءَ همت سان ترڪ موالات لاءِ تياري ڪري رهي هئي. مگر افسوس جو انهيءَ وقت مسلمانن کي ڪابہ اخبار ڪانہ هئي جا سندن جذبات جي ترجماني ڪندي رهي.

ان زماني ۾ فقط سکر مان هڪ "الحق" اخبار شايع ٿيندي هئي، مگر هفتيوار هجڻ ڪري هن فلڪ شگاف هنگامي ۾ هن جي آواز جي ڪا شنوائي ڪانہ ٿي سگهي ٿي. ازان سواءِ مرحوم الحق هڪ خاص پاليسيءَ تي زندگيءَ جون منزلون طئي ڪري چڪي هئي. وڌيڪ هلڻ لاءِ هن ۾ هڪ وک کڻڻ جي بہ طاقت ڪانہ رهيل هئي. ان وقت هڪ لوعمر ۽ نوخيز روزانہ

اخبار جي ضرورت هئي جا مسلمانن جي هن لئين جذبات جي ترجماني ڪندي نوان لوان سبق قوم جي سامهون رکي. انهيءَ ضرورت کي سامهون رکندي حيدرآباد واريءَ خلافت ڪانفرنس ۾ سلطان وحيدالدين ترڪ خليفة المسلمين جي نالي ۽ يادگار ۾ الوحيد اخبار جو نالو تجويز ڪيو ويو ۽ مرحوم سيٺ حاجي سر عبدالله هارون جي ذاتي خرچ تي ڪراچيءَ ۾ شيخ عبدالعزيز محمد سليمان جي اهتمام هيٺ الوحيد روزانه مارچ ١٩٢٠ع ۾ جاري ڪئي وئي. اهو سمورو معاملو منهنجي سامهون طئي ٿيو ۽ آئون انهيءَ وقت ٽلاهه تعلقي لب درياءَ ۾ جناب پير حاجي محمد امام الدين شاهه راشدي قدس سره وٽ سندس صاحبزاده جي تعليم لاءِ رهندو هوس. اخبار جي جاري ٿيڻ کان پوءِ جن ماڻهن کي اخبار جي ايڊيٽريءَ لاءِ سڏايو ويو تن مان سڀ کان پهريائين منهنجو نالو ورتو ويو. محترم مولوي حڪيم شمس الدين صاحب انهيءَ زماني ۾ ڪراچيءَ ۾ مطب ڪندو هو. مجلس خلافت جو جنرل سيڪريٽري هو. هن صاحب کان به الوحيد ۾ وڏي ڪان وڏي تحريري امداد ملندي رهي. ٻن مهينن جي عرصي کان پوءِ سيٺ صاحب مرحوم، قاضي عبدالرحمان کي، جو تازو بي. اي پاس ڪري آيو هو، الوحيد جو ايڊيٽر مقرر ڪيو ۽ شيخ عبدالعزيز محمد سليمان (الحق وارو) الوحيد کان الڳ ٿي ويو. الوحيد پنهنجي نئين رنگ ۽ نئين پاليسيءَ سبب نهايت مقبوليت ۽ شهرت حاصل ڪندي وئي، تان جو ڊسمبر ١٩٢٠ع ۾ قاضي عبدالرحمان کي هڪ سال لاءِ جيل اماڻيو ويو ۽ الوحيد کان ٽان ١٢ هزار رپيا ضمانت گهري وئي جنهنڪري عارضي طرح اخبار بند ٿي وئي. هيءَ آهي الوحيد جي پهرين دؤر جي مختصر ڪهاڻي.

ٻيو دؤر

١٩٢١ع ۾ مانٽيگو چيمسفورڊ جي سڌارن ۽ نئين سر ڪونسلن جي قائم ٿيڻ کان پوءِ اخبارن تان قدري سختي گهٽ ٿيڻ لڳي، جنهنڪري الوحيد ١٩٢١ع جي پهرين ڇهن مهينن ۾ دوباره جاري ٿي، مگر ان وقت الوحيد پريس ۽ الوحيد اخبار سر حاجي عبدالله هارون مجلس خلافت کي بخشش ڪري ڏني هئي. ان کان پوءِ خلافت ڪميٽيءَ جي خرچ تي سيٺ مرحوم جي نگرانيءَ ۾ شايع ٿيڻ لڳي ۽ اهي ئي ڏينهن هئا جو مسٽر دين محمد عليگ ترڪ موالات جي سلسلي ۾ عليگڙهه ڪاليج مان نڪري جامع مليه مان ٿيندو سنڌ ۾ پهتو ۽ هن کي الوحيد ۾ مئنيجر ڪري رکيو ويو ۽ ڪجهه وقت لاءِ هنن جو ايڊيٽريءَ ۾ به نالو ڏنو ويو، جيتان هڪ سال جيل به ڪاٽي آيو.

جمعية العلماء جو عهدو

ان زماني ۾ سنڌ ۾ جمعيت علماء سنڌ جو ناظم مقرر ڪري ڪراچي گهرايو ويو. آئون انهيءَ زماني ۾ وري به درسگاهه ٽلاهه شريف تي اچي مقيم ٿيو هوس. مون کي اتان ئي دوباره محترم حڪيم شمس الدين جي سان امان ناظم جمعيت جو عهدو ڏنو ويو. هن دفعي جڏهن ڪراچي پهتس تڏهن ظاهري جمعيت علماء سان تعلق هو، مگر الوحيد جي دفتر ۾ اقامت ڪري

ايڊيٽوريل نوٽن جو ڪم گهڻيءَ حد تائين مون کي ڪرڻو پوندو هو. آخر ترڪيءَ جي سمرنا واريءَ فتح، پوءِ عثماني ترڪن جو دور ختم ٿيو ۽ ڪمالي ترڪن خلافت جو بار عارضي طرح پنهنجن ڪلهن تان لاهي ڦٽو ڪيو.

هندستان جي تحريڪ خلافت جو سمورو مدار ٻاهرين جي امداد لاءِ هو ۽ مرڪز تحريڪ جو به ملڪ کان ٻاهر هو. جڏهن اهو مرڪزي ڪول، رهيو تڏهن هندستان ۾ به هي قومي تحريڪ جا مذهبي رنگ ۾ هلائي وئي هئي جا سرد ٿيڻجي ويئي ۽ ١٩٢٢ع جي ابتدا ۾ سوامي شرڌانند آنجهالي هندو قوم کي منظم ڪرڻ لاءِ سڌي سنگهٺن جي تحريڪ شروع ڪئي. ١٩٢٣ع ۾ ٻهريون دفعو مون کي آرين ۽ قاديالين جي جواب لاءِ رسالو جاري ڪرڻو پيو ۽ سنڌ ۾ جمعيت علماء جو ڪم به خلافت ڪميٽي جي خاتمي سان هڪ حد تائين ختم ٿي ويو. مون کي ان کان پوءِ مستقل طور الوحيد ۾ پگهاردار ٿيڻجي پهرين دور دوران ڪم ڪرڻو پيو. مان الوحيد ۾ اندروني طرح هيٺين ايڊيٽرن سان گڏجي ڪم ڪري چڪو آهيان. قاضي عبدالرحمان، شيخ عبدالمجيد، مسٽر دين محمد عليگ، مسٽر لبي بخش، شيخ عبدالسلام بي-اي، مرحوم الله بخش خان ٽالپر وغيره، آئون پاڻ بہ ڪيتري عرصي تائين مستقل ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهيو آهيان ۽ هن پوئين وقت ۾ به آئون الوحيد جو ايڊيٽر هوس.

٢٢ سالن جو تعلق

حقيقت ۾ الوحيد جي اول کان وٺي گذريل اپريل ١٩٤٣ع تائين سواءِ هڪ سال جي جو مون کي سنجوگي شيخن ۾ تبليغ اسلام لاءِ موڪليو ويو هو، پورا ٢٢ سال ان الوحيد ۾ ڪم ڪندو رهيو آهيان. ان وچ ۾ اسان جيترا بہ ڪم ڪندڙ هئاسين تن جو هڪ ٻئي تي نهايت ڀروسو رهندو آيو. پاليسي مقرر هوندي هئي ان جي ماتحت ڪم جاري رکيو ويندو هو ۽ الوحيد جي مالي حالت نهايت ڏتڙيل هوندي هئي. پوئين زماني ۾ مون کي الوحيد جي بقايائن اگهاڙڻ ۽ امداد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ کان ڪشمور ۽ ڪنڊ ڪوٽ تائين سفر جون صعوبتون سهڻيون پوليون هيون، مگر مون کي هميشه الوحيد جي بهبوديءَ سامهون رهندي هئي، جنهن ڪري مان ڪڏهن به پنهنجي پگهار نہ کڻندو هوس، پر جو ڪجهہ ملندو هو سو الوحيد جي جاري رکڻ لاءِ مئنيجر جي اڳيان اچي حاضر ڪندو هوس، پوءِ اتان جيڪڏهن ٿوري گهڻي ڪا بچت ٿيندي هئي تہ ان مان مون کي به ڏنو ويندو هو.

الوحيد جي مستقل پارٽي

اسان الوحيد کي اهڙيءَ طرح هلايو جو سنڌ ۾ الوحيد وارن جي مستقل پارٽي ٿي هئي جا سر پيٽ ۽ سر غلام حسين جي پارٽين جي نقرائن جي جماعت سان ڪم ڪندي رهندي هئي. اهي ٻئي جماعتون ڪوشش ڪنديون رهنديون هيون تہ الوحيد وارن کي پاڻ سان ملائي مقابل ڌر تي غلبو حاصل ڪيو وڃي. اوهان کي ياد هوندو تہ ١٩٣٦ع ۾ جڏهن شيخ عبدالمجيد

آزاد پارٽي قائم ڪري اليڪشن لڙي هئي، تڏهن الوحيد پارٽي سان سر غلام حسين جي پارٽي اچي سات ڏنو ۽ سر پنهنجو ميدان مان هڪالجي ويو ۽ سر غلام حسين کي الوحيد جي ذريعي ئي وزارت جي پڪ پڌائي وئي. پوءِ اگرچه اڳتي هلي مرحوم خان بهادر الهه بخش هن کي شڪست ڏئي سياست سنڌ ۾ ڪوڪو بڻائي ڇڏيو، تاهم الوحيد جون خدمتون سر غلام حسين کي فراموش ڪرڻ نه گهرجيون هيون. مگر پوءِ ڏٺو ويو ته سر غلام حسين الوحيد سان هلي نه سگهيو ۽ وڃي مسٽر الله بخش مرحوم جي قدمن ۾ ڪري ننڍي وزارت وٺي پنهنجي آرزو پوري ڪيائين (خير هي جملو معترضه هو.)

ٽيون دور

هن عالمگير ۽ مهيب جنگ جي زماني ۾ ڪاغذ جي هوش رُبا گراني شيخ عبدالمجيد سنڌي کي هن ڳالهه تي آماده ڪيو ته الوحيد کي ڪمپنيءَ جي صورت ۾ منتقل ڪيو وڃي. آخر گهڻي مشوري ۽ رد ڪد کان پوءِ سر حاجي عبدالله هارون مرحوم ۽ شيخ صاحب هڪ ڪمپني قائم ڪئي، جنهن ۾ سيد غلام مرتضيٰ شاه ۽ خان بهادر محمد ايوب خان کهڙو ۽ سيد محمد حسن بخش محرابپوري ڊائريڪٽر مقرر ٿيا ۽ سر عبدالله هارون پنهنجن پن فرزندن سميت الوحيد ڪمپني ۾ آيو. سورو ڪاروبار تجارتي لحاظ سان هن پنهنجي نگرانيءَ ۾ ورتو. الوحيد جي عملي کي باقاعدي پگهارون ملڻ لڳيون. پر جي بيماريءَ جو هڪ حد تائين علاج ٿيڻ لڳو. انهي سلسلي کي اڃا هڪ سال مس گذريو ته هڪ طرف سر عبدالله هارون وفات ڪري ويو ۽ ٻئي طرف کان مرحوم الله بخش خان وزارت عظميٰ تان نڪري ويو ۽ الوحيد جي ڊائريڪٽرن مان خانبهادر کهڙو وزارت ۾ آيو ۽ مون کي انهيءَ ڏينهن کان دل ۾ ڊپ آيو ته آئنده منهنجو رهڻ الوحيد ۾ نه ٿي سگهندو، ڇاڪاڻ جو خانبهادر کهڙو بيحد خوشامند پسند آهي ۽ ان سان گڏوگڏ ڪيس ڪنهن به علم يا فضيلت واري مشرقي تهذيب موجب احترام ڪرڻ نه ايندو آهي، تنهنڪري جيڪڏهن الوحيد ۾ آءٌ سندس خوشامند ڪرڻ کان ٿورو به گسس ته هن کي ناگوار گذرندو ۽ اليڪشن جو بنياد پوندو.

اختلاف جو بنياد

اخبار "الوحيد" جي ڪنهن پرچي ۾ هڪ مضمون ڇپيو جنهن جو مقصد هو ته مسلم ليگ ۾ جڏهن فلاڻا فلاڻا ماڻهو ڪم ڪندڙ موجود آهن، تڏهن چوڻ هن جي ڪم کي سموري سنڌ ۾ ڦهلايو وڃي ٿو. ان ۾ خانبهادر کهڙي جو نالو هن ڪري نه آندو ويو هو جو هو وزير هو. وزير جي حيثيت ورڪرن کان بلند هوندي آهي. مگر اهو موقعو هو جنهن کهڙي صاحب کي سون ڏانهن چيڙايو ۽ بدظن ڪيو ويو ۽ اهي ڳالهيون پهريان قاضي فضل الله وڪيل جي ذريعي سون تائين پهتيون ۽ ان کان پوءِ منهنجي دوست حاجي محمد دائود صاحب جو لاڙڪاڻي مان خط آيو، جنهن مان مون کي صاف ڏسڻ ۾ آيو ته مون کي الوحيد مان جدا

ڪرڻ لاءِ خانبهادر کهڙو پوري حوصلي ۽ تياريءَ سان اڳتي وڌڻ وارو آهي. ان وقت مون لاءِ ٻه رستا هئا: يا ته خانبهادر کهڙي جي خوشامند ڪري کيس راضي ڪري وٺان ۽ اهو تمام سولو رستو هو ۽ هڪ امير ماڻهو ۽ خوشامند پسند لاءِ دنيا جي نعمتن ۾ سڀ کان وڌيڪ کيس سندس ساراهه ئي پياري هوندي آهي ۽ هن کي راضي ڪرڻ تمام سولو هو ۽ ٻيو رستو هو ته علم کي دولت جي اڳيان ذليل نه ڪجي ۽ الوحيد کان الڳ ٿي وڃجي، ڇاڪاڻ جو شيخ عطار رح جو هيٺيون قول سموري زندگي سان نصب العين بنائي ڇڏيو آهي.

علم گرداندک بود خوارش مدار زانکہ دارد علم قدري بيشمار

جنهنڪري منهنجي گردن هڪ اهڙي دولتمند اڳيان نه جهڪي سگهي، جنهن کي نه علم جو قدر آهي ۽ نه علمي ذوق جو انسان آهي ۽ نه وري مون کي ساڻس لاڳاپن پيدا ڪرڻ ۾ علمي لطف حاصل ٿئي ها. اهو هن گذريل فيبروري ۱۹۴۳ع جو واقعو آهي. انهيءَ زماني ۾ حضرت مولانا عبيدالله صاحب مدظله ڪراچي تشريف فرما ٿيا، جن کي جڏهن منهنجي هن ارادي جو پتو پيو تڏهن فرمايائين ته الوحيد مان ٻن مهينن جي رخصت وٺي اسان وٽ دارالرشاد ۾ اچي فلسفه الاهيات ۾ قرآن حڪيم جي علومن جي تعليم حاصل ڪر.

مان پهريائين الوحيد کان استعيفا لکي بورڊ جي حوالي ڪئي، مگر شيخ عبدالمجيد صاحب استعيفا ملتوي ڪرائي مون لاءِ ٻن مهينن جي موڪل بنا پگهار جي منظور ڪرائي ۽ ان وقت خانبهادر کهڙو ميٽنگ ۾ موجود هو، جنهن کي هي يقين اچي ويو ته بس هاڻي وفائي يقينن هليو ويندو ۽ الوحيد جو ميدان سندس حڪومت جي خوشامند ۽ مداحيءَ لاءِ صاف ٿي ويندو.

ٻن مهينن جي موڪل کان پوءِ مان فيصلو ڪيو ته جيڪڏهن هنن کي الوحيد جي ۲۲ سالہ خدمات جي مدنظر منهنجي ضرورت هوندي ته مون کي از خود سڏيندا ۽ مان ڪن شرطن سان الوحيد ۾ ڪم ڪندس. اهو ارادو هن ڪري دل ۾ آيو جو زندگيءَ جو هڪ معقول حصو الوحيد سان گڏجي گذريو هو، جنهن سان انس ۽ همدردي هئي، محبت هئي، دلچسپي هئي، بکون ڪيئي تڪليفون ڏسي ڪم هلايو ويو. ايڏي پياري شيءِ کان جدا ٿيڻ ڪا معمولي ڳالهه ڪانه هئي. ان لاءِ حوصلي ۽ همت جي ضرورت هئي. مگر مون کي پوءِ ڪن خيرخواهن کان معلوم ٿيو ته منهنجي استعيفا منظور ڪئي ويندي ۽ اهو هنن جو قطعي فيصلو ٿيل آهي. جنهن کان پوءِ مان ڪنهن طرح دل مان الوحيد جي اداري ۾ ڪم ڪرڻ جو ارادو ئي ڪڍي ڇڏيو.

استعيفا جي منظوريءَ کان پوءِ

استعيفا ڏيڻ کان اڳ ۾ سنڌ ۾ جنهن دوست کان ان باري ۾ مشورو ڪرڻو هو سو فقط رئيس حاجي علي محمد خان مري هو، جنهن جواب ۾ لکيو ته جيڪڏهن حالتون ناسازگار

آهن تہ پوءِ خودداري ۽ ذاتي عزت جي لحاظ سان اوهان پلي استعفا ڏئي ڇڏيو. استعفا جي منظوريءَ کان پوءِ هن صاحب لکيو تہ الوحيد جي موجوده بورڊ ۾ اوهان لاءِ هن کان وڌيڪ ڀي ڪابہ اميد رکي نٿي سگهي. مون کي تجربي طور معلوم ٿيو تہ دنيا ۾ واقف ۽ شناسائي وارا تمام گهڻا ماڻهو موجود آهن، پر ڏکئي وقت ۾ ڪم ايندڙ دوست تمام ٿورڙا آهن. واقفن جو اهو گروهہ جن بابت عام طرح گمان ڪيو ويندو هو تہ هي مولانا وفائي جا دوست آهن سي پڇي پري ٿيا ۽ دوستيءَ جا سمورا راز طشت از باد ٿي ويا. باقي حاجي علي محمد خان ٿي هڪ اهڙو ثابت قدم دوست نڪتو جو هن جي روش مون سان الوحيد جي زماني کان بہ وڌيڪ مضبوط ۽ وڌيڪ پختي ثابت ٿيندي ويئي. هو هر طرح امداد لاءِ پاڻ کي پيش ڪندو رهيو. فجزاه الله خير الجزا.

اسين هڪ علم دوست يا عالم يا طالب العلم ماڻهو آهيان. منهنجو ڪل سرمايو چند تصنيفات يا تاليفات آهي. الوحيد جي جدائيءَ کان پوءِ طبعي طرح روزگار جو فڪر دامنگير ٿي سگهيو ٿي. مگر ان موقعي تي توجہ الي الله ۽ توڪل علي الله ۽ ڪن دوستن جا مشورا مون لاءِ بيحد اطمينان جو ڪارڻ ٿيندا رهيا. خصوصن رئيس باقر خان نظاماڻي (ٽنڊو محمد خان) ۽ پير تاج محمد آف ڪاماره جا "توحيد" جي ترقيءَ لاءِ مشورا ۽ مالي امداد لاءِ عملي تجويزون ۽ عزيزم سيد حسام الدين شاهہ راشدي جون حوصلہ افزا حڪايتون ڏاڍيون برآمد ثابت ٿيون.

ان وچ ۾ هڪ دفعي محترم شيخ عبدالمجيد صاحب سان بہ ملاقات ٿي جنهن پڻ توحيد جي عملي ترقيءَ لاءِ ڪي قدر رايا ظاهر ڪرڻ فرمايا. وڌيڪ چيائين تہ الوحيد اسان جي هٿن مان نڪري چڪي آهي. اسان جي الوحيد تي ڪا حجت ڪانہ رهي آهي. اسان مسلم ليگ جا حامي آهيون، پر موجوده وقت جي مسلم ليگرن جا هرگز طرفدار نہ ٿي سگهون ٿا، تنهنڪري الوحيد جي هاڻوڪي پاليسي تنهنجي ڪم جي نہ رهي آهي.

الوحيد جي دفتر ۾ اٽڪل ٨ سالن کان خبرن جي انتخاب جي ڪم ڪرڻ لاءِ مون سان ميان ڏني بخش زميندار سجاول گڏ ڪم ڪندو رهندو آيو آهي. هو هڪ خاص وضع ۽ خاص طرز ۽ نرالي رنگ ڍنگ جو ماڻهو آهي. سموري عملي مان فقط اهوئي ماڻهو هو، جنهن کي منهنجي جدائيءَ تي سخت صدمو پهتو ۽ مان ڪيس روئيندو بہ ڏٺو. باقي مسٽر دين محمد علميگ هڪ سنگدل ۽ بي حس ماڻهو آهي. هن جي طبيعت قدرت اهڙي نموني جي خلقي آهي جو ڪيس ڪنهن سان بہ همدردي نہ ٿيندي آهي، تنهنڪري هن بابت اوهان سمجهي سگهو ٿا تہ هن جي دل ۾ ڇا وهيو واپريو هوندو؟ ڪجهہ بہ نہ! بلڪ گمان غالب آهي تہ هو دل ۾ خوش ٿيو هوندو. سندس آقائن يعني ڊائريڪٽرن جو معتوب ماڻهو الوحيد مان ٽڙيو چڪو آهي. سڀ کان وڌيڪ خوشي جيڪا هن ڪنهن کي حاصل ٿيندي تہ اهو منهنجو عزيز دوست مولوي عبدالغفور سيتائي آهي، جنهن کي ڪوشش ڪري سان ٿي سگهر مان پنهنجيءَ جاءِ تي عارضي طرح آلدو هو

ڇاڪاڻ ته هن جو عيال ڪراچيءَ ۾ آهي ۽ پيءُ دلچسپيءَ جو سامان به ڪراچي ۾ آهن، تنهنڪري هن جو منهنجي نڪرڻ کان پوءِ ڪنهن طرح الوحيد ۾ رهڻ سکر جي سفر کان نجات جو ڪارڻ ٿيو ۽ انهيءَ معنيٰ ۾ هن لاءِ هڪ مخفي قلبي مسرت جو ڪارڻ بڻيو هوندو. پوءِ ظاهر آهي ته هن صاحب گهڻي ئي همدردي ڏيکاري ٿي جنهن جو شڪريو ادا ڪيو ويو هو.

مسلم ليگ ۽ آءٌ

الوحيد مان علحدگيءَ کان پوءِ مون لاءِ به رستا کليل هئا آيا: ته مسلم ليگي ليڊرن جي پيرين پئي پوءِ ڪوبه ڪم حاصل ڪريان ها ۽ هنن جي هرهڪ گناهه ۽ ثواب يا ليکي ۽ بدي ۾ ها ۾ ها ملائيندو رهان يا مرڪوئي پنهنجي لاءِ جدا راهِ عمل پيدا ڪريان ها. مان مسلم ليگ جي اصل حقيقت کان بنيادي طرح واقف هوس. فقط هن مقصد يا هن نقطه تائين ته مسلم ليگ جي ذريعي مسلمانن ۾ خود شناسيءَ جو حوصلو پيدا ٿيندو، مان اڄ به انهي مقصد جو حامي آهيان، پر ان کان پوءِ مسلم ليگ ڇا ڪرڻ گهري ٿي ان بابت ڪابه صفا ڳالهه ڪانه آهي ۽ نه وري ڪو عملي پروگرام قوم جي سامهون رکيل آهي، تنهنڪري مسلم ليگ هڪ بيڪار جماعت بڻجي وڃي ٿي. خصوصن سنڌ جي حالت ته بلڪل نرالي آهي، ڇاڪاڻ ته ليگ تي امير طبقي جو قبضو ٿي چڪو آهي. وڏيرن جي ذريعي غريبن جا به مصنوعي نالا ميمبريءَ ۾ داخل ڪيا وڃن ٿا، پر غريبن يا هارين کي صوبي تي ڪابه نمائندگي ڪانه آهي، جنهنڪري عوام جو ڪوبه آواز مسلم ليگ ۾ ڪونه آهي ۽ نه وري سندن ڪو فرياد رس آهي. وڏيرا يا زميندار مسلم ليگ سان به ٿيستائين وابسته آهن جيستائين وزارت تي ليگي حضرات قابض آهن پر اڄ ئي جيڪڏهن اوچتو اها ڏهي پئي ته اوهان ڏسي سگهندا ته سمورا وڏيرا ۽ زميندار صاحبان مسلم ليگ کي الوداع چئي وڃي پنهنجي وزارت جي قدمن ۾ ڪرندا، تنهنڪري مسلم ليگ جماعت کي منظم جماعت يا باقاعده جماعت ئي چوڻ غلط آهي. ان جو اصل ڪارڻ هي آهي ته جماعت جي ليڊرن ڪڏهن به ڪا قرباني پيش ڪانه ڪئي آهي ۽ هي به ظاهر آهي ته جنهن جماعت جو بنياد قرباني تي رکيل نه هوندو آهي ان ۾ ڪڏهن به تنظيم نه ٿي سگهندي آهي. تنهنڪري مسلم ليگ جماعت ۾ تنظيم جي نه هاڻي اميد رکي سگهجي ٿي، ۽ نه وري آئنده ڪا اميد رکڻ گهرجي. پاڪستان جهڙا خوش ڪندڙ لفظ وضع ڪيا ويا آهن نه جيئن ماڻهن کي ڪجهه وقت لاءِ پاڻ سان گهلي سگهجي پر جيڪڏهن اڄ قائداعظم هنن کي حڪم ڏئي ته پاڪستان جي حصول لاءِ جيلن ۾ هليا وڃن ته ٻڌايو ته ليگ جا اهي ڪهڙا ليڊر آهن جي ريشمي بسترن کي ڇڏي جيل جي تتل زمين تي تونئريون وڇائي وڃي سمهندا؟

اهي رايا منهنجا اصل کان وٺي مسلم ليگ بابت رهندا ايندا هئا، پر مسلم ليگ وزارت جي قيام کان پوءِ جو غريبن لاءِ حالتن ۾ ڪوبه ڦيرو ڪونه آيو آهي، بلڪ چوريون زوريون رشوت خوريون اڳ کان تمام گهڻي انداز ۾ وڌي رهيون آهن ۽ انگريز عملدارن جي اڳيان

ليکي وزير بلڪل بيوس ۽ بيدست ويا آهن، تنهن وڏيڪ يقين ڏياريو آهي ته هن خوشامندن جي جماعت مان ملڪ يا ملت کي ڪوبه فائدو رسڻو ڪونه آهي، خصوصاً ان حالت ۾ جو هن جماعت پاران چنده خور ليڊرن جي پرده پوشي ڪئي وڃي ٿي ۽ هنن کي ڍڪيو وڃي ٿو، گويا ان ريت هنن کي وڌيڪ گناهن جي جرئت ٿي. نوڪرين جي تقسيم يا بدلين تي بعض حالتن ۾ مخفي طرح ڳريون رقمون چڙايون وڃن ٿيون، ڪن ماڻهن کي جيلن جا دڙڪا ڏيئي ليگ ۾ شرڪت تي مجبور ڪيو وڃي ٿو، ڪن کي يقين جون لالچون ڏيئي پارٽي فند حاصل ڪيا وڃن. مطلب ته چؤطرف اهو ڪجهه ٿيندو رهي ٿو، جو هڪ خوددار ديندار ماڻهو ان کي ڪڏهن به برداشت ڪري نه سگهندو. وڌيڪ افسوس جي ڳالهه آهي ته هن جي قومي اخبار الوحيد جا اڳ ڪڏهن ڪنهن امير جي سچ چوڻ کان ڪين گسندي هئي سا چندي خوري ۽ ان جي سمورن واقعات کان هوبهو واقف آهي، پر مجال اٿس جو پڙڪ به ڪڍي سگهي.

پوڊ فند ۾ غريبن جي امداد لاءِ اسان الوحيد جي ذريعي ڪم شروع ڪيو، اٽڪل پائيتاليهه هزار رپيا جمع ٿيا، جنهن مان شايد شروعات ۾ پنج يا ڇهه هزار تقسيم ٿيا، ان کان پوءِ باقي پئسا ليگ جي خزاني ۾ الائي ڇو مقفل آهن، ان بابت ٿيندي الوحيد کي توفيق نصيب جو بازپرس ڪري ته آخر غريبن جو حق ڇو غريبن کي نٿو ڏنو وڃي. ڪوڙي ڪنين هيءُ به پڌڻ ۾ اچي ٿو ته پوڊ فند ۾ ڏهه هزار رپيا سر ظفرالله خان وٽان به آيل هئا. اهڙي طرح ڏهه هزار رپيا سنڌ جي ڪنهن امير وٽان به آيا هئا، مگر انهن جو به ڪوبه اڄ تائين نام نشان ڪونه آهي ته آخر اهي سمورا رپيا ڪيڏانهن ويا.

مسجد منزلگاهه جي تحفظ ڪميٽي لاءِ هڪ وڏو چندو جمع ٿيو، مگر اڄ تائين هن بهاني تي ته سرڪار ڪاغذ ضبط ڪري ويٺي آهي، حساب پيش نه ڪيو ويو آهي. هوڏانهن هي به اقرار آهي ته ڪجهه ڪاغذ ڪليڪٽر واپس ڪيا آهن، پر حساب وارا ڪاغذ نه موٽيا آهن. پانئجي ٿو ته سکر جي ڪليڪٽر اهي ڪاغذ لنڊن جي عجائب گهر ۾ نمائش لاءِ موڪليا هوندا، ورنه ڪوبه سبب ڪونه آهي جو ڪجهه ڪاغذ نه واپس ڪجن ٿا ۽ ڪجهه روڪي رکجن ٿا! خصوصاً هاڻي جڏهن وزارت به ليگ وارن جي آهي ته پوءِ ڪوبه بهالو پڌي نٿو سگهجي، ته حساب وارن ڪاغذن کي ڪليڪٽر روڪي سگهي ٿو.

اهي سڀ ڳالهيون اهڙيون نه آهن جو انهن جي موجودگيءَ ۾ هڪ ايماندار ۽ خوددار ماڻهو سنڌ جي مسلم ليگ ۾ ڪم ڪري سگهي. آئون ڏسي رهيو آهيان ته جهونا ڪم ڪندڙ يا جن خلافت تحريڪ هلائي هئي، سي اندرئي اندر مسلم ليگ جي موجوده تشڪيل ۽ ترتيب کان بلڪل بيزار آهن ۽ هو وقت جا منتظر آهن، جو مسلمانن جي خدمت لاءِ ڪا نئين راهه عمل تجويز ڪن.

هون لاءِ ڪليل رستو

منهنجا ڪي جهونا واقف حيرت ۽ حسرت سان پڇي رهيا آهن ته مان مسلم ليگ ڪي ڇڏي ڏنو آهي ۽ مان شڪارپور جي ضمني اليڪشن ۾ خانبهادر احمد خان مڏائي جي برخلاف

رايو رکان ٿو. حقيقت هي آهي ته مان مسلم ليگ جي بنيادي مقصد کي ڪولڪ ڇڏيو آهي، پر سنڌ جي بي عمل جماعت جي مالڪن يعني مسلم ليگرن کي ڇڏيو آهي. يعني ته جڏهن هنن کي منهنجي ڪم جي، منهنجي ضمير ۽ منهنجي نوعيت ۽ نموني پٽاندڙ گهرج ڪانه رهي آهي تڏهن آخر مون عمل واري ماڻهوءَ کي ڪهڙي گهرج ٿي آهي جو فقط پيٽ جي مشڪل حل ڪرڻ لاءِ اٿي پنهنجي ضمير ۽ ايمانداريءَ جي برخلاف هنن جي پوئتان هلي؟ جيڪڏهن آئون خانبهادر احمد خان سدايہ جي برخلاف رايو رکان ٿو ته اهو ڪو منهنجو نئون رايو ڪونہ آهي. سکر فساد وقت فرنٽيئر ريگيوليشن سکر ضلع سان لاڳو ڪيو ويو هو. تنهن زمانہ ۾ الوحيد جيڪو هنن امير ماڻهو لاءِ رايو قائم ڪيو هو اڄ تائين منهنجو ساڳيو رايو آهي. جيڪڏهن ساڳي الوحيد اڄ هن جي حمايت ۾ لکندي رهندي ته اها الوحيد جي بدقسمتي آهي. پر مون کان هرگز ڪين پڇي سگهندو جو خانبهادر احمد خان لاءِ هڪ لمحي لاءِ به ڪنهن مسلمان کي راءِ ڏيان ته ڪيس ووٽ ڏئي ته ڪيس مسلمانن جي نمائندگي جي پڳ پڌرائي وجي، جنهن کان پوءِ هو پنهنجي تڪ جي ووٽرن جي جان ۽ آبرو جي اڇي پاسباني ڪري! مسلم ليگ جا ڪي خودراه ماڻهو جيڪڏهن ان کي اڳ ۾ ڪٿي ڪندا ته اها مون لاءِ ڪا شرعي حجت ڪانہ ٿي سگهندي، تنهنڪري منهنجي لاءِ هڪ ئي رستو ڪليل آهي ته آءٌ پنهنجي آزاد راءِ ۽ ضمير جي آواز پوئتان هلان. سنڌ ۾ ڪم ڪرڻ جو اسان جو اهو پروگرام رهندو جيڪو منهنجي استاد بزرگ حضرت مولانا عبيدالله صاحب جو رٿيل پروگرام آهي. ان پروگرام ۾ اسان کي نہ مسلم ليگ سان ٽڪر کائڻ جو ارادو آهي ۽ نہ وري ان جي ڪا گنجائش ئي آهي، مولانا جي پروگرام کان الڳ جيڪي اسان جا شخصي رايا هوندا، سي هڪ جدا شخصي حيثيت ۾ رهندا. هن وقت جيڪڏهن آئون خانبهادر احمد خان جي برخلاف راءِ رکان ٿو يا خانبهادر حاجي مولا بخش کي سنڌ اسيمبلي لاءِ مفيد سمجهان ٿو ته اهو منهنجو پنهنجو ذاتي رايو آهي. آءٌ ڪو به ڪم منافقانہ انداز ۾ ڪرڻ نٿو گهران، جو ڪجهہ ڪندس سو بلڪل پڌري پٽ ڪندس. باقي رهيو ڪن چالو واقفن جون چميگوين سي مون لاءِ نہ ڪجهہ وقعت رکن ٿيون ۽ نہ وري موجوده حالتن ۾ شڪايت يا حيرت جو اظهار ڪرڻ گهرجي.

جب توقع هي اٹھ گئي غالب ـ کيا کسی کا گلہ کرے کوئی

هفتہ وار توحيد

آئنده لاءِ منهنجو ارادو آهي ته رسالہ توحيد کي هفتہ وار يا پندره روزه شڪل ۾ جاري ڪريان. ان سلسلہ ۾ ڪن خيرخواهن سان گفتگو به ٿي آهي. هو حوصلہ افزا جواب ڏيندي بسم الله چئي ڪم جاري ڪرڻ لاءِ همٿائي رهيا آهن. مگر سڀ کان وڏي مشڪل جيڪا ڏو اڃي رهي آهي سا آهي ڪاغذ جي سخت گراني، جنهن ڪري سردست انهيءَ ڪم کي شروع ڪرڻ لاءِ گهٻراهٽ پيدا ٿئي ٿي. توحيد تي اڳ ۾ به ڪاغذ جو ڪافي قرض

چڙهيو پيو آهي. لئين قرض ڪڻڻ جي همت تڏهن ٿيندي، جڏهن توحيد جي بهي خواهن ۽ علمي ذوق وارن حضرات جا حوصلہ افزا خطوط موصول ٿيندا. مون کي اجا رمضان شريف گذرڻ تائين انتظار ڪيڻ جو ارادو آهي. آن کان پوء انشاءالله تعاليٰ آرام سان ويهي توحيد کي هفتہ وار نہ ڪري سگهيس تہ بہ ڪم از ڪم پندره روزه ضرور جاري ڪندس، جنهن ۾ علمي ۽ تاريخي بلند پايہ جي مضامين جو انتظار ڪرڻ گهرجي.

هي آهي منهنجي الوحيد کان الودائي جي مختصر ڪهاڻي، جا بعض احبابن جي استدعا تي سپرد قلم ڪريان ٿو، جنهن کان پوء ڪنهن بہ غلط فهميءَ جو ڪوبہ امڪان ڪونہ رهندو. منهنجو ظاهرو باطن الله تعاليٰ جي فضل سان هڪ جهڙو آهي، جو ڪجهہ ٿي گذريو آهي ۽ جو ڪجهہ مان سمجهيو آهي سو ظاهر ڪري ڇڏيان ٿو، الله تعاليٰ ليتن ۽ دلين جو ڄاڻو آهي. والله ولي التوفيق.

(هفتيوار ”آزاد“، ڪراچي، جلد ٣٦، نمبر ٩، مورخہ ١١- اپريل ١٩٨٣ع ۾ محترم مظهرالدين سومري طرفان پيش ڪيل مضمون جي حوالي ۽ شڪريہ سان).

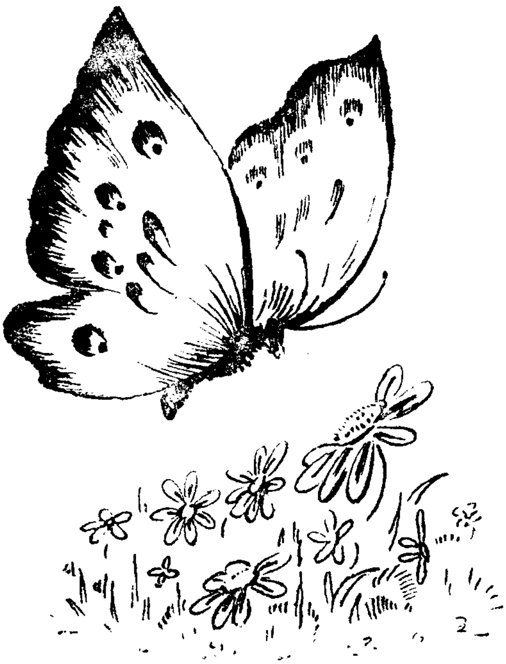

غلام مصطفيٰ قاسمي

سنڌي حرفن جي صورتخطي

ا ب ٻ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ج ڄ
ڃ ڇ ڄ د ڌ ڏ ف ڪ ک گ
کھ ڊ (ترڙڻ).

سنڌي زبان پنهنجي قدامت ۽ حروف تهجيءَ جي وسعت جي خيال کان اها زبان آهي، جنهن سان دنيا جون ڪي ٿوريون ٻوليون ڪر ساهي سگهن ٿيون، پر افسوس جو ان جو ٻنهه آڳاٽو تحريري ادب اسان سنڀالي نہ سگهيا آهيون، نہ تہ ان جي مختلف دورن ۾ ترقي ۽ اوسر جو فيصلو ڪرڻ آسان ٿي پئي ها. اسلام جي ظهور کان اڳ واري سنڌي ٻوليءَ جي ساخت ۽ ادب بابت اسان وٽ ڪا بہ ثابتي نہ آهي، پر ان جي ويجهڙائيءَ ۾ هن ٻوليءَ جو ثبوت ملي ٿو، جنهن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ڪن ٿورن حرفن جي اچارڻ واري تبديليءَ کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جي سٽا ساڳي رهي جا اڳ هئي. هن بابت سڀ کان قديم حوالو حديث جي ڪتاب مسند امام احمد بن حنبل ۾ ملي ٿو تہ نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم واپار جي خيال کان نبوت کان اڳ بحرين جي مشهور عالمي واپاري ميلي ۾ واپار لاءِ ويندا هئا. هڪ ڀيري پاڻ ان ميلي ۾ ويٺا هئا تہ پنهنجي ساٿين کي ڪن ماڻهن ڏانهن اشارو ڪندي فرمايائون تہ اهي سنڌي واپاري آهن ۽ سنڌي ٻولي ڳالهائي رهيا آهن. اهڙو اشارو پاڻ سڳورن چيني ماڻهن ڏانهن بہ فرمايو. هن واپاري ميلي بابت تاريخن ۾ اچي ٿو تہ اهو ايڏو واپاري ميلو لڳندو هو جو ان ۾ سنڌ، هند ۽ چين جا واپاري بہ وڻج واپار لاءِ سفر جا ڪشالا ڪڍي پهچي ويندا هئا. حضور اڪرم جي انهيءَ فرمان سان اهو پتو پئي ٿو تہ جيئن پاڻ سنڌين جي صورت، ويهڪ ۽ پوشاڪ کان واقف هئا، تيئن سنڌي زبان بابت بہ ڪين ڪجهہ ڄاڻ ضرور هئي.

نوٽ: مٿين الف-ب ۾ آيل ٻن حرفن 'د' ۽ 'ف'، تي اصل ۾ ٽي ٽي ٽُٻڪا آيل آهن. ان قسم جي ٽائيپ جي عدم موجودگيءَ سبب اهي موجوده ٽائيپ ۾ رکيا ويا آهن. —ادارو

هن لاءِ حديث جي سپ کان قديم ڪتاب مؤطا امام مالڪ جي هڪ روايت مان بہ تائيد ملي ٿي تہ آنحضرت صلي الله عليه وسلم جي گهرو خدمتگارن ۾ هڪ سنڌي خادم بہ هئي، جنهن هڪ ام المومنين کي بيمار هجڻ جي حالت ۾ سنڌي سُٺي بہ ڏسي هئي. عربيءَ جي مشهور جاگرافي نويس بزرگ بن شهريار سندس جڳ مشهور ڪتاب عجائب الهند جي بنهہ ابتدائي صفحن ۾ اها روايت آندي آهي تہ منصوره سنڌ جي هڪ عالم ٽين صدي هجريءَ جي وچ ڌاري هڪ راجا لاءِ قرآن حڪيم جو سنڌي زبان ۾ ترجمو لکيو هو. اها روايت بہ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کي شاندار بنائي ٿي.

سنڌي زبان جڏهن عربيءَ وانگر ساڄي کان کٻي پاسي ڏانهن لکڻ ۾ آئي تہ افسوس جو ان جي مخصوص اکرن جي ڪا هڪ صحيح صورت مقرر نہ ڪئي وئي، جنهن کي جيئن ٺيڪ ٿي ويو ان ائين ئي لکيو. اهوئي اصلي ڪارڻ آهي جو اسان وٽ هن قديم زبان جي لٽري تحرير ٽن صدين کان مٿي نہ ملي سگهي آهي. جس هجي ميون ابوالحسن سنڌيءَ کي جنهن ٻارهين صديءَ جي آخر ڌاري سنڌي حرفن جي لکڻ لاءِ ڪا صورت بنائي ۽ مقدمةالصلواة ٿالي سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکيو. انهيءَ دور ۾ رلي ڪوٽ جي هڪ عالم علم ورثي جي مشهور ڪتاب سراجيءَ جو سنڌي نظم ۾ ترجمو لکيو، اهو ڪتاب احقر راقم وٽ موجود آهي. ميون ابوالحسن ٻارهين صديءَ جي شروع ۾ سنہ ۱۱۲۸ھ ڌاري وفات ڪري ويو. سندس ڪتاب اها مقبوليت حاصل ڪئي جو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ان جي ڪن مسئلن تي اعتراض ڪيو، جنهن جو مخدوم محمد قائم ٺٽوي عربيءَ ۾ هڪ رسالو لکي جواب ڏنو ۽ مقدمةالصلواة سنڌيءَ کي عربيءَ ۾ ترجمو بہ ڪيو. هڪ ٻئي تي اهو علمي رد ڪد هلندو رهيو، پر افسوس جو مخدوم محمد قائم جلدي وفات ڪري ويو، ان جي وفات کان پوءِ بہ مخدوم محمد هاشم ان جي رد ۾ رسالو لکيو. مخدوم محمد قائم ميون ابوالحسن سنڌيءَ جو مريد ۽ معتقد هو. اهي رسالا بہ احقر راقم وٽ موجود آهن، جو پير جهنڊي جي علمي ڪتاب خاني مان نقل ڪيا ويا هئا.

هن کان پوءِ عالمن سنڌي تحرير ۾ انهيءَ رسم الخط کي اختيار ڪيو ۽ سنڌي جو ديني ادب وجود ۾ آيو، جو هزارن صفحن جي ڪتابن واري صورت ۾ موجود آهي، جنهن مان گهڻا ڪتاب بمبئيءَ مان ڇپجي پڌرا ٿيا. ان لاءِ سنڌي ڪاتبن جي گهرج محسوس ڪئي وئي ۽ ڪيترا سنڌي زبان جا ڪاتب پيدا ٿيا جن وڃي بمبئي وسائي، انهن مان احمد سمو ڪاتب وڏي شهرت رکي ٿو. اڳ سنڌ ۾ مسجدن ۽ ديني مدرسن ۾ جيڪي قرآن شريف هوندا هئا سي گهڻو ڪري بمبئي جا ڇپيل هوندا هئا ۽ احمد ۽ محمد سمي جا لکيل هوندا هئا. انهن جو خط ايڏو تہ صاف ۽ سنو هو جو ان مان برصغير جي ڪنهن ٻئي ڪاتب جو مقابلو ٿي ٿي سگهندو هو. افسوس جو اسان جي بيقدري ڪري اهو فن بہ اسان کان ڇڏائجي ويو.

انگريزن جي دور ۾ سنڌي حروف تهجيءَ لاءِ وڏي ڪوشش ورتي وئي، ٽائيپ ۾ ڪتاب ڇپجڻ لڳا ۽ ليٿو جو اڳ وارو رواج گهٽجڻ لڳو. هن جو هڪ پاسي اهو ته وڏو فائدو پهتو جو سنڌي نثر توڙي نظم ۾ هزارين ڪتاب لکجي پڌرا ٿيا. ٻئي پاسي اسان جي وڏن عالمن جو ديني ادب، جيڪو هزارن صفحن تي مشتمل هو ۽ ان ۾ عربي حوالن ڪري اعراب ڏنل هئي، ٽائيپ ۾ اعراب نه هجڻ ڪري اهو هتي ڇپجڻ کان رهجي ويو. بمبئيءَ سان به سنڌ جي جدائيءَ کان پوءِ رابطو ڪپجي ويو ۽ سنڌي ڪتابن جي اشاعت وارو سلسلو رڪجي ويو.

اسان جا اڳوڻا ديني عالم انفرادي طور سنڌي زبان جي اشاعت لاءِ چڱي خدمت ڪندا رهيا. تازو مون کي هڪ ننڍڙو رسالو هٿ آيو آهي، جيڪو ٻه سؤ سال اڳ جو معلوم ٿئي ٿو. ان ۾ قديم سنڌي رسم الخط ۾ مخصوص سنڌي حرفن جي لکڻ جي تعليم ڏني وئي آهي. اهو رسالو ڊيمي سائيز جي ڇهن صفحن تي مشتمل آهي. منڍ ۾ سنڌي الف-ب جو ڪجهه نمونو ڏنو ويو آهي، جيئن ان کي هن مضمون جي شروع ۾ آندو ويو آهي.

رسالي ۾ ڪتب آيل سنڌي اکرن جي صورت هن طرح آيل آهي: ٹ کي ن، ڙ کي ر، ڀڙهو کي ٻرو، ٽ کي ت، ٻ کي ب ڪري آندو ويو آهي. هاڻي هتي اسان هاڻوڪي رسم الخط کي خيال ۾ رکيو آهي ته جيئن سڀ ڪنهن کي پڙهڻ ۾ سولائي ٿئي :-

بسم الله الرحمن الرحيم

ساراهجي سو ڌڻي جو خاوند ملڪَ خدا   جيهُ جهانُ اپائيو ڪري ڪامل قدرتا

صدقي ۾ حضرت رسول جي جيهُ جوڙيا جهانا   پڙهو صلواة رسول ڪريم تي دائم درودا

هاڻي حرفَ سنڌيَ جا ساريان (ساريم) سنڌي واءِ   اتي صورت ٻي (ب) جي اکر لکجن ٿي.

جان ٽڪا هيٺ ٻي ٿيا تان پروڙج ٻي   ٻالي، ٻيالو، ٻيندو انهيءَ منجهه اچي.

۽ جان ٽڪا هيٺ چار ٿيا تان پير سنڌي ڀي   ڀرون، ڀالو، ڀرڪو الهيءَ منجهه اچي.

۽ جان ٽڪو ٽڪي هيٺ ٿيو تان پير سنڌي بي   بير، بانهي، بيرالي منجهه اچي.

۽ ستي صورت تي جي اکر لکجن ٿي   ۽ جان ٽڪا سٿسَ چار ٿيا تان پروڙج سا ٽي--
ٿاءُ، ٿهڙَ ٿهڙيو انهيءَ منجهه اچي.

۽ جان ٽڪا مٿس ٽي ٿيا، هيڪڙو هيٺ   ٻه مٿي تان ٽا کي پروڙج ٽي
ٽيڪرُ، ٽڪاءُ، ٽور ۾ انهيءَ منجهه (الپر) اچي.

۽ جان ٽڪو ٽڪي تي ٿيو تان پروڙج سا ٽي   ٽپن، ٽوپي انهيءَ منجهه اچي.

۽ ٻڻ صورت جيم جي سا ڄڃي ڀتين لکجي   ۽ جان ٽڪا هيٺس چار ٿيا چوها پروڙج ڃي-
ڃنون، ڃڃر، ڃار الهيءَ منجهه اچي.

۽ جان ٻڪا هيٺس ٻي ٽيا تان ڇنج ڇنائي ڇهي ڇون، ڇاڇو، ڇولڊو الهيءَ منجهه اچي.
۽ جان ٻڪا هيٺس ۾ ٽيا تان ڄاڻي سمجهه ڄهي ڄاؤ، ڄمندو، ڄاڻڻ الهيءَ منجهه اچي.
۽ جان ٻڪو ٻڪي هيٺ ٽيو ته آهي اها ڃهي ڃنگهه، ڃانگهي ڃوڪڻ انهيءَ منجهه اچي.
۽ ٻڻ صورت دال جي ڇهين پٽين آهي جان ٻڪا مٿس ٻي ٽيا تان ڏسهي سڃ ڏي-
ڏالد، ڏاڏاءِ ڏيندو انهيءَ منجهه اچي.
۽ جان ٻڪا مٿس ۾ ٽيا تان ڌرن سمجهج ڌي ڌاء، ڌئارڻ، ڌوئڻ انهيءَ منجهه اچي.
۽ جان ٻڪو هيٺس هيڪ ٽيو ته آهي اها ڊي ڊيل، ڊلبُ، ڊورا انهيءَ منجهه اچي.
چوٿين طرح دال جهي اها دال ۽ ڙي لکجي ڊروڪڻ(ڊڪڻ) ڊرورڻ ڊورائڻ انهيءَ منجهه اچي.
۽ ٻڻ صورت ڪاف جي ڇهين پٽين آهي اول کهي جهڙو کيڻ کائڻ کارائڻ انهيءَ منجهه اچي.
ٻيو گهي جهڙو گهه، گهٽو گهوڙو انهيءَ منجهه اچي.
ٽيون ڳي جهڙو ڳهڻ، ڳوهڻ، ڳيهون انهيءَ منجهه اچي.
چوٿون ڱي جهڙو منڱڻ، ٽنڱڻ مڱٽو انهيءَ منجهه اچي.
۽ ٻڻ هيڪڙو اکر سنڌيءَ جو اها ڻي ۽ ڙي لکجي.
جهڙو ترڻ ترهڻ ٽيرڻ الهيءَ منجهه اچي.

جيڪو هي حرف سنڌيءَ جا صحيا سڄاڻي سو ٿيندو ماهر سنڌيءَ ۾ سين فضل سڀاڄني.
پڙهو صلواة ۽ سلام سرورتي جو سرور سونهارو لنگهائيندو لڪيون مرسل موچارو.
ويندا سي ايمان سين ڪلمو جن چيو.

لااله الاالله محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم

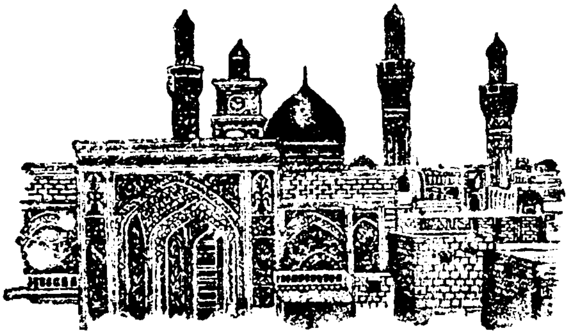

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

حضرت قلندر شهباز جي دور جي هڪ صوفيانه تحريڪ

سهروردي سلسلو

تصوف جا چار سلسلا مشهور آهن: سهروردي، قادري، چشتي ۽ نقشبندي. انهن مان حضرت قلندر شهباز جي زماني ۾ سنڌ ۽ ملتان ۾ سهروردي سلسلي جو تمام گهڻو اثر هو. ان زماني ۾ سنڌ ۽ ملتان ۾ هيٺيان بزرگ موجود هئا:

١- بابا فريدالدين گنج شڪر، پاڪ پٽڻ وارو، (وفات ٦٤٤هه-١٢٤٦ع).
٢- غوث بهاؤالحق زڪريا ملتاني، ملتان، (وفات سنه ٦٦١هه-١٢٦٢ع).
٣- سيد جلال الدين سرخ بخاري، اُچ، (وفات ٦٩٥هه-١٢٩٥ع).
٤- پير پٺو، ٺٽو.
٥- شيخ نوح بکري، بکر.
٦- سيد صدرالدين ۽ سيد بدرالدين، ٻه ڀائر، بکر.
٧- شاهه صدرالدين، لڪي شاهه صدر.

انهن مان غوث بهاؤالحق زڪريا ملتاني ۽ شيخ نوح بکري سهروردي سلسلي جي باني شيخ شهاب الدين سهروردي ۽ جا مريد هئا. سيد صدرالدين ۽ سيد بدرالدين جو والد سيد محمد مکي به حضرت شيخ شهاب الدين جو مريد هو. سيد جلال الدين سرخ بخاري ۽ پير پٺو وري حضرت غوث بهاؤالحق زڪريا ملتاني جا مريد هئا. حضرت شاهه صدر لڪي واري جي صوفيانه سلسلي جو احوال ڪونه آيو آهي. بابا فريد گنج شڪر چشتي سلسلي سان وابسته هو. ان مان ظاهر ٿيندو، ته سنڌ ۽ ملتان واري علائقي ۾ گهڻي ۾ گهڻو اثر سهروردي سلسلي جو هو.

چشتي طريقي جا بزرگ خواجه عثمان هاروني، خواجه معين الدين چشتي اجميري وفات (٦٢٧هه-١٢٢٩ع)، ۽ خواجه فريدالدين گنج شڪر سير و سفر جي دوران سنڌ ۾ آيا هئا، ۽ شاهه صدر سان لڪي ۾ مليا هئا. هنن حضرت شاهه صدر جي روحاني مرتبي جي ساراهه ڪئي آهي (١). ان مان معلوم ٿئي ٿو ته چشتي طريقي جي بزرگن به سنڌ ۾ پنهنجا پير گهمايا، پر سنڌ ۾ چشتي سلسلو رائج ٿي نه سگهيو.

نہ فقط ان زماني ۾، پر پوئين زماني ۾ بہ سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جو تمام گهڻو اثر رهيو، ۽ هن سلسلي جي ڪيترن ئي بزرگن سنڌ کي روحاني ۽ علمي فيض سان مالا مال ڪيو. هت ان سلسلي جي مختصر تاريخ پيش ڪجي ٿي ۽ سنڌ سان ان سلسلي جو جيڪو تعلق رهيو، ان تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي.

سهروردي سلسلو

سهروردي سلسلي جو بنياد حضرت شيخ ضياء الدين ابو النجيب عبد القاهر سهروردي وڌو. سندس والد جو نالو عبدالله بن محمد هو. سندس نسب جو سلسلو حضرت ابوبڪر صديق رضہ سان هن طرح ملي ٿو:

"شيخ ضياء الدين ابوالنجيب بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بڪري المعروف بہ شيخ عمويہ بن سعد بن حسين بن قاسم بن سعد بن نصر بن عبدالرحمان بن قاسم بن محمد بن ابوبڪر صديق رضہ" (٢).

حضرت شيخ ابو النجيب جي ولادت سهرورد ۾ (سنہ ٤٩٠هہ-١٠٩٧ع) ۾ ٿي. بغداد جي مدرسہ نظاميہ مان ديني علوم جي تحصيل ڪان پوءِ الهيءَ ئي مدرسي ۾ بہ سال مدرس ٿي، درس و تدريس جو سلسلو جاري رکيائين. طريقت ۾ امام محمد غزالي جي ڀاءُ شيخ احمد غزالي جو فيض يافتہ هو؛ جنهن جي طريقت جو سلسلو سيد الطائفہ حضرت جنيد بغدادي ڏانهن منسوب سمجهيو ويندو آهي. شيخ ابوالنجيب، حضرت غوث العالم سيد عبدالقادر جيلاني جي صحبت مان بہ فيض پرايو. ان ڪان سواءِ حضرت غوث الاعظم جي روحاني پيشوا شيخ حماد باس ڪان بہ فيض پرايائين.

روحاني فيض سان مالا مال ٿي، سلوڪ جي راهہ جي سالڪن کي فيض ڏيڻ شروع ڪيائين. ان مقصد لاءِ بغداد ۾ هڪ خانقاهہ قائم ڪيائين، جتي سدائين وعظ ۽ هدايت جي مجلس گرم رهندي هئي. ڪجهہ وقت سنہ ١١٦١ع ۾ اسلامي ملڪن جي سياحت بہ ڪيائين.

حضرت شيخ ابوالنجيب وڏو صوفي بزرگ ۽ مصلح ٿي گذريو آهي. ان ڪان سواءِ وڏو عالم ۽ فاضل بہ هو ۽ حديث، فقهہ، اصول فقهہ ۽ اصول دين ۾ وڏي دسترس حاصل هئس. اهل قلم بہ هو، ۽ تصوف ۽ اسلام تي زبردست ڪتاب لکيائين، پر سواءِ ٻن ڪتابن: "آداب المريدين" ۽ "شرح اسماء الحسنيٰ" جي سندس ٻيا ڪتاب دنيا جي لاهن چاڙهن ڪان بچي نہ سگهيا. سنہ ٥٦٣هہ-١١٦٨ع ۾ بغداد ۾ وفات ڪيائين؛ ۽ اتي ئي مدفون ٿيو (٣). پوئتان ڪيترائي معرفت جا صاحب ڇڏيائين، جن سندس ڪم کي اڳتي وڌايو. سندس وڏن خليفن جي نالن پٺيان تصوف جا جدا جدا سلسلا شروع ٿيا، جهڙوڪ: ڪبرويہ، شطاريہ ۽ فردوسيہ. اسان جي سنڌ جو بزرگ مخدوم بلال ٽلٽي وارو ڪبرويہ سلسلي سان وابستہ هو.

كبرويہ: هن شاخ جو باني شيخ نجم الدين ڪبريٰ ابوالجناب احمد بن محمد عمر بن محمد خوارزمي آهي. هن جون ۾ شاخون ٿيون. هڪ شاخ سيد علي بن شهاب حسيني همداني جي آهي، جيڪا ڪبرويہ سڏي ويئي، ٻي "فردوسيہ" سڏي وئي جنهن جو باني هندوستان ۾ شيخ شرف الدين احمد بن يحيٰ منيري آهي. شيخ منيري جي طريقت جو سلسلو شيخ نجم الدين ڪبريٰ سان هن طرح ملي ٿو:

"شيخ منيري، شيخ نجيب الدين بن عماءالدين دهلوي ڪان، ان پنهنجي چاچي شيخ رڪن الدين دهلوي ڪان، ان شيخ بدرالدين باخرزي ڪان ۽ ان شيخ نجم الدين ڪبريٰ ڪان (۴).

شطاريہ: هن جو باني شيخ عبدالله شطار خراساني آهي، جيڪو ائين صدي هجري ۾ خراسان ڪان هندستان آيو ۽ ڪيترن ئي ماڻهن ڪانئس فيض پرايو. هن طريقي جون وري ٻہ شاخون آهن: هڪ جو تعلق شيخ محمد غوث گواليارِي سان آهي، جيڪو "جواهر خمسہ" جو مصنف آهي. ان جي طريقت جو سلسلو هن طرح آهي:

"شيخ محمد غوث شيخ حميد ڪان، ان شيخ هدايت الله ڪان، ان پنهنجي والد محمد بن علاء منيري ڪان ۽ ان شيخ عبدالله شطاري ڪان."

شيخ محمد غوث ڪان ڪيترن ئي هي طريقو حاصل ڪيو. انهن مان هڪ شيخ وجيالدين علوي گجراتي بہ آهي. ان ڪان سيد صبغتہ الله بن روح الله حسيني پڙوچي مهاجر مدني حاصل ڪيو. ان جي ذريعي هي طريقو عرب ملڪن ۾ پهتو. شيخ محمد غوث گواليارِي جي شاگردن ۾ شيخ لشڪر محمد عارف بہ هو، جنهن ڪان شيخ عيسيٰ بن قاسم سنڌي برهانپوري حاصل ڪيو. (جنهن جو ذڪر هن مقالي ۾ بعد ۾ بہ ايندو.)

شطاريہ طريقي جي ٻي شاخ جو باني شيخ علي بن قوام جولپوري آهي. ان شيخ عبدالقدوس نظام آبادي ڪان، ان شيخ حافظ واسط ڪان ۽ ان شيخ عبدالله شطاري خراساني ڪان (۵).

سهروردي سلسلو: سهروردي سلسلي کي ساڳي نالي سان حضرت شيخ ابوالنجيب جي ڀائٽي حضرت شيخ شهاب الدين عمر سهروردي جاري رکيو، ۽ وڏي اوج تي رسايو. سندس زندگيءَ جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو.

شيخ شهاب الدين سهروردي: سندس ولادت سهرورد ۾ سنہ ۵۳۹ھ (۱۱۴۵ع) ۾ ٿي. بغداد ۾ پنهنجي چاچي حضرت ابوالنجيب وٽ اهي ظاهري تعليم ۽ روحاني فيض پرايائين. حضرت غوث الاعظم سيد عبدالقادر جيلاني ڪان بہ فيض حاصل ڪيائين. حضرت غوث الاعظم سندس لاءِ فرمايو تہ:

"يا عمر انت آخر المشهورين بالعراق"

(اي عمر! تون عراق جو آخري مشهور انسان هوندين.)

حضرت غوث سان سندس بيحد عقيدت هئي. ان جو ثبوت سندس ڪتاب "بهجةالاسرار" مان ملي ٿو، جنهن ۾ سندس مناقب وڏي محنت ۽ محبت سان جمع ڪيا اٿس.

حضرت شيخ شهاب الدين جي والد جو نالو محمد بن عبدالله هو. بغداد ۾ پنهنجي چاچي شيخ ابوالنجيب جي زيرنگراني ديني تعليم حاصل ڪيائين، ۽ تفسير، حديث، فقه ۽ ٻين ڪيترن علمن ۾ تبحر حاصل ڪيائين، ايتري قدر جو پنهنجي وقت جو بلند پايه فقيه ۽ وڏو محدث شمار ڪيو ويندو هو. ديني علمن ۾ سندس ڪمال جو ذڪر امام سبڪي، طبقات الڪبريٰ ۾ ڪيو آهي. شيخ سعدي بوستان ۾ سندس ڏاڍي تعريف ڪئي آهي. ابن خلڪان، وفيات الاعيان ۾ لکيو آهي ته سندس ڀيٽ وارن ڏينهن ۾ سندس ثاني ڪونه هو.

حضرت شيخ الشيوخ سنه ٥٦٤ھ (١١٦٨ع) ۾ پنهنجي چاچي ۽ مرشد جي مسند تي رونق افروز ٿيو، ۽ لکين خدا جي ٻانهن کي روحاني فيض ڏئي سنه ٦٣٢ھ (١٢٣٤ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس روحاني فيض نه فقط عراق تائين محدود هو، پر مصر، شام، حجاز ۽ برصغير پاڪ و هند جا ڪيترائي ماڻهو ڪانئس مستفيض ٿيا (٦). سندس وڏن خليفن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن.

١- شيخ نجيب الدين علي برغش، جنهن جي ذريعي عجم ۾ سهروردي سلسلي جي وڏي اشاعت ٿي.

٢- شيخ نورالدين مبارڪ غزلوي، جنهن جي ڪوشش سان اتر هندستان ۾ سهروردي سلسلي کي فروغ حاصل ٿيو.

٣- شيخ ضياءالدين رومي.

٤- شيخ محمد يحيٰ.

٥- شيخ جلال الدين تبريزي، جنهن بنگال ۾ سهروردي سلسلو پکيڙيو.

٦- شيخ مصلح الدين سعدي شيرازي، ڪيس بيعت ۽ خلافت جو شرف حاصل ٿيو، پر مرشد سان گهڻو وقت رهڻ جو موقعو نه مليس.

٧- حضرت شيخ نوح بکري، بکر (سنڌ)

٨- حضرت غوث بهاءالحق زڪريا ملتاني، جنهن جي ذريعي سنڌ ۽ هند ۾ سهروردي سلسلو مشهور ۽ مقبول ٿيو ۽ ڪيترائي غير مسلم، اسلام جي نور سان منور ٿيا.

٩- قاضي حميدالدين ناگوري.

١٠- مولانا ماجدالدين.

اسلامي تعليم ۽ تصوف تي حضرت شيخ الشيوخ جا ڪجهه ڪتاب به ملن ٿا، جهڙوڪ:

١- جذب القلوب لي مواصلة المحبوب: هن جو موضوع تصوف آهي.

٢- شفءالنصائح: هن جو موضوع علم الڪلام آهي، ۽ ان ۾ ڪن ڪلامين جي اقوال ۽ نظريات جي ترديد آهي.

۳- اعلام الهدي: هن ۾ امام غزاليءَ جي ڪتاب ”المنقذ من الضلال“ وانگر، قديم فلاسافرن جي نظرين جو رد آهي.

۴- بهجة الاسرار: هن ۾ حضرت سيد عبدالقادر جيلاني جو سوانح ۽ مناقب بيان ٿيل آهن.

۵- عوارف المعارف: تصوف تي هڪ مبسوط ۽ جامع تصنيف آهي. هن ڪتاب ۾ اسلامي تصوف جا مختلف مسئلا بيان ڪيل آهن ۽ روحاني منزلون تفصيل سان سمجهايل آهن. خانقاهي سسٽم جا اصول، قواعد ۽ آداب به چڱيءَ طرح ذهن نشين ڪرايل آهن. هن ڪتاب کي سلوڪ جي صاحبن وٽان وڏي مقبوليت حاصل ٿي. نه فقط سهروردي سلسلي جي بزرگن وٽ هن ڪتاب کي بنيادي حيثيت حاصل هئي، پر چشتي سلسلي جا بزرگ به هي ڪتاب وڏي شوق ۽ ذوق سان پڙهندا هئا. ڪيترائي بزرگ هن ڪتاب جو باقاعده درس ڏيندا هئا. سنڌ ۾ به هي ڪتاب پڙهيو ويندو هو. ان جو ثبوت جمالي دهلويءَ جي بيان مان ملي ٿو. جڏهن هُو سير و سفر ڪندو، سنڌ ۾ آيو، ته حضرت مخدوم بلال سان به ملڻ ويو. هن ڏٺو ته ان وقت مخدوم صاحب ”عوارف المعارف“ جو مطالعو ڪري رهيو هو (۷).

عوارف المعارف عربي زبان ۾ آهي. بعد ۾ پارسي ۽ ٻين زبانن ۾ ان جا ترجما ٿيا. برصغير پاڪ و هند ۾ هن ڪتاب جو پارسي زبان ۾ ترجمو حضرت سيد محمد الحسيني المعروف به گيسودراز (وفات ۱۴۲۲ع) جي همعصر شيخ علاؤالدين بن علي بن محمد المهائمي، تفسير تبصيرالقرآن جي صاحب ”زوارف“ جي نالي سان ڪيو.

اردو زبان ۾ ان جو پهريون ترجمو، مولوي محمد احسن نانوتوي ڪيو، جيڪو نولڪشور پريس ۾ ڇپيو. ويجهڙائيءَ ۾ شمس بريلوي ان جو اردو ترجمو ڪيو آهي، جيڪو مدينه پبلشنگ ڪمپني طرفان ڇپيو آهي. ان کان سواءِ هڪ ٻيو ترجمو به ملي ٿو.

ترجمن کان سواءِ هن ڪتاب جون شرحون به لکيون ويئون. حضرت گيسو دراز عربي ۽ پارسي زبانن ۾ ان جون شرحون لکيون. ان کان سواءِ ٻين بزرگن به شرحون لکيون جهڙوڪ: شيخ عبدالقدوس گنگوهي، شيخ احمد فاروقي سرهندي مجدد الف ثاني، شيخ جمال‌الدين گجراتي، سيد اشرف بن ابراهيم سمناني ڪڇوڇوي، شيخ فريدالدين اجوڌني گنج شڪر (۸).

حضرت غوث بهاؤالحق زڪريا ملتاني: سندس وڏو ڏاڏو ڪمال الدين شاه قريشي مڪي معظم کان خوارزم آيو، ۽ پوءِ ملتان ۾ اچي سڪونت اختيار ڪيائين. حضرت زڪريا جي ولادت ملتان ۾ سنه ۵۶۵هه-۱۱۶۹ع يا ۵۶۶هه-۱۱۷۰ع ۾ ٿي، ۽ سنه ۶۶۱هه-۱۲۶۲ع ۾ وفات ڪيائين. ابتدائي تعليم ملتان ۾ حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ بخارا ۽ مديني منوره مان تعليم پرايائين. بغداد ۾ شيخ شهاب الدين سهروردي جو مريد ٿيو. ملتان ۾ موٽي اچي وڏو مدرسو ۽ خانقاه قائم ڪيائين. سنڌ ۽ هند جا ڪيترائي سفر ڪري، اسلام جي تبليغ جو ڪم

سرانجام ڏنائين. ڪيترين ئي هندو ذاتين سندس هٿ تي اسلام قبول ڪيو. سنڌ ۾ به سندس ڪيترائي مريد ٿيا: ۽ سندس اولاد مان ڪيترائي لاڏي اچي سنڌ ۾ ويٺا. سندس ست پٽ ٿيا، جن مان وڏو صدرالدين عارف (وفات ١٢٨٥ع) هو، جيڪو ڪائنس پوءِ سجاده نشين ٿيو. حضرت عارف ڪان پوءِ حضرت رڪن الدين ابوالفتح (وفات ١٣٣٥ع) سجاده نشين ٿيو.

حضرت زڪريا سنڌ ۾ ڪيترائي تبليغي دورا ڪيا، جنهنڪري سنڌ (٩) ۾ سندس ڪيترائي مريد ٿيا. انهن مان ڪيترائي عالم فاضل ۽ روحاني رهنما ٿيا، جن ڪان ڪيترن ئي خدا جي پانهن روحاني فيض حاصل ڪيو. انهن مان ڪن بزرگن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو:

سيد جلال الدين سرخ بخاري: جڏهن حضرت غوث بهاءالحق زڪريا ملتاني پنهنجي مرشد وٽ بغداد ۾ رهندو هو، تڏهن اتي سندس ملاقات سيد علي سان ٿي، جيڪو بخارا جو رهاڪو هو. اڪثر حضرت غوث جي روحاني منزل جي تعريف ڪندو رهندو هو. سندس فرزند سيد جلال الدين ان تعريف ڪان متاثر ٿي، ملتان آيو. سندس نسب جو سلسلو امام علي نقي سان ملي ٿو، جيڪو هن ريت آهي:

"جلال الدين، جلال سرخ بخاري بن ابوالمويد علي بن جعفر بن محمود بن احمد عبدالله بن علي اصغر بن عبدالله جعفر بن امام علي نقي."

ملتان ۾ حضرت غوث جو مريد ٿيو. اتان بکر ۾ آيو، جتي سيد بدرالدين جي ڌيءَ سان سندس نڪاح ٿيو. مائٽن جي اٻنٽ سبب ١٢٤٤ع ۾ بکر مان لاڏي وڃي اُچ ۾ ويٺو. سنڌ ۽ پنجاب ۾ ڪيترن ئي ماڻهن ڪائنس روحاني فيض پرايو، ۽ ڪيترائي ماڻهو سندس هٿ تي مسلمان ٿيا. ٩٥ سالن جي عمر ۾ سنه ١٢٩١ع ۾ وفات ڪيائين ۽ اُتي ئي مدفون ٿيو. کيس ٽي پٽ ٿيا: سيد احمد ڪبير، سيد بهاءالدين ۽ سيد محمد. مشهور بزرگ سيد جلال الدين عرف مخدوم جهانيان جهان گشت (وفات ١٣٨٤ع) سيد محمد جو فرزند هو: ۽ حضرت زڪريا جي پوٽي حضرت رڪن عالم جو مريد هو. دهليءَ جو بادشاهه فيروز تغلق سندس وڏو معتقد هو، ۽ کيس شيخ الاسلام جو عهدو سونپيو هئائين. سنڌ جا به ڪيترائي ماڻهو مخدوم جهانيان جهان گشت جا مريد هئا. سندس وڏن خليفن ۾ سنڌ جي ٻن بزرگن: شيخ بابو تاج الدين بکري ۽ سيد محمود بکري جا نالا اچي وڃن ٿا. هن خاندان جا ڪيترائي بزرگ سنڌ ۾ اچي رهيا، ۽ ڪنڊڪڙڇ ۾ پکڙيل آهن. منجهائن ڪيترائي عالم، فاضل، شاعر ۽ بزرگ ٿيا (١٠).

پير پٺو: سندس اصل نالو حسن، لقب شاهه عالم ۽ ڪنيت ابوالخير هئي، پر "شيخ پٺو" ۽ "پير پٺو" جي نالي سان مشهور ٿيو. سندس والد جو نالو "راڄپار" هو ۽ ذات جو "پلان" هو. ٺٽي جي ٻاهران ٽڪريءَ جي غار ۾ هميشه عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهندو هو. هڪ ڀيري حضرت غوث ۽ حضرت قلندر شهباز سير و سفر ڪندا اچي ساڻس مليا. هو ڪائن ڏاڍو متاثر ٿيو،

۽ حضرت غوث جو مريد ٿيو. ڪيترن ئي ماڻهن ڪانئس روحاني فيض پرايو. مشهور بزرگ شاهه جميل گرناري (سيد عبدالهادي بن سيد عبدالعطاس) به سندس مريد هو، جنهن جو مقبرو سندس مقبري جي لڳ آهي.

پير پٺي سنه ٦٦٦هه (١٢٤٨ع) ۾ وفات ڪئي، سندس مقبرو انهيءَ جاءِ تي آهي، جتي ويهي عبادت ۽ رياضت ڪندو هو(١١).

سمن جي ڏينهن ۾ هندستان جي بادشاهه محمد تغلق ٺٽي تي ڪاهه ڪئي، پر ڪامياب نه ٿيو ۽ سنڌ ۾ ئي وفات ڪري ويو. ان کان پوءِ فيروز تغلق سنه ١٣٧١ع ۾ سنڌ تي ڪاهه ڪئي. ان وقت ٺٽي جو حاڪم ڄام بابينو هو، جنهن سندس ڀرپور مقابلو ڪيو ۽ کيس ڪامياب ٿيڻ نه ڏنو. الله تعاليٰ جي قدرت سان فيروز تغلق جي لشڪر ۾ اچي ڏڪر پيو. آخر اچ جي بزرگ حضرت جلال سرخ بخاري جي پوٽي حضرت مخدوم جهانيان جهان گشت وچ ۾ پئي پنهي جو ٺاهه ڪرايو، ڇاڪاڻ ته سنڌ جا سما حڪمران ۽ فيروز تغلق مخدوم صاحب جا معتقد هئا. ٺٽي جا ماڻهو ڏاڍو خوش ٿيا ۽ ان کي پير پٺي جي برڪت سمجهيائون. انهيءَ ڪري هي جملو عام خاص جي زبان تي اچي ويو.

”ببرڪت شيخ پٺو، هڪ مئو ٻيو ٺٺو.“

انهيءَ جملي کي شمس سراج عفيف ”تاريخ فيروزشاهي“ ۾ بگاڙي لکيو آهي (١٢). انهيءَ ڪري ڪن محققن ان کي اردو ٺهرايو آهي، ته ڪن سرائڪي. حالانڪ ان زماني ۾ ٺٽي ۾ اردو يا سرائڪي جو رواج ڪونه هو. اهو سنڌي جملو آهي.

شيخ ريحان جهنگلي: هي بزرگ رڪن پور ۾ مدفون آهي. حضرت غوث بهاءُالدين جو مريد هو. سندس پٽ شيخ دودي جي شهادت کان پوءِ حضرت قلندر شهباز عذر خواهيءَ لاءِ وٽس آيو هو(١٣).

مخدوم اسحاق: هالا ڪندي جو رهاڪو هو، ۽ ذات جو پٽي هو. غوث بهاءُالحق زڪريا جي درگاهه جو مريد هو. سندس ٻه فرزند مخدوم محمد ۽ مخدوم احمد (وفات ١٥٢٧ع) به وڏا بزرگ ٿي گذريا آهن. سنڌ جو حاڪم ڄام نظام‌الدين عرف ڄام ننڊو ڪانئن ڏاڍو متاثر هو(١٤). هن خاندان مان پيا به ڪيترائي عالم، فاضل، اهل الله ۽ شاعر ٿيا. مولود جو مشهور شاعر مخدوم عبدالرئوف پٽي (وفات ١٧٥٢ع) هن خاندان جو فرد هو.

شيخ پرڪيو ڪاتيار: مخدوم احمد ۽ محمد جو همعصر هو، ۽ ڳوٺ ڪاتيار جو رهاڪو هو. حضرت غوث جي درگاهه جو مريد هو. سنه ١٥٨٩ع ۾ وفات ڪيائين (١٥).

مخدوم لورنگ: عرف نورالله ذات جو پٽي هو ۽ ڳوٺ درياهه جو رهاڪو هو. حضرت غوث جي درگاهه باران ”لاڙ“ جو خليفو هو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مخدوم عبدالحميد گادي نشين ٿيو(١٦).

ملا خليفو سنڌي: اصل سومرن جي قديم گاديءَ واري هنڌ محمد طور جو رهاڪو هو. پوءِ لڏي اچي ساڪري ۾ آباد ٿيو. حضرت زڪريا جي درگاهه جو مريد هو(١٧).

حضرت غوث بهاءُالحق زڪريا جي اولاد سنڌ ۾: حضرت غوث جي اولاد مان ٻه ڪيترائي فرد لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا ۽ پيري مريديءَ جو سلسلو قائم رکيائون. انهن مان ڪن بزرگن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو.

شيخ فاضل قريشي: ٻارهين صدي هجريءَ ۾ لڏي اچي ڳوٺ ٻڪيرا ۾ ويٺو. ڪيس پنهنجو اولاد نہ ٿيو: انهيءَ ڪري سندس نياڻو شيخ شهرالله سندس سجاده نشين ٿيو. ان جي اولاد مان ڪيترائي بزرگ ٿي گذريا(١٨).

شيخ اسماعيل قريشي: بدين ضلعي جي هڪ ڳوٺ ۾ مدفون آهي. سندس اولاد مان هڪ ”ابن شاهہ“ نالي اتان لڏي اچي ڪرالي پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ ۾ رهيو. جتي سندس اولاد وڌيو ويجهيو(١٩).

شيخ اسماعيل قريشي: شال جي سامهون ٽڪر جي پاسي ڏانهن، نئن جي ڪناري تي مدفون آهي(٢٠).

شيخ جيئو: مڪليءَ تي مدفون آهي. ڪيس ”مڪليءَ جو ڏيو“ چيو ويندو آهي. سندس اولاد مان شيخ نعمت الله بہ وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي(٢١).

شيخ طله: مڪليءَ تي مدفون آهي(٢٢).

شيخ عالي: ترخاني دور ۾ ٺٽي ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس اولاد مان ڪيترائي بزرگ ٿيا(٢٣).

شيخ ڪالو قريشي: هي بزرگ بہ ترخاني دور ۾ ٺٽي ۾ اچي رهيو. سندس اولاد مان ڪيترائي بزرگ ٿيا(٢٤).

مخدوم فضل الله: هي بزرگ بہ ٺٽي ۾ رهندو هو. سندس فرزند، ابوالفتح، محمد حسين ۽ عنايت الله بہ عالم ۽ فاضل ٿيا. ابوالفتح گجرات هليو ويو ۽ ”ڪليسر“ پرڳڻي جو قاضي ٿيو. اورنگ زيب عالمگير جي ڏينهن ۾ سورت جو قاضي هو(٢٥).

انهن کان سواءِ سنڌ ۾ هن خاندان جا پيا بہ ڪيترائي بزرگ ٿيا. پوئين زماني ۾ ڳوٺ ڪامارو (تعلقو ٽنڊو الهيار) جو بزرگ اشرف شاهہ (وفات ١٨١٤ع) سنڌي زبان جو بلند پايہ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس شعر مولودن، مداحن، مناقبن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي.

شيخ شهاب الدين عمر سهرودي جي اولاد سنڌ ۾: هن بزرگ جي اولاد مان ڪجهہ فرد سنڌ ۾ اچي رهيا. انهن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو. سڀ کان پهريائين سندس انهن ڏهٽن جو ذڪر ڏجي ٿو، جيڪي حضرت قلندر لعل شهباز جا همعصر هئا:

سيد محمد مڪي ۽ سندس اولاد: امام موسيٰ رضا جي اولاد مان سيد محمد شجاع بن سيد ابراهيم اول مڪي شريف مان لڏي اچي مشهد ۾ ويٺو(٢٦). اتان حرمين شريفين جي زيارت لاءِ ويو ۽ ڪيس مڪي شريف ۾ فرزند ڄائو، جيڪو سيد محمد مڪي جي نالي سان مشهور ٿيو. آخر موٽي مشهد ۾ آيو ۽ ڪجهه وقت ڪان پوءِ وفات ڪيائين. ڪيس امام موسيٰ رضا جي روضي ۾ دفن ڪيو ويو(٢٧). سيد محمد مڪي جي نسب جو سلسلو هي آهي:

"سيد محمد مڪي بن سيد محمد شجاع بن سيد ابراهيم اول بن سيد قاسم بن سيد زيد بن جعفر اصغر* بن حمزه بن امام هارون بن عقيل بن اسماعيل بن امام جعفر ثاني بن امام علي نقي بن امام محمد تقي بن امام علي موسيٰ رضا بن امام موسيٰ ڪاظم بن امام جعفر صادق رضه"(٢٨).

سيد محمد مڪي پنهنجي اهل عيال ۽ واسطيدارن سان گڏجي اچي ٻکر ۾ ويٺو. سندس اچڻ ڪان اڳ ٻکر جو نالو "هرسنه✦" هو، جيڪو پوءِ سيد صاحب جي اچڻ جي ڪري بدلجي "ٻکر" مشهور ٿيو(٢٩). "شجره طيبه" موجب سيد صاحب سنه ٥٤٩هه ۾ ٻکر ۾ آيو، ۽ سنه ٥٥٥هه ۾ وفات ڪيائين(٣٠). اهي سن صحيح معلوم نه ٿا ٿين، ڇاڪاڻ ته سيد صاحب جو والد شيخ شهاب الدين سهروردي جو مريد ۽ نياڻو هو❀، جيڪو ٥٣٩هه-١١٤٥ع ۾ تولد ٿيو، ۽ سنه ٦٣٢هه-١٢٣٤ع ۾ وفات ڪيائين. منبع الانساب موجب سيد صاحب سنه ٦٤٤هه-١٢٤٨ع ۾ وفات ڪئي(٣١). اهو سن صحيح معلوم ٿئي ٿو. سيد صاحب جي مزار سکر شهر ۾ موجوده ڪليڪٽريءَ لڳ آهي.

سيد صاحب کي چار فرزند آهن، جن مان ٻن جا نالا سيد بدرالدين ۽ سيد صدرالدين آهن، جن مان سيد بدرالدين وڏو هو. ان زماني ۾ سيد جلال الدين سرخ بخاري، بخارا مان نڪري،

---

* مولانا دين محمد وفائي سيد محمد مڪي جي قبر جي ڪتبي تان جيڪو شجرو نقل ڪري ڏنو آهي، ان ۾ جعفر اصغر واري ڪڙي ڪٽل آهي. ساڳي وقت اهو به ڄاڻايو اٿس ته ڪتبي جا ڪجهه اکر مٽجي ويا آهن. ٿي سگهي ٿو ته مذڪوره نالو مٽجي ويو هجي.

✦ "شجره طيبه سادات نصرپور" جي مصنف سيد ضياءالدين رضوي ٻکر جو پراڻو نالو "هرسنه" ڄاڻايو آهي. تحفة الڪرام ۾ "فرشته" آيو آهي. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي خيال ۾ "فرشته" بگڙجي "هرسنه" ٿيو آهي: (ڏسو ميين شاهه عنات جو ڪلام: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مقدمو ص ٢ ۽ تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، ص ٣١١).

❀ تحفة الڪرام ص ٣١٢ موجب شيخ شهاب الدين جو نياڻو سيد محمد شجاع هو. رضوي سيدن جي پنهي شجرن ۾ (١- منبع الانساب: معين الحق جهونسوي. ٢- شجره سادات: سيد قمبر علي رضوي ٻکري) سيد محمد مڪي کي حضرت سهروردي جو نياڻو ڄاڻايل آهي. اهو بيان ٺيڪ صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته سيد محمد مڪي جي وفات جي سن، سندس فرزندن: سيد صدرالدين ۽ سيد بدرالدين جي ولادت ۽ وفات جي سن ۽ شيخ شهاب الدين سهروردي جي ولادت ۽ وفات جي سنن پيڻ مان اها نسبت ٺيڪ صحيح معلوم ٿئي ٿي.

سور و سٺر ڪندو ٻکر ۾ اچي رهيو. سيد بدرالدين سنڌس نسب ۽ شخصيت کان متاثر ٿي ڪيس پنهنجي نياڻي "زهري" نڪاح ۾ ڏني. اها بيبي صاحبہ فوت ٿي ويئي، تہ ٻي نياڻي "فاطمه" نڪاح ۾ ڏنائينس. سيد جلال ڪجهہ وقت ٻکر ۾ رهي، مائٽن جي لاوت چاوت ڏسي، ٻکر مان لڏي وڃي اُچ ۾ رهيو (۳۲).

سيد صدرالدين جو اصل نالو سيد امام الدين، ڪنيت علاؤالدين ۽ لقب صدرالدين هو. ۱۰-رجب سنہ ۶۰۰هه-۱۲۰۴ع تي سنڌس ولادت ٿي، ۽ ۲۱-محرم سنہ ۶۶۹هه-۱۲۷۰ع تي فوت ٿيو (۳۳) سنڌس هڪ گهرواري سيد علي لڪياري جي نياڻي هئي، جنهن مان ڪيس چار فرزند ۽ ہہ نياڻيون ٿيون. انهيءَ نسبت جي ڪري ٻکر مان لڏي اچي سيوهڻ جي قلعي جي ويجهو "رسول پور" نالي ڳوٺ ٻڌو، جيڪو پوءِ "موضع رفيعان" جي نالي سان مشهور ٿيو، ۽ ان زماني جي سيوهڻ جي پرڳڻي "خطي" ۾ هو. ڪجهہ وقت اتي رهڻ کان پوءِ پنهنجي والد جي ارشاد تي موٽي اچي ٻکر جي ويجهو (موجوده روهڙي لڳ) "عالي واهڻ" نالي ڳوٺ ٻڌي، ان ۾ رهڻ لڳو. سيد صدرالدين جي فرزند سيد بدرعالم جو هڪ فرزند شعبان الملت سيد مرتضيٰ، پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ لڏي وڃي جهونسي (هندستان) ويٺو. اتي سنڌس اولاد وڌيو ويجهيو، ۽ اڄا تائين موجود آهي: "منبع الانساب" جو مؤلف مير معين الحق ان جي اولاد مان هو (۳۴).

سيد محمد مڪي جي اولاد مان سيد حميد ٻکر مان لڏي وڃي سنڌ جي مشهور قديم شهر "جوڻ" ۾ ويٺو (۳۵). ارغون ترخان دور ۾ سيد محمد مڪي جي اولاد مان سيد جادم عرف جادو جا ٻہ فرزند سيد مير محمد يوسف ۽ سيد عبدالرزاق لڏي اچي ٺٽي ۾ رهيا (۳۶). سيد مير محمد يوسف، ميران محمد جونپوري (وفات ۱۵۰۴ع) جي وڏي خليفي دانيال جي مريد سيد مبارڪ شاهہ جو مريد هو. انهيءَ ڪري سيد صاحب جو خاندان ٺٽي ۾ مهدوي سڏيو ويو. ٺٽي ۾ هي خاندان وڌيو ويجهيو ۽ اڄ تائين "مهدوي" سڏيو وڃي ٿو. سيد مير محمد يوسف کان سيد صدرالدين تائين نسب جو سلسلو هن ريت آهي:

"سيد مير محمد يوسف بن جادو بن سيد رڪن الدين بن سيد مريد شهيد (فارسي جي بلند پايہ شاعر ۽ صوفي شاهہ عنايت شهيد جهوڪ واري جي وڏي خليفي مير جان الله شاهہ رضوي جو وڏو ڏاڏو) بن سيد شيخ بن سيد موسيٰ بن سيد علاؤالدين بن سيد صدرالدين ٻکري" (۳۷).

ٺٽي ۾ هن خاندان مان ڪيترائي بزرگ، عالم، فاضل ۽ شاعر ٿيا، جهڙوڪ: سيد اسحاق عرف پير پرڏيهي، سيد عنايت الله، سيد ڪمال الدين احمد سيد مير مرتضيٰ "الهامي" (وفات ۱۷۰۴ع)، مير محمد شفيع (وفات ۱۷۳۰ع)، مير ذوالفقار شيدا، سيد رفعت علي شاهہ رفعت، سيد موتيل شاهہ ڪمتر (وفات ۱۸۷۶ع)، امام بخش فدوي (وفات ۱۸۹۰ع)،

سيد روشن علي شاهہ روشن (وفات ۱۸۸۵ع)، سيد مير مرتضيٰ مرتضائي (وفات ۱۸۳٦ع) ۽ محمد زمان شاهہ ساقي (۳۸).

سيد محمد مڪي جي سوٽ ابراهيم ثاني بن قاسم ثاني بن ابراهيم ادل جي فرزند سيد علاؤالدين جا پويان بکر مان لڏ مڪاني ڪري "نصرپور" ۾ وڃي رهيا. سندس خاندان وڌيو ويجهيو ۽ ان مان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر پيدا ٿيا. سنڌي زبان جو مشهور شاعر ميون شاهہ عنات رضوي هن خاندان مان هو.

بکر ۽ روهڙيءَ ۾ بہ هن خاندان مان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر ٿيا، جهڙوڪ: سيد علاؤالدين بن محمد مڪي، سيد موسيٰ بن سيد علاؤالدين سيد شهاب الدين بن سيد موسيٰ، سيد علاؤالدين بن شهاب الدين، سيد حيدر حقاني (مدفون روهڙي)، مير ميران رضوي، سيد يعقوب، سيد صادق علي، سيد نظام ولد ناصر، مير جعفر، مير سعيد خان، مير قلندر علي وغيره (۳۹). هي خاندان بکر مان لڏي اچي روهڙيءَ ۾ رهيو، ۽ اجا تائين سندن پويان روهڙي ۾ رهن ٿا. سندن ڪوٽ مشهور آهي، انهيءَ ڪري هو "ڪوٽائي سيد" سڏبا وڃن ٿا. هن خاندان مان ڪيترائي بزرگ ۽ شاعر ٿي گذريا، جهڙوڪ: پارسي زبان جا باڪمال شاعر مير جان الله شاهہ رضوي ۽ مير جان شاهہ رضوي. سنڌ جو باڪمال شاعر حضرت قادر بخش "بيدل" بہ هن خاندان جو مريد هو.

مخدوم الياس: شيخ شهاب الدين سهروردي جي اولاد مان هو. لڏي اچي سنڌ جي قديم ڳوٺ جهوڻ ۾ رهيو. سندس پٽ مخدوم عجائب بہ وڏو بزرگ ٿيو. ان جو پٽ "هارون" لڏي وڃي ٺٽي ۾ ويٺو. مخدوم هارون جو فرزند مخدوم ضياءالدين (وفات ۱۵۷۵ع) وڏو عالم ۽ فاضل ٿيو. مشهور عالم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي بہ سندس مدرسي مان پڙهي نڪتو. مخدوم ابوالحسن ٺٽوي جي سنڌي مذهبي ڪتاب "مقدمة الصلواة" جي نموني تي سنڌي ۾ الف اشباع جي سٽا ۾، مذهبي مسئلن تي ڪتاب لکيائين، جيڪو "ضياءالدين جي سنڌي" سڏيو ويو (۴۰).

شيخ يوسف: حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي جي اولاد مان هو. عراق مان لڏي پهريائين سلتان ۾ آيو ۽ پوءِ پاٽ ۾ اچي متوطن ٿيو. پاٽ ۾ ئي وفات ڪيائين. سندس فرزند شيخ طاهر (وفات ۱۵۹۵ع) پاٽ مان لڏي وڃي برهان پور ويٺو، اتي سندس اولاد وڌي ويجهي ۽ ان مان ڪيترائي عالم، فاضل، بزرگ ۽ شاعر ٿيا، جهڙوڪ (۴۱):

۱- قاسم بن يوسف، (وفات ۹۸۱هہ - ۱۵۷۳ع) مدفون ايلچپور (برار).

۲- شيخ سليمان بن قاسم صوفي، پارسا ۽ اهل قلم، (وفات ۱۵۹٦ع).

۳- مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ جندالله بن قاسم: وڏو بزرگ، عالم ۽ ڪيترن ڪتابن جو مصنف، (وفات ۱٦۲۱ع).

۴- بابا فتح محمد غوث بن مسيح الاولياء: عالم، فاضل، شاعر ۽ اهل قلم، (وفات ١٦٦٩ع).

هن خاندان جا سنڌ ۾ عالم ۽ صوفي: هن خاندان مان سنڌ ۾ ڪيترائي عالم، فاضل ۽ صوفي بزرگ ٿيا، جهڙوڪ (۴۲):

١- مفتي عبدالواحد ڪبير ولد مولانا عبدالرحمان قادري: وڏو عالم، فاضل ۽ اهل قلم، مصنف "ڪشف الاسرار" وفات ١١٧١ع.

٢- مخدوم عبدالواحد صغير سيوستاني: سندس والد مخدوم دين محمد پاٽ مان لڏي اچي سيوهڻ ۾ رهيو. وڏو عالم، فاضل، شاعر ۽ فقيهه ٿي گذريو آهي. حنفي فقه ۾ ڪيس وڏو ملڪو حاصل هو ۽ ڪيس نعمان ثاني سڏيو ويندو هو. ان سلسلي ۾ "بياض واحدي" تمام گهڻو مشهور آهي. ٻيا ڪتاب به لکيائين. سنڌي ۽ پارسي ۾ سندس شعر به ملي ٿو. پارسي ۾ سندس "ديوان واحدي" يادگار آهي. سنه ١٢٢۴ هه-١٨٠٩ع ۾ وفات ڪيائين.

٣- مخدوم محمد عارف بن مخدوم محمد حسن بن مخدوم دين محمد: وڏو عالم ۽ فاضل، وفات ١٨۴٢ع.

۴- مخدوم محمد بن مخدوم محمد عارف: عارف ۽ مجذوب، وفات ١٨٩٨ع.

۵- مخدوم بصرالدين: وڏو عالم، فاضل، صوفي ۽ حڪيم.

شيخ ابوالنجيب عبدالقاهر سهروردي جي اولاد سنڌ ۾: هن بزرگ جي اولاد به سنڌ ۾ موجود آهي، جنهن سنڌ جي بيشمار ماڻهن کي روحاني فيض پهچايو. انهن بزرگن جو مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو:

شيخ ابوبڪر ڪتالي: حضرت شيخ ابوالنجيب جي اولاد مان شيخ ابوبڪر ڪتابي لڏي اچي پهريائين ملتان لڳ ڪوٽ ڪروڙ ۾ رهيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. شيخ ابوالنجيب سان سندس نسب جو سلسلو هن طرح ملي ٿو:

"شيخ ابوبڪر ڪتاني بن شيخ اسماعيل بن شيخ عبدالله بن شيخ نصيرالدين بن شيخ سراج الدين بن شيخ ابوالنجيب" (۴٣).

شيخ ابوبڪر جو فرزند مخدوم فخرالدين سير و سفر ڪندو سنڌ ۾ آيو ۽ اچي بوبڪ ۾ رهيو. سيوهڻ ۾ وفات ڪيائين ۽ حضرت قلندر شهباز جي روضي جي آس پاس مدفون ٿيو (۴۴).

مخدوم نوح: مخدوم فخرالدين ڪبير جي اولاد مان مخدوم فخرالدين صغير بوبڪ مان لڏي اچي هالا ڪنڊي ۾ رهيو. هالا ڪنڊي ۾ سندس خاندان وڌيو ۽ ويجهيو ۽ ان مان ڪيترائي اهل الله پيدا ٿيا. سنڌ جو مشهور بزرگ مخدوم نوح سندس اولاد مان هو. مخدوم نوح جي نسب جو سلسلو مخدوم فخرالدين ڪبير تائين هن طرح آهي:

"مخدوم نوح عرف لطف الله بن مخدوم نعمت الله بن شيخ محمد اسحاق بن شيخ شهاب الدين بن شيخ فخرالدين صغير بن شيخ عز الدين بن شيخ اسماعيل بن شيخ عبدالوهاب بن پير مير عرف سرور پير بن شيخ برهان الدين بن شيخ فخرالدين ڪبير بن شيخ ابوبڪر ڪتاني بن شيخ نصيرالدين بن شيخ سراج الدين بن شيخ ابو اجيب ضياءُ الدين عبدالقاهر سهروردي."

"٢٧- رمضان ٩١١هه-١٥٠٥ع تي مخدوم نوح جي ولادت ٿي. ستن سالن جي عمر ۾ مخدوم عربي ڏياڻي عرف شاهڏني وٽ قرآن شريف پڙهڻ ويٺو. ناظران قرآن شريف پڙهڻ کان سواءِ ٢٥ سيپارا حفظ به ڪيائين. ڪن روايتن موجب فقه جا ڪجهه ڪتاب به پڙهيائين. تحفة الڪرام جي روايت موجب ڏهن سالن جي عمر ۾ جيڪي ڪمس ملئو هو، سو حضور صلي الله عليه وسلم وٽان، حضرت علي رضه ذريعي مليو. ظاهري تعليم ٿوري هوندي به ذاتي مطالعي ۽ روحاني طاقت سبب قرآن حڪيم جو جڏهن تفسير ڪندو هو، ته عالم دنگ رهجي ويندا هئا. سندس قرآن مجيد جو پارسي ۾ ڪيل ترجمو، حضرت بهاؤالدين گودڙئي جو لکيل، اڄ به موجود آهي*.

هن پارسي ترجمي جي خوبي هيءَ آهي، ته هر سورت جي اڳيان بسم الله جو ترجمو مختلف لفظن ۾ ڪيو اٿس. "البقره" اڳيان بسم الله جو ترجمو هن طرح ڪيو اٿس:

"بنام خدائي رحمت ڪننده عام در دنيا بروزي و رحمت ڪننده خاص در عقبي بمغفرت و فيروزي."

ترجمي جي هڪ خاص خوبي هيءَ به آهي، ته حروف متشابهات جو ترجمو به ڪيو اٿس. آلم جو مفهوم هن طرح بيان ڪيو اٿس:

"منم خدائي ڪه مي دانم."

نمولي طور سورة البقره جي پهرين آيتن جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

ذَالِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ ج هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ○ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ○

(اين ڪتاب عظيم الشان هيچ شڪي نيست دران راه نماينده ايست مر پرهيزگاران (٢) آنها ڪه مي گردند بغيب و ناپيد او برپا مي دارند نماز او از آنچه مالک آن گردانيم ايشان را نفقه و خرج مي ڪنده.)

جيئن ته ظاهري طرح سندس مرشد ورتل نه هو، انهيءَ ڪري ڪمس "اويسي" چاتايل آهي. پر سندس وڏا سهروردي سلسلي جا هئا. تبليغ جي سلسلي ۾ پنهنجي فرزندن

* قرآن شريف جو اهو قيمتي تاريخي نسخو، تازه اپريل ١٩٨٣ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

ڪي سنڌ ۽ هند جي مختلف حصن ۾ موڪليائين، جن جو اولاد اڄان تائين ملڪ جي ڪيترن حصن ۾ پکڙيل آهي.

مخدوم نوح هميشه ذڪر ۾ مشغول رهندو هو. جيڪو مريد ٿيندو هوس، ان کي به ذڪر ۾ مشغول رهڻ جي هدايت ڪندو هو. ذڪر ۽ فڪر جي محويت هوندي به جيڪڏهن ڪو وٽس ذڪر پڇڻ ۽ مريد ٿيڻ لاءِ ايندو هو، ته ان کي بلڪل درست حواسن ۽ قائم هوش سان الله تعاليٰ جي راهه ڏسيندو هو؛ جنهن محويت ۽ استغراق اٽس ڪو نه ڪوله. هر حال ۾ شريعت جي پوري پابندي ڪندو هو. نماز جو اهڙو ته پابند هو، جو پنج ئي وقت نماز با جماعت ادا ڪندو هو(۴۵).

سادو کائيندو هو ۽ سادو هنڊائيندو هو. جيڪو به نذرانو ملندو هوس، اهو خيرات ۾ خرچ ڪري ڇڏيندو هو. فرمائيندو هو، "هن فاني دنيا جي اجائي بار کڻڻ کان جيترو پاڻ کي آزاد رکبو اوترو آخرت جي پڇا ڳاڇا کان آجو رهبو." ڪڏهن ته اهڙو حال به ٿيندو هوس، جو حرم خالي ۾ کاڌي خوراڪ لاءِ ڪجهه به نه هوندو(۴۶).

۲۷- ذوالقعد سنه ۹۹۸هه-۱۵۸۶ع تي وفات ڪيائين. حديقة الاولياء جي صاحب "شيخي بنوح بود" مان سندس تاريخ وفات ڪڍي آهي(۴۷). سندس درگاهه هالن نون ۾ آهي، جتي هر ماهه پهرين سومار تي ميلو لڳندو آهي(۴۸).

"دليل الذاڪرين" ۾ سلوڪ جي راهه متعلق سندس ڪجهه قول به ملن ٿا. نموني طور ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا(۴۹).

۱- يقين ڪري ڄاڻو، ته هن دنيا جو نوش يعني مٺيون شيون، نيش يعني ڏنگ آهن، ۽ هتي جو ڪمال خود زوال آهي، ۽ راحت عين جراحت (ڦٽ) آهي.

۲- جيڪڏهن ڪنهن طالب کي ذڪر، فڪر، علم، عمل، محبت، عشق، قرب ۽ وصل وغيره سڀ ڳالهيون حاصل ٿين، ۽ الهن سان گڏ محويت نه هجيس، ته اهو سڀ خسران ۽ نقصان آهيس: خوش نه ٿئي، ته مقصد کي پهتو آهي.

۳- هڪ پيري هڪ شخص کانئس پڇيو، ته چيو ويندو آهي، ته "العلم حجاب الله الاڪبر" ان جو مطلب ڇا آهي؟ فرمايائون: "ان جو مطلب اهو نه آهي، جيئن ماڻهو سمجهن ٿا، ته علم الله تعاليٰ کان ماڻهن کي روڪي ٿو، بلڪ ان جو مطلب آهي، ته ظاهري علم، خدا شناسيءَ لاءِ هڪڙو عمدو وسيلو ۽ اوزار آهي."

مخدوم صاحب پهرين شادي ڄام تماچي سمي جي همشيره سان ڪئي، جنهن مان ڪيس چار فرزند ۽ چار نياڻيون ٿيون. فرزندن جا نالا هي آهن:

۱- مخدوم محمد امين. ۲- مخدوم حامد. ۳- مخدوم نورمحمد. ۴- مخدوم احمد.

پهرين گهر واري جي وفات (٩٥٦ هه) کان پوءِ چوهاڻ قوم مان ٻي شادي ڪيائين. ان مان ٽي فرزند ٿيس:

١- مخدوم ابراهيم، ٢- مخدوم ميران محمد، ٣- مخدوم جلال محمد.

ان جي جيئري ئي ٽين شادي ڪيائين، جنهن مان پنج فرزند ٿيس:

١- مخدوم موسيٰ، ٢- مخدوم آدم، ٣- مخدوم هارون، ٤- مخدوم دائود، ٥- مخدوم يوسف. سندس سجاده نشين سندس وڏو فرزند مخدوم محمد امين ٿيو.

هن خاندان ۾ ڪيترائي شاعر ۽ بزرگ ٿيا. سندس درگاهه جو سجاده نشين مخدوم امين محمد سنڌي زبان جو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي. مخدوم صاحب جي مريدن مان به ڪيترائي اهل دل بزرگ ۽ شاعر ٿيا. انهن ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي فيض رسايو. شاهه عبدالڪريم بلڙي وارو سنڌي زبان جو قديم ۽ عظيم شاعر آهي. هو مخدوم صاحب جو مريد هو. سيد علي ثاني شيرازي ٺٽوي به سندس مريد هو، جنهن جو به هڪ سنڌي بيت مليو آهي. سندس مريدن مان ٻيون وڏو بزرگ ۽ عالم مخدوم گودڙيو آهي، جنهن جو تعارف هيٺ ڏجي ٿو:

<u>مخدوم بهاؤالدين گودڙيو:</u> ٺٽي جو ويٺل هو ۽ ذات جو سيمڻ هو. وڏو عالم فاضل هو. لکڻ پڙهڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هوس. ڪي ئي ڪتاب پنهنجي هٿ سان لکي عاليشان لائبريري ٺاهيائين. پهريائين ٺٽي جي درويش موسيٰ جو مريد هو؛ پوءِ مخدوم نوح جو مريد ٿيو. سندس لائبريري ٺٽي جي مغل گورنر شريف الملڪ يڪ چشم ساڙائي ڇڏي، انهيءَ ڪري جو شهزادو شاهجهان جڏهن پيءُ کان ناراض ٿي سنه ١٠٣٥هه- ١٦٢٥ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو، ته شريف خان سندس مخالفت ڪئي هئي. انهيءَ ڪسمپرسيءَ جي حالت ۾ هو مخدوم گودڙئي وٽ آيو، جنهن سندس آدرڀاءُ ڪيو هو ۽ مهماني ڏني هئي. ان تي شريف خان ڪاوڙجي مخدوم صاحب جي گهر کي باهه ڏياري ۽ کيس جيل ۾ رکيو. ان ۾ سندس ڪتاب سڙي ويا. البت سندس هٿ اکرن ۾ لکيل قرآن مجيد جو اهو پارسي ترجمو بچيو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. مخدوم صاحب ٻارهين صدي جي پوئين اڌ ۾ وفات ڪئي. سندس مزار مڪلي ٽڪريءَ تي آهي.

<u>مخدوم نوح جا ٻيا مريد:</u> مخدوم صاحب جي ٻين مريدن مان ڪن جا نالا هي آهن.

١- سيد ساجن سوائي، اصل ويٺل متياري، پوءِ ڳوٺ ڪوچو (علائقو ونگو ۽ ولهار).

٢- سيد ابوبڪر لڪياري (ڳوٺ آراضي، لڪ سيوهڻ).

٣- قاسم ڪوري، ويٺل هالا.

٤- درويش قطب.

٥- صابر سومرو، ويٺل هڱڙي، پرڳڻو ٻنورو.

٦- درويش پادو، ويٺل لاڙاهو، پرڳڻو نيرن ڪوٽ.
٧- درويش موسو.
٨- ميرڻ ڪاتيار، ويٺل ڪاتيار.
٩- لڏو بهار.
١٠- عثمان لوهر.
١١- عمر بودلو.
١٢- ميان منو (ٺٽو).
١٣- سلطان کهر (ٺٽو) (٥٠).

سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جو سڀ کان پهريون بزرگ: مٿي جن سهروردي سلسلي جي بزرگن جو ذڪر اچي چڪو آهي، اهي سڀ ٻاهران اچي هت رهيا، وڏا ويجهيا ۽ سنڌ جي ماڻهن کي علمي ۽ روحاني فيض ڏنائون. آخر ۾ سهروردي سلسلي جي هڪ سنڌي بزرگ جو احوال ڏجي ٿو، جيڪو سنڌي هو ۽ سنڌ مان وڃي حضرت شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو مريد ٿيو. سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جو هي پهريون سنڌي بزرگ آهي.

شيخ نوح بکري: بکر ۾ ريلوي بند لڳ سندس مقبرو آهي. حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي جو مريد ۽ خليفو هو. هو حضرت غوث بهاؤالحق زڪريا ملتاني کان اڳ ۾ بغداد وڃي حضرت سهرورديءَ کان روحاني فيض پرائي، پنهنجي وطن واپس وريو هو. سندس مرشد سندس روحاني منزل کان ايتري قدر تہ متاثر هو، جو جڏهن سندس پيو هن طرف جو مريد حضرت زڪريا ملتاني کانئس روحاني فيض وٺي پنهنجي ملڪ موٽي رهيو هو، تڏهن کيس هدايت ڪيائين، تہ بکر وڃي اسان جي هدايت واري مريد نوح سان ملجانءِ. حضرت زڪريا سندس ملاقات لاءِ بکر پهتو، پر حضرت شيخ نوح اڳ ۾ وفات ڪري ويو هو (٥١).

حضرت قلندر شهباز ۽ حضرت غوث بهاؤالحق زڪريا ملتاني جا تعلقات: حضرت قلندر شهباز ملتان ۾ اچڻ کان پوءِ حضرت غوث بهاءالحق زڪريا ملتاني سان ڪيتريون ئي صحبتون ڪيون. ايتري قدر جو حضرت زڪريا سان سندس گهاٽي دوستي ٿي ويئي ۽ گڏجي سنڌ جو سير و سفر ڪيائين. تحفة الڪرام جي صاحب حضرت زڪريا ملتاني ۽ سندس مريد سيد جلال بخاري، بابا فريد گنج شڪر ۽ حضرت قلندر شهباز کي چار يار سڏيو آهي ۽ ڏيکاريو اٿس تہ سيوهڻ واري پڪ ٽنيي جي مٿان انهن چئني يارن ويهي مڪاشفا ڪيا (٥٢).

معلوم ٿئي ٿو تہ حضرت قلندر شهباز سير و سفر ڪندو پهريون ڀيرو سنہ ٦٤٦هہ-١٢٤٨ع کان اڳ ملتان آيو، ان کان پوءِ سنہ ٦٤٩هہ ۾ سيوهڻ آيو ۽ رهي پيو. حضرت زڪريا جي وفات کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ پيو ڀيرو ملتان جي گورنر سلطان محمد جي ڏينهن ۾ حضرت شيخ صدرالدين سان ملڻ لاءِ ملتان آيو، جتي سلطان محمد ساڻس مليو ۽ کين ملتان ۾ رهڻ لاءِ عرض ڪيائين، پر پاڻ نہ مڃيائون ۽ وري سيوهڻ موٽي آيو (٥٣).

تاريخ فيروزشاهي ۽ تاريخ معصومي ۾ آيو آهي، ته حضرت قلندر شهباز جنهن زماني ۾ سيوهڻ ۾ رهيل هو، انهن ڏينهن ۾ ملتان جي گورنر سلطان محمد ولد غياث الدين بلبن (هندستان جو بادشاهه) هڪ مجلس تيار ڪرائي، جنهن ۾ عربي سرود ٿيو. ان ۾ حضرت شيخ صدرالدين عارف به موجود هو. پني بزرگ وجد جي حالت ۾ اچي رقص ڪرڻ لڳا. سلطان محمد هٿ ٻڌيون پيرن پر بيٺو هو ۽ زار زار پئي روئين. الهيءَ ئي زماني ۾ سلطان محمد کين ملتان ۾ رهڻ لاءِ عرض ڪيو، پر اتي رهڻ قبول نه ڪيائون ۽ سنڌ ۾ رهڻ کي پسند فرمايائون (٥٤):

حوالا

(١) خواجه معين الدين چشتي اجميري: دليل العارفين، اردو ترجمه، هشت بهشت اردو ۾ چيپل، ص ٥٤ - خواجه فريدالدين گنج شڪر: راحت القلوب، اردو ترجمه، هشت بهشت، ص ١٩٢.

(٢) عوارف المعارف، اردو ترجمه، مدينه پبلشنگ ڪمپني ڪراچي، ١٩٧٧ع، مقدمه از: شمس بريلوي، ص ١٠٣.

(٣) السبڪي: طبقات الڪبريٰ، ج ٤؛ ص ٢٥٦؛ ابن خلڪان: وفيات الاعيان، ج ١، ص ٢٩٩؛ جامي: نفحات الانس، ص ٥٤٢ کان ٣٧٤؛ عزالدين محمود ڪاشاني: مصباح الهدايه، ص ٢٨.

(٤) سيد عبدالحي، مولانا حڪيم: اسلامي علوم و فنون هندستان مين، اردو ترجمه، ابوالعرفان ندوي، دارالمصنفين اعظم ڳڙهه، ١٩٧٠ع، ص ٢٥٧.

(٥) ايضاً، ص ٢٥٩.

(٦) ابي العباس شمس الدين احمد بن محمد: وفيات الاعيان، مرتب: محمد محي الدين عبدالحميد، مڪتبه النهضته المصريته قاهره، ١٩٤٩، ج ١، ص ٣٨٠ - عوارف المعارف، اردو ترجمه، مقدمه، ص ١٠٣ کان ١١٦.

(٧) حامد بن فضل الله جمالي: سيرالعارفين، اردو ترجمه: ڊاڪٽر محمد ايوب قادري، مرڪزي ادبي بورڊ لاهور، ١٩٧٦ع، ص ١٧٤.

(٨) اسلامي علوم و فنون هندستان مين، ص ٢٦٩ کان ٢٨٢.

(٩)* مفتي غلام سرور لاهوري: حديقة الاولياء، اردو ترجمو، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، ١٩٧٦ع، ص ١٧٤ کان ١٤٨.

* حامد بن فضل الله جمالي: سيرالعارفين، اردو ترجمه، ص ١٤٣ کان ٢٠٨.

* محمد غوثي: گلزار ابرار، اردو ترجمه، ١٩٧٥ع لاهور، ص ٥٥ ۽ ٥٦.

* سيد عبدالقادر ٺٽوي: حديقة الاولياء، سنڌي ادبي بورڊ، ص ٧ کان ٣٧.

(١٠) * سير العارفين، ص ٢٢٤.
* اخبار الاخيار، ص ٦١.
* تحفة الكرام، ص ١٢٦-٢٢٥.
* سيد صباح الدين عبدالرحمان: بزم صوفيائے سند، ص ١٤٩،٤٣٩.

(١١) حديقة الاولياء، سنڌي ادبي بورڊ، ص ٤٥-٤٨. تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، ص ٦١٨-٦١٩.

(١٢) شمس سراج عفيف: تاريخ فيروز شاهي، ص ٢٣٠.

(١٣) تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، ص ٥٤٦-٥٤٥.

(١٤) حديقة الاولياء، سنڌي ادبي بورڊ، ص ٩٨ ۽ ١٠٠. تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، ص ٣٧٧-٣٨١.

(١٥) حديقة الاولياء، ص ١٧٥-١٨٣. تحفة الڪرام، ص ٤٠٣-٤٠٦.

(١٦) تحفة الڪرام، ص ٤١٠.

(١٧) تحفة الڪرام، ص ٦٢١.

(١٨) ايضاً، ص ٤٠٣-٤٠٦.

(١٩) ايضاً، ص ٤١٥ ۽ ٤٤٠.

(٢٠) ايضاً، ص ٤٥٢.

(٢١) ايضاً، ص ٦١٠. حديقة الأولياء، ص ٦١-٦٢. تحفة الطاهرين: سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٥٦ع، ص ٣٨.

(٢٢) تحفة الڪرام، ص ٦١١. تحفة الطاهرين، ص ٣١٠.

(٢٣) تحفة الڪرام، ص ٥٢٥-٥٢٨. تحفة الطاهرين، ص ٩٣-٩٢.

(٢٤) تحفة الڪرام، ص ٥٢٨-٥٣٠.

(٢٥) ايضاً، ص ٥٥٣.

(٢٦) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ميين شاهه عنات جو ڪلام، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٦٣ع، مقدمو ص ٢٣-٢٢. بحواله "شجره طيبه سادات نصرپور" از سيد ضياء الدين رضوي نصرپوري.

(٢٧) تحفة الڪرام، سنڌي ترجمو، ص ٣١٣.

(٢٨) سيد قمبر علي شاهه رضوي: شجره سادات (ڏسو: حديقة الأولياء، سيد عبدالقادر ٺٽوي، مقدمو: پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، مقدمو ص ٣٥.

(٢٩) ميين شاهه عنات جو ڪلام، مقدمو ص ٢٥. تحفة الڪرام ص ٤١١.

(٣٠) ميين شاهه عنات جو ڪلام، مقدمو، ص ٢٥.

(۳۱) معين الحق جھونسوي: منبع الانساب (ڏسو: حديقة الاولياء، مقدمہ، ص ۳۷).
(۳۲) * منبع الانساب ۽ شجره سادات (حديقة الاولياء، مقدمہ، ص ۳۸-۳۷).
* تحفة الڪرام، ص ۲۹۷.
* نزهة الخواطر، ج ۱، ص ۱۷۱.
(۳۳) منبع الانساب (حديقة الاولياء، مقدمہ، ص ۳۸).
(۳۴) * شجره سادات ۽ منبع الانساب (حديقة الاولياء، مقدمہ، ص ۳۸-۴۰).
* نزهة الخواطر ج ۱، ص ۱۷۳.
(۳۵) تحفة الڪرام، ص ۴۱۰.
(۳۶) ايضاً، ص ۵۰۴-۵۰۳.
(۳۷) محمد ابراهيم ٺٽوي، مخدوم: تڪملہ مقالات الشعراء، مرتب: پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۵۸ع، حواشي، ص ۲۷۹.
(۳۸) تحفة الڪرام، ص ۵۰۳- ۵۱۰.
* مقالات الشعراء: مير علي شير قانع ٺٽوي، سنڌي ادبي بورڊ.
* تڪملہ مقالات الشعراء مڪلي نامہ: مير علي شير قانع، سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۶۷ع، حواشي مڪلي نامہ: پير حسام الدين راشدي.
(۳۹) تحفة الڪرام، ص ۲۱۵-۳۱۴.
(۴۰) ايضاً، ص ۴۱۱ ۽ ۵۶۱.
(۴۱) * محمد مطيع الله راشد برهانپوري: برهانپور ڪے سندهي اولياء سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۵۷ع، ص ۱ کان ۱۸۰.
* محمد غوثي شطاري: گلزار ابرار (اردو ترجمہ) ۱۹۷۵ع، ص ۴۲۶- ۴۳۳.
(۴۲) دين محمد وفائي، مولانا: تذڪره مشاهير سنڌ، سنڌي ادبي بورڊ، ۱۹۷۴ع، ص ۱۵۶ - ۲۵۴.
(۴۳) تحفة الڪرام، ص ۳۸۳.
(۴۴) اعجاز الحق قدوسي: تذڪره صوفيائے سنڌ، اردو اڪيڊمي سنڌ ڪراچي، ۱۹۵۹ع، ص ۲۸۳، بحوالہ دليل الذاڪرين (قلمي)، ص ۱۶۹.
(۴۵) حضرت مخدوم نوح: مسلم ادبي سوسائٽي، ص ۱۱، ۱۳ ۽ ۱۴.
(۴۶) ايضاً، ص ۲۴ ۽ ۲۵.
(۴۷) حديقة الاولياء، ص ۱۳۹.
(۴۸) حضرت مخدوم نوح، ص ۴۳.
(۴۹) ايضاً، ص ۲۱ کان ۲۴.

(٥٠) تحفة الڪرام، ص ٤١٨، ٤١٩، ٣٨٦، ٤٠٦، ٤٢٣، ٤٢٩، ٤٤٥، ٦١٣ ۽ ٦١٤.

(٥١) * تحفة الڪرام، ص ٣١٥.

* حديقة اولياء، ص ٦٩-٤١.

(٥٢) * تحفة الڪرام، ص ٩٧ ۽ ١٤٩-٢٤٨.

(٥٣) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: تذڪره شهباز، سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو چاپو ١٩٦٩ع، ص ٨٠-٧٩.

(٥٤) * برني: تاريخ فيروز شاهي، سيد احمد خان ايڊيشن، ص ٦٨-٦٧.

* تاريخ معصومي، سنڌي ترجمو، ص ٤٠.

* لب تاريخ سنڌ، ص ٣٥.

* ماثرالڪرام، ج ١، ص ٢٨٧-٢٨٥.

* نزهتہ الخواطر، ص ٢٥٦.

* تاريخ فرشتہ، ج ١، ص ١٢٩.

ميرزا عباس علي بيگ

بلبلِ بستانِ ٺٽم

(مرزا عباس علي بيگ سنڌ جي انهن چند خوشنصيب انسانن مان آهي، جن وٽ سنڌ جي تاريخ خصوصاً ٽالپرن ۽ ڪنهن حد تائين ڪلهوڙن واري دور متعلق، مواد ۽ معلومات آهي. هو صحيح معنيٰ ۾ سنڌ جي تاريخ جو طالب العلم آهي ۽ سنڌ جي تاريخنويسن سان قريبي تعلقات اٿس. مرزا صاحب مهرباني فرمائي اهو قبول ڪيو آهي ته پاڻ "سنڌ جي تاريخ جا گمنام ورق" عنوان هيٺ، مهراڻ جي هر پرچي لاءِ هڪ مضمون ڏيندو. انهيءَ سلسلي جو هي پهريون مضمون قارئين ڪرام جي مطالعي لاءِ پيش ڪجي ٿو ـــ ادارو).

سما حڪومت جو آخري تاجدار ڄام نظام الدين (٨٦٦هه کان ٩١٤هه) ۽ خراسان جو آخري تيموري سلطان شاهه حسين بايقراءِ (٨٦٢هه کان ٩١٢هه) ٻئي هم عصر ۽ دوست بادشاهه هئا. هنن جي دوستي سبب ٺٽو ۽ هرات هڪڙي ئي وقت ۾ شاعرن ۽ عالمن جا مرجع بڻيل هوا. خدا جي قدرت، جڏهن ايران ۾ تيموري سلطنت جو خاتمو ٿيو تڏهن سنڌ ۾ به سما حڪومت ختم ٿي.

مذڪوره دور ۾ ايران جي ڪيترن حصن تي تيموري مغل راڄ ڪندا هئا، تنهنڪري ايرانن لاءِ خاص لفظ "مغل" يا "ولايت زا" استعمال ٿيندو هو. اهو ئي سبب هو جو ڄام نظام الدين جي دور حڪومت ۾ ٺٽي ۾ سندس يادگار "مغلپوره" سرڪاري خرچ تي تعمير ٿيو ته جيڪي به ايراني عالم، فاضل ۽ شاعر سنڌ ۾ اچن ته اچي مغلپوره (ٺٽي) ۾ پنهنجو مسڪن ڪن.

جڏهن بابر بادشاهه، ڪابل ۽ قنڌار پنهنجي هٿان وڃائي ويٺو، تڏهن آن وقت سما حڪومت کان پوءِ سنڌ ۾ خانه جنگي ڏسي (سنه ١٥٢٠ع-٩٢٧هه) شاهه حسين بايقراءِ جي اميرن مان چند ارغوني خاندان جا فرد، سڌا سنڌ ۾ وارد ٿي پنهنجي حڪومت جو از سرِ نو بنياد وجهي سنڌ جا حاڪم ٿي ويا.

ارغونن جي دؤر ۾ بہ تاريخ ۾ اسان کي بيشمار جيد علماء، فقها، مذهبي پيشوا، اهل علم ۽ اهل قلم ملن ٿا. جي قافلن جي صورت ۾ ايران مان نڪري سنڌ ۾ وارد ٿيا. هنن جي آمد جو سلسلو ڄام نظام الدين جي زماني کان ئي شروع ٿي چڪو هو، جنهن جو هڪڙو مثال، بقول صاحب "تاريخ معصومي" هي آهي تہ علامہ جلال الدين دواني (المتوفي ١٥٠٢ع-٩٠٨هه) سنڌ ۾ اچڻ لاءِ تيار ٿيو. راه جو خرچ بہ ڏانهس موڪليو ويو، ليڪن افسوس جو خرچ پهچڻ کان اڳ مولانا لاڏاڻو ڪري ويو، سو ارغوني دؤر ۾ ايرانين جي آمد جو سلسلو رُڪجڻ جي بجاءِ پاڻ تيز ٿيندو ويو، جنهن جي نتيجي ۾ جيڪي بہ ايراني سنڌ ۾ اچي ساڪن ٿيا تن وري ڪڏهن بہ واپس وڃڻ جو نالو زبان تي نہ آندو. مطلب تہ سڀڪو عالم يا شاعر، ايران مان ڪوچ ڪرڻ وقت، ڪابل ۽ قنڌار واري رستي کان (سنڌ) ٺٽي ۾ وارد ٿي دائما ساڪن ٿيندو هو. ۽ جي هندوستان وڃڻ جو ارادو هوندس تڏهن بہ پهرين ٺٽي ۾ ڪجھ عرصو رهي پوءِ ٺٽي مان نڪري بکر واري رستي کان ملتان، لاهور مان ٿيندو وڃي دهلي ۽ آگري کان نڪرندو هو.

ارغون حڪمرانن مان سنڌ جو پهريون حاڪم ميرزا شاه بيگ ارغون ۽ سندس فرزند ميرزا شاه حسن ارغون، هي ٻئي پيءُ پٽ، شاعر ۽ صاحب علم و فضل فرمانروا هئا. اڪثر هنن جو وقت علماء جي صحبت ۾ صرف ٿيندو هو. ميرزا شاه بيگ جو تخلص "نفسي" هو ۽ ميرزا شاه حسن بيگ جو تخلص "سپاهي" هو.

ارغونن جي حڪومت کان پوءِ (سنہ ٩٦٢هه-١٥٥٥ع) ترخان گهرائي سنڌن مسند والاري هي گهرائو بہ سرڪاري مصروفيت سان گڏ علم جي حصول ۾ سرگردان رهيو. هن خاندان مان سنڌ جو آخري حاڪم ميرزا جاني بيگ ترخان ۽ سندس فرزند ميرزا غازي بيگ ٻئي شاعر ۽ عالم هئا. ميرزا جاني بيگ جو تخلص "حليمي" هو، ميرزا غازي بيگ جو تخلص "وقاري" هو.

ارغون حڪومت بعد، عوام جي دلين تي سابقہ حڪومتن جي علم پروري ۽ عالمن، شاعرن، اديبن ۽ اهل فن جو اجتماع اڪين اڳيان پئي ڦريو، تنهنڪري ترخان حڪومت بہ مناسب سمجهي سابقہ روايتون قائم رکيون تہ جيئن سنڌ جو علمي ۽ ادبي طبقو حڪومت کان خوش رهي. جنهنڪري مذڪوره حڪومت پنهنجي دربار ۾ ڪيترائي ملڪي خواه غير ملڪي (ايراني) عالم، فاضل، اديب ۽ شاعر گڏ ڪيا، جن جي معزز طبقي تي حقيقي عزت افزائي ٿيندي هئي. انهن شهرهٔ آفاق شاعرن مان، مير سنجر طباطبائي ڪاشاني، ميرزا جاني بيگ جي شمع انجمن سخن جو پروانو بنجي ايران مان (سنہ ٩٩٩هه-١٥٩٠ع) ٺٽي ۾ آيو ۽ ميرزا جي بندگان درگاه ۾ داخل ٿيو ۽ بعد ۾ اڪبر بادشاه جي دربار جي زينت بڻيو.

مير محمد هاشم المتخلص بہ "سنجر" طباطبائي سيد خاندان مان هو. صاحب "ميخانہ" کان منقول آهي تہ "سنجر جا جملہ غزليات ۽ قصيده وغيره فصيح و بليغ آهن ۽ سخن گستري سبب اڪثر قدر و منزلت تي ظهور پذير ٿيل آهي. عرفي کان بعد استعارن جي استعمال ڪرڻ ۾

سنجر کان سواءِ ڪو ٻيو هن فن ۾ اختيار رکڻ وارو نہ آهي. ڪي عزيز دوست مذڪوره فن ۾ سنجر کي عرفي کان گهٽ نہ ٿا سمجهن. بهرحال هي صاحبِ سخن ٿي گذريو آهي. سندس اشعار بطور يادگار جي آهن. هن مطلع ديوانِ فصاحت جي پيدائش جاءِ دارالمومنين ڪاشان آهي." سندس والد مير رفيع الدين حيدر معمائي، سچي ايران ۾ مشهور هو بلڪ هڪ معزز انسان هو. بقول صاحبِ "مآثرِ رحيمي،" محتشمِ عاشق، مولانا وحشي يزدي، غيرتي شيرازي، فهمي ۽ حاتم ڪاشي، هي سمورا مير رفيعي جا همعصر شاعر ۽ ساٿي هئا ۽ سندس لهايت عزت ۽ احترام ڪندا هئا، نہ رڳو ايترو بلڪ سندس مدح گوئي بہ ڪيائون. مير معمائي تي، شاه عباس ڪبير صفوي (٩٨٥هه-١٠٣٨هه) جي هجوجو الزام لڳو، جنهن جي خوف کان وطن ڇڏڻو پيس. بقول عبدالباقي نهاوندي (سنہ ٩٩٩هه-١٥٩٠ع) ۾ هن کي شاهِ ايران کان ايذاءُ پهتو، جنهن جي بنا تي هندوستان پهچي ميرزا جعفر آصف خان جي معرفت، اڪبر بادشاه جو تقرب حاصل ڪيائين. مير حيدر معمائي (١٠٠٢هه-١٥٩٣ع) جي دربارِ اڪبري ۾ موجود هو. ان سال علامہ فيضي پنهنجو بي نقط تفسير "سواطع الالهام" ختم ڪيو، جنهن جو مادهٔ تاريخ، مير معمائي، سورهٔ اخلاص مان ڪڍيو. "مآثر رحيمي" کان منقول آهي تہ هي پيءُ پٽ ٻئي هند ۾ ٿورو عرصو گڏ رهيا.

بهرحال مير حيدر معمائي اڪبر بادشاه ۽ جعفرخان کان اخراجات ۽ اسبابِ سفر وٺي بقول صاحبِ "خيرالبيان" (سنہ ١٠١٤هه-١٦٠٥ع) ۾ حرمين جي زيارت لاءِ روانو ٿيو، واٽ تي ڪيچ و مڪران ۾ ڌاڙيل مال اسباب لٽي ڪئي ويا ۽ هي هتان ئلهو واپس اڪبري دربار ۾ پهتو، جنهن تي پيهر اڪبر بادشاه اڳي کان بہ زياده، زادِ راه ڏني روانو ڪيو. سيد مغمائي مجموعي طور اٺ سال هندوستان ۾ رهي ۽ حج تي ويو، جتان واپس وطن پهچي (سنہ ١٠٣٥هه-١٦٢٥ع) ۾ وفات ڪيائين.

صاحبِ "ميخانہ" راوي آهي تہ جڏهن مير حيدر معمائي هندوستان ۾ آيو تڏهن سنجر بہ ٽيويهن سالن جي عمر ۾ پيءُ کان پوءِ يڪدم وطن مان نڪري هندوستان ۾--جيڪو نڪتہ سنجن جي ڪسوٽي جو هنڌ ۽ عقلمندن کي رونق بخشيندڙ آهي، آتي آيو ۽ گاديءَ جي هنڌ آگري ۾ بخت جي ياوريءَ کان، سڪندري شڪوه، حشمت و شوڪت واري بادشاه جلال الدين محمد اڪبر جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. سنجر درگاهِ عرش اشتباه جي شرفِ آستان بوسي کان خاص و عام ۾ معزز ۽ مڪرم ٿيو. بندگانِ خلافت پناه، سنجر جي گذر سفر لاءِ هڪ اشرفي روزينو مقرر ڪيو. هي اڪبري دؤر ۾ هڪ ممتاز شاعر جي شخصيت جو مالڪ هو.

اڪبر بادشاه سنہ ١٠٠٠هه-١٥٩١ع ۾ سنڌ فتح ڪئي ۽ مير سنجر آن کان ڪجهہ مدت اڳي ٺٽي ۾ پهچي ميرزا جاني بيگ ترخان جي دربار سان وابستہ ٿي، پنهنجي ڪرم گستر، ميرزا جاني بيگ ۽ آن جي فرزند ميرزا غازي بيگ جي قدر افزائي کان اهڙو تہ متاثر ٿيو جو بنهي پيءُ پٽ جي مدح سرائيءَ ۾ قصيده چيائين. صاحبِ "خزانهٔ عامره" کان روايت آهي تہ

مير سنجر جا ميرزا جاني بيگ واليء ٺٽي ۽ آن جي فرزند ميرزا غازي بيگ سان تمام گهرا واسطا هئا، مگر اڪبر بادشاه جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد (۱۰۰۲هه-۱۵۹۳ع) ۾ مير سنجر، ميرزا جاني بيگ ۽ عبدالرحيم خان خانان جي زيرنگراني يعني پنهنجي شڪست خورده امير سان دربارِ اڪبري جو شرف حاصل ڪيو، جتي اڪبر بادشاه هن کي "فراغي" تخلص عطا ڪيو. پنهنجي ديوان سنجر ۾ عموماً سنجر تخلص استعمال ڪيو اٿس، مگر اڪبر بادشاه جي ٻن قصيدن، هڪ قطعه ۽ هڪ غزل ۾ فراغي تخلص استعمال ڪيو اٿس. مندرجه ذيل قطعه ۾ چوي ٿو ته فراغي تخلص بادشاه (اڪبر) کيس ڏنو آهي، جنهن ۾ بظاهر اڪبر کي مخاطب ٿي چوي ٿو ته:

خسروا در ديارِ همتِ تو — شخص اميد تو اسان زايد
صله دادي تخلصم دادي — هيچ اڪنون مرا نمي بايد
هان فراغي خمش خمش ڪاينجا — نطق سحبان بضرفه بکشايد

صاحبِ "هفت اقليم" راوي آهي ته مير سنجر، اڪبر بادشاه جي مدح ۾ قصيدو چيو آهي، جنهن ۾ ڪي اشعار اهڙا آهن جن مان سندس ذاتي حالات معلوم ٿين ٿا، جنهن ۾ پنهنجي والده جو پڻ ذڪر ڪري ٿو ته:

ماچار دُرازان صدفيم و بمن ولي — نسبت بان سه دُرّد گر بيش مهربان
ده سال شد ڪنونڪه ندارد زمن خبر — ده سال شد ڪنونڪه نيابد زمن نشان
خواهم بدولتِ تومُيسّر شود مرا — توفيق پائي بوس وي اما درين مڪان
ايران طلاق دادهٔ ديرينهٔ من است — پيوند ها مراست باين خاڪِ آستان

ليڪن ٿوري وقت بعد اتفاقاً اڪبر بادشاه، سنجر جي سخنانِ ناخوش ۽ اداهائي خارجي کان ايتري قدر ته ناراض ٿيو جو مير سنجر کي اڪبر جي قيد ۾ گرفتار ٿيڻو پيو، ليڪن نيٺ هو رها ٿي، پهرين احمدآباد ۽ پوءِ گجرات ويو ۽ آتان سورت ۾ ٻيڙي تي چڙهي درياءَ جي رستي بيجاپور پهتو، جتي شاه نواز خان جي وسيلي سان ابراهيم عادل شاه واليءِ بيجاپور جو مصاحب ٿيو. مولانا ملڪ قمي، عادل شاه جي خدمت ۾ رهندو هو، سو سنجر جي حالات کان واقف ٿي کيس پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ ڏئي داماد ڪيائين. مير سنجر، ابراهيم عادل شاه جي مدح ۾ هڪ طول قصيده چيو، جنهن بعد بادشاه کيس خلعت سان نوازيو ۽ بي بها زمرد جي سنڊي عطا ڪئي. قصيده مان مزيد اها به معلومات ملي ٿي ته مير سنجر نصف قرن يعني ۲۰ يا ۲۱ سال سنڌ ۽ هند ۾ رهيو. مذڪوره قصيده جي چوڻ بعد مير سنجر، دڪن ۾ تمام گهڻي ترقي ڪئي. قصيده مان چند اشعار هن هيٺ پيش ڪجن ٿا.

ز هند شاهِ عراقم چو زد صلاي وطن — ورود خار راهم سپهر ڪشست سمن
زبانِ تهنيه برسن ڪشود هر شجري — هم فصيح ترا ز نخلِ واديءِ ايمن
خرد چو بحر بجوشيد ڪين چه بوالعجبي ست — شنيده بودم دريا نورد راڪو دن
همي ندائي ڪز بعد اسيم قرن خطاست — زهند و سنده بايران شدن نديده وطن

مير سنجر بيجاپور ۾ فارغ البالي ۽ جا ايام پئي گذاريا تہ هن جا ڪيترا اشعار مختلف سائُهو ايران ڪٺي وڃي شاه عباس صفوي جي دربار ۾ پڙهيائون، جي بادشاه کي نهايت پسند آيا، جنهن تي بادشاه هن کي ايران گهرائڻ جو فرمان جاري ڪيو. ان وقت سندس والد مير حيدر معمائي، شاه عباس ڪبير صفوي (٩٨٥هہ-١٠٣٨هہ) وٽ موجود هو، جنهن جي سفارش تي شاه عباس، سنجر کي خلعتِ فاخره ۽ زاد راهہ موڪلي لکيو تہ تون ايران اچ. ابراهيم عادل بہ مير سنجر کي وڏي عزت ۽ احترام سان ايران ڏي رواني ٿيڻ لاءِ جوڳا بندوبست ڪيا. دراصل سنجر جي بہ اِهائي آرزو هئي. ان بعد سنجر سترنهن ابيات جي قطعہ پيءُ کي لکي موڪلي جنهن جو نوشتہ عنوان هي آهي.

پدرا صاحبا خداوندا — وي تو مر بنده را خدائي دوم

دعوتت از دعائي حق واجب — خدمتت از نماز فرض اهم

مير سنجر مٿين قطعہ پيءُ کي لکي ايران موڪلي ۽ وطن وڃڻ جو پڪو ارادو ڪيائين. پر اڳيئي ميخواري سندس صحت کي تباه ڪري ڇڏيو، وري جو اوچتو شراب پيئڻ بند ڪيائين تنهن مٿس ضعف طاري ڪيو. هي وطن وڃڻ جي پڪي ارادي ۾ هو تہ اوچتو اسهال شروع ٿيس جنهن تي سندس ڪنهن گهري دوست، هن يگانہ عصر جي بيماري بابت ٻڌي ڪنهن حڪيم کي ساڻ ڪري عيادت لاءِ سنجر وٽ ضعيفيءَ جي حالت ۾ ويو. حڪيم چيس تہ تون ڪافي مدت تائين شراب خوري جو عادي هئين ۽ هاڻي جڏهن تو شراب ڇڏيو آهي تڏهن توکي اها تڪليف ٿي آهي، تنهنڪري مناسب آهي تہ وري پيهر تون ميخواري اڳي وانگر شروع ڪر تہ ٺيڪ ٿي وڃين. مير سنجر حڪيم جا مٿيان الفاظ ٻڌي في البديهہ هيٺيون شعر چئي ڏنو.

گولہ زردم دوا نداشت وگرنہ — شدلب ساغر کبود بس کہ گرفتم

يعني، منهنجي زرد گل جي دوا نہ هئي، ڇو جو ايترو پيتم جنهن ڪان ساغر جا لب ٻن نيلگون ٿي ويا.

مذڪوره بيماريءَ ۾ مير سنجر کي پڪ ٿي تہ سندس مرض لا علاج آهي، تنهنڪري وري پيهر شراب کي هٿ بہ نہ لاتائين ۽ ٻن ڏينهن گذرڻ بعد پيام اجل اچي پهتس. هي غريب، غريب الديار ٿي پنهنجي ملڪ ايران وڃڻ جي بدران ٤١ سالن جي عمر ۾ (سنہ ١٠٢٣هہ-١٦١٤ع) ۾ وڃي ملڪ عدم پهتو. باقر خورده، مير سنجر جي تاريخ وفات بہ قائد؛ جُمل چئي، جا حسب ذيل آهي.

تاريخ وفات

سنجر ز سر نهاد تمنائي سروري — بي بادشاه ماند جهانِ سخنوري

تاريخ او بہ تعمیہ گفتم بوالدش — افکنده "بادشاہ سخن" چتر سنجري

١٠٢١ = ٢ - ١٠٢٣ هہ

ديوان سنجر، مثنوي، قصائد، غزليات ۽ رباعيات تي مشتمل آهي.

مير سنجر، جن جي مدح سرائيءَ ۾ قصائد چيا آهن، تن جا اسماء گرامي هي آهن: شهزاده دانيال، سليم، خسرو، فيروزجنگ، چين قليچ خان، غياث الدين وزير، شاهنواز دکني، اڪبر بادشاه، ميرزا جاني بيگ، ميرزا غازي بيگ وغيره.

مير سنجر، ميرزا جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ جي قدرداني جو پرورده هو. هن ٻنهي پيءُ پٽ جي مدح ۾ قصيده چيا آهن، جن ۾ گرميءَ مضامين جي جيڪا ڪيفيت آهي سا ٻين جي مدح ۾ چيل قصيدن کان بلڪل مختلف آهي.

عبدالباقي نهاوندي کان منقول آهي تہ ملا مرشد بروجردي، ملا اسد قصہ خوان، ميرزا فصيحي انصاري، محوي اردبيلي، سروري يزدي، شمسائي زرين قلم، مير عبدالباقي قصہ خوان، ميرالهي اسد آبادي، ملا شافي تڪلو وغيره. هي سمورا ميرزا جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ جي ڏربار ڏربار جا آفتاب و ماهتاب هئا.

ديوان سنجر ۾ ميرزا جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ جي مدح ۾ ۳ قصيده موجود آهن. ميرزا جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ ٻئي سخن فهم ۽ سخن سنج هئا. (سنہ ۱۰۰۹هہ-۱۶۰۰ع) ۾ ميرزا جاني بيگ اڪبر بادشاه جي نظربنديءَ ۾ سرسام جي مرض و گهي وفات ڪئي. ميرزا غازي بيگ، جهانگير بادشاه طرفان جڏهن قندار جو گورنر هو تڏهن (سنہ ۱۰۲۱هہ-۱۶۱۲ع) ۾ عبداللطيف نالي سندس غلام کيس زهر ڏنو، جنهن سبب وفات ٿي. ٻنهي جون لاشون ٺٽہ ۾ آيون، جي ڪوهہ مڪلي تي دفن ٿيل آهن.

جيئن تہ مير سنجر جا مذڪور قصيده، هن کان اڳ ڪنهن بہ ڪتاب يا رسالي ۾ شايع ٿيل نہ آهن، تنهنڪري مناسب سمجهي هيٺ ڏجن ٿا تہ جيئن ترخان گهراڻي جي ادبي تاريخ تي لکندڙ اديبن کي ضرورت وقت ڪم اچي سگهن.

ٽئي قصيدا ميرزا جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ جي مدح ۾ چيل آهن، جن جي مطالعي بعد معلوم ٿيندو تہ مير سنجر مذڪوره قصيده، ميرزا جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ جن کان جدا ٿي ۽ ٿوءِ گهڻي عرصي بعد هندوستان ۾ چيا آهن. يعني پهريون قصيده جڏهن ميرزا جاني بيگ، اڪبر بادشاه وٽ نظربند هو ۽ ٻيو قصيده جڏهن ميرزا غازي بيگ قندار جو گورنر هو، پر سنجر نهايت مشڪل وقت قصيده چيا اٿس. اهڙي ڏک درد جي وقت، جڏهن کيس ٻنهنجي مربيجات جا احسان، نوازشون، بخششون، سخاوتون، علم پروري ۽ عدل و انصاف ياد پون ٿا، جن کي مدنظر رکي ان سان گڏ ٺٽي شهر جي تعريف بيان ڪري، پاڻ کي "ٺٽي جي گلستان جي بلبل" سان منسوب ٿو ڪري. اهو هڪ بين ثبوت آهي تہ جاني بيگ ۽ غازي بيگ، سنجر جي مذڪوره قصيدن چوڻ وقت سنڌ جا حاڪم نہ هئا، بلڪ هو غريب الديار ۽ اڪبر بادشاه جا ستايل هئا، پر اها ڳالهہ پڻ ڏسائي ٿي تہ، جڏهن هي پيءُ پٽ سنڌ جا

حاڪم هئا، تڏهن آهي واقعي سمورين حاڪمانه صلاحيتن جا مالڪ هئا، جن کي ياد ڪري سنجر پنهنجي درد، ڏک ۽ مشڪل وقت قصيده چيا. اسان شاعراني مبالغي ۽ رنگين ڪلام کي ڇڏي، تاريخي لقطئہ نگاه کان ڏسنداسين ته باقي احوال هن ريت ملندو.

مذڪوره ٻئي قصيده شاعر جي ذاتي مشاهدي تي مبني آهن، جنهنڪري تاريخي دستاويز جي اهميت رکن ٿا. مير سنجر برابر اديبانه ۽ شاعرانه رنگ ۾ چيا آهن بلڪ پنهنجي زور بيان ڏيکارڻ ۽ شاعرائي ڪمال جي مظهر لاءِ چيا آهن، ليڪن اڄ اسان لاءِ هي قيمتي سواد آهي. جنهن مان هڪ ته سنجر جو اديبانه ڪمال پرکي سگهون ٿا ۽ ٻيو ته ان جي معاشري، تهذيب ۽ تمدن متعلق تمام مختصر احوال ملي ٿو ۽ اسان کي ڪي اهڙيون حقيقتون ملن ٿيون جي تاريخي اهميت ۾ شامل آهن. مثلاً ان شهر جو احوال، انهي ۾ جيڪي به رهاڪو هئا تن کي اصل ۾ ميزباني جي خوءِ هئي، جي بمصداق ”اَلنَّاس عَليٰ دِينِ مُلُوڪِهم“ سمورا ديندار ۽ شرع محمدي جا تابع هئا. ٺٽو ننگر اولياءالله وارن جو ٻڻ مسڪن ۽ ماوي هو. بقول مير سنجر، هندوستان ۾ به اهڙو حسن نه هو، جهڙي ٺٽي ۾ سونهن ۽ سوڀيا هئي، مطلب ته ٺٽي ۾ هرهنڌ بهاري پنهنجي قوه تي منزل انداز هئي. سيمين بدن وارو ميرزا جاني بيگ بهادر هو ۽ جڏهن به جيڪي ڪجهه ڪيئين تي تنهن کي عقل تسليم ڪيو ٿي. هي عدل ۽ انصاف وارو حاڪم هو، جنهن سان گڏ شاعر ۽ عالم ٻڻ هو. ميرزا غازي بيگ عالي همت، سخي، دريا دل ۽ رعايا تي بخششون ڪرڻ وارو هو. ٺٽي ۽ ان جا مذڪور حاڪم اهڙي ته صلاحيت وارا حاڪم هئا جن لاءِ آخر ۾ شاعر، فخريه طور پاڻ کي مخاطب تي چوي ٿو ته هاڻي تون گهڻوئي گوهرفشان ٿئين ليڪن جئن نو ٺٽي ۽ ٺٽي جي حاڪم جي مدح سرائي ڪئي آهي، ان طرح ٻيو ڪوبه شاعر ڪري نه سگهندو، ٻوءِ ٻلي ڪٿي سوين شاعر هجن.

پهرين قصيده ميرزا جاني بيگ جي مدح ۾ چيل آهي، جنهن جو حاصل مطلب حسب ذيل آهي.

ميرزا جاني بيگ شير جو شڪار ڪندڙ آهي، لڙائيءَ جي ميدان ۾ قلب شڪن آهي. هو جيڪڏهن چوي ته اڄ آءٌ ئي آهيان ته ان لاءِ پهرين منهنجو عقل تصديق ڪري ٿو. تنهنجي بازو تي بهادري نازان آهي ۽ چاندي جهڙو بدن تنهنجي تلوار آهي. تو واري مذهب جا پيرو، دانا ۽ عالي مرتبت آهن، بلڪ شرع جا تابع زهره ستارو ۽ بزرگي آهن. تنهنجي ذات کان سواءِ زمانو بغير روح وارو جسم آهي ۽ ملڪ لاءِ تنهنجو عدل مثل جسم ۾ روح وانگر آهي. اي زمينِ نظم جا شيردل سردار، علم جون اکيون توکان ئي روشن آهن. تون ئي زماني جو سخن سنج آهين ۽ آءٌ صاحبِ سخن آهيان. ايران جو ملڪ منهنجي ڪلام تي نازان آهي. ائين جئن ”حسن“ جي ڪلام تي هندوستان. ليڪن چاڪريان جو مشڪل ماحول ۾ قاتل آهيان، جهڙي طرح ڪو جادو جي ڪوه ۾ قاتل هجي. اهڙي فصل ۾ جيڪو شاخ مان گل لڪري،

انهيءَ وقت ڪان بدن ڳرڻ لڳو آهي. آءٌ ۽ منهنجي دل ۾ پئي مثل ماتم ڪندڙن جي آهيون ۽ سر، ارباب ِ محن لاءِ سپر آهي. سال جي شروعات گل جي جوش ڪان موجزن آهي ۾ آءٌ آهوني پراڻو سال وارو ماتمي آهيان. "سنجر" اهو بهتر آهي ته هاڻي دعا گهران، شڪايت ته گهٽئي آهي ليڪن زبان ۾ لُڪنت آهي. تا ته آهستي آهستي فلڪ جي تحرڪ ڪان مهر، حمل تي مسڪن ناهي. تنهنجي عمر جو گهر مثل برج حمل جي اهڙي چراغ مان آهي جو روشن آهي.

هيو قصيده ميرزا غازي بيگ جي مدح ۾ چيل آهي جنهن جو نثّص ِ مطلب مندرجه ذيل آهي.

آءٌ نثي جي گلستان جي بلبل ۽ نثي جي داستان جو راوي آهيان. نثي جي محبت واري گل ۽ مهربانين وطن جي حب دل مان ڪڍي ڇڏي. هاڻي منهنجي نثي ۽ اُن جي علائقي سان محبت آهي. آءٌ سنڌ جو نمڪ پرورده آهيان ۽ نثي جي آبادي جو رهاڪو آهيان. هر سال نثي جي نادر تحفي سان آسان طرح سان ذڪر خير ڪندو آهيان. نثي جون مفت ايڪيون هندوستان ۾ به نه ٿيون ملي سگهن. نثي جي ڪاروان جي هر قدم ۾ هزار يوسف گم ٿيل آهن. نثي ۾، جيڪو دنيا کي آراسته ڪرڻ وارو ولي آهي سوئي نثي جي آسمان جو محور آهي. آئي پنهنجي زبان بي زباني سان چئو ته سچن جو قبلو نثو آهي. نثي جي عالي همت واري درگاه تي اُن وقت منهنجي طرفان غزل سرا ٿي. بحر بي ڪنار، بغير نشان جي، بحر آهي ليڪن جهان لاءِ مبارڪ خوشبوءِ نثو آهي. منهنجي ڪلام ڪان نثي جي دُرفشان ڪندڙ، تارڪ (غازي بيگ) تي گوهرفشان ٿي. جم مرتبي رکندڙ "ميرزا غازي"، جنهن جي سر تي نثي جي بادشاهي جو تاج آهي. نثي جي بادشاهن جو علم ٿي، نثي جي داستان جو رستم آهي. اي ترخان جي تاج و تخت جا وارث ۽ اي نثي جا پاسبان ۽ محافظ، اي نثي جا مَلِڪ ِ نشان بادشاه، سنڌ جي تخت تي خوشيءَ سان ويهه. اي نثي جي آسمان جا اختر تون پنهنجي رعايا جي آبرو رکندڙ آهين. نثي جي خاص الخاص نسب وارن جون اکيون هاڻي تنهنجي ئي ڪري روشن آهن. "سنجر" هاڻي دعا سان گوهرفشان ٿي، گهٽيئي نثي جي ڪاڻ تي ڪوڏرون هنيئين. تا ته رعايا ڪوشش جي ڳولا ڪري ايستائين جو دنيا نثي جو نشان پڏائي. اي نثي جي باغ جا تازه گل سوين (شعراء) تو جهڙا غزل سرا ناهن. نثي ۽ تنهنجي جان جو قسم ته اي "شاه غازي" هاڻي اچ.

قصيده اول در مدح ميرزا جاني بيگ ترخان

باز وقت است کہ برطرفِ چمن — بلبل و زاغِ شود دستان زن
نالۂ بلبل و گلبانگِ تذرو — عشق را تازه کند داغِ کهن
نو بهاریست کہ خود رستہ گیاه — برسرِ سروِ بود سایۂ فگن
پیر کنعان شود ار اشک افشان — همہ یوسف دمد از بیتِ حزن

میکند دام پئي حمد بهار — وعده در وعده بگلگشت چمن
مژده در مژده ز پیغام بهار — بلبل باغ زبان از سوسن
کف زنان رقص کنا سرووچنار — بلبلان مطرب و محفل گلشن
بسته از عطر نسیم سحري — راه بر قافلهٔ چین و ختن
خفته بر مهد زمین طفل نبات — خوردهٔ از مرضعهٔ ابر لبن
گل صد برگ بدان سیرابي — که دهد رونق بازار یمن
ابر مُرد"د ز خداوند بهار — باد محکوم سلیمان زمن
"مرزا جانيءَ" آن شیر شکار — "میرزا جانيءَ" آن قلب شکن
آنکه گر گوید امروز منم — عقل تصدیق کند پیش از من
مرغابي که چکانداز خانهٔ — مر غباري که فشاند از دامن
سرمهٔ آهوئي تاتار خطا است — وسمهٔ شاهد فر خارو ختن
اي ببازويّ تو مردئي نازان — هست شمشیر تو آن سیم بدن
که کند در قدمت جانبازئي — هر کرا دست کند درگردن
پیرو دین تو دانا و بلند — تابع شرع تو ناهید و ثمن
دهر بي ذات تو جسمئي بیروح — ملک را عدلت جاني درتن
سرورا بحر کنا شیر دلا — اي ز تو دیدهٔ دانش روشن
توئي امروز سخن سنج زمان — منم امروز خداوند سخن
عقل کل غاشیهٔ بردوش بند — چون نهد نطقم زین برتوسن
ملک ایران بکلامم نازان — همچوهندستان بر نظم "حسن"*
لیک در بند سیه بوم و برم — همچو در چاه بافسون بیژن
در چنین فصل که گل رسته زشاخ — از چنین وقت که مي رفته بدن
من و دل هر دو چو ماتم زدگان — سرو سپر کرد که ارباب محن

* بقول صاحب "ید بیضا"، خواجه حسن دهلوي، حضرت نظام الدین قدس سره جي مريدن مان ٿي گذريو آهي. هو اخلاق ۽ اوصاف ۾ يگانهٔ روزگار هو. حضرت نظام الدين، اڪثر سماع ۾ رهندو هو، سو قوالن کي خاص طرح فرمائش ڪندو هو ته خواجه حسن جا اشعار ترنم ۾ ٻڌايو. اهل هند خواجه حسن کي "سعديءَ هندستان" سڏيندا هئا. بين سلاطين ۽ شاهزادن کان سواءِ هن اڪثر سلطان غياث الدين بلبن جي مدح ۾ قصيده چيا آهن. ملاجامي، خواجه حسن جا غزليات پڙهي تعريف ڪندو هو. آخري عمر ۾ سلطان محمد تغلق شاه، خواجه حسن کي تڪليفون ڏنيون، جنهنڪري دهلي مان نڪري وڃي ديو ڳڙهه ۾ مقيم ٿيو جتي وفات ڪيائين. بطور نمونه "واله داغستاني" جي انتخاب مان شاه بيت حسب ذيل آهي.

اي "حسن" توبه آنگهي کردي — که ترا طاقت گناه نماند

بـا پريشانيءِ در سـاخـتـہ ايـم — بي تماشائي گـل و سرو سمن
اول سـال نود جوش گل ست — مـن همان ماتميءِ سال کهن
"سنجر" آن بہ کہ در آيم بدعا — شکـوه بسيار و زبـانـم الکن
تـابـہ تدريج ز تحريک فلک — بـہ حـمـل مـهـر نمايد مسکن

خانۂ عـمـر تو چون بـرج حمل
از چـراغـي کہ نـہ ميرد روشـن

قصيدهٔ دوم در مدح ميرزا غازي بيگ ترخان

*من بـلـبـل گلستان تـتـہ — مـن راوئـي داسـتـان تتہ
حب وطـن از دلم بدر برد — مهر گـل و مـهـربـان تتہ
قائم شـده است اشـتـياقم — چـون منطقہء بـرمـيـان تتہ
تيغ سخنم کہ آبدار است — جـاري شـده بـرفـسـان تتہ
پروردهٔ آب و نان سندهم — آبـادان خـان و مـان تتہ
آسان ذکـر زخـيـر بـنـدم — هـر سـال زار مـغـان تتہ
در هند ميتوان کہ دريافت — نـيـکـوئي رائـگـان تتہ
در هر قـدمـي هـزار يوسف — گـم گـشـتہ کـاروان تتہ
هر گوشہء هـزار پير مـغـان — دل بـسـتہ يـکـجـوان تتہ
دروازه مصر را بـہ يکپائي — وا داشـتـہء آسـمـان تتہ
در هند نديدم آن سر ساق — از مـن پـرسـي بـران تتہ
بيدار ولـي دمـي حضور است — داد از دل بـدگـمـان تتہ
دل برد امـيـري جـهـانـم — از گرميءِ مـيـر کـان تتہ
برهـمـت نسب خويش دارم — چندين گـلـہ از زبـان تتہ
بـر تتہ قـطـب عـالـم آرا — آن مـحـور آسـمـان تتہ
آسـوده چوکنج لوحش الله — در خاک عـبـيـر سان تتہ
بر حضرت اويکي گـذر کن — اي بـاد ز گـلـسـتـان تتہ

* قصيدي جي مطالعي بعد معلوم ٿئي ٿو تہ سنجر هي قصيده تڏهن چيو جڏهن ابراهيم عادل شاه جي دربار ۾ هو ۽ شايد بيزار ٿيو، تڏهن آتي کيس پنهنجي کرم گستر ميرزا جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ، جي پنهنجي شايان شان سندس قدر افزائي ڪري، کيس انعام اڪرام سان نوازيندا هئا، تن جا مي ڳڻ ياد ڪري، کيس سنڌ ۾ وري پيهر اچڻ جو خيال پيدا ٿيو، ۽ خبر پيس تہ غازي بيگ قنڌار ۾ آهي، تڏهن غازي بيگ کي ٺٽي ۾ اچي تخت تي ويهڻ لاءِ قصيدي جي صورت ۾ عرض ڪري ٿو. يقيناً هي قصيده ڇٽي ميرزا ڏي موڪليو هوندائين.

برگو بزبان بي زباني — كاي قبلہء راستانِ تتہ
بحر است ز راه بي نشاني — بوي سيمن از جهانِ تتہ
وا نگاه ز من غزل سراشو — بر درگہِ قهرمانِ تتہ
از گفتہ من گهر فشان شو — بر تارکِ درفشانِ تتہ
جرمرتبہء "**ميرزائي غازي**" — آن تاج سركيانِ تتہ
كاي رايتِ كاويانِ تتہ — ت وي رستمِ داستانِ تتہ
اي وارثِ تاج و تخت **ترخان** — وي حارس و پاسبانِ تتہ
برمسندِ **سندهم** شاد بنشين — اي شاه ملک نشانِ تتہ
از مهر بر آب برخلائق — اي اخترِ آسمانِ تتہ
اكنون ز تواند ديده روشن — ز عيانِ نسب عيانِ تتہ
"**سنجر**" بدعا گهر فشان شو — بس تيشہ زدي بكانِ تتہ
تا خلق سراغ جهد گيرد — تا دهر دهد نشانِ تتہ
صد همچو نيست غزل سراباد — اي نوگلِ بوستانِ تتہ

هان اي دراي "**شاه غازي**"
هان جانِ شماؤ جانِ تتہ

قريشي حامد علي "خاڪائي"

محفوظ

(سنڌ ۾ عرب دؤر جي فوجي ڇانوڻي)

هن برصغير هند و پاڪ ۾ سنڌ ئي سڀ کان پهريون صوبو هو، جتي اسلام جي روشني سڀ کان اول پهتي. سن ۱۲-۷۱۱ع ۾ محمد بن قاسم سنڌ کي فتح ڪري هتي اسلامي رياست جو بنياد رکيو. اهڙيءَ ريت سنڌ تي عربن تقريباً ٽي صديون، ڪن حڪمراني ڪئي، ۽ انهيءَ سموري عرصي ۾ هنن ڪيترائي نوان شهر ۽ بستيون سنڌ ۾ آباد ڪيون. "محفوظ"، "منصوره" ۽ "بيضاء" وڏا ۽ اسلامي تهذيب ۽ تمدن جا ۽ اهم مرڪز هئا. انهن ئي آباد ڪيل شهرن مان "محفوظ" عربي دؤر حڪومت ۾ سنڌ اندر هڪ وڏي فوجي ڇانوڻيءَ وارو شهر هو. اهو شهر سنڌو درياهه مان نڪرندڙ هڪ شاخ جي ڇوڙ وٽ ڪناري سان آباد هو. پر پوءِ زماني جي انقلابن ۽ حادثن هن شهر کي اهڙو ته اجاڙيو ۽ تباهه ۽ برباد ڪيو جو اهو وري آسري نه سگهيو ۽ هميشه لاءِ صفحي هستيءَ تان ميسارجي ويو: ايتري قدر جو اڄ ان جي جاءِ وقوع جو به ڪو پتو نشان يقين سان ملي ڪونه ٿو سگهي. عربي دور ۾ هي شهر فوجي لحاظ کان وڏيءَ حيثيت جو مالڪ هو. هن شهر جو اهو اڳوڻو اوڄ، شان ۽ شوڪت، جاهه ۽ جلال سڀ ختم ٿي مٽيءَ ۾ دٻجي ويو. اهي محل ۽ ماڙيون، حاڪمن ۽ اميرن جون حاويليون ۽ فوجن جي رهڻ جون جايون سڀ زماني جي لهر ۾ لڙهي برباد ٿي ويون. اڄ هن شهر جا کنڊرات دڙن جي صورت ۾ خاموش زبان سان پنهنجي ماضيءَ جي عظمت جو داستان ٻڌائي رهيا آهن. عربن جي دور ۾ سنڌ اندر جيڪي به بستيون ۽ شهر آباد هئا، اهي بدقسمتيءَ سان سڀ موجوده دور ۾ ڦٽي تباهه ٿي ويا آهن. انهن جو ڪوبه صحيح ۽ مستند نقشو به هن وقت ملي نه سگهيو آهي. اگرچ انهيءَ ڏس ۾ قديم آثار وارن ڪن مرڪزن جي کوٽائي به ڪرائي آهي ۽ ڪافي ڪجهه دفينو انهن برباد ٿيل شهرن مان هٿ آيو آهي، پر اڃا به انهيءَ سلسلي ۾ ڪو تسلي بخش ڪم نه ٿيو آهي. اسان هت انهيءَ عربي دور جي هڪ قائم ڪيل لئين بستي "محفوظ" جو ذڪر تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڪريون ٿا:

محمد بن قاسم پهرئين صدي هجريءَ جي آخر ۾ سنڌ کي فتح ڪيو ۽ قريباً سوا سو سال سنڌ پهرئين دمشق ۽ پوءِ بغداد جو حصو بنجي رهيو. ان قديم دور ۾ سنڌ اسلامي سلطنت

اندر هڪ وڏي اهميت وارو صوبو هو. جمادي الثاني سن ٩٦هه/١٣ ٧ع ۾ خليفي وليد بن عبدالملڪ وفات ڪئي ۽ سليمان بن عبدالملڪ اسلامي سلطنت جو خليفو بڻيو. هن يزيد بن مهلب کي عراق جو والي مقرر ڪيو. يزيد بن مهلب خليفي جي اشاري تي فاتح سنڌ محمد بن قاسم کي گرفتار ڪرائي مارائي ڇڏيو. تاريخ ٢٠- صفر ٩٩هه -٧١٧ع ۾ سليمان بن عبدالملڪ وفات ڪري ويو، ۽ سندس وصيت مطابق عمر بن عبدالعزيز اسلامي دنيا جو خليفو بڻيو. ليڪن جلد ئي عمر بن عبدالعزيز وفات ڪئي ۽ ڪانئس پوءِ سن ١٠١هه-٧١٩ع ۾ يزيد بن عبدالملڪ خلافت جي گاديءَ تي ويٺو. يزيد ٢٥- شعبان ١٠٥هه-٧٢٣ع ۾ فوت ٿيو. هن جي مرڻ کان پوءِ هشام بن عبدالملڪ خلافت جي گاديءَ تي ويٺو. هن سن ١٠٥هه-٧٢٣ع ۾ عراق جي والي عمر بن هبيرة کي معزول ڪري خالد بن عبدالله القسريءَ کي عراق جو والي مقرر ڪيو[١-٢].

مٿي بيان ڪيل سياسي تبديلين ۽ ڦيرين گهيرين جو اثر اسلامي سلطنت جي ڏورانهن ڏيهن ۽ صوبن تي تمام گهڻو پيو. سنڌ پڻ انهن دور دراز صوبن مان هڪ هو، جنهن تي انهن سياسي ڦيرين گهيرين جو وڏو اثر پيو. هشام بن عبدالملڪ جي دور خلافت ۾ ٧٣٠-٧٢٥ع جنيد بن عبدالرحمان سنڌ جو گورنر ٿي آيو هو. هن جي گورنريءَ جي ايام ڪاريءَ ۾ سنڌ اندر مقامي ماڻهن اسلامي سلطنت کان خود مختياريءَ جي تحريڪ هلائي ۽ انهيءَ تحريڪ ان زماني ۾ سنڌ اندر وڏو زور ورتو. ڪيترائي اهم شهر ۽ علائقا مسلمانن جي قبضي مان نڪري چڪا هئا. انهيءَ تحريڪ جي وڌندڙ سيلاب کي بند ڪرڻ لاءِ جنيد بن عبدالرحمان نهايت ئي سختيءَ کان ڪم ورتو. هن جي سنڌ ۾ اچڻ وقت "برهمڻ آباد" جو حاڪم هڪ نومسلم جئسين هو[٣]. هن جنيد جي خلاف بغاوت ڪري برهمڻ آباد جي قلعي جي ٻاهران عرب فوجن جو سخت مقابلو ڪيو، جنهن ۾ جئسين خود وڙهندي قتل ٿي ويو. جنيد سنڌ ۾ ڇهه سال گورنر ٿي رهيو ۽ سندس اهو سمورو عرصو ڏهڪاءَ ۽ دهشت وارو رهيو. ماڻهن ۾ هميشه خوف ۽ هراس ڇانيل رهندو هو. هن اسلامي رياست جي خلاف باغين کي تمام سخت سزائون ڏنيون ۽ ڪافي اهم مرڪز مسلمانن وري واپس حاصل ڪيا[٤].

سن ١١١هجريءَ ۾ جنيد کي سنڌ جي گورنريءَ تان معزول ڪيو ويو. عراق جي واليءَ خالد بن عبدالله قسريءَ هن جي جاءِ تي تميم بن زيد عتبيءَ کي سنڌ جو گورنر ڪري موڪليو. تميم بن زيد عتبي انهن ماڻهن مان هو جيڪي محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ جي مهم تي آيا هئا ۽ سنڌ جي فتح کان پوءِ تميم سنڌ ۾ رهجي پيو هو. تميم بن زيد عتبي هڪ ڪمزور، سست ۽ نا اهل حاڪم هو. جنيد بن عبدالرحمان جي سخت پاليسيءَ ڪري سنڌ جون سياسي حالتون اڳ ئي نازڪ هيون، ويتر تميم جي نرم پاليسي انهن ديبل باغي قوتن کي وري نئين سر آسرڻ جو موقعو ڏنو. تميم بن زيد عتبي جي ناڪاميءَ جو سڀ کان وڏو سبب اهو هو جو هتي سنڌ ۾ رهندڙ عربن جي مختلف قبيلن ۾ نفاق پيدا ڪري وڌو هو. انهن سنڌي

عرب قبيلن ۾ به گروهه تي پيا، جن مان هڪ گروهه ڪمزور هو ۽ ٻيو طاقتور ۽ اثر رسوخ وارو هو. هن ڪمزور گروهه جو پاسو ورتو، جنهن جي نتيجي ۾ طاقتور گروهه هن جي خلاف بغاوت ڪئي. تميم انهيءَ بغاوت کي منهن ڏيئي نه سگهيو ۽ آخر ۾ پنهنجي جان جي خوف کان سنڌ مان ڀڄي عراق وڃڻ جو ارادو ڪيائين. انهيءَ مقصد سان ديبل ڀيٽو، پر سندس حياتيءَ جو ٻيڙو ٻرجي آيو ۽ ماءُ الجواميش نالي ڍنڍ جي ڪناري ديبل وٽ وفات ڪيائين [۵].

تميم بن زيد عتبي جي گورنريءَ جي زماني تائين سنڌ ۾ سياسي خواه فوجي انتظام هڪ گورنر جي هٿ ۾ ئي رهندو تي آيو. عربي دور جي تاريخ ۾ سنڌ جو هي ڇهريون عرب گورنر هو، جنهن جي دور حڪومت ۾ ملڪ اندر امن امان جي حالت بلڪل ابتر ٿي چڪي هئي. سمورو ملڪ خانه جنگيءَ ۾ مبتلا ٿي پنهنجي طاقت وڃائي چڪو هو ۽ حڪومت جو انتظام درهم برهم ٿي چڪو هو. انهيءَ بدانتظامي ۽ خانه جنگيءَ جو نتيجو ڏاڍو خراب نڪتو. سيد ابوظفر ندوي صاحب انهيءَ متعلق لکي ٿو ته:

> "تميم جي غلط پاليسي ۽ خانه جنگي ڪري سنڌ ۾ عربي حڪومت جو شيرازو منتشر ڪري ڇڏيو. مسلمانن جا سڀئي مرڪز خالي ٿي چڪا هئا، منجهن پڏي ۽ اتفاق نه رهيو هو. عربن جي باهمي خانه جنگي ۽ قبائلي ڇڪتاڻ سبب سنڌ ۾ هرهنڌ دشمنن وري سرڪشي شروع ڪيو هو ۽ ملڪ جي ڪافي حصي تي هو قابض ٿي ويا هئا" [٦].

بلاذريءَ تميم جي باري ۾ چوي ٿو ته:

> "تميم هڪ وڏو فياض ۽ سخي هو. هن سنڌ جي بيت‌المال مان هڪ ڪروڙ چانديءَ جا درهم خيرات ڪيا هئا" [۷].

ساڳيو مؤرخ بلاذري تميم جي بدترين دور جي باري هن طرح لکي ٿو ته:

> "سنڌ جا وڏا وڏا مرڪز سڀ خالي ٿي چڪا هئا ۽ اهي وري ڪڏهن به مسلمانن جي قبضي ۾ نه اچي سگهيا. انهيءَ دور ۾ مقامي ماڻهن عربن جي خلاف بغاوتون ڪري سنڌ جي ڪيترن حصن تي قبضو ڪري پنهنجون آزاد حڪومتون قائم ڪيون هيون" [۸].

سنڌ جي انهن سڀني حالتن کان عراق جو والي خالد بن عبدالله قسري پوريءَ طرح سان واقف هو. انهيءَ افراتفري ۽ بيچينيءَ جي دور ۾ ان ڳالهه جي سخت ضرورت هئي ته سنڌ ۾ رهندڙ عربن ۽ عام مسلمانن جي تحفظ لاءِ ڪي خاص مرڪزي شهر ۽ بستيون قائم ڪيون وڃن. ساڳئي وقت اهو به ضروري هو ته اهي نيون آباد ڪيل بستيون ۽ شهر فوجي ڇانوڻين جو به ڪم ڏين، جتان دشمنن جي باغي سرگرمين ۽ شورشن جو به خاتمو آڻي سگهجي. ان ڪري سنڌ جي انهن حالتن تي ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن سخت گير ۽ منتظم حاڪم جي

ضرورت هئي. عراق جي والي خالد قسريءَ تميم بن زيد عتبي جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سنه ١١١هه ۾ سنڌ جي گورنريءَ لاءِ خليفي هشام کي حڪم بن عوانه ڪلبيءَ لاءِ سفارش ڪئي.

خليفي هشام عراق جي واليءَ جي مشوري سان حڪم بن عوانه ڪلبي کي سنڌ جو گورنر ڪري موڪليو. حڪم بن عوانه سنڌ ڏانهن اچڻ وقت عمرو بن محمد قاسم کي پاڻ سان گڏ وٺي آيو. عمرو بن محمد قاسم وڏو مدبر فوجي سپهه سالار ۽ فوجي حڪمت عملي جي اصولن کان پوريءَ طرح واقف هو. حڪم بن عوانه سنڌ جو ٻهريون گورنر هو جنهن جي دور ۾ فوج کي گورنريءَ کان الڳ ڪري فوجي سپهه سالار جي ماتحت رکيو ويو. حڪم بن عوانه جڏهن سنڌ پهتو ته ان وقت ملڪ جون حالتون ڏاڍيون خراب هيون ۽ ملڪ جا ڪافي حصا خودمختيار ٿي چڪا هئا. هتان جي باغين سنڌ ۾ رهندڙ عربن کي سمنڊ جي ڪناري وارن حصن ڏانهن ڌڪي ڇڏيو هو[٩].

حڪم بن عوانه انهيءَ مقصد کي سامهون رکندي اهو محسوس ڪيو ته سنڌ جي باقي حصن کي دشمنن کان مضبوط ۽ مستحڪم رکڻ لاءِ هڪ مضبوط مرڪز ۽ فوجي ڇانوڻيءَ جي ضرورت آهي، جا عربن ۽ عام مسلمانن جي لاءِ هڪ مضبوط پناهه گاهه به ثابت ٿي سگهي. حڪم بن عوانه انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سڀ کان ٻهريون قدم اهو کنيو جو سمورو فوجي انتظام عمرو بن محمد قاسم جي حوالي ڪيو ۽ پاڻ صرف نگاهه رکڻ لاءِ نگران جي حيثيت ۾ حڪومت ڪرڻ لڳو.

حڪم جي سنڌ ۾ اچڻ تائين سنڌ جو پايه تخت "الور" هو. حڪم بن عوانه سنڌ ۾ مسلمانن جي حڪومت کي مستحڪم ڪرڻ ۽ طاقت کي ٻيهر بحال ڪرڻ لاءِ سنه ١١٤هه ۾ درياهه سنڌ جي اڀرندي ڪناري تي هڪ نئين عربي شهر جو بنياد وڌو جنهن جو نالو "محفوظه" رکيو ويو. هيءُ شهر سنڌ جو تخت گاهه بڻايو ويو. هن شهر جي پرسان هڪ قلعو به تعمير ڪرايو ويو، جنهن ۾ مضبوط فوج کي رهايو ويو. بلاذريءَ جي قول موجب ته "وقت جو حاڪم هن شهر ۾ رهي ٿو"[١٠-١١].

محفوظه جي آباد ٿيڻ جي باري ۾ علامه ابن خلدون، بلاذريءَ جي بيان کي دهرائيندي لکي ٿو ته:

> "تميم ديبل جي ويجهو جلد ئي وفات ڪري ويو. هو هڪ سست ۽ ڪاهل حاڪم هو. هن جي دور ۾ عرب سردار سنڌ ڇڏي آيا هئا. هن جي موت کان پوءِ حڪم بن عوانه ڪلبي سنڌ جو حاڪم مقرر ٿي آيو. هن جي دور ۾ سنڌ اندر بغاوت رونما ٿي ۽ ڪافي ماڻهو باغي ٿي ويا. حڪم هڪ "محفوظه" جو بنياد رکيو، جنهن کي فوجي ضرورتن لاءِ ڇانوڻي طور استعمال ڪيو ويندو هو. عمرو بن محمد قاسم فوجي دستا وٺي باغين جي سرگرمين کي

بند ڪرڻ لاءِ حملا ڪيا ۽ ڪافي علائقا هٿ ڪيا. اهڙيءَ طرح آهستي آهستي عربن جي حڪومت جو اثر مقامي ماڻهن تي پوڻ لڳو. عمرو بن محمد قاسم انهي فتح جي خوشيءَ ۾ "منصوره" نالي هڪ پيو شهر پڻ آباد ڪرايو" [۱۲].

"محفوظه" شهر تي نالي پوڻ جي باري ۾ مشهور مؤرخ بلاذري جو قول آهي ته:

"هن شهر جو نالو حڪم بن عوانه پاڻ رکيو هو. "محفوظه" جو نالو ايڪ فال سمجهي رکيو ويو هو. حڪم بن عوانه شهر جي بنياد رکڻ وقت پنهنجن شامي ساٿين کان هن نئين شهر جي نالي لاءِ پڇيو ته انهن مان ڪن هن شهر جو نالو "دمشق"، ڪن "حمص"، ته ڪن وري "تدمر" ڏانهن اشارو ڪيو. انهيءَ تي حڪم غصي ٿي "دمرالله عليڪ يا احمق" چوندي هن شهر جو نالو "محفوظه" رکيو ۽ پاڻ ان شهر ۾ رهائش اختيار ڪيائين" [۱۳].

هن نئين شهر جي آباد ٿيڻ کان پوءِ حڪم بن عوانه سنڌ ۾ سڀني عرب قبيلن کي اڏائي اچي هن شهر ۾ آباد ڪيو. هن نئين شهر کي ان دور جي سڀني تمدني ضرورتن سان مالامال ڪيو ويو. "الور" يا "اروڙ" جي بدران "محفوظه" کي سنڌ جو پايه تخت بڻايو ويو. "محفوظه" سنڌو درياهه جي ڪناري تي ان دور ۾ گڏيل عرب-سنڌي تهذيب ۽ تمدن وارو پر رونق شهر هو. درياهه سنڌ جي ڪناري تي هجڻ ڪري عرب ۽ عراق سان سنڌس آمد رفت آسانيءَ سان ٿي سگهي ٿي ۽ ڪنهن به ڏکئي وقت عربن کي ان شهر مان اڪرڻ به آسان هو.

تاريخ جي مطالعي مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته "محفوظه" جي آبادي اموي دور جي آخر ۾ ٿي. ان وقت عراق جو والي خالد بن عبدالله قسري هو، جنهن جو اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون. خالد قسري سنه ۱۰۵ هجري ۾ عراق جو والي ٿيو ۽ سنه ۱۳۰ هجريءَ ۾ پنهنجي عهدي تان معزول ٿيو. انهن پنجويهن سالن جي عرصي ۾ ئي سنڌ اندر "محفوظه" ۽ ان کان پوءِ "منصوره" تعمير ٿيا هوندا. ليڪن افسوس آهي ته ڪنهن به مؤرخ "محفوظه" جي آباد ٿيڻ جو هڪ سال پڪ سان بيان نه ڪيو آهي [۱۴]. انهيءَ لحاظ کان "محفوظه" جو بنياد سنه ۱۱۱ هه ۾ پيو هوندو ۽ سنه ۱۲۰ هه ۾ پايه تڪميل کي پهتو هوندو، جنهن جو اسان مٿي پڻ اهڙو اشارو ڏيئي آيا آهيون، ليڪن هينري ڪزنس "محفوظه" جي آباد ٿيڻ جو سال سنه ۱۲۰ هه/۷۳۸ع ڄاڻائي ٿو [۱۵].

محفوظه جي جاءِ وقوع متعين ڪرڻ لاءِ اهو ضروري آهي ته سڀ کان پهريائين عرب ماخذن جا بيان ۽ جاگرافي دانن ۽ سياحن جي تذڪرن جو سهارو ورتو وڃي. انهيءَ کان به اڳ وڌيڪ بهتر ٿيندو ته سنڌو درياهه ۽ ان جي شاخن جو به جائزو ورتو وڃي. پنجاب جي پنجن ئي درياهن جو سنڌو ۾ گڏجڻ کان پوءِ سنڌو جو اصل وهڪرو آهو نه هو جو موجوده

دور ۾ آهي. پنجاب جي حد اندر ايرندي ڪان هڪ شاخ نڪرندي هئي جنهن کي "درياهه واهند" يا "پنجاب" وارو درياهه ڪري چوندا هئا. ٻي شاخ بهاولپور ۽ سنڌ جي سرحد ڪان آيرندي پاسي ڪان نڪرندي هئي، جنهن کي "دامن" درياهه ڪري چوندا هئا. ٽين شاخ موجوده روهڙي شهر کان نڪرندي هئي جنهن کي "هاڪڙو" درياهه ڪري چوندا هئا. چوٿون سنڌو درياهه جو خود پنهنجو وهڪرو هو جو موهن جي دڙي جي ڀڪ سان وهندو هو. اهيءَ درياهه جي وهڪري کي ريورٽي صاحب ۽ جنرل هيگ صاحب جن لکيو آهي ته اهو درياهه سيوهڻ کان ۸-۱۰ ميلن جي مفاصلي تي آيرندي طرف کان وهندو هو. مگر موهن جي دڙي جي ڀيڪ ۽ سنڌو درياهه جا قديم آثار ۽ نيشان اهو ظاهر ڪن ٿا ته سنڌو درياهه موجوده نواب شاهه ضلعي جي وچان وهي شهداد پور ۽ هالا ڪان لنگهندو هو، جنهن کي لوهائو درياهه يا مهٽي وارو درياهه ڪري سڏيندا هئا.

هاڻي سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته "محفوظ" اهيءَ درياهه جي ڪهڙي شاخ جي ڇوڙ وٽ تعمير ڪرايو ويو هو. انهيءَ سلسلي ۾ بلاذُري سڀ ڪان پهريون عرب مؤرخ آهي جنهن ان بابت ڄاڻايو آهي ته "محفوظ" درياهه سنڌ جي ڇوڙ وٽ آيرندي ڪناري تي آباد ڪيو ويو، جنهن جو ذڪر اسان مٿي ڪري آيا آهيون. بلاذريءَ جي انهيءَ بيان کي پوءِ جي اڪثر سيني عرب مورخن سندس ئي حوالي سان ورجايو آهي. ابن حوقل ۽ اصطخري لکن ٿا ته:

"هيءُ شهر سنڌو درياهه جي آيرندي ڪناري تي آباد هو ۽ درياهه سنڌ جي هڪ شاخ درياهه سنڌ مان لڪري وري اچي ساڳئي درياهه ۾ ڇوڙ ڪندي هئي ۽ ان جي وچ وارو حصو ٻيٽ والڪر هو."

"تاريخ آئينه قديم سنڌ" جو مصنف "محفوظ" جي جاءِ وقوع مقرر ڪرڻ لاءِ عرب مورخ بلاذُري جي بيان جو سهارو وٺندي "درياهه جو ڇوڙ" وارن لفظن جو ذوڪو ڪائيندي لکي ٿو ته:

> "سنڌو درياهه جي قديم وهڪري جي ڇوڙ وٽ آن جي آيرندي طرف برهمڻ آباد جو شهر هو، جو ديبل کي ويجهو هو...... سنڌو نديءَ جي ڇوڙ سبب موجوده ميرپور ساڪري ۾ ڪيترائي ڪچا ڊيلٽا ٺهيا ٿي، جي سمنڊ جي وِير چڙهڻ سبب هڪ ساموندي ڊيلٽا جي صورت ۾ آيا ٿي، پر زمين جي لقشي ۽ سمنڊ ۾ اها ڊيلٽا جي صورت اڄ به ڏسي سگهجي ٿي. محمّد بن قاسم جي پٽ عمرو، انهيءَ درياهه سنڌ جي وهڪري ۾ آيل هڪ نديءَ ٽاڪرو ٻيٽ ۾ منصوره نالي شهر ٻڌايو هو ۽ حڪم بن عوانه ڪلبي برهمڻ آباد واريءَ جاءِ وٽ "محفوظ" نالي شهر آباد ڪرايو هو، جنهنڪري درياهه ۽ ڊيلٽا جي هڪڙي طرف منصوره ته ٻئي طرف "محفوظ" جا شهر ٿيا ٿي". [١٦]

شمس الدين قريشي صاحب "محفوظہ" جي جاءِ وقوع متعين ڪرڻ ۾ غلطيءَ کان ڪم ورتو آهي. اهو پيٽ نما درياهه وارو حصو ساڪري کان مٿي شهدادپور وٽ هو. ساڳئي وقت برهمڻ آباد جو شهر پڻ سنڌ ۾ هڪڙوئي هو جو پڻ شهداد پور وٽ هو، جنهن جا ڪنڊرات "منصوره- برهمڻ آباد" جي نالي سان سڏجڻ ۾ اچن ٿا. انهن ئي ڪنڊرات جي ويجهو "محفوظہ" جو شهر آباد هو.

پنيور کان اٽڪل ڏهه- ٻارهن ميل ڏکڻ- اولهه ۾ ميرپور ساڪري تعلقي جي ديهه ڪيبراٽي پڻ سمنڊ جي ساحل وٽ آهي جنهن جا قديم آثار ملن ٿا، جن کي مقامي ماڻهو "ماڙي موروڙو" ڪري سڏيندا آهن. مسٽر هينري ڪزنس انهن آثارن کي مسٽر ڪارنر جي قول موجب ٽنين واري مسجد سڏيو آهي. الهن ٽنين واري مسجد کي آئينہ قديم سنڌ جي مصنف حڪم بن عوانہ ڪلبيءَ جي ٺهرايل مسجد ڄاڻائي "محفوظہ" شهر جي آباديءَ جو هنڌ ٺهرايو آهي[١٧].

علامہ ابوالفضل آئين اڪبريءَ ۾ منصوره شهر جي آبادي موجوده بکر وٽ بيان ڪري ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ هو پڻ گمان جو شڪار ٿيو آهي، ڇاڪاڻ تہ بکر وٽ درياهه سنڌ مان هڪ شاخ نڪري وري چوگرد ڦري وري اچي ٿي ساڳئي درياهه ۾ جوڙ ڪري. اگر منصوره جو هجڻ آتي مڃيو وڃي تہ پوءِ "محفوظہ" ضرور ان جي سامهون انهيءَ هنڌ ڪٿي آباد هو! ليڪن علامہ صاحب جو اهو سمورو قياس غلط آهي[١٨].

علامہ نياز فتح پوريءَ "محفوظہ" جي باري ۾ وري هن طرح سان شڪ ظاهر ڪري ٿو. هُو لکي ٿو تہ:

> "سلطان فيروز شاهہ تغلق جي دؤر ۾ سندس امير نصرخان سنڌ ۾ "نصرپور" نالي هڪ شهر درياهه سنڌ جي ڪناري تي آباد ڪرايو هو. اهو شهر نصرپور جو "محفوظہ" جي قديم ڪنڊرات تي تعمير ڪرايو ويو هو. ممڪن آهي تہ "محفوظہ" جو پيو نالو نصرپور آهي يا آن جي ڪنڊرات مٿان نصرپور جو شهر بڌايو ويو." [١٩]

مرحوم نياز فتح پوري جو پڻ اهو خيال سراسر غلط ۽ بي بنياد آهي. تاريخي لحاظ کان نصرپور جو شهر فيروز شاهہ تغلق کان اڳ ۾ ئي سنڌ ۾ آباد هو، غالباً سومرن جي ابتدائي دؤر ۾ "نصير مهاڻي" نصرپور جو شهر بڌايو هو. ان ڪري "محفوظہ" جو شهر نصرپور وٽ هجڻ بعيد از عقل آهي.

تاريخ جي مطالعي ۽ قديم آثارن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ جلواليءَ جو قديم ڍورو اڄ ڏينهن تائين مهراڻ جي انهيءَ قديم ڍوري يا شاخ جو پراڻو نالو آهي. هن وقت مقامي ڦيرين گهيرين ڪري اهو جراڙيءَ جو ڳوٺ سڏجي ٿو، جو موجوده شهداد پور کان ڏهہ ميل ٻري اڀرندي طرف آهي. الهيءَ جلوالي لهر جي اڀرندي طرف برهمڻ آباد جو قديم شهر هو. ميجر جنرل هيگ جي

خيال موجب تہ هيءَ شاخ موجودهہ سڪرنڊ شهر کان ڏهہ ميل اپرندي کان ڪلري وٽان مڪيہ درياهہ سان نڪري هيٺ منصوره جي اوپر پاسي کان وَهي ڏکڻ طرف ور ڪري منصوره کان ڏهہ ميل ڏکڻ-اولهہ طرف اچي وري اچي مڪيہ لوهاڻي درياهہ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي، ان جي جملي ڊيگهہ پنجاهہ ميل کن هئي. انهيءَ کي عرب جاگرافي دانن نقشن ۾ درياهہ جي پيٽ واري صورت ڏيکاري آهي[٣٠].

انهيءَ سان گڏ وري ٻي شاخ، جيڪا مٿينءَ شاخ جي بلڪل پرسان لڳو لڳ وهندي هئي، جنهن کي پڙ جلواليءَ جي نهر ڪري چوندا هئا، جا برهمڻ آباد جي اوپر ۾ وهندي هئي؛ اها مڪيہ درياهہ يا هاڪڙي درياهہ سان نڪرندي هئي، ليڪن يقين سان چئي نٿو سگهجي تہ هيءَ نهر بہ منصوره جي وٽ سان وَهندي هئي. جراڙي جو ڳوٺ ۽ ديهہ اڄ بہ موجود آهن، انهيءَ ڳوٺ، وارا ڪنڊرات منصوره جا آهن[٢١]. انهن قديم آثارن ۽ شاهدين کي نظر ۾ رکڻ کان پوءِ ٢٠-١٩٢٢ع واري کوٽائي ظاهر ڪري ٿي تہ موجودهہ شهداد پور شهر جي ٨ ميلن تي اوپر-ڏکڻ ۽ جمڙائو واهہ جي پڪ سان دلور جي مشهور پڙي وارا ڪنڊرات ”برهمڻ آباد-منصوره“ جا آهن ۽ انهن ڪنڊرات جي ويجهو جتان قلعي وغيره جا نشان ظاهر ٿيا آهن، سي انهيءَ قديم عربي فوجي ڇانوڻيءَ ”محفوظ“ جا ڪنڊرات ڪري سمجهڻ گهرجن! يا، جيڪڏهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ کي قبول ڪندي ”ڳاڙهي پڙي“ جي ڪنڊرن کي، جي جلواليءَ نهر جي پرسان ملن ٿا[٢٢]، انهيءَ قديم شهر ”محفوظ“ جا ڪنڊرات تصور ڪرڻ گهرجن!

هينري ڪزنس انهن کوٽايل قديم آثارن کي ڏسڻ کان پوءِ انهيءَ راءِ جو آهي تہ ”محفوظ“ منصوره کان اڳ ۾ آباد ڪرايو ويو هو. برهمڻآباد جي ڪنڊرات سان گڏوگڏ ”محفوظ“ ۽ ”منصوره“ جا گڏيل ڪنڊرات آهن[٢٣]. ”محفوظ“ جو فوجي قلعو منصوره جي لڳ آباد ڪرايو ويو هو. موجودهہ دور ۾ آثار قديمہ وارن جيڪا انهن ڪنڊرن جي کوٽائي ڪئي آهي، ان سان انهيءَ ڳالهہ جي پوري تصديق ٿئي ٿي تہ محفوظ ”برهمڻ آباد-منصوره“ جي بلڪل ويجهو تعمير ڪرايو ويو هو ۽ سنڌو درياهہ شهر جي الهندي کان وهندو هو. انهيءَ بيان ڪيل قلعي جا آثار درياهہ جي بلڪل پرسان، موجودهہ ڊوري سان لڳ ملن ٿا.

لئمبرڪ پڻ هينري ڪزنس جي خيال جي پوٺواري ڪندي خيال ظاهر ڪيو آهي تہ ”برهمڻ آباد-منصوره“ ساڳئي شهر جا ٻہ نالا آهن. صرف ”محفوظ“ جي باري ۾ لئمبرڪ جو هينري ڪزنس سان اختلاف نظر اچي ٿو. لئمبرڪ ان لاءِ ٻن هنڌن جي نشان دهي ڪري ٿو هڪ ”سوانديءَ جو دڙو“ ۽ ٻيو ”ڏيپر گهانگهري جا آثار“. سنڌس خيال موجب تہ انهن ٻنهي مان ڪنهن هڪ هنڌ محفوظ جا قديم آثار آهن. اسان جي مشاهدي ۽ خيال موجب تہ هينري ڪزنس جو رايو وڌيڪ مستند آهي ۽ ”محفوظ“ جا قديم آثار ٻن اٽيءُ ٽيءُ موجوده ڪنڊرن جي پرسان تلاش ڪرڻ گهرجن.

منصوره شهر جي آباد ٿيڻ ڪان پوءِ محفوظ جي اهميت ۽ شهرت گهٽ ٿيندي ويئي ۽ ايتري قدر جو پوءِ جي مصنفن، مؤرخن ۽ سياحن ان جو ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي. چئي نٿو سگهجي ته "محفوظ" جو شهر سن ٣٧٥هه تائين منصوره سان گڏ قائم هو يا ان ڪان اڳ ۾ مقامي شورشن، بغاوتن يا ٻاهرين جي حملن ڪري ڊهي تباهه ٿي ويو.

حوالا ۽ واڌارا

[١] علامه سيوطي، "تاريخ الخلفاء"، ص ٢٤٧.
[٢] تاريخ "يعقوبي"، ج ٢، ص ٣٧٦.
[٣] (الف) بلاذُري، "فتوح البلدان" (مصري ڇاپو)، ص ٤٤٨.
(ب) تاريخ "يعقوبي"، ج ٢، ص ٢٨١.
[٤] ڪتاب ايضاً، ص ايضاً.
[٥] فتوح البلدان، ص ٤٤٨. تاريخ يعقوبي، ج ٢، ص ٢٨١.
[٦] سيد ابوظفر ندوي "تاريخ سنڌ"، ص ١٣٦، اعظم گڙهه انڊيا.
[٧] بلاذُري، فتوح البلدان (اردو)، ص ٦٢٨، نفيس اڪيڊمي ڪراچي.
[٨] ڪتاب ايضاً (مصري ڇاپو)، ص ٤٤٤.
[٩] (الف) ڪتاب ايضاً (مصري ڇاپو)، ص ايضاً.
(ب) سيد سليمان ندوي، عرب و هند ڪے تعلقات، ص ٢٣٣.
[١٠] سيّد سليمان ندوي، ڪتاب ايضاً، ص ايضاً.
[١١] (الف) فتوح البلدان (مصري ڇاپ)، ص ٤٤٥.
(ب) شاهه معين الدين ندوي، تاريخ اسلام، ج ٢، "بني اميه" (اردو) ص ٢٦١، اعظم گڙهه انڊيا.
[١٢] ابن خلدون "خلافت معاويه وَ آل مروان" (تاريخ)، ص ٢٥٨-٢٥٩ (اردو) نفيس اڪيڊمي ڪراچي.
[١٣] بلاذُري، فتوح البلدان (اردو ڇاپو)، ص ١٢٩.
[١٤] شاهه معين الدين احمد ندوي، تاريخ اسلام، ج ٢، "بني اميه" (اردو) ص ٢١٢.
* جنيد سن ١١١هه ۾ سنڌ جي گورنريءَ تان معزول ٿيو ۽ ان ڪان پوءِ خراسان جو حاڪم ٿيو، جتي سن ١١٦هه ۾ يزيد بن مهلب جي ڌي فاطمه سان شادي ڪيائين. خليفو ان ڪري سخت ناراض ٿي پيو ۽ معزول ڪيو ويو. مرض استسقا ۾ مبتلا ٿي "مرو" ۾ وفات ڪيائين. [ابوظفر ندوي، تاريخ سنڌ (اردو)، ص ١٣٥].
[١٥] The Antiquties of Sind- Henry Cousins, p 64

[١٦] شمس الدين قريشي "تاريخ آئينہ قديم سنڌ" ص ١١٩-١٢٠.
[١٧] ڪتاب ايضاً، ص ١١٩.
[١٨] آئين اڪبري، ج ٢، ص ١٦٠، نول ڪشور لکنو.
[١٩] رسالو نگار ماهہ جنوري-فيبروري سن ١٩٤٨ع فوٽ نوٽ، ص ١٧.
[٢٠] ايم- آر- هيگ، انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص ١٣٥.
[٢١] ايضاً، ڪتاب ايضاً، ص ١٣٥.
[٢٢] چچنامہ "تعليقات" ص ٤٠٠.
[٢٣] هينري ڪزنس، "سنڌ جا آثار قديم" (انگريزي) ص ٦٤-٦٥.

غلام محمد لاکو

ڪلهوڙن جا تختگاهه

(همعصر مواد جي آڌار تي هڪ اڀياس)

سنڌ جي تاريخ ۾ بجا طور تي، ڪلهوڙن جي دؤر کي نمايان اهميت حاصل آهي. مولانا مهر هن دور جو جائزو ٽن جلدن (تاريخ ڪلهوڙا) ۾ پيش ڪيو آهي، تاهم ڪجهه موضوعن تي يا ته هو صاحب خود مواد پيش ڪرڻ ۾ ناڪام ويو آهي؛ يا وري نئين ۽ تازه معلومات جي آڌار تي، هاڻي ڪجهه بابن کي، نئين سر لکڻ لاءِ ڪافي مواد موجود آهي. جيتريقدر ڪلهوڙن جي تختگاهن جو سوال آهي ته، ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ ان متعلق ڪوبه سلسليوار ۽ صحتمند مواد نٿو ملي؛ جنهن ذريعي هڪ پڙهندڙ سير حاصل معلومات حاصل ڪري، ان دور جو تمدني نقشو آڏو آڻي سگهي.

هونئن ته مير علي شير قانع کي هن موضوع تي ميني ڪم ڪندڙن حوالي طور ڪتب آندو آهي؛ پر ساڳئي وقت ميجر هيگ جي ڪتاب "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" (جيڪو ڪلهوڙن جي زوال کان هڪ سؤ ٻارنهن سال پوءِ لکيو ويو)، کي وچ ۾ آڻي، موضوع جي سڄي صحت کي هيٺ مٿي ڪيو ويو آهي. ميجر هيگ بلاشبه هن خاندان جي سياسي غلبي ۽ اوسر لاءِ، اسان کي بهترين سوچ ڏني آهي، پر افسوس جو ڪلهوڙن جا فرضي تختگاهه ڏيندي، هن پنهنجي بنيادي ماخذ جو حوالو به نه ڏنو آهي، ته جيئن اسين سندس تحقيق کي تصديق ڪري، ان جي صحيح ۽ ٺيڪ هجڻ جو اطمينان ڪيون.

مير علي شير قانع کي، هڪ اديب، شاعر ۽ تاريخدان جي حيثيت ۾، تمام مٿانهين اهميت حاصل آهي. هن ڪلهوڙن جي حاڪميت جا آخري سترنجاهه سال ڏٺا ۽ ٽالپوري دور جي ڇهين سال ۾ فوت ٿيو. پاڻ ڪلهوڙن جي عروج ۽ زوال جو اکين ڏٺو شاهد آهي ۽ هن دور جو تمدن ۽ تهذيب سندس آڏو هلي آهي؛ گڏوگڏ مختلف تختگاهن جو ٺهڻ- ڊهڻ، حڪمرانن جو تخت نشين ٿيڻ ۽ هڪٻئي جا ترا ڪيڻ، هي سڀ فعل ۽ عمل سندس حياتيءَ ۾ ٿيندا رهيا. ان کان وڌيڪ ته، ميان غلام شاهه جي دور ۾ مير صاحب کي هن خاندان جي تاريخ لکڻ لاءِ پڻ مقرر ڪيو ويو هو. جڏهن قانع جي، ڪلهوڙن جي معاشرت ۽ تاريخ ۾ ايڏي وڏي

اهميت هجي، اتي ميجر هيگ کي هن موضوع تي ڪم ڪرڻ لاءِ مٿس ترجيح ڏئي نه ٿي سگهجي. ڪنهن به تاريخي اختلافي موضوع جي صحت ۽ حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ مناسب طريقو هي آهي ته ان دور جي همعصر ليکڪن جي تحريرن ۽ ڪتابن جو سهارو ونجي. ان ڪري اسان ڪلهوڙن جي حقيقي تختگاهن جي ڳولا لاءِ، ان دور جي ٻئي هڪ شاعر، اديب ۽ مورخ مير علي شير قانع جي هيٺين ڪتابن جو سهارو ورتو آهي:

(١) مقالات الشعرا (١١٧٤هه): هي ڪتاب سنڌ جي فارسي گو شاعرن بابت لکيو ويو. مؤلف ڪلهوڙن جي ٽن تختگاهن ــ خدا آباد (اول)، محمد آباد ۽ مراد آباد ــ جو اکين ڏٺو تمدني صورتحال، هن ڪتاب ۾ ڏنو آهي.

(٢) تحفة الڪرام (١١٨٨هه): جلد ٽيون سنڌ متعلق آهي. ايڪ ڪلهوڙن جي باب ۾، انهن شهرن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي ابتدا کان آخر تائين تختگاهه رهيا.

(٣) مثنويات و قصائد قانع: هڪ قصيدي مان خدا آباد (ثاني) جي تمدن معلوم ڪرڻ لاءِ مدد ورتي ويئي آهي.

هي ٽيئي ڪتاب محترم سيد حسام الدين راشدي، وڏي محنت سان ايڊٽ ڪري سنڌي ادبي بورڊ ذريعي ڇپرايا آهن. مير جا ڪتاب "تاريخ عباسيه" ۽ "معيار سالڪان طريقت"، هن موضوع تي وڌيڪ روشني وجهن ها، ليڪن ٻهريون ڪتاب اسان وٽان گم آهي ۽ اڄ به برٽش ميوزم جي زينت آهي.

ڪلهوڙن جي "تختگاهن" جي حقيقت ۽ اصليت لاءِ هي طريقو مناسب ڏسجي ٿو، تاهم هنن شهرن جي ماڳ مڪان، صحيح نالن ۽ هن دور ۾ انهن جي باقيات، معلوم ڪرڻ لاءِ پوءِ جي دور ۾ لکيل ڪتابن ۽ مقالن کان پڻ گهڻي مدد ورتي ويئي آهي. ميجر هيگ ۽ ٻين محققن جي ٻڌايل شهرن کي، آخر ۾ هڪ تقابلي ٽيبل ذريعي نمايان ڪيو ويندو ته جيئن موضوع تي ڪم ڪندڙن کي آساني ٿئي.

ڪلهوڙن جي حڪومت

ميان نصير محمد هن گهراڻي جو پهريون فرد آهي، جنهن "سمن" کان پوءِ سنڌ ۾ ڏيهي حاڪميت جو وري بنياد رکيو. ان کان پوءِ ميان دين محمد، ميان يارمحمد، ميان نورمحمد، ميان مراد ياب، ميان عطر خان، ميان غلام شاهه، ميان سرفراز خان، محمود خان (چند ڏينهن)، ميان غلام نبي، ميان صادق علي (چند ڏينهن) ۽ ميان عبدالنبي خان سنڌ جا حڪمران ٿي گذريا. هن دور جي پڄاڻي ١٧٨٣ع ۾ ٿي. هي دور ادبي، ثقافتي ۽ اقتصادي لحاظ سان قابل تعريف آهي. هيٺ تاريخي ۽ واقعاتي تسلسل جي لحاظ سان، ڪلهوڙن جي تختگاهن جو احوال پيش ڪجي ٿو.

١٠ ڳاڙهي (گهاڙي)

مولانا غلام رسول مهر تاريخ ڪلهوڙا ۾، ميان نصيرمحمد جي عملي زندگيءَ جا ٽي دور ٻڌايا آهن ۽ سندس رايو آهي تہ ميان صاحب ٽئين دور ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو بنياد رکيو (١). ان کري هن بزرگ جي سابقہ مرڪزن جهڙوڪ "هٽڙي" وغيره، يا وري اڳين ڪلهوڙن سورمن ۽ سپوتن جي مرڪزي شهرن کي، ڀين محققن ۽ مورخن والگر، اُنَ تختگاهہ نہ سڏيندس. ڳاڙهي ڪلهوڙن جو پهريون "تختگاهہ" آهي، چو تہ جيئن هيٺ اچي ٿو، ميان نصيرمحمد خانداني حڪومت جو بنياد رکڻ شرط، سڀ کان اول پنهنجو تختگاهہ تعمير ڪرايو ۽ گڏوگڏ سنڌ جي جدا جدا علائقن تي عملدار پڻ مقرر ڪيا. مير قانع لکي ٿو: "هاڻي سندس دولت ۽ پيريءَ ۾ خدا تعاليٰ کيس ڏاڍي ترقي بخشي، ۽ سندس ڏينهن ۾ ڪوبہ فساد پيدا ڪونہ ٿيو. هو پنهورن جي زماني ۾ اهڙي هنڌ، جنهن جي هڪ پاسي جبل ۽ ٻئي پاسي پاڻي هو، گهاري نالي شهر ٻڌي ويٺو (٢)". هينري ڪوزنس هن شهر کي نصيرمحمد جو هيڊڪئارٽر سڏيو آهي ۽ ان جو نالو "ڪاري" (Khari) لکيو آهي (٣). ميجر هيگ هن شهر کي تختگاهہ سڏي، ان جو نالو "ڳاڙهي" ٻڌايو آهي (٤). ميان صاحب ڪجهہ مُدت حڪومت ڪرڻ بعد، سن ١١٠٣هہ-١٦٩٢ع ۾ فوت ٿيو، تہ کيس ڳاڙهيءَ جي نزديڪ، ڳاڙهي دڙي تي دفن ڪيو ويو (٥).

ميان دين محمد جي زماني ۾ (١١٠٣هہ-١٦٩٢ع/١١١١هہ-١٧٠٠ع) بہ، هي شهر بدستور گادي رهيو. هن زماني ۾ پڻ مغلن ۽ ڪلهوڙن جون جهڙپون جاري رهيون، جن کي سنڌ جي هن ڏورانهين دارالحڪومت سان منهن ڏنو ويو. چون ٿا تہ هتي ٿيل هڪ معرڪي ۾، مغل حاڪم الله يارخان پڇي جنهہ ڇڏائي (٦).

هي شهر شهزادي معزالدين ويران ڪرايو، جڏهن هو ١١١١هہ-١٧٠٠ع ۾، آخر سنڌ ۾ ميان دين محمد کي ختم ڪرڻ لاءِ پهتو. تحفة الڪرام ۾ هن شهر جي ويراني متعلق اچي ٿو:

"و افواج شاهي بسوستان شده کهاري و مواضعاتش را پاک تاخت (٧)"

ان کان اڳ جو اسين ڪلهوڙن جي ايندڙ تختگاهن جو ذڪر ڪيون، ڀن سوالن جو جواب ڳولڻ ضروري آهي ـــ هڪ تہ هي شهر "فتحپور" آهي يا ان کي ڪلهوڙن نهرايو؟ ۽ ٻيو تہ ان جو صحيح يا اصلي نالو ڇا آهي؟

مير قانع جو رايو آهي تہ ڪلهوڙن هي شهر نئون آباد ڪيو هو. ساڳئي وقت هي بہ ٻڌايو ويو آهي تہ ميان صاحب پنهورن جي شهر "فتحپور" تي بہ قبضو ڪيو هو (٨). غالباً مير جي هن بيان جي آڌار تي، هيگ ڳاڙهيءَ متعلق متضاد راءِ قائم ڪئي (٩). ايم. ايچ پنهور صاحب هڪ تہ، هن شهر کي فتحپور (هيگ جي آڌار تي) سڏي ٿو ۽ مٿان وري ان کي، ڪلهوڙن جو پنجون تختگاهہ سڏيو آهي (١٠). حقيقت ۾ "فتحپور" يارمحمد جي زماني تائين بہ،

الڳ شهر جي صورت ۾ موجود هو(١١). ياد رهي تہ دين محمد خلاف معرڪہ آرائي، پنهورن جي ساڻ سان معزالدين هن شهر مان ئي ڪئي هئي، ان ڪري "ڳاڙهي" کي "فتحپور" سڏڻ صرف ڏکيائي ڏيندي. هي شهر پڻ يارمحمد جي زماني ۾ موجود هو، ليڪن يا تہ بدليل صورتحال ۾ ان کي دارالحڪومت بنائڻ مناسب نہ هو، يا مورڳو ئي ان جي ويرانيءَ سبب، ميان يارمحمد وري هڪ نئون تختگاهہ ڳوليو.

هاڻي اچو تہ هن شهر جو اصلي ۽ صحيح نالو ڳوليون. مختلف محققن ۽ عالمن هن شهر جا متعدد نالا — ڪاري (مهر ۽ ڪوزنس)، ڪهاري (مخدوم امير احمد)، ڪهاڙي (ميمڻ عبدالغفور سنڌي) ۽ ڳاڙهي (هيگ، مولائي شيدائي ۽ قليچ بيگ) تجويز ڪيا آهن(١٢). مير علي شير فارسي رسم الخط ۾ هن شهر کي — ڪهاري — (ڳاڙهي؟) لکيو آهي(١٣). شهر جي حقيقي ۽ صحيح نالي متعلق هيگ جو خيال (بنياد تحفة الڪرام)، پڻ ڏيان لهڻي(١٤). ساڳئي وقت هن موضوع تي، اڄ بہ سڄي سنڌ ۾ متعدد روايتون مشهور آهن. هن خطي ۾ ميان نصيرمحمد جي هڪ پوئلڳ (مريدياڻي) عورت جو مٿو (Head) ڳاڙهو هو (چائي چم ڪان)، جنهن کي عام ماڻهو "ڳاڙهي" ڪري پڪاريندا هئا. هي مائي ميان نصيرمحمد کي بيحد پياري هئي ۽ ساڳئي وقت اها هن گهراڻي جي بيحد معتقد هئي، ان ڪري حاڪمن ان جي نسبت سان، پنهنجي تختگاهہ جو نالو "ڳاڙهي" رکيو(١٥).

ان کان علاوه اڄ بہ، سنڌ ۾ سرائي قبيلا، جيڪي هن گهراڻي جا مريد ۽ پوئلڳ آهن، سي ڪنهن دعائيہ يا خواهشي فقري جو اظهار هن ريت ڪندا آهن:

— ڳاڙهي والا مرشد نصيرمحمد، خير ڪرين!

— ڳاڙهي والا سائين دين محمد، ميڏي حال تي رحم ڪرين! (١٦).

مٿي ڏنل حوالا اڪثريت ۾، ۽ پڻ مذڪوره روايتون، اسان کي آخري ۽ منطقي نتيجي تي آڻين ٿا تہ هن شهر جو صحيح ۽ حقيقي نالو "ڳاڙهي" آهي. ميجر هيگ ٻڌائي ٿو تہ هن شهر جا ڦٽل آثار اڄ بہ ڪڪڙ (دادو ضلعي) کان اتر-اولهہ ۾، نون ميلن تي موجود آهن؛ جتي ميان نصيرمحمد ۽ ميان دين محمد جا مقبرا ۽ ميان نصيرمحمد جي ٺهرايل مسجد موجود آهي.

(٢) خدا آباد (پنهواري شڪارپور)

شهزادي معزالدين هڪ طرف ميان دين محمد کي ڏوڪي سان گرفتار ڪيو، تہ ٻئي طرف يارمحمد شاهي لشڪر کي مثالي شڪست ڏني. زماني جي تقاضا موجب، ميان صاحب (يارمحمد) ملڪي معاملا مکيہ اميرن ۽ سردارن جي حوالي ڪري، پاڻ ڪجهہ وقت لاءِ قلات لڏي ويو. جيئن ئي مقامي معاملو، سردارن ليڪ-لاڪ ڪيو ۽ ان جو اطلاع ميان صاحب کي مليو، تيئن پاڻ هڪدم سنڌ ڏي متوجہ ٿيو ۽ پنهنجي ملڪ ۾ ١١١٣هہ - ١٧٠١ع ڌاري پهتو. جيئن موٽي آيو، ڳاڙهي ۽ متعدد ٻيا شهر، معزالدين ويران ڪرائي ويو، ان ڪري ميان صاحبؒ

هڪ لئين تختگاهہ جي ڳولا ڪئي. مير قانع ان متعلق لکي ٿو — ”هاٿي ٽڙي پکڙي ويل سرائي هر طرف کان اچي گڏ ٿيا، ۽ هيءُ ڳچيرو فتح ڪري، پنهورن جي گادي شڪارپور جو نالو ڦيرائي، خدا آباد نالو رکي، انهيءَ ۾ رهڻ لڳو“ (١٧).

هي شهر لڳ ڀڳ پنجاهہ سال (١١٦٤هہ-١٧٥٠ع) تائين سنڌ جو تختگاهہ رهيو، جتان پوءِ حڪومتي ڪارج ميان نورمحمد ”محمد آباد“ ڏي منتقل ڪيو. هن شهر جي سينگار تي حڪمرانن خاص ڌيان ڏنو. متعدد حڪمرانن جا مقبرا ۽ جامع مسجد اڄ بہ ديدار عام جو مرڪز بڻيل آهن. هي شهر سنڌ ۾، دادو شهر کان ڏکڻ ۾، انڊس هاءِ وي سان ستن ميلن جي مفاصلي تي موجود آهي.

هن تختگاهہ ۾ رهندي، ڪلهوڙن ڪيئي ڪارناما سرانجام ڏنا. سيبي ۽ لڏي تي قبضي ڪرڻ جو پروگرام هتي ٺهيو. شاهہ عنايت جي شهادت ۾ پڻ خدا آبادي لشڪر پوري ريت ملوث ڏسجي ٿو. سنڌي ماڻهن جي ڀلائي ۽ خوشحالي توڙي سنڌ جي شاندار آبپاشيءَ جون رٿون هتي ئي تيار ٿيون ۽ عمل ۾ آيون. ان کان علاوه ٻيا بہ ڪيئي واقعا ٿي گذريا، جن جو ذڪر خدا آباد جي حوالي سان ٿيندو رهندو. سياست جي سياه ڪارين، قتل غارت ۽ ملڪي لاهن چاڙهن کي ڇڏي، هيٺ مختصر خدا آباد جي تمدلي ۽ ادبي صورتحال جو ذڪر ڪجي ٿو.

ڪلهوڙا پاڻ بہ عالم ۽ اديب هئا ۽ علم جا سرپرست هئا. هنن خاص ڪري فارسي علم-ادب جي سرپرستي، وڏي پيماني تي ڪئي. فارسي سنڌ جي درباري ٻولي هئي، ليڪن نادري تفرقي بعد، ان ۾ اجا بہ شدت پيدا ٿي. باغ علي خائف، مير علي شير قانع، محمد محسن، محمد پناه رجا ۽ منشي عبدالرؤف هن دربار سان لاڳاپيل هئا. مير قانع جڏهن بہ ’خدا آباد‘ آيو تہ هن ڪنهن نہ ڪنهن اديب، شاعر ۽ عالم سان ضرور ملاقات ڪئي. حال جو صاحب، نجوم ۽ رمل جو ماهر ميان عبدالواحد بوبڪاڻي، نادري دور ۾ قانع کي هتي ئي مليو. سرڪاري ملازم ۽ لڏي جو شاعر شيخ محمد نعيم ١١٤٥هہ ۾ هتي فوت ٿيو. نادري سڪي هلائڻ لاءِ سليمان بيگ اسلم ’خدا آباد‘ پهتو، تہ سندس سجادلو مشهور فارسي گو شاعر محمد محسن سان ٿيو. ابوتراب مراد آبادي جيسين سنڌ ۾ هو، تہ سندس ڏينهن سٺا پئي گذريا؛ پر جڏهن وطن روانو ٿيو، تہ وات تي ئي سندس ٻڇڙا حال ٿي ويا. زڪي ڪرماني نادري دور ۾، لڏي کان ٿي خدا آباد پهتو. شاعر جان محمد جوهري پڻ هتي ڏٺو ويو. محسن جو دوست سيف الله، هتان کان ئي پيو لڏي وارن سان شاعريءَ جو تبادلو ڪندو هو. مزمل شيخ (وڪيل راجها؟) هن دربار جو لاڳاپيدار هو، جنهن تي مير متارو، ڳالهين ۾ هميشه حاوي ٿي ويندو هو. هڪ ٻيو فارسي گو محمد يار وڃيهي پڻ هتي ڏٺو ويو.

ان کان علاوه محمد پناهہ ’رجا‘، مير غلام نبي امروهي ۽ عبدالقادر ٻارا شاعر وري وزير اعظم مير متاري جي ادبي رونق سان تعلق رکندڙ هئا(١٨). نمولي خاطر هي چند نالا

"مقالات الشعراءُ" ذريعي اسان تائين پهتا آهن، ورلہ تہ جنهن شخص لاءِ مير قانع "آن قدرشناس اهل ڪمال" لفظ ڪتب آندا آهن، تنهن جي دربار ۾ پڪ سان پيا بہ ڪيئي اهل قلم شامل هوندا.

'خدا آباد' جي ضمن ۾ متعدد پيا ـــ اهل قلم ذڪر هيٺ اچن ٿا. باغ علي "خائف" ڪلهوڙن جي پهرين تاريخ "نامه نغز" (١١٥٥هه) هتي ئي ميان نورمحمد جي حڪم تي ترتيب ڏني، خود ميان صاحب جي تصنيفن ڪي بـ هتي ترتيب هيٺ آيو سمجهڻ گهرجي، ونس هڪ بهترين ڪتب خانو بہ هو، جيڪو نادري قهر ۾ غرق ٿي ويو (١٨-اي). وقائع اويس ۽ شاعر مير عبدالجليل بلگرامي (١١١٦هه--١١٣٠هه)، جيسين جيوهڻ ۽ بکر سرڪار ۾ ديونيءَ تي مامور هو، "خدا آباد" ايندو رهيو ۽ حڪمرانن متعلق قصيدا چئي، من جون مُرادون ماڻيندو رهيو. ان بعد سندس پٽ سيد محمد بلگرامي (١١٣٠هه--١١٥٥هه)، پڻ سنڌي دربار ۾ ايندو ويندو رهيو. مير غلام علي آزاد پڻ هن دربار ۾ ڏسجي ٿو. مير منشي عبدالرؤف ميان صاحبن جو ملازم هو، تنهن لاءِ ناقدن جو رايو آهي تہ انشاء جي فن ۾ سنڌ جهڙس وري ڪو بيو شخص پيدا نہ ڪيو. سندس خطن جا بہ ڪتاب "گلدستہ نورس بهار" ۽ "گلدستہ هميشه بهار"، هاڻي هن دور تي تحقيق ڪرڻ لاءِ، بنيادي ماخذ جي حيثيت رکن ٿا (١٩).

هن شهر جي نالي ۾ مٿي جن شاعرن ۽ اديبن جو ذڪر ٿيو، اهو فارسي ٻولي ۽ ادب جي حوالي سان پڙهڻ گهرجي. سنڌي ٻولي ان دور ۾ نہ تہ سرڪاري ٻولي هئي، ۽ نہ وري سنڌي شاعرن يا اديبن کي ڪلهوڙن حڪمرانن جي ڪا سرپرستي حاصل هئي. جيئن تہ خدا آباد سنڌ جو اڌ صدي تائين مرڪزي شهر رهيو، ان ڪري سنڌي اهل قلم ۽ شاعرن جو هت سماجي ۽ دلياوي رلڳ ۾ تہ اچڻ وڃڻ پير ٿيو هوندو. عظيم سنڌي شاعر شاهه عبداللطيف رحہ جو هن شهر ۾ اچڻ ثابت آهي. شاهه صاحب ۽ ميان نورمحمد جي تعلق جو ذڪر پڪ سان هن 'خدا آباد' جي حوالي سان ٿيڻ کپي (٢٠). روايتن موجب هڪ ٻئي سنڌي شاعر، مخدوم غلام محمد بگائي جو لاڳاپو بہ هن شهر سان ڏسجي ٿو. سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي حوالي سان، 'خدا آباد' جو هڪ اهم ڪارنامو هي بہ آهي تہ هتي جي ڪاروباري طبقي پنهنجي سهوليت خاطر، سنڌي الف-ب ناهي، جيڪا پوءِ "خدا آبادي آئيوتا" سڏجڻ ۾ آئي (٢١).

سال ١١٦٤هه--١٧٥٠ع کان پوءِ هي شهر زوال ڏي رڙهيو. ان بعد حاڪمن جو هن شهر ڏي ڌيان بلڪل گهٽ رهيو. ميان مراد ياب معزول ٿي، هت قيد ٿيو ۽ پوءِ فوت بہ هت ٿيو. غلام شاهه جي دور ۾، ڪوسن هن شهر کي ڦري فقير ڪري ڇڏيو. ميان غلام شاهه جيئن ئي شوال ١١٧٣هه-مئي ١٧٦٠ع ۾، پڪيءَ طرح سان سنڌ جو حاڪم ٿيو، تڏهن پهرين فرصت ۾ خدا آباد آيو ۽ ڪوسن کي عبرتناڪ سزا ڏنائين. ڪوسن جي ڦر بعد، هي شهر وري سنڌري نہ سگهيو ۽ آهستي آهستي ڪنڊر بنجي ويو.

(۳) محمد آباد

نادري قهر سنڌ کي ته ٽڪرا ٽڪرا ڪيو، ليڪن ان ڪانءِ وڌيڪ ته هن حملي ميان نورمحمد کي شخصي طور به ڳرو صدمو پهچايو: ڇو ته سندس ٽي پٽ ـــ ميان غلام شاه، عطر خان ۽ محمد مراد ياب يرغمال ٿي ايران پهتا هئا. اهوئي سبب آهي جو ميان نورمحمد جهڙي عظيم ۽ مدبر حڪمران جا آخري ڏينهن، لڙاسائي ۽ ڪمزوريءَ وارا گذريا. تختگاهه خدا آباد هو، ليڪن هن هڪ نئين شهر پڏڻ جو به حڪم ڏئي ڇڏيو هو: ته جيئن موقعو ملندي اتي منتقل ٿي وڃي قرار ڪري. جڏهن سال ۱۱٦۴هه - ۱۷۵۰ع ۾، مراد ياب ايران کان وطن واپس پهتو، ته ميان صاحب حڪومت جو ڪارج سندس حوالي ڪري، پاڻ اچي محمد آباد ۾ رهيو. مير قانع لکي ٿو ـــ "صاحبزادو محمد مرادياب خان پيءُ جي ديدار کان فيضياب ٿيو، ته کيس سڄو دفتر حوالي ڪري خدا آباد ۾ وهاري، شاهه نواز خان پاڻ اچي نئين پڏايل شهر محمد آباد ۾ رهيو" (۲۲).

مراد ياب حڪومت هلائڻ ۾ نااهل ثابت ٿيو ۽ سٽ ٿي ميان نورمحمد اقتدار اعليٰ هڪ دفعو وري پاڻ سنڀاليو. هن دفعي ڏسجي ٿو ته تختگاهه "محمد آباد" رهڻ ڏنو ويو. هن شهر جي هي حيثيت تڏهن ختم ٿي، جڏهن ابدالي حملي جو پڌي، ميان صاحب تڙ ڏي ڪوچ ڪيو ۽ وات تي ئي فوت ٿيو. آخرڪار سندس لاش آڻي هتي دفن ڪيو ويو. ان بعد هي شهر صرف مدفن گاهه بنجي ويو. ياد رهي ته ميان صاحب جي وفات ۱۲- صفر ۱۱٦۷هه - ۹ ڊسمبر ۱۷۵۳ع تي ٿي.

تحفة الڪرام ۾ هن شهر متعلق اسان کي صرف هڪ حوالو ملي ٿو. گمان آهي ته هي حوالو ان موقعي جو آهي، جڏهن ميان غلام شاهه خانه جنگين، ابدالي فرمانن ۽ پاڻرن جي عداوت ڪري، بي انتها پريشان هو. اهڙي سمي ۾، ماڻهو پنهنجن بزرگن جي دفينن تي حاضري ڏيڻ جي ضرورت سمجهي ٿو ۽ غم جو بار هلڪو ڪرڻ چاهي ٿو. مير لکيو آهي ته "شوال ۱۱۷۱هه - جون ۱۷۵۸ع ۾ اچي الهه آباد ۾ منزل انداز ٿيو. صاحبزادي پڻ سيني پوئتي رهيلن سان گڏ عنقريب ديدار جو شرف حاصل ڪيو، ۽ ٿوري وقت کان پوءِ اتان محمد آباد ويا ۽ باقي سال خير سان گذريو (۲۳)".

هن شهر جا ڪنڊر موري تعلقي ۾ موجود آهن، جنهن متعلق اسان مفصل مقالو تيار ڪيو آهي.

(۴) مراد آباد

جڏهن ۱۱٦۷هه - ۱۷۵۳ع ۾ ابدالي حملي سبب هڪ دفعو وري قيامت برپا ٿي، تڏهن ميان نورمحمد پاڻ جيسلمير ڏي نڪري ويو ۽ خاندان جا پيا فرد پڻ ڇڙوڇڙ ٿي ويا، چون ٿا ته محمد مراد ياب (ڪن مؤرخن مرا خان به لکيو آهي، جيڪو قطعي غلط آهي) بڻ،

ان موقعي تي يرغمال ٿيڻ کان بچڻ لاءِ پيءُ کان الڳ ٿي ويو هو. مراد ياب امرڪوٽ ۾ هو ته ديوان گدومل سندس ئالي حڪومت جو پروانو حاصل ڪري ورتو، تڏهن نئين حڪمران لئين تختگاهه ٺاهڻ جو حڪم ڏنو. مير قانع لکيو آهي ته "حڪم ملڻ تي ڪامورن اتان اڇي نصرپور جي سامهون [نواب جي] ڪئمپ لاءِ هڪ زمين تيار ڪئي. [نواب جي] انهيءَ زمين تي تشريف فرما ٿيڻ کان پوءِ، ٿورن ئي ڏينهن ۾، مراد آباد ئالي هڪ وڏو شهر تيار ٿي ويو" (٢٤).

اندازو آهي ته ميان صاحب هي شهر ڪابل ۽ قنڌار جي حملن جي خوف کان ٻڌايو، ته جيئن ضرورت وقت هتان ڪوچ ڪري، جاءِ پناهه ڏي سولائيءَ سان رڙهي سگهجي. ان لحاظ سان اڳيان شهر مناسب جڳهه تي نه هئا. ذوالحج ١١٧٠هه برابر آگسٽ ١٧٥٧ع تي، مراد ياب معزول ٿي گرفتار ٿيو ۽ زندگيءَ جا باقي ڏينهن 'خدا آباد' ۾ ڪٽيائين. ان بعد ميان غلام شاهه مسند تي ويٺو، پر ٿورن ڏينهن کان پوءِ (محرم ١١٧١هه - سيپٽمبر ١٧٥٧ع)، هي شهر درياهه غرق ڪري ڇڏيو.

مراد ياب ٿي جُڙي حڪومت تي ويٺو ته پر ۾ بازاريون لڳي ويون. امير، جنرل، وزير ۽ سپاهه کان علاوه، پڪ آهي ته ذات سنڌي وڏيري جي پڻ سلامي ڀرڻ لاءِ هتي ٻهتي. ان کان سواءِ اديب، عالم ۽ شاعر پڻ نئين حڪمران کي مبارڪ چوڻ ۽ سندس شان ۾ قصيدا چوڻ لاءِ ٻهتا ۽ انعام اڪرام وٺي واپس ٿيا. مير قانع چند شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي هن دربار ۾ پاڻ ڏنا. مراد آباد ۾ جلوس جي رسم ٿي، ته مير ابوالقاسم سراج الدين قاسم هيءَ تاريخ چئي:

ان فضله ڪان عليڪ (١١٦٧هه)

مير قانع پڻ شعر چيو، جنهن جي ڪيفيت هي آهي:

(١) هر شعر جي نقطي وارن ۽ بنان نقطي وارن حرفن جي جوڙ ڪرڻ سان تاريخون نڪتيون ٿي.

(٢) هرهڪ شعر جي هرهڪ مصرع مان جلوس جي تاريخ نڪتي ٿي.

(٣) پهرين مصرع جي بنا نقطي وارن حرفن کي ٻيءَ مصرع جي بنا نقطي وارن حرفن ۾ جوڙجڪ ڪرڻ سان تاريخون نڪتيون ٿي.

افسوس جو مير قانع جا هي دلچسپ بيت محفوظ نه ٿي سگهيا. البت مير قانع، مير عبدالجليل بلگراميءَ جي تتبع تي (جنهن شاهه عالم بهادر شاهه جي تخت نشينيءَ جي تاريخ چئي)، ميان مراد ياب جي تخت نشينيءَ تي هي بيت چيو:

"هزار و صد و پنجه و هفده بالا
بدان روز اسعد جلوس معلا" (٢٥).

هي شهري زور آزمائي ۽ قصيده گوئي ان وقت جي دستور موجب "مراد آباد" ۾ ٿي(٢٦). درباري شاعر محفل ۾ پهتا، قصيدا چيائون، جهڪي سلام ڪري، لئين حاڪم سان پنهنجي وفاداري ڏيکاري، العام اڪرام ۽ وظيفا وٺي هرڪو ٽڙي پکڙي ويو.

ان کان سواءِ مير قانع، هتي پيا هي شاعر ڏٺا. سکر جو مير اسدالله معصومي، قالع ڪي هتي مليو. هو شعر چوندو هو. مير قانع سندس لاءِ "ساقي" تخلص تجويز ڪيو ۽ هي سجع تجويز ڪئي "اسدالله ساقيءِ ڪوثر". سيد ميرمحمد يعقوب ملتاني، طبيب ۽ بکر جي سادائن جو رشتيدار پڻ، مير قالع هتي ڏٺو. محمداحسن 'خبرت' لاهوري به هتي ڏٺو ويو. جنهن ڏينهن مولوي محمدجعفر پهتو، محفل ۾ 'خبرت' پنهنجا شعر پڙهيا. مير مرتضيٰ قانع (شاگرد غلام علي آزاد)، علي شير قانع هتي ڏٺو. سندس ساراهه ڪندي "مقالات" ۾ مير لکيو ته:

"بـزرگـي بـر اوختمست" (٢٧).

ڊاڪٽر ليمبرڪ هن شهر کي لياڳو سڏي ٿو. سندس هي راءِ قطعي غلط آهي ته هي شهر پڻ سالن کان به گهٽ عرصي ۾ تباهه ٿيو(٢٨). هيگ جو چوڻ آهي ته هي شهر سندس ڏاهيندڙ جي دور حڪومت ۾ غرق ٿيو(٢٩). مولانا مهر ان متعلق، هيگ جي جاءِ تي، مير علي شير جي بيان کي وڌيڪ ترجيح ڏني آهي(٣٠). مولانا لکي ٿو ته مراد آباد جو شهر، ميان غلام شاهه جي دور ۾ ناس ٿيو ۽ ميان صاحب ان کان پوءِ الهه آباد جو شهر ٻڌايو هو. ڊاڪٽر ليمبرڪ توڙي ايم- ايچ- پنهور، 'مراد آباد' جي ٻڌجڻ جو سال غلط تجويز ڪيو آهي. هي شهر جيئن مير قانع ٻڌايو آهي، نصرپور جي پرسان هو ۽ لڳ ڀڳ چار سال سنڌ جو تختگاهه رهيو. موجوده دور ۾، 'مراد آباد' جي ڪيفيت متعلق، ڪم ڪندڙن کي ڪا به ڄاڻ ڪانهي.

(٥) الهه آباد

مراد آباد جي ناس ٿيڻ بعد، ميان غلام شاهه 'الهه آباد' نالي شهر ٻڌي، سنڌ تي حڪمراني ڪرڻ لڳو. مير علي شير لکي ٿو ـــ "جڏهن انهيءَ منحوس شهر کي چوڌاري پاڻي وڪوڙي ويو، اتان لڏي، پيءُ واريءَ محمدآباد جي پرسان الهه آباد نالي نئون شهر ٻڌائي، وڃي اتي رهيو"(٣١). غلام شاهه نئون شهر ٻڌو ته سهي، ليڪن سندس حڪومت صرف اڍائي مهينا (١٣- ذوالحج ١١٧٠هه - ٢٥- صفر ١١٧١هه) هلي؛ چو ته عطرخان افغاني درباو مان حڪومت جو پروانو وٺي سنڌ پهچي چڪو هو. ميان غلام شاهه هي ٻڌڻ شرط، ٽر ڏي اڪتو هليو ويو. جڏهن هتي ظلم ۽ ستم وڌي ويو، تڏهن هو ساڳئي سال (رمضان ١١٧١هه) سنڌ ڏي متوجه ٿيو. روهڙيءَ وٽ ٻنهي پارٽين ۾ خونريز لڙائي ٿي، جنهن ۾ عطرخان هارايو ۽ غلام شاهه کٽيو. شوال ١١٧١هه ۾، ميان غلام شاهه سيوهڻ پهتو ۽ پوءِ خدا آباد وڃي مرادياب جي وفات جي عذرخواهي ڪيائين. ان بعد ميان متعلق تحفة الڪرام ۾ اچي ٿو ـــ

"شوال سنہ ۱۱۷۱ (جون ۱۷۵۸ع) جي آخر ۾ اچي الهه آباد ۾ منزل انداز ٿيو" هاڻي سرفراز ۽ يار ٻچا وٽي هتي پهتو. افسوس جو ميان صاحب جو هي حڪومتي دور صرف ڇهه مهينہ (ربيع الثاني ۱۱۷۲هه - ڊسمبر ۱۷۵۸ع تائين) هليو: ڇو تہ هڪ دفعو وري عطرخان پروانو وٺي سنڌ ۾ داخل ٿي چڪو هو. ميان غلام شاه هتان ڪوچ ڪري لاڙ ڏي هليو ويو. مير علي شير 'الهه آباد' متعلق صرف ايتري معلومات مهيا ڪئي آهي.

ڊاڪٽر ليمبرڪ ۽ مولانا مهر جو خيال آهي تہ هن شهر ڪڏهن بہ ڪا حيثيت نہ ماڻي. حقيقت ۾ 'الهه اباد' جي نالي ۾ اڪيچار ڳالهيون ملن ٿيون، جن جي پڙهڻ سان شهر جي اهميت تي چڱي روشني پوي ٿي. ميان غلام شاه ۽ ڪمپني سرڪار جي وچ ۾، سال ۱۷۵۸ع - ۱۱۷۱هه ۾، ڪجهه ابتدائي واپاري معاهدا ٿيا، جيڪي هن شهر ۾ دستخط ڪيا ويا. هي واقعات 'الهه آباد' جي ٻئي پيري تختگاهه (جون ۱۷۵۸ - ڊسمبر ۱۷۵۸ع)، هجڻ واري دور ۾ ٿي گذريا. ۲۲ سيپٽمبر ۱۷۵۸ع جا ٿي واپاري ناه ۽ ۱۸ ڊسمبر ۱۷۵۸ع وارو معاهدو هتي صحيح ٿيس سمجهڻ کپي. سنڌ جي حاڪم پاران، ڪمپني سرڪار جي عيوضي رابرٽ سمپٽن ڏي موڪليل خط (۱۱ ڊسمبر ۱۷۵۸ع)، پڻ هتان ئي لکيو ٿو ڏسجي(۳۲).

محققن ڪي "الهه آباد" جي ماڳ مڪان ۽ موجوده صورتحال متعلق ڪوبہ پرو پاند ڪوانهي. مولانا غلام رسول مهر هن شهر جو ذڪر ڪندي، جيڪو بيان تحرير ڪيو آهي، سو حقيقت جي سراسر خلاف ڏسجي ٿو. هو لکي ٿو. "مراد آباد جو شهر تباه ٿي ويو، تہ ميان غلام شاه محمد آباد جي پر ۾ هڪ نئون شهر 'الهه آباد' جي نالي سان تعمير ڪرايو، پوءِ ان جو ٻالو متائي 'شاه پور' رکيو ويو. ليڪن هيءُ شهر زياده عرصي تائين مرڪز نہ رهيو ۽ جلد ئي ان کي ترڪ ڪيو ويو" (۳۳). هن شهر جي ماڳ مڪان جو تعين ڪندي بہ، مهر غلطي ڪئي آهي: جڏهن هو 'الهه آباد' کي مراد آباد (نصرپور) جي پر ۾ ڄاڻائي ٿو (۳۴). مير علي شير قانع جي ٻڌايل پوزيشن جي آڌار تي، راقم الحروف جو خيال آهي تہ "الهه آباد" جو شهر موجوده موري تعلقي ۾ ڳولڻ گهرجي.

(٦) نوشهرو فيروز

ڪلهوڙا شهزادن جي جهڙپن، باهمي ڇڪتاڻ ۽ چنڊا پٽ توڙي اقتدار جي رسہ ڪشيءَ جو منظر مٿي اچي چڪو آهي. هت اسين صرف عطرخان جي 'تختگاهه' جو تعين ڪنداسين. مير قانع لکيو آهي تہ "محمد عطرخان ملڪ خالي ڏسي - ڇالاءِ تہ احمد يار خان سندس لاءِ لاڳيتي انتظام ڪري ڇڏيو هو - اچي نوشهري ۾ لٿو" (۳۵). سنڌي عوام عطرخان جي پيٺ ۾، غلام شاه کي پسند ٿي ڪيو ۽ ساڳئي وقت مراد ياب سان عطرخان جي بدسلوڪي (جڏهن هو ماڻس نوشهري ملڻ لاءِ آيو، تہ عطرخان کيس بنا ملاقات جي خدا آباد موٽايو ۽ نظربند رکڻ جو حڪم ڏنو)، سبب نئون حڪم رعيت ۾ پنهنجي ساک ڪيرائي ويٺو. ان ڪري ميان صاحب

"نوشهري" مان ئي حڪومت ڪرڻ ۾ بهتري ڏٺي. سندس حڪومت جو هي دور ڪل اٺ مهينا (صفر ۱۱۷۱ هه - رمضان ۱۱۷۱ هه) هليو.

ربيع الثاني ۱۱۷۲ هه (ڊسمبر ۱۷۵۸ع) ۾، عطر خان سنڌ جو حاڪم ٿيو. ٻنهي ڀائرن ۾ (عطر خان ۽ غلام شاه) چاچڙان وٽ جنگ جي نوبت ٿيڻي هئي، ليڪن سنڌ جا خيرخواه وچ ۾ آيا، صلح ٿيو ۽ هن بدنصيب خطي کي ورهائي، حڪومت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان موجب اترين سنڌ (ٺٽي سميت) عطر خان کي ملي ۽ پاڻ نوشهري ۾ پهچي حڪم هلائڻ لڳو(۳٦). هن پيري هي شهر صرف پنج مهينا (ربيع الثاني - رمضان ۱۱۷۲ هه تائين) گادي تي رهيو. رمضان ۱۱۷۲ هه ۾، عطر خان اقتدار اعليٰ تان دستبردار ٿي، ڀاڄ ڏني ۽ نوشهري کي خالي ڪري ويو(۳۷). ميان صاحب کان علاوه، ٻئي ڪنهن به حاڪم هن شهر کي تختگاهه نه بڻايو. ياد رهي ته هي شهر ميان نصير محمد جي هڪ فقير ٻڌايو هو، جيڪو اڄ به نواب شاه ضلعي ۾ موجود آهي.

(۷) شاهڳڙهه (ڪجهه؟)

جيئن مٿي آيو ته عطر خان ٻيو پيرو حاڪم ٿيو، ته ميان غلام شاه لاڙ ڏي هليو ويو ۽ اتي هڪ نئون تختگاهه ٺهرايائين. مير لکي ٿو - "هيڏانهن ميان غلام شاه وقت جي مصلحت خاطر، ربيع الثاني سن ۱۱۷۲ هه، ۾ ديري ڏانهن روانو ٿي وڃي ڪچي پهتو. اورنگا بندر ڀپي ڪچي تي 'شاه ڪره' نالو رکي (ان کي) رهائشگاهه بنايائين"(۳۸). هن دور ۾ ميان صاحب "شاه بندر" ۾ ٺاهڻ جو حڪم ڏنو. جڏهن ڀائرن ۾ سنڌ جي ورهاست (تفصيل مٿي اچي چڪو آهي) تي، اتفاق ٿيو تڏهن غلام شاه شاهڳڙهه موٽيو ۽ پنهنجي حصي تي، هتان ئي حڪم هلائڻ لڳو(۳۹). هي شهر صرف پنج مهينا (ربيع الثاني - رمضان ۱۱۷۲ هه) دارالحڪومت رهيو. ان بعد ميان صاحب جي حڪومت جو ٽيون دور شروع ٿيو. هن کان پوءِ هن شهر جو حوالو ڪونه ٿو ملي. مخدوم امير احمد هن شهر جا ٻه متضاد نالا شاه ڪره ۽ ساڪره لکيا آهن؛ جڏهن ته مير قانع ٽئو پنو "شاهگر" يعني "شاهڳڙهه" لکيو آهي(۴۰). موجوده دور ۾، شهر جي ڪيفيت متعلق، ڪابه معلومات ملي نه سگهي آهي.

(۸) شاه پور (اول)

ميان غلام شاه ٽيون پيرو سنڌ جي واڳ وٺندي، لاڙ مان اڪتو ۽ نئين تختگاهه ڏي منتقل ٿيو. قانع لکي ٿو. "هاڻي جڏهن دشمن خواه ملڪ جي فتح جي پوري دلجاءِ ٿيس، تڏهن تاريخ ۲۵ محرم الحرام ۱۱۷۳ هه تي نئين وسايل شهر شاهپور ۾ سوياري ڇانوڻي هڻي، صاحبزادي کي متعلقين سميت ساڪره کان پاڻ وٽ گهرايائين"(۴۱). هي شهر لڳ ڀڳ ڇهه سال سنڌ جو دارالحڪومت رهيو. سنڌ جي قومي معاملن جون ڪيئي ڇيڙيون لبريون هتي ٿيون.

الھ آباد کان پوء، ڪمپني سرڪار سان ڪجھ وڏيڪ معاھدا ھن شھر ۾ ٿيا، جن موجب سنڌ مان سستي اگھ تي مال خريد ڪري، يورپي واپارين پنھنجا پيٽ پريا.

علمي ۽ ادبي لحاظ سان، ميان غلام شاه کي سنڌ جو اڪبر سڏيو ويو آھي. ھن شاه پور ۾ ادبي محفلن جو ٿيڻ يقيني ڳالھ آھي، ليڪن مير قانع يا ٻئي ڪنھن مؤرخ ان ڏس ۾ ڪو مواد نہ ڇڏيو آھي. مير صاحب صرف ھڪ بزرگ مير قلندر متعلق لکيو آھي تہ ڪيس ڪيئي پيرا شاه پور ۾ ڏٺو ويو آھي(۴۲). حقيقت ۾ مير قلندر جھڙا ڪيئي فقير، بزرگ ۽ شاعر، شاه پور ۾ سلامي ٿيا، ليڪن مردست ان متعلق اسان جي معلومات محدود آھي. ھن شھر ۾ ئي مير قانع کي دربار ۾ مقرر ڪيو ويو تہ ھو ڪلھوڙن جي تاريخ ترتيب ھيٺ آڻي(۴۳). افسوس جو مير جو قلمي ڪشالو، زماني جي ڏاڍاين جي ور چڙھي تباه ٿي ويو. ڪن مؤرخن جي راء آھي تہ مير علي شير ھي علمي ڪم 'خدا آباد' ۾ پورو ڪيو، جيڪو غلط آھي. مير صاحب 'خدا آباد' جا چڪر ضرور ھنيا آھن، ليڪن اھي نادري تفرقي ۽ نور محمد ڪلھوڙي جي ڏينھن ۾.

ميجر ھيگ ھن جو ماڳ ۽ مڪان (شھر جي اڏجڻ جو سال غلط ڏنو اٿس)، نصرپور جي پرسان ٻڌايو آھي؛ جنھن سان موجوده دور جي اڪثر محققن اتفاق ڪيو آھي(۴۴). مولانا مھر ھڪ ھنڌ "الھ آباد" ۽ "شاه پور" کي ھڪ ٻئي ۾ گڏ ڪري ويو آھي، جنھن جو ذڪر اسان اڳ ۾ ئي ڪيو آھي. شاه پور جو ھي شھر سن ۱۱۷۸ھ-۱۷۶۴ع ۾ گھڻي طوفان ۽ ميٽي لڳڻ ڪري پنھنجي اھميت وڃائي ويٺو. ھي شھر اڄ بہ نصرپور پرسان "شاه پور دَرَ ھُور" نالي سان موجود آھي(۴۵).

(۹) شاه پور (ثاني)

ميان غلام شاه جڏھن ڪڇ جي ٻي مھم (۱۱۷۸ھ-۱۷۶۴ع)، تي ويل ھو، تڏھن شاه پور (اول) جو شھر پنھنجي رونق ۽ اھميت وڃائي ويٺو، جيئن مٿي ذڪر ٿيو. ان دوران ۾ ساڳئي نالي سان ھڪ ٻيو شھر تعمير ٿي چڪو ھو ۽ ميان صاحب وطن وريو تہ سڌو ان ۾ داخل ٿيو. مير قانع لکي ٿو- "ڪڇ ڪان موٽي اچڻ تي گھڻيءَ مٽيءَ ۽ واءَ جي ڪري پراڻي شاه پور ڪان نئين شاه پور ڏي آيا ۽ بادشاه جي درگاه مان اڳئين لقب سان گڏ "صمصام الدولہ" جو خطاب پڻ عطا ٿيو"(۴۶). ان سال ۾ عطرخان بہ سالن جي دشمني ترڪ ڪري، شاه پور ۾ ميان غلام شاه جو صحبتي ٿي اچي رھيو. ھي شھر پورا چار سال (۱۱۸۲ھ-۱۷۶۸ع تائين)، سنڌ جو تختگاھ رھيو، جتان پوء ميان صاحب ھڪ نئين شھر "حيدرآباد" ڏي منتقل ٿيو.

ھن شھر جي ماڳ مڪان ۽ سماجي، توڙي ثقافتي صورتحال لاء ھمعصر مواد ۾ ھڪ بہ حوالو موجود ڪونھي. ميجر ھيگ صرف ھڪ شاه پور جو ذڪر ڪيو آھي، جيڪا ٻھرين

شاه پور سمجهن گهرجي. مرزا قليچ بيگ ته مورگهو لئين- پراڻي شهر جي فرق ڪرڻ ۾ قاصر ڏسجي ٿو (۴۷). ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن شهر جو وجود (مقالو- ’حيدرآباد‘) پڻ پهرين شاه پور وٽ پڌائي ٿو. خداداد خان ۽ مولانا مهر جو رايو آهي ته هي شهر اڄ به تعلقي ڪرنڊ ۾، لنيڙي واهڻ جي صورت ۾ موجود آهي (۴۸).

هنن پنهي مؤرخن جي راءِ ڪافي مبهم آهي، ان ڪري مسئلي جي چند ڇاڻ ضروري ڏسجي ٿي. موجوده دور ۾ هن خطي ۾ شاه پور نالي ٻه شهر- شاه پور چاڪر ۽ شاه پور جهانيان موجود آهن. شاه پور چاڪر (تعلقه شهداد پور) جو باني، مير چاڪر خان ولد مير شهداد خان چيو وڃي ٿو(۴۹). مولانا مهر ”نامه نغز“ جي حوالي سان پڌايو آهي ته مير چاڪر جو مرڪز شاه پور هو(۵۰). مهر صاحب جي هن بيان ذريعي نه رڳو هي تصديق ٿئي ٿي ته هن شهر جو باني مير چاڪر خان آهي؛ پر ساڳئي وقت هي به پڪ ٿئي ٿي ته اسين جنهن شاه پور جي ڳولا ۾ آهيون، ان جي اڏجڻ کان گهڻو وقت اڳ ”شاه پور چاڪر“ سنڌ جو مکيه شهر هو، جنهن جو ذڪر باغ علي خائف ۱۰۵۵هه ۾، پنهنجي ڪتاب ”نامه نغز“ ۾ نمايان طور تي ڪيو آهي. شاه پور چاڪر کان درياه جو پري هجڻ، توڙي مٿي ڏنل حوالا ان ڳالهه جو پختو ثبوت آهن ته هي شهر ميان غلام شاه جو تختگاهه (شاه پور ثاني) ڪونهي.

شاه پور جهانيان جو ماڳ مڪان، سنڌس پسر ۾ درياءَ جي موجودگي ۽ خود هن شهر جي بيهڪ، قدامت ۽ ان جي اولهه ۾ موجود باقيات ۽ کنڊرات، توڙي اتر ۾ واقع شاهي تاريخي قبرستان (جتي ان دور جو سنڌي شاعر مخدوم غلام محمد بگائي دفن ٿيل آهي). ڪي ڏسندي، هن شهر جي تاريخي اهميت اڪين آڏو ايري اچي. ان وقت سنڌو درياه (۽ اڄ به)، هن شهر جي پرسان وهندو هو؛ جنهن جي سيهي سان ۽ پڻ هڪ دفعو وري (الهه آباد والڪر) هن پنهنجي والد جي شهر ”محمد آباد“ جي پرسان هڪ نئون شهر اڏايو هجي، جيڪو پوءِ تاريخ ۾ شاه پور ثاني (نئين شاه پور) سڏيو ويو. هنن سڀني حقيقتن کي ڏسندي، ان جو خيال آهي ته هي ڪلهوڙن جو شهر ”شاه پور ثاني“ آهي. جڏهن هن شهر تان سرڪاري پاڇو لٿو، تڏهن جهانيان ساداتن جي وجود ڪري، ان کي ”شاه پور جهانيان“ سڏيو ويو. موري تعلقي ۾، قومي شاهراه تي واقع هي شهر، اڄ سڄي سنڌ ۾ النور شگر ملز سبب ڪافي اهميت ٿو رکي.

(۱۰) حيدرآباد [نيرون ڪوٽ]

شاه پور (پين) کان پوءِ ”حيدرآباد“ سنڌ جو تختگاهه بنيو. هي قدم ميان غلام شاه جي ديرن کان واپسيءَ (۱۱۸۲هه جي آخر) تي کنيو ويو. قانع لکي ٿو- ”جيئن هن کان اڳ، مهيني ذوالقعد سن ۱۱۸۲هه ۾، نيرن ڪوٽ نالي هڪ مضبوط جبل جي سرزمين تي تختگاهه بنائڻ جي تجويز ٿي چڪي هئي، تنهنڪري حيدرآباد جو مضبوط قلعو سن ۱۱۸۲هه ۾

جڙي واس ٿيو ۽ مٿس حيدرآباد نالو رکيو ويو. سندس ساموهون ٽڪر جي مٿان شهر اڏائي رعيت کي قلعي جي حفاظت ۾ رهايائون. ذوالحج مهيني ۾ ڏيرن کان موٽڻ تي اچي الهيءَ قلعي ۾ رهيا"(٥١). عيسوي ڪئلينڊر موجب، هي واقعا مارچ ۽ اپريل ١٧٦٩ع ۾ ٿي گذريا.

غلام شاهه جو هائي اوج هو. هن قنڌار فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو، ليڪن موت ڪيس مهلت نه ڏني ۽ پاڻ ٣-جمادي الاول ١١٨٦هه برابر ١٢-آگسٽ ١٧٧٢ع ۾ فوت ٿيو. ڪيس سندس ئي محبوب شهر حيدرآباد ۾ دفن ڪيو ويو. ميجر هيگ (انڊس ڊيلٽاڪنٽري ص ١٢١) شهر جي ٺهڻ جو سال ١٧٦٨ع ۽ ان ۾ حاڪم جي رهائش جو سال ١٧٧٠ع ڄاڻايو آهي. حيدرآباد شهر متعلق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب هڪ بهترين مقالو (ٽه ماهي مهراڻ ١٩٦٢ع-) شايع ڪري چڪو آهي.

(١١) خدا آباد [ثاني]

مياڻ سرفراز شوال ١١٨٨هه-ڊسمبر ١٧٧٤ع ۾، هن ڪي پنهنجو تختگاهه بڻايو، جنهن جي ئي حڪم سان هي شهر تعمير ٿيو. مير لکي ٿو:

"اوايل ماه شوال بخيريت و نصرت روبرو بشهر نو الموسوم به ـــ خدا آباد ـــ
تشريف ارزاني داشته اند" (٥٢).

مياڻ سرفراز جي دور ۾، هن گهراڻي جي بخت جي چوٽي نه ٿي، پر هتان ئي رت جي اها راند شروع ٿي، جنهن آخرڪار ڪلهوڙن جي تخت ۽ بخت پنهي کي لهوڙي لاس ڪيو؛ تان جو هالاڻيءَ جي ميدان تي فيصلہ ڪن معرڪو ٿيو، جنهن ۾ ڪلهوڙن هارايو ۽ ميرن جي سرسي ٿي.

مياڻ سرفراز جيتوڻيڪ سياسي فهم و فراست جو تمام گهڻ مالڪ هو؛ تاهم ادبي محفلن جو واقعي مور هو. هو پاڻ به 'صاحب ديوان' شاعر چيو ٿو وڃي. هن جي دربار سان هي شاعر لاڳاپيل ڏسجن ٿا ـــ مير علي شير قانع، شيوڪ رام عطارد، محمد پناهه رجا، غلام علي مداح، غلام علي مومن ۽ بالچند آزاد. ڏسجي ٿو ته هي شاعر، هڪٻئي تي حاوي ٿيڻ لاءِ بيحد سرگرم هئا(٥٣).

هن شهر جي بنياد، ان جي باني ۽ سندس سرڪاري عرصي (تختگاهه) متعلق لکندي؛ تمام گهڻ محققن، پنهنجي ذميداريءَ جو ثبوت ڏنو آهي. هن شهر متعلق، خداداد خان، غالباً سڀ کان اول غلطي ڪندي لکيو هو ته:

"محمد مراد ياب خان، ملقب به سربلند خان، خاطر خود را از جميع انديشها
تشفي داده خدا آباد نامي شهري آباد نموده، اورا دارالمملکت قرارداد"(٥٤).

ان کان پوءِ جي دور ۾، هن شهر جي اڏجڻ متعلق مختلف محققن هي سال ڏنا آهن. مرزا قليچ بيگ شوال ١١٨٨هه (تذڪره سنڌ ۾ سن ١١٨٦هه ڏنل آهي)، پيرو مل ١٧٧٤ع،

محبوب علي چنا ۱۱۸۶ هه - ۱۷۷۲ع ۽ مولائي شيدائي ۱۱۸۶ هه - ۱۷۷۴ع (؟)--(۵۵). ان سان گڏ خداداد جي غلطيءَ کي ايڇ- ايڇ- پنهور صاحب، هنن لفظن ۾ دهرايو آهي:

"خدا آباد ثاني (خانوٽ) هالن جي پر ۾، مراد خان ۱۷۵۹ع ۾ اڏرائي"(۵۶).

افسوس رڳو هي آهي ته مرزا عباس علي بيگ صاحب، جنهن ميان سرفراز تي تازو هڪ ڪتاب ڇاپيو آهي؛ سو هن موضوع تي لکندي، حوالو به صحيح نه ڪٿي سگهيو آهي(۵۷). ياد رهي ته خدا آباد جو هي شهر، جيئن مٿي آيو، شوال ۱۱۸۸ هه - ڊسمبر ۱۷۷۴ع ۾ تعمير ٿيو ۽ ان جو باني ميان سرفراز آهي، نه ڪي ٻيو ڪو حاڪم!

اسان پنهنجي موضوع جي اختتام تي پهچي چڪا آهيون، تاهم هي ڏسڄي ته ٽالپورن هتان 'تختگاهه' حيدرآباد ڪڏهن منتقل ڪيو؟ مرزا صاحب هن واقعي جو سال ۱۲۰۲هه-۱۷۸۷ع ڏنو آهي، جيڪو غلط ڏسجي ٿو(۵۸). ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سال ۱۲۰۴هه-۱۷۸۹ع ڏنو آهي، جنهن جي تائيد ڪجهه ٻين ذريعن کان به ٿئي ٿي(۵۹). مرحوم محبوب علي چنا هن شهر جي کنڊرات متعلق (ڏسو--- سرءُ ۱۹۵۵ع وارو ته ماهي 'مهراڻ')، هڪ مفصل مقالو لکيو هو.

حرف آخر

آخر ۾ ڪلهوڙن جي اضافي (فرضي) تختگاهن بابت ٻه سواد يڪجاءِ ڪري ڇڏجي؛ ته جيئن موضوع تي تحقيق ڪندڙن لاءِ آساني رهي.

۱. خدا آباد ثالث

محبوب علي چنا صاحب جي تحقيق موجب، ڪلهوڙن جا ٽي شهر--- خدا آباد --- نالي سان ٿي گذريا (مقالو--- خدا آباد ثالث--- ته ماهي مهراڻ، سرءُ ۱۹۵۵ع). چنا صاحب جي تحقيق ڪنهن غلط فهميءَ جو نتيجو آهي. ڪلهوڙن جا هن نالي سان صرف ٻه تختگاهه هئا، جيئن مير قانع ٻڌايو آهي. چنا مرحوم جو ذريعو قليچ بيگ آهي، جنهن جا متعلقه اقتباس هيٺ ڏجن ٿا، ته جيئن پڙهندڙ حقيقت تائين پهچي سگهن.

"هي شهر دائود پوٽن جو هو. سن ۱۶۱۷ع ۾ جڏهن هنن لکيءَ جي سهرن کي جنگ ۾ شڪست ڏني، تڏهن هي شهر ٻڌائون ... ميان يارمحمد جي ڏينهن ۾ اهو شهر پنهورن جي هٿ ۾ هو ۽ انهيءَ جو خدا آباد نالو رکيائون" (قديم سنڌ، ص ۱۹، ڇاپو ۱۹۸۱ع).

"لڙيل پکڙيل سرائي هاٿي گڏ ٿين لڳا ۽ پنهنجن ڪمانڊرن سان وڃي مليا هنن گڏجي ڪري ڪان پوءِ پنهورن جو شهر شڪارپور قبضي ۾ آندو ۽ ان کي "خدا آباد" جو نالو ڏني مرڪز بنايو. هتان ٿي مختلف جتا، وڏيڪ مرڪزن ڏي ويا" (قليچ بيگ، مرزا "سنڌ جي تاريخ" جلد ۲، ۱۴۲، ناشر سنڌ ڪلاسڪز ڪراچي ۱۹۸۲ع).

مرزا صاحب ڪجهه ٻين شهرن جهڙوڪ--- خدا آباد، شڪارپور ۽ شاهه پور--- جو احوال هڪ ئي عنوان تحت لکيو آهي؛ شايد چنا مرحوم ٻئ ان ڪري مرزا صاحب کي غلط سمجهيو آهي.

۲. احمد آباد

ميجر هيگ هن کي ب۔ ڪلهوڙن جو تختگاه ڄاڻايو آهي. مولانا مهر ٻڌائي ٿو ته هي شهر سڪرلنڊ پرڳڻي جي اوير ۾ هو. ڪيس هن شهر جي تختگاه هجڻ ۾ شڪ آهي. لکي ٿو: "پين ڪتابن مان ب۔ معلوم ٿئي ٿو ت۔ مراد آباد جو شهر, ميان غلام شاه جي دور ۾ ناس ٿيو ۽ ميان صاحب پوءِ الهه آباد جو شهر ٻڌايو هو" (جلد ۲, ص ۵۰۷, فٽ نوٽ, تاريخ ڪلهوڙا). ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکي ٿو "شاهه پور چاڪر جي پر ۾ آهي, جيڪو مراد ياب تختگاه طور ٺهرايو" (جامع سنڌي لغات, جلد ۱, ص ۱۵۰, سال ۱۹۶۰ع). عبدالرحمان سومري لکيو آهي ته "چون ٿا ته ميان نورمحمد ڪلهوڙي ڪيتريون شاديون ڪيون هيون, ۽ هڪ شادي مٺا خان جوڻيجي وڏان ڪئي هئڻ ۽ اهي سندس اهليه سان احمدآباد تعلقي نصرت ۾ رهندا هئا (ڪتاب "سنڌ جا جهونا شهر" ص ۲۵۲, سال ۱۹۶۸ع حيدرآباد سنڌ). ميجر هيگ مراد آباد ڪان پوءِ, هن کي سنڌ جو تختگاه ٻڌايو آهي. گمان آهي ته هن شهر سان, حاڪمن جي گهري لاڳاپي ڪري, محققن هن کي ب۔ ڪلهوڙن جو تختگاه سمجهيو آهي. ميان نورمحمد ڪان پوءِ, ميان غلام نبيءَ ب۔ ناناڻي ناتي سبب, شهر سان تعلق قائم رکيو ڏسجي ٿو. مير قانع پنهنجي ڪنهن ب۔ ڪتاب ۾, احمدآباد جو ذڪر ن۔ ڪيو آهي.

۳. شاه بندر

ڪن محققن هن کي ب۔ غلام شاه جو تختگاه سڏيو آهي. حقيقت ۾ هي ميان صاحب جو عظيم تعميراتي ڪارنامو آهي, ليڪن ان کي دارالحڪومت سڏڻ غلط آهي.

(ڏسو "تحفة الڪرام" ص ۲۷۷, سنڌي ڇاپو).

۴. ڪاٺوٽ (خانوٽ)

هيگ لکي ٿو: "هي شهر ميان غلام شاه ۱۷۵۹-۶۰ع ڌاري پراڻن هالن کان هڪ ميل ڏکڻ طرف ٻڌايو" (دي انڊس ڊيلٽاڪنٽري, ص ۱۲۰). ڊاڪٽر نبي بخش خان لکي ٿو: "الهندي پاسي جبلن جي ڪنار سان "خانوٽ" جو شهر ٻڌايو, پر آبڪلانيءَ ۾ درياء جي ٻوڏ جو خطرو محسوس ڪري ان جو آسرو لاٿائون" (ٽه ماهي مهراڻ, ۱۹۶۲-۱, ص ۱۲۶). مولانا مهر هن شهر جو ذڪر بلڪل ن۔ ڪيو آهي. مير علي شير هن کي هالا پرڳڻي ۾ ذڪر هيٺ آندو آهي. "مشهور ڳوٺ آهي. اتي جا رهاڪو سيد اصل متعلوي (متياري) آهن. تازو چاند شاه ڏاڍو حال جو صاحب ۽ سلوڪ جي رستي جو واقف ٿي گذريو آهي" (ص ۳۸۷, سنڌي ڇاپو, "تحفة الڪرام" از مخدوم امير احمد).

موجوده دور ۾ هن نالي سان ڪو شهر, درياه جي ٻنهي طرفن, اتڪل روءِ هڪ ٻئي جي آهمون سامهون موجود آهن. ميجر هيگ جو اشارو بلاشبه هالن جي پرواري "ڪاٺوٽ" ڏي آهي, باقي ٻئي شهر (درياه جي اولهه واري) جي اڏڻ جو سال يا دور معلوم ڪونهي.

ڪلهوڙن جا تختگاهه

(مختلف محققن ۽ عالمن جي نظر ۾)

نمبر	ايڇ ـ ايڇ پنهور (سنڌ تي مواد)	مولائي شيدائي (جنت السنڌ)	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (مضمون ـ حيدرآباد)	غلام رسول مهر (تاريخ ڪلهوڙا)	ميجر هيگ (دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري)	غلام محمد لاکو (تحفة الڪرام جي آڌار تي) تختگاهه	غلام محمد لاکو (تحفة الڪرام جي آڌار تي) محل وقوع
١	؟	خدا آباد	خدا آباد I	ڪاري	ڪاهر پيلو ؟	ڳاڙهي	دادو ضلعو
٢	؟	مراد آباد	محمدآباد	خداآباد (پراڻي)	ڳاڙهي	خداآباد (اول)	دادو ضلعو
٣	؟	شاهه ڳڙهه	مرادآباد	محمد آباد	خداآباد	محمدآباد	نواب شاهه ضلعو
٤	؟	احمدآباد (الهه آباد)	احمدآباد	مرادآباد	مرادآباد	مرادآباد	حيدرآباد ضلعو
٥	فتحپور (ڳڙهي)	حيدرآباد	الهه آباد	احمدآباد (١)	الهه آباد	الهه آباد	نواب شاهه ضلعو (مورو تعلقو)
٦	خداآباد (اول)	خداآباد (ثاني)	شاهه ڳڙهه	الهه آباد	خانوٽ	نوشهرو فيروز	نواب شاهه ضلعو
٧	مرادآباد	—	شاهه پور I	شاهه ڳڙهه	شاهه پور	شاهه ڳڙهه	ٺٽو ضلعو
٨	احمدآباد	—	خانوٽ	شاهه پور I	حيدرآباد	شاهه پور I	حيدرآباد ضلعو؟
٩	خداآباد (خانوٽ)	—	شاهه پور II	شاهه پور II	احمدآباد (٢)	شاهه پور II	نواب شاهه ضلعو
١٠	شاهه پور	—	حيدرآباد	حيدرآباد	—	حيدرآباد	حيدرآباد ضلعو
١١	حيدرآباد	—	خداآباد II	خداآباد (ثاني)	—	خداآباد (ثاني)	حيدرآباد ضلعو

(١) مولانا مهر هن شهر جي تختگاهه متعلق شڪ ڏيکاريو آهي (تاريخ ڪلهوڙا، جلد٢، ص ٥٠٧ فٽ نوٽ).

(٢) هيگ جا ڄاڻايل تختگاهه هن لسٽ ۾ هيٺ مٿي تي ويل سمجهيا وڃن.

حوالا ۽ درستيون

(۱) سولانا غلام رسول مهر "تاريخ ڪلهوڙا" (سنڌي) جلد پهريون، ص ۱۵۸.

(۲) مير علي شير قانع "تحفةالڪرام" (از مخدوم امير احمد)، ص ۲۵۸، سال ۱۹۷۶ع.

(۳) هينري ڪوزنس "سنڌ جا قديم آثار" (انگريزي) ص ۳۸، آڪسفورڊ ڪراچي ۱۹۷۵ع.

(۴) ميجر هيگ "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" (انگريزي) ص ۱۱۳، انڊس پبليڪيشن ڪراچي ۱۹۷۲ع.

(۵) "تحفةالڪرام" ايڊٽ سيد حسام‌الدين راشدي، ص ۴۳۳، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۷۱ع.

—نصير محمد جي مدفن گاهه جي ماڳ مڪان متعلق هيگ لکي ٿو ته "گاڙهي ڪان اولهه-ڏکڻ طرف ٽن ميلن تي، سندس ويران مقبرو موجود آهي (دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري، ص ۱۱۳، حاشيو).

(۶) "تحفةالڪرام" سنڌي ڇاپو، ص ۲۶۰.

(۷) "تحفةالڪرام" ايڊٽ سيد حسام‌الدين راشدي، ص ۴۳۵.

(۸) "تحفةالڪرام" سنڌي ڇاپو، ص ۲۶۰.

(۹) "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" از ميجر هيگ، ص ۱۱۳.

(۱۰) ايم. ايچ. پنهور "سورس ميٽيريل آن سنڌ" (انگريزي) ص ۴۷۸، ناشر سنڌ لاجي.

—پنهور صاحب مغل دور جي ڇهني تاريخن—طاهري، بيگلارنامه، مظهر شاهجهاني، تاريخ سنڌ ۽ ترخان نامه—کي ڪلهوڙن جي شهرن لاءِ ماخذ طور ڄاڻايو آهي (ساڳيو ڪتاب، ص ۴۷۸).

(۱۱) "تحفةالڪرام" سنڌي ڇاپو، ص ۲۶۲.

(۱۲) "تاريخ ڪلهوڙا" جلد پهريون، ص ۱۵۸؛ "سنڌ جا قديم آثار" ص ۳۸؛ "تحفةالڪرام" سنڌي ڇاپو، ص ۲۵۸؛ "ڇهه ماهي سنڌي ادب" سنڌالاجي ۱۹۸۰ع؛ هيگ جو ڪتاب، ص ۱۱۳؛ "سنڌ جا پراڻا شهر" ص ۹۴؛ ۽ "قديم سنڌ" ص ۳۱.

(۱۳) "تحفةالڪرام" فارسي ڇاپو، ص ۴۳۳.

(۱۴) "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" ص ۱۱۳، حاشيو ۱۴۰.

(۱۵) هي روايت مسٽر عبدالله مگسي (ليڪچرار گورنمينٽ ڪاليج نوابشاهه) ٻڌائي.

(۱۶) هي روايت ڊاڪٽر محمد لائق زرداري صاحب ٻڌائي.

(۱۷) "تحفةالڪرام" سنڌي ڇاپو، ص ۲۶۲.

(۱۸) "تحفةالڪرام" سنڌي ڇاپو، ص ۲۶۲؛ ۽ "مقالات‌الشعرا" ايڊٽ سيد حسام‌الدين راشدي، ص ۶۳، ۸۱، ۱۴۷، ۳۱۳، ۴۲۲، ۷۵۵، ۷۵۶، ۸۱۳ ۽ ۸۲۶، سنڌي ادبي بورڊ سال ۱۹۵۷ع.

(۱۸ - اي) ميان نور محمد پنهنجي ڪتبخاني جي تباهيءَ جو ذڪر پاڻ هن ريت ڪيو آهي -- ”از آمدن سفاڪ ناپاڪ برهمين ملڪ سند، ڪتب خانه و رساله ها همگي رفتند“ (منشورالوصيت، ص ۱۵ ۽ ۱٦).

(۱۹) ميان نور محمد عباسي ”منشورالوصيت و دستورالحڪمت“ ايڊٽ ۽ حواشي سيد حسام الدين راشدي، تعارف ۽ ضميمو ٦، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹٦۴ع.

(۲۰) چنا صاحب شاه عبداللطيف ۽ خدا آباد جي موضوع تي جيڪو بحث ڪيو آهي، ان جو مطلب هي ڏسجي ٿو ته ڀٽائي رح هالن واري خدا آباد ۾ آيو هو ۽ نور محمد سان سندس ميل ملاقات هتي ٿي. حقيقت ۾ هي سچو بحث تاريخي طور تي، انتهائي مضحڪه خيز آهي، ڇو ته خدا آباد هالن واري سن ۱۱۸۸ھ/۱۷۷۴ع ۾ تعمير ٿي ۽ شاه عبداللطيف ان کان گهڻو اڳ سن ۱۱٦۵ھ/۱۷۵۱ع ۾ فوت ٿيو (چنا صاحب جي بحث لاءِ ڏسو مقالو ”خدا آباد“ ته ماهي مهراڻ، ۱۹۵۵ع).

(۲۱) برٽن ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون“ سنڌيڪار حنيف صديقي، ص ۱۴۲-۱۴۳، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۷۱ع.

--- خدا آبادي اڏيوتا جي نموني لاءِ ڏسو جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا جي ڪتاب ۾ ڏنل چارٽ ص ۳۳ ۽ ۳۳ (سنڌي صورتخطي، ڇاپو ٽيون).

(۲۲) ”تحفة الڪرام“ سنڌي ڇاپو، ص ۲۷۱.

(۲۳) حوالو (۲۲) ص ۲۷۷.

(۲۴) حوالو (۲۲) ص ۲۷۳-۲۷۴.

(۲۵) مير قانع ”مقالات الشعرا“ ص ۵۲۰، ۵۱٦ ۽ ۵۰۸، ناشر سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۵۷ع.

(۲٦) حوالو (۱) جلد ۲، ص ۵۰۷ ۽ ۵۰۸.

(۲۷) ”تحفة الڪرام“ سنڌي، ص ۳۰۳؛ ۽ ”مقالات الشعرا“ ص ۲٦۷، ۲۰۱، ۵۲۹ ۽ ۵۳۰.

(۲۸) ڊاڪٽر لئمبرڪ ”سنڌ - هڪ عام جائزو“ ص ۱۹۱-۱۹۲، سال ۱۹۷۵ع.

(۲۹) ميجر هيگ ”دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“ ص ۱۲۰.

(۳۰) ”تاريخ ڪلهوڙا“ جلد ۲، ص ۵۰۷، حاشيو.

(۳۱) حوالو (۲۲) ص ۲۷۵.

(۳۲) ڊاڪٽر سورلي ”شاه عبداللطيف ڀٽائي“ (انگريزي) ص ۴۸-٦۸، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچي سال ۱۹٦٦ع؛ ”تاريخ ڪلهوڙا“ جلد ۲، ص ۸٦-۸۷۴؛ ۽ پڻ ڏسو ”سنڌ -- انگريزي لاڳاپن جي تاريخ“ (انگريزي) ص ۴٦، ليکڪ ڊاڪٽر ڊيو آرت، ناشر نيشنل بڪ فائونڊيشن سال ۱۹۷٦ع.

(۳۳) ”تاريخ ڪلهوڙا“ جلد ۲، ص ۹۷۵.

(۳۴) حوالو (۳۳) ص ۵۳۱.

(٣٥) حوالو (٢٢) ص ٢٧٥.
(٣٦) حوالو (٢٣) ص ٢٧٨.
(٣٧) حوالو (٢٢) ص ٢٧٨.
—تحفةالڪرام جي سنڌي ڇاپي ۾ سن رمضان ١١٧٣ ھ ڏنل آهي، جيڪو غلط آهي. صحيح سن ١١٧٢ھ مهينو رمضان آهي (ڏسو "تحفةالڪرام" جو فارسي ايڊيشن، ص ٤٥٩).
(٣٨) حوالو (٢٢) ص ٢٧٧.
(٣٩) حوالو (٢٢) ص ٢٧٨.
(٤٠) حوالو (٢٢) ص ٢٧٧ ۽ پڻ "تحفةالڪرام" فارسي ايڊيشن، ص ٤٦٨.
(٤١) حوالو (٢٢) ص ٢٧٩.
(٤٢) حوالو (٢٢) ص ٣٢٣.
(٤٣) "مقالات‌الشعرا" ص ٥٧٢.
(٤٤) "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" (انگريزي) ص ١٢٠؛ ۽ "تاريخ ڪلهوڙا" جلد ٢، ص ٢٤٤.
(٤٥) شهر جي تباهيءَ لاءِ ڏسو "تحفةالڪرام" سنڌي، ص ٢٨٠.
—ليکڪ ٿورائتو آهي محترم قريشي حامد علي خانائي جو، جنهن هن شهر جي متعلق زباني احوال ڏنو.
(٤٦) حوالو (٢٢) ص ٢٨٠.
(٤٧) مرزا قليچ بيگ "قديم سنڌ" ص ٢٦٥، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٨١ع.
(٤٨) خداداد خان "لب تاريخ سنڌ" (ايڊٽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)، ص ١٣٢، ناشر سنڌي ادبي بورڊ؛ ۽ "تاريخ ڪلهوڙا" جلد ٢، ص ٥٥٧ ۽ ٩٧٥.
(٤٩) شمشيرالحيدري "سڄاڳ سانگهڙ" ص ٤٠، سال ١٩٧٤ع.
(٥٠) حوالو (١) جلد ٢، ص ٨٣٨.
(٥١) حوالو (٢٢) ص ٢٨١.
(٥٢) "تحفةالڪرام" ايڊٽ سيد حسام‌الدين راشدي، ص ٤٦٦-٤٦٧، سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٧١ع.
—هي بيان سنڌي ڇاپي (تحفةالڪرام) ۾ ڪونهي.
(٥٣) مير علي شير قانع "مثنويات و قصائد قانع" ايڊٽ سيد حسام‌الدين راشدي، ص ٢٠٧ ۽ مقدمہ ص ٢٩، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦١ع.
(٥٤) "لب تاريخ سنڌ" ص ١-١٣٠، سال ١٩٥٩ع.
(٥٥) "تاريخ سنڌ" جلد ٢، ص ٥-٦٤٤؛ "سنڌ جو سهلاني" ص ١٤٧؛ چنا صاحب جو مقالو ص ١٩٨، ٽماهي "مهراڻ" سرءُ ١٩٥٥ع ۽ "جنت‌السنڌ" ص ٥٤٠، سال ١٩٥٨ع.

(٥٦) ايم. ايچ. پنهور "سنڌ تي مواد" (انگريزي) ص ٤٧٨، ناشر سنڌالاجي.
(٥٧) مرزا عباس علي بيگ، "خدا يار خاني ميان سرفراز عباسي" ص ١٠، ناشر سنڌالاجي.
(٥٨) حوالو (٤٧) ص ٢٥٠.
(٥٩) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مقالو "حيدرآباد" (مهراڻ ١٩٦٢/١) ص ١٣٥؛ "انسائيڪلو پيڊيا برٽنيڪا" جلد ١١، ص ٩٢٥؛ "جنت السنڌ" ص ٥٨٤؛ "سنڌ جو سيلاني" از پيرومل، ص ١٤٧؛ چنا صاحب جو مقالو (حوالو مٿي ڏنل) ص ٢٠٢.
— مرزا قليچ بيگ پنهنجي هڪ ٻئي ڪتاب ۾، هن واقعي جو سال ١٧٨٩ع/١٢٠٤ھ لکيو آهي ("اي هسٽري آف سنڌ" جلد ٢، ص ٢٠٥، ناشر سنڌ ڪلاسڪز ڪراچي ١٩٨٢ع)

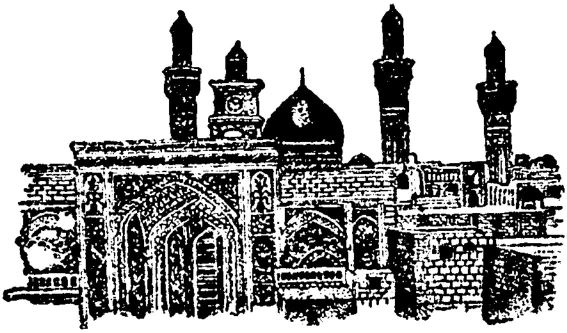

پروفيسر محمد اسحاق ابڙو

حافظ شيرازي

اسان جي ادبي تاريخ شاهد آهي تہ لنڊي ڪنڊ ۾ فارسي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻولي تسليم ڪيو ويندو هو. مغلن جي دؤر ۾ فارسي ٻوليءَ کي نہ صرف سرڪاري ٻوليءَ جي حيثيت حاصل هئي، پر عوام ۽ خواص جي ٻولي بہ فارسي هوندي هئي. اهوئي حال اسان وٽ ڪلهوڙن ۽ ميرن جي دور ۾ هوندو هو. الهيءَ ڪري نہ صرف عرفي ۽ نظيري ايران ڇڏي لنڊي ڪنڊ ۾ آيا، پر هتي بہ فارسيءَ جا وڏا عالم پيدا ٿيا، جن ۾ اڪبر جي دربار جا ٻہ هيرا ابوالفضل ۽ ابوالفيض فيضي قابل ذڪر آهن. فارسي ٻولي اسان جي معاشرت تي بہ گهرو اثر وڌو آهي، جو اسان جي رهڻي ڪهڻي، آٿ ويهڻ ۽ کائڻ پيئڻ بہ ايراني تمدن ذريعي متاثر ٿيو. فارسي ٻوليءَ اسان جي ادب تي بہ گهرو اثر وڌو، ايتري قدر جو سنڌي ادب ۾ گل و بلبل، لالہ و نرگس، سرو ۽ سُنبل جون تشبيهون ۽ استعارات فارسي ادب کان حاصل ڪيا. جيتوڻيڪ فرنگين جي اچڻ کان پوءِ فارسيءَ جي اهميت گهٽجي وئي، تاهم سعدي ۽ حافظ جي ڪلام سان اسان کي اهڙو تہ عشق آهي، جو اڄ بہ گلستان ۽ بوستان اسان جي لاءِ معلم اخلاق جي حيثيت رکن ٿا. حافظ جي ڪلام سان تہ اهڙو سنبنڌ آهي، جو مسلمان ديوانِ حافظ مان فال ڪيندا آهن ۽ حافظ کي "لسان الغيب" سڏيندا آهن. حافظ جو ڪلام اسان وٽ ايڏو تہ مقبول آهي جو حال ۽ قال جون محفلون خواجہ حافظ جي ڪلام سان گرم ڪيون وينديون آهن. ڪٿي وقت ۾ حافظ جي ڪلام مان استخاره ڪيو ويندو آهي. محفلِ سماع ۾ اڄ بہ حافظ جو ڪلام وَجد ۽ روحاني انبساط جو سرمايو آهي. ان حقيقت جي پس منظر ۾ آڪم پبلشنگ ايجنسي حيدرآباد جا ارباب اختيار ڪيرون لهڻن، جن محترم محمد يعقوب نياز جو ترجمو شايع ڪري، نہ صرف سنڌي ادب جي خدمت ڪئي آهي، پر خواجہ حافظ کي سنڌيءَ جي چاهہ رکندڙ حضرات سان واقف ڪرايو آهي. اهو حافظ جي ڪلام سان عقيدتمنديءَ جو ثبوت آهي.

هتي هڪ ڳالهہ خاص طور قابل ذڪر آهي تہ حافظ پنهنجي "ميخانہ زدند" ۽ "پيمانہ زدند" واري غزل ۾ هڪ شعر چيو آهي تہ:

آسمان بارِ امانت نتوانست ڪشيد،
قرعہ فال بنام منِ ديوانہ زدند.

الهيءَ شعر مان حافظ جا عاشق اهو سمجهڻ لڳا تہ شايد خواجہ صاحب پيشن گوئي ڪئي آهي تہ منهنجي ديوان مان فال ڪيو، حالانڪ اهڙي ڪابہ ڳالهہ ڪونهي.

جهڙيءَ طرح الله پاڪ پنهنجي ڪلام ۾ فرمايو آهي:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا.

(پاره ٢٢- سورة احزاب- رکوع ٩ آيت ٧٢)

۽ هتي ان حقيقت ڏانهن اشارو آهي تہ جڏهن ڀريائين بارِ خلافت يا اطاعت ۽ محبت هن ڪائنات کي آڇيو ويو تہ هر موجود انهيءَ بارِ امانت کي کڻڻ کان انڪار ڪيو، پر انسان انهيءَ بار کڻڻ جي حامي ڀري، انهيءَ ڪري سڄي ڪائنات ۾ ڪيس برتري عطا ڪئي وئي. پر ماڻهو حافظ جي انهيءَ شعر کي پڙهي سمجهڻ لڳا تہ حافظ جو ڪلام فال ڪڍڻ لاءِ آهي. اهو خيال اڄڪلهہ جو ڪونهي، پر صدين کان وٺي اهو گمان ڪيو پيو وڃي. انهيءَ ڪري کيس لِسانُ الغيب جو لقب ڏنو ويو آهي. اهو خيال صرف ايران تائين محدود ڪونهي پر جتي جتي حافظ جو ڪلام پڙهيو ويو آهي، اتي سندس ڪلام مان فال ڪڍڻ جو رواج پيو آهي.

خود جهانگير بادشاهہ لاءِ هڪ روايت آهي، جيڪا مستند تہ ڪونهي، پر مشهور آهي تہ هڪ دفعي جڏهن بيگم جو قيمتي موتين وارو هار گم ٿي ويو ۽ جڏهن هر طرح جي ڪوشش ناڪام ٿي تہ حافظ جي ڪلام مان فال ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان محل هڪ ٻالهي هٽ ۾ ٻتي جهليو بيٺي هئي ۽ جهانگير ديوان حافظ مان فال ڪيدي. حقيقت ۾ اهو قيمتي هار بہ انهيءَ ٻانهيءَ چورايو هو، جيڪا شمع ڪافوري هٿ ۾ جهليو، بادشاهہ جي اڳيان بيٺي هئي. جڏهن فال ڪيدي وئي، تڏهن اهو شعر نڪتو، جنهن جي آخري مصرعه هئي:

چہ دلاوَرست دزدي کہ بکف چراغ دارد.

يعني چور ڪيڏو نہ دلير آهي، جو هٿ ۾ ٻتي جهليو بيٺو آهي. جهانگير يڪدم ٻانهيءَ کي جهلي دڙڪا ڏنا تہ هن سڄي ڪري ڏني ۽ جتي هار لڪايو هئائين، اها جاءِ بہ ٻڌايائين. اهڙا ٻيا بہ ڪيترائي واقعا آهن، جنهن جي بيان ڪرڻ جي هتي گنجائش ڪونهي. خود اورنگزيب بادشاهہ جي وفات وقت، جڏهن فال وڌي وئي ۽ "بر سر تُربتِ ما چون گذري" وارو شعر نڪتو تہ اورنگزيب کي يقين ٿي ويو تہ هاڻي سندس موت يقيني آهي ۽ ٿيو بہ ائين، جو هو فال ڪڍڻ کان پوءِ ٻئي يا ٽئين ڏينهن وفات ڪري ويو. اهو واقعو وقائع عالمگيري ۾ تفصيل سان لکيل آهي. بهرحال سندس ديوان مان فال ڪڍڻ جا ڪيترائي سچا واقعا بيان ڪيل آهن، ان ڪري سندس ڪلام جي نقادن ان ڏس ۾ گهڻو ڪجهہ لکيو آهي. خود علامہ شبلي نعماني مرحوم شعرالعجم جي جلد ٽئين ۾ خواجہ صاحب جي ڪلام تي تنقيد ڪندي، انهيءَ پهلوءَ تي روشني وڌي آهي.

خواجہ صاحب جو ڪلام نہ صرف ايران ۾ مقبول هو، پر ايران کان ٻاهر پڻ خواجہ حافظ کي پسند ڪيو ويندو هو، جنهن ڪري عراق، عرب ۽ هندوستان کان ڪيس دعوتون موڪليون ويون، پر حافظ اوڏانهن نہ ويو. بغداد جي فرمان روا سلطان احمد بن آويس ڪيس بار بار گهرايو ۽ خواجہ صاحب کي لالچون آڇيون، پر خواجہ صاحب لکي موڪليو تہ باغ مُصَلَّيٰ جي ٿڌڙي هير ۽ رڪناباد چشمي جو پاڻي مون کي اجازت نٿو ڏئي. فرمائي ٿو:

نمي دهند اجازت مرا بہ سير سفر،
نسيم باد مُصلّيٰ و آب رکناباد.

هڪ دفعي دکن جي حاڪم جي دعوت تي شيراز کان روانو ٿي، لار جي بندرگاهہ تي پهتو. ڪيس دکن جي حاڪم طرفان ڪجهہ سفر خرچ بہ موڪليو ويو هو، جيڪو حاڪم دکن جي هڪ درباري امير مير فضل‌الله موڪليو هو. اتفاق سان اجان خواجہ حافظ جهاز ۾ ٿي وينو هو ۽ جهاز لنگر کولي ڪنيو هو تہ اچي طوفان لڳو ۽ خواجہ حافظ جهاز مان لهي، هڪ غزل لکي، مير فضل‌الله کي موڪليو، جنهن جا ڪجهہ شعر هي آهن:

دمي باغم بسر بُردن جهان يکسر نمي ارزد
بہ مے بفروش دلق ما کزين بهتر نمي ارزد
شکوه تاج سلطاني کہ بيم جان درو درج است
کلاه دلکش است اما بدرد سر نمي ارزد.

اهو سڀ ڪجهہ انهيءَ ڪري هو، جو حافظ کي پنهنجي سر زمين سان عشق هو، انهيءَ ڪري سادگيءَ کي پسند ڪندو هو ۽ درباري زندگيءَ کان ڪيس نفرت هئي. 'خاڪِ مُصلّيٰ'، 'بادِ اِرم' ۽ 'آبِ رکنا باد' سان ڪيس محبت هئي. رڪناباد هڪ چشمو اهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ شيراز جو مشهور سيرگاهہ هو. هاڻي تہ اتي تمام لنيڊڙي نهر آهي. البتہ خواجہ حافظ جي وقت ۾ هڪ وڏو چشمو هو، جنهن جي ڪناري تي ويهي پاڻيءَ جو لطف ورتو ويندو هو. دوست سڄڻ اچي گڏبا هئا، هر قسم جون صحبتون ٿينديون هيون ۽ اڪثر شاعر انهيءَ جو ذڪر پنهنجي ڪلام ۾ ڪندا هئا. حافظ شيرازي پڻ ان ڏس ۾ فرمائي ٿو:

بده ساقي مئي باقي کہ در جنت نخواهي يافت
کنارِ آب رکنا باد و گلگشت مصلّيٰ را.

حافظ جيتوڻيڪ غزل جو بادشاهہ هو، پر پين کي بہ ادب سان ياد ڪري ٿو ۽ خواجہ ڪرماني کي پنهنجو اڳواڻ تسليم ڪري ٿو:

استاد غزل سعدي است پيش همہ کس اما
دارد غزل حافظ طرز و روش خواجو.

حافظ جي ڪلام ۾ شراب جو ذڪر جابجا آهي، جنهن سان مرشد جي رهبريءَ جي مراد ورتي وئي آهي. ساقيءَ مان مراد مرشد آهي، پيالي مان مراد آهي مرشد جي نگاهه، جيڪا منبع ِ فيض و هدايت آهي. طريقت ۾ ڪڏهن ڪڏهن اهڙا حڪم ملندا آهن، جيڪي مريد جي سمجهه کان مٿي هوندا آهن، پر انهن جي اطاعت به لازم هوندي آهي. جهڙي طرح حافظ خود فرمائي ٿو:

بمئي سجاده رنگين کن گرت پير مُغان گويد
کہ سالک بي خبر نبود ز راه و رسم منزلها.

وري پنهنجي محبوب لاءِ چوي ٿو ته جيڪڏهن تون مون کان نفرت به ڪرين ۽ گاريون به ڏين، ته به مان تنهنجي لاءِ دعا گهرندو رهندس، ڇاڪاڻ ته مٺڙن چپن کي تلخ جواب سونهي ٿو. فرمائي ٿو:

اگر دشنام فرمائي و گر نفرين دعا گويم
جواب تلخ مي زيبد لب لعل شکر خارا.

انهيءَ ساڳئي غزل ۾ اڳتي چوي ٿو ته مطرب و مئي جو ذڪر ڪر، دنيا جو راز معلوم ڪرڻ ڇڏي ڏي، ڇاڪاڻ ته عقل و حڪمت ذريعي اڄ تائين ڪير به ان راز کي معلوم ڪري نه سگهيو آهي. ان لاءِ ڪامل مرشد جي نظر ۽ سندس روحاني تعليم ضروري آهي.

حديث از مطرب و مي گو و راز دهر کمتر جو
کہ کس نکشود و نکشايد بحکمت اين معما را.

حافظ جي نظر ۾ پنهي جهانن جو آرام ٻن لفظن جي تفسير ۾ آهي: دوستن سان مروت ۽ دشمنن سان مهرباني:

آسايش دوگيتي تفسير اين دو حرفست
با دوستان مروّت با دشمنان مدارا.

هڪ جاءِ تي فرمائي ٿو ته دنيا جي شر ۽ شور کان ان وقت ڇوٽڪارو ملندو، جڏهن دولت، عزت، جاهه، منصب، نام و نمود ۽ عزت ۽ اقتدار تان هٿ کڻبو. انهيءَ لاءِ اهڙي شراب جي ضرورت آهي، جيڪو ڪڙو هجي ۽ ان ۾ اهڙي طاقت هجي، جو مڙس کي ڪيرائي وجهي. فرمائي ٿو:

شراب ِ تلخ ده ساقي کہ مرد افگن بود زورش
کہ تا لختي بيا سايم ز دنيا و شر و شورش.

سندس هڪ دلچسپ شعر آهي، جنهن ۾ محبوب کي لکي ٿو ته گلن ۾ جيڪا کنڊ ملائي ويندي آهي يعني گلقند، اهو منهنجي بيماريءَ جو علاج ڪونهي: پر تون گارين ۾ ڪجهه بوسه يعني چميون ملائي ڏي.

قند آميخته با گل نه علاج دل ماست
بوسه چند بيا ميز به دشنامي چند.

هن طرز ادا جي بلاغت تي ٿورو غور ڪريو. پهريون ته عاشق بيمار آهي ۽ معشوق کي خبر پوي ٿي ته عاشق بيمار آهي ۽ کيس دل جي بيماري آهي. انهيءَ ڪري محبوب گلقند کڻي ٿو اچي ۽ عاشق کي ڏئي ٿو. اهو سڀ ڪجهه غير مذڪور آهي، پر خود بخود سمجهه ۾ اچي ٿو. وري گلقند جو لفظ بيان نٿو ڪري، پر ان جي ترڪيب بيان ڪري ٿو ۽ آميختن مصدر ڪتب آڻي ٿو. جهڙيءَ طرح ڪنڊ ۽ گلن جي گڏجڻ سان گلقند ٺهي ٿو ۽ دل جي بيماريءَ جي دوا تيار ٿئي ٿي، اهڙيءَ طرح بوسه و دشنام به هموزن هجن ته دل جي دوا تيار ٿي ويندي، يعني جيتريون گاريون هجن، اوتريون چميون هجن.

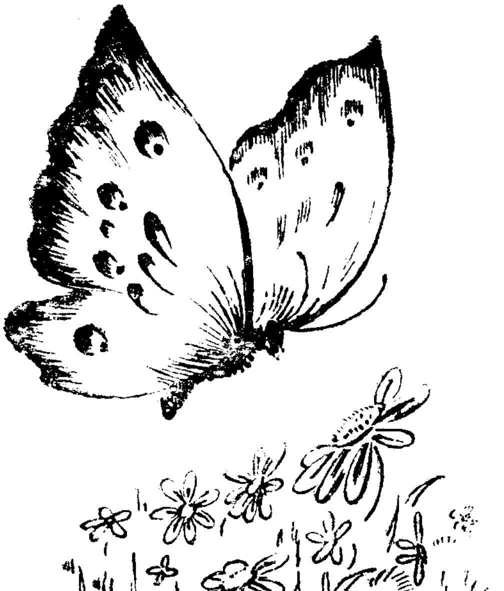

مترجم: مراد علي مرزا

ڏوري ڏوري ڏيھ

[ابن سينا جي اوائلي زندگيءَ بابت اسان جي ڄاڻ جو دارومدار ان ڪتاب تي آهي، جيڪو سندس شاگرد ۽ پنجويھن ورھين جي دوست ابو عبيدالجزجاني مرتب ڪيو ھو. جيتوڻيڪ ڪتاب جو آخري حصو الجزجاني جو لکيل آهي، پر ان جو پھريون حصو، جنھن ۾ ھن عظيم فيلسوف جي ننڍپڻ کان وٺي ٿورڳان ڏانھن سندس واپسيءَ تائين حياتيءَ جو احوال آهي، اھو ابن سينا پاڻ لکايو ھو. ان بيان ۾ ھڪ اھڙي شخص جي عقل ۽ دانائيءَ جي تصوير چٽيل آهي، جيڪو ڪجھ وھيءَ ۾ ئي پنھنجي غير معمولي ذھانت ۽ ناقابل يقين محنت مان پوريءَ طرح واقف ھو، جنھن جي ڪري ھن علم جي دنيا ۾ عظيم ڪارناما ڪري ڏيکاريا.]

منھنجو والد بلخ جو رھاڪو ھو. ساماني حاڪم نوح ابن منصور (٣٦٧-٣٨٧ھ/٩٧٧-٩٩٩ع) جي حڪومت واري زماني ۾ والد بلخ مان بخارا آيو، جتي سرڪاري عملدار ٿي رھيو. بعد ۾ بخارا علائقي جي ڳوٺاڻي ڳاديءَ واري ھنڌ جي ھڪ ضلعي جي مرڪزي شھر خرمشين (خَرَ ميطا) جو گورنر ٿيو. خرمشين جي ڀرسان ئي ھڪ ٻيو ضلعو افشنه آهي، اتي والد منھنجي والده سان شادي ڪئي ۽ اتي ئي رھڻ لڳو. اتي ۽ منھنجو ڀاءُ اتي ئي پيدا ٿياسون. پوءِ اسين سڀئي بخارا وياسون، جتي مون قرآن شريف ۽ ادبي ڪتاب پڙھڻ شروع ڪيا. ڏھن ورھين جي ڄمار تائين پھچندي، مون سمورو قرآن شريف حفظ ڪيو ۽ ايترا ادبي ڪتاب پڙھيا، جو ماڻھن کي ڏاڍين اڳريون اچي ويون.

منھنجو والد انھن شخصن مان ھو، جن مصرين جي تبليغي دعوت تي لبيڪ چيو ۽ کيس اسماعيلين مان سمجھيو ويندو ھو. روح ۽ عقل بابت سندن عقيدي کي ھن قبول ڪيو ھو. منھنجي ڀاءُ به والد جي پيروي ڪئي. پئي اڪثر ڪري انھن مسئلن تي پاڻ ۾ خيالن جي ڏي وٺ ڪندا ھئا. آءٌ سندن ڳالھيون ٻڌندو ھوس ۽ جيڪي به چوندا ھئا، ان کي ذھن نشين ڪندو ھوس. ھو مون کي پنھنجي مسلڪ ڏانھن آڻڻ جي ڪوشش ڪندا ھئا. ڪن موقعن تي ته

هو فلسفي، علم هندسہ ۽ هندوستاني رياضيءَ تي بہ بحث ڪندا هئا. پوءِ منهنجي والد فيصلو ڪيو تہ اهو هندوستاني رياضي سکان. ان لاءِ هن مون کي هڪ ڀاڄيءَ واري ڏانهن آماڻيو جيڪو ان علم جو ڄاڻو هو.

انهيءَ وچ ۾ هڪ شخص ابو عبدالله ناتلي، جيڪو فلسفي جي علم جو ڄاڻو هوندو هو، بخارا ۾ آيو. منهنجي والد هن کي اسان وٽ رهڻ جي دعوت ڏني، ان خيال کان تہ هو مون کي پڙهائيندو. هن جي اچڻ کان اڳ مون اسماعيل زاهد وٽ حاضري ڏني هئي ۽ مون کي اسلامي فقه جو هڪ محنتي شاگرد ۽ سندس شاگردن مان هڪ سٺو شاگرد ليکيو ويندو هو. ان علم جا ماهر جرح جا جيڪي مختلف طريقا ڄاڻندا هئا، تن مان مون پاڻ کي چڱيءَ طرح واقف ڪيو. پوءِ مون ناتليءَ جي نظرداريءَ هيٺ ايساغوجي (Eisagoge) پڙهڻ شروع ڪيو، جيڪو ارسطو جي ڪتاب مقولات (Categoriae) تي ٽين صدي عيسويءَ جي فيلسوف فرفوريوس (Porphyry) جو لکيل مقدمو هو. هن جڏهن مون کي جنس لفظ جو مطلب سمجهايو، تڏهن مون ان جي اهڙي طريقي سان تشريح ڪئي، جنهن جهڙي هن اڳ ڪڏهن بہ نہ ٻڌي هئي. ان جو هن تي ايترو تہ اثر ٿيو، جو هن منهنجي والد کي صلاح ڏني تہ مون کي پڙهڻ کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ ڌنڌي ڏانهن ڌيان نہ ڏيڻ گهرجي. منهنجو استاد جيڪو بہ مسئلو منهنجي اڳيان رکندو هو، ان کي آءٌ ڪانئس وڌيڪ بهتر طريقي تي حل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندو هوس. مون ڪائونس منطق جا بنيادي اصول سکيا. ان علم جي باريڪين جي هن کي تمام ٿوري ڄاڻ هئي. ان وقت کان وٺي مون ان علم جا ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيا ۽ انهن تشريحن جو پنهنجي سر مطالعو ڪرڻ لڳس، ايتريقدر جو مون کي علم منطق تي مهارت حاصل ٿي ويئي. ناتليءَ جي نظرداريءَ ۾ ئي مون اقليدس جو علم هندسہ پهرين شڪل کان پنجين يا ڇهين شڪل تائين پڙهيو. ڪتاب جا باقي رهيل مسئلا مون پنهنجي سر حل ڪيا. ان کان پوءِ مون بطليموس جي المجسطي (Almagist) تي ڌيان ڏنو. جڏهن مون ان جا بنيادي اصول پڙهي پورا ڪيا ۽ هندسي شڪلين تائين آيس، تڏهن ناتليءَ مون کي چيو، "اهو ڪتاب تون پاڻ پڙهي، ان ۾ بيان ڪيل مسئلا حل ڪر ۽ پوءِ مون کي سمجهاءِ تہ تو ڇا پڙهيو؛ جيئن آءٌ تنهنجي فائدي جي لاءِ سچ ۽ ڪوڙ ۾ تميز ڪري سگهان." (اهو ڪتاب هن غريب جي سمجهہ کان مٿي هو.) تنهن ڪري پنهنجي استاد جي سوالن کي بيان ڪرڻ کان اڳ مون ان جي تشريح ڪرڻ جي پنهنجي سر ڪوشش ڪئي. ان ۾ ڪيترائي اهڙا مشڪل مسئلا هئا، جيڪي ان وقت تائين ناتليءَ حل نہ ڪيا هئا؛ ۽ جيڪي شڪر آهي جو هن منهنجي وسيلي سمجهيا.

پوءِ ناتلي گورگان ڏانهن روانو ٿي ويو. رهيس آءٌ تہ مون پاڻ کي الفارابيءَ جي ڪتاب "فصوص الحڪم"، طبعيات ۽ مابعدالطبعيات جي تشريحن کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ صرف ڪيو. جيئن جيئن وقت گذرندو ويو تيئن تيئن مون تي علم جا دروازا کلندا ويا. پوءِ مون علم طب

ڏاهن ڏيان ڏنو ۽ ان علم تي جيڪي ڪتاب لکيل هئا، انهن کي پڙهڻ شروع ڪيم. جئن ته علم طب ڪو ڏکيو علم ڪونهي، تنهنڪري مون ٿوري ئي وقت ۾ ان ۾ مهارت حاصل ڪئي ۽ ڪيترائي حاذق طبيب مون کان اهو علم پڙهڻ لڳا. انهيءَ سان گڏ مون مريضن جو به علاج ڪرڻ شروع ڪيو. اهڙيءَ طرح تجربي جي آڌار تي علاج جا ڪيترائي طريقا مون کي معلوم ٿيا، جن کي بيان نٿو ڪري سگهجي. ساڳئي وقت آءٌ فقه ۽ مناظري جهڙن علمن جو به مطالعو ڪندو رهيس. ان وقت منهنجي عمر سورهن سال هئي.

ايندڙ ڏيڍ سال جي عرصي ۾ آءٌ مطالعي ۾ ڏاڍو مصروف رهيس. مون هڪ ڀيرو وري منطق کي پڙهيو ۽ فلسفي جي سڀني مسئلن جو گوڙهو اڀياس ڪيو. انهيءَ عرصي ۾ مون هڪ رات به سهڻي آرام نه ڪيو ۽ رات ڏينهن علم حاصل ڪرڻ ۾ گذاري ڇڏيم. ان سلسلي ۾ منهنجي اڳيان جيڪو به بيان ۽ مسئلو ايندو هو، ان کي مختصر ڪري، ان جي نتيجي کي ايستائين ڀوريءَ ريت ڇڪاسڻ کان سواءِ نه ڇڏيندو هوس، جيستائين اهو بيان يا مسئلو پوريءَ طرح صحيح يا يقيني نه ٿئي. جڏهن به ڪو بيان يا مسئلو منهنجي سمجهه ۾ نه ايندو هو ته آءٌ مسجد ۾ ويهي پنهنجي پالڻهار ۽ ڪائنات جي خالق جي حضور ۾ ڪيري پاڌائيندو هوس ته جئن مونجهارا ۽ تڪليفون مون تي آسان ٿين. پوءِ رات جو آءٌ گهر موٽي ايندو هوس ۽ پنهنجي اڳيان ڏيئو روشن ڪري، هيڪر وري پڙهندو ۽ لکندو هوس. اهڙي وقت جڏهن به مون تي ننڊ جو غلبو ٿيندو هو يا آءٌ ٿڪجي پوندو هوس، تڏهن آءٌ ٿورو شراب پيئندو هوس ته جئن منهنجي طاقت موٽي اچي. پوءِ آءٌ وري مطالعي ۾ لڳي ويندو هوس. انهيءَ وچ ۾ ننڊ جي غلبي جي ڪري جهوٽو اچي ويندو هو ته آءٌ خواب ۾ به اهو ئي مسئلو ڏسندو هوس، جيڪو سمهڻ کان اڳ منهنجي ويچار هيٺ هوندو هو. اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي سوالن جا جواب مون کي ننڊ ۾ معلوم ٿيا. اهو سلسلو لاڳيتو هلندو رهيو، تان جو مون کي انهن علمن جي پوري ڄاڻ حاصل ٿي وئي ۽ جيتريقدر انسان جي طاقت آهي، اهي سڀ منهنجي قبضي ۾ اچي ويا. ان وقت مون جيڪي پڙهيو ۽ پرجهيو، ان ۾ تازو هن وقت جيڪي مون پرايو آهي، ان جي ڪري ڪو به واڌارو ڪونه ٿيو آهي.

پوءِ مون علوم الاهي ڏانهن ڌيان ڏنو. مون ارسطو جو ڪتاب مابعدالطبعيات پڙهيو، پر ان جو هڪ لفظ به منهنجي سمجهه ۾ نه آيو. مصنف جي مطلب تائين پهچڻ منهنجي لاءِ مشڪل هو. جيتوڻيڪ مون اهو ڪتاب اول کان آخر تائين چاليهه ڀيرا پڙهيو ۽ اهو مون کي لفظ به لفظ ياد به ٿي ويو، ان هوندي به نه آءٌ ان جي معنيٰ سمجهي سگهيس نه مقصد. آءٌ پنهنجي سر ان کي سمجهڻ کان بلڪل مايوس ٿي ويس ۽ پاڻ کي چيم ته، "هيءُ ڪتاب منهنجي سمجهه کان مٿي آهي". پوءِ هڪ ڏينهن آءٌ بازار مان پئي ويس، اتي ڪتابن جا دڪان هئا، هڪڙي دڪاندار مون کي هڪ ڪتاب ڏيکاريو، جنهن جي قيمت جو هن واڪ پئي ڏنو. آءٌ ته

همت هاريو ويٺو هوس، جو مون هن جي پيشڪش کي اهو سمجهي ڇڏيو ته انهيءَ علم مان ڪي به حاصل نه ٿيندو. پر دڪاندار جند نه ڇڏي ۽ چيائين ته، "ڪتاب خريد ڪر، تمام سستو اٿئي. آءٌ ٽن درهمن ۾ وڪڻان ٿو، ڇاڪاڻ ته ڪتاب جي مالڪ کي پئسن جي سخت ضرورت آهي." تنهنڪري مون ڪتاب خريد ڪيو. اهو ڪتاب ابو نصر الفارابيءَ جو لکيل "مابعدالطبعيات جي تشريح" هو. آءٌ هڪدم گهر ڏانهن روانو ٿيس ۽ ڪتاب پڙهڻ لڳس. ارسطو جي ڪتاب جو سمورو مفهوم ۽ مطلب سڀئون سڌو منهنجي سمجهه ۾ اچي ويو، ڇاڪاڻ ته اصل ڪتاب ته مون کي سڄو اڳ ۾ ئي حفظ هو. ٻئي ڏينهن شڪراني طور مون دل کولي غريبن ۾ خيرات ورهائي.

ان وقت بخارا جي حاڪم امير نوح ابن منصور کي هڪ اهڙي بيماري ٿي، جنهن جو علاج طبيبن وٽ نه هو. انهن طبيبن ۾ مطالعي جي خيال کان منهنجي وڏي هاڪ هئي. تنهنڪري هنن شهزادي کي مون کان علاج ڪرائڻ جي صلاح ڏني. انهيءَ تي آءٌ به انهن طبيبن ۾ شامل ٿيس، جيڪي هن جو علاج ڪري رهيا هئا. نيٺ مون سندس نوڪريءَ ۾ پاڻ موڪيو.

هڪڙي ڏينهن مون هن کي عرض ڪيو ته مون کي سندس ڪتبخاني ڏسڻ جي اجازت ڏني وڃي ته جئن آءٌ اتي ڪتاب ڏسي سگهان ۽ خاص ڪري طب جا ڪتاب پڙهي سگهان. هن منهنجو عرض قبول ڪيو. پوءِ آءٌ ان محل ۾ ويس، جتي ڪيترن ئي ڪمرن ۾ ڪتابن سان پيريل ڪٻٽ رکيا هئا. جدا جدا ڪمرن ۾ جدا جدا موضوعن تي ڪتاب رکيل هئا. هڪ ڪمري ۾ ادب ۽ شاعريءَ جا ڪتاب هئا ته ٻئي ڪمري ۾ وري فقه جا ڪتاب رکيل هئا. مون پراڻن ليکڪن جي ڪتابن جي فهرست چڪاسي ۽ جن ڪتابن جي مون کي ضرورت هئي انهن جي گهُرَ ڪيم. انهن ڪتابن ۾ مون اهڙا به ڪتاب ڏٺا، جن جي نالن جي ڪيترن ماڻهن کي ڄاڻ به نه هئي. مون به اهي ڪتاب نه اڳ ڏٺا هئا ۽ نه وري هن وقت تائين ڏسڻ ۾ آيا اٿم.

مون اهي سيئي ڪتاب پڙهي پاڻ کي فائدو پهچايو ۽ انهن سڀني ليکڪن جي علمي لياقتن مان پاڻ کي واقف ڪيو. ارڙهن ورهين جي عمر ۾ مون اهي سيئي علم پڙهي پورا ڪيا. ان زماني ۾ منهنجي علم ۽ ڄاڻ جو سبب منهنجو حافظو هو. جيتوڻيڪ هاڻي مون ۾ وڌيڪ ذهني پختگي آئي آهي، ان هوندي به منهنجو علمي مايو اهو ئي آهي ۽ ان ۾ ڪا به ڦيرگهير نه ٿي آهي.

منهنجي هڪ پاڙيسريءَ، جنهن جو نالو ابوالحسن العروضي هو، مون تي زور رکيو ته آءٌ هن جي لاءِ هڪ علمي قاموس لکان. سندس انهيءَ درخواست تي مون هڪ ڪتاب مجموع لکيو، جيڪو مون هن جي نالي تي ارپيو. ان ڪتاب ۾ مون رياضيات کان سواءِ باقي سڀني علمن جو هڪ جامع خلاصو ڏنو. ان وقت منهنجي عمر ايڪيهه ورهيه هئي. منهنجو هڪ ٻيو پاڙيسري ابوبڪر البرقي هو، جيڪو خورزم جو رهاڪو هو. اسلامي فقه ۽ قرآني تفسير ۾ ته

هن جو ٽاني نُي ڪولہ هوندو هو ۽ سندس لاڙو تصوراتي علمن ڏانهن گهڻو هوندو هو. هن سون کي چيو تہ آءُ انهن علمن جي ڪتابن تي تشريح لکان. الهيءَ تي سون هڪ ڪتاب "الحاصل والمحصول" (معنيٰ ۽ مقصد) نالي ويهن جلدن ۾ لکيو. الهيءَ شخص جي لاءِ سون علم اخلاقيات تي هڪ ٻيو ڪتاب پڻ لکيو، جنهن جو عنوان رکيم "البر والاثم" (ايڪي ۽ بدي). هن اهو ڪتاب پاڻ وٽ گهر ۾ رکي ڇڏيو ۽ ڪنهن کي بہ نقل ڪرڻ جي لاءِ نہ ڏيندو هو.

پوءِ سنهنجو والد وفات ڪري ويو ۽ سنهنجيون حالتون بلڪل ڦري ويون. سون سلطان جي نوڪريءَ ۾ هڪ عهدو قبول ڪيو، جنهن جي لاءِ سون کي بخارا کان گورگنج وڃڻو پيو. خورزم جي حاڪم علي ابن مامون جو وزير ابوالحسين السهيلي هڪ وڏو قابل ۽ لائق انسان هو. هڪ فقيه کي جيڪي ڪپڙا پائڻ گهرجن، اهي پائي آءُ انهيءَ حاڪم جي حضور ۾ رجي حاضر ٿيس. سنهنجين لياقتن کي نظر ۾ رکندي، سنهنجي لاءِ ماهانو پگهار مقرر ڪيو ويو. ڪجهہ وقت کان پوءِ وري ڪنهن ضرورت کان مجبور ٿي آءُ خورزم مان نڪري خراسان ڏانهن روانو ٿيس. ان لاءِ سون کي باورد کان طوس، پوءِ شاقان، سمن قان، ججرم ۽ اتان وري گورگان وڃڻو پيو. سنهنجو اصل مقصد هيءُ هو تہ آءُ امير قابوس وٽ پهچان؛ پر ان وقت ٿيو ائين جو قابوس کي گرفتار ڪري هڪڙي ڪوٽ ۾ قيد ڪيو ويو، جتي هو وفات ڪري ويو. انهيءَ کان پوءِ آءُ دهستان روانو ٿيس، جتي سخت بيمار ٿي پيس. اتان آءُ جرجان موٽي آيس، جتي ابوعبيدالجزجانيءَ سان سنهنجي دوستي ٿي. اتي سون پنهنجي حال تي هڪ نظم لکيو، جنهن جو هڪ شعر هن ريت آهي:

"۽ هڪ ڀيري آءُ تمام مشهور ٿيس، شهر ۾ سنهنجي لاءِ ڪا بہ جاءِ نہ هئي، ۽ جڏهن سنهنجي قيمت وڌي، تہ ڪنهن بہ سون کي خريد ڪرڻ جي پرواهہ نہ ڪئي."

هڪ بيقرار زندگيءَ جا اهم واقعا

● سن ٩٨٠ ع (سن ٣٧٠ هه)، ابن سينا (ابو علي الحسين ابن عبدالله ابن حسن ابن علي ابن سينا) جو جنم بخارا شهر (موجوده سوويت سوشلسٽ ريپبلڪ جي ازبڪستان) جي ويجهو هڪ ڳوٺ ۾ ٿيو، جتي سندس پيءُ گورنر هو. ننڍيءَ عمر ۾ ئي عربي ۽ قرآن شريف پڙهڻ شروع ڪري ڏنو.

● جلد ئي سندس خاندان بخارا ڏانهن لڏي وڃي ٿو. ابن سينا قرآن شريف جون سڀ آيتون برزبان ياد ڪري ٿو.

- قابل ۽ لائق استادن جي نظرداريءَ ۾ ابن سينا پنهنجي علم ۽ ڄاڻ ۾ بيپناهه واڌارو ڪري ٿو. سندس آخري استاد مشهور فيلسوف ناتلي ڪيس تعليم ڏيڻ ختم ڪري ٿو، ڇاڪاڻ تہ هاڻي ابن سينا کي پڙهائڻ جي لاءِ وٽس ڪجهہ بہ ڪونهي.
- سورهن ورهين جي عمر ۾ ابن سينا هڪ حاذق طبيب جي حيثيت ۾ شهرت حاصل ڪري ٿو ۽ وٽس مريضن جا ميڙ ڪٺا ٿيڻ شروع ٿين ٿا.
- ارڙهن ورهين جي ڄمار تائين پهچڻ کان اڳ ۾ ئي هو پنهنجي وقت جي سمورن علمن جهڙوڪ دينيات، عربي ادب، علم هندسہ، علم رياضيات، علم طبيعيات، علم منطق ۽ فلسفي تي پوريءَ طرح مهارت حاصل ڪري ٿو.
- بخارا جي ساماني سلطان نوح ابن منصور جي علاج ڪرڻ ۾ جڏهن پيا سڀئي طبيب ناڪام ٿين ٿا، تڏهن ابن سينا هن جي علاج ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿئي ٿو. هو سلطان جي خوشنودي حاصل ڪري ٿو ۽ انعام ۾ ڪيس شاهي ڪتب خاني ڏسڻ جي اجازت ملي ٿي.
- بخارا ۾ رهڻ واري زماني ۾ پنهنجا پهريان ڪتاب خاص ڪري "الحاصل والمحصول" (معنيٰ ۽ مقصد) ۽ "البر والاثم" (نيڪي ۽ بدي) لکي ٿو.
- سال ١٠٠١ع (٣٩٢ ھ) ۾ ساماني رياست کي سلطان محمود غزنوي (غزني موجوده افغانستان ۾ آهي) جهڙي طاقتور جي حملي جو خطرو ٿئي ٿو. ابن سينا خورزم (موجوده سوويت روس جي رياست ترڪمان) جي گاديءَ واري شهر گورگنج ڏانهن وڃي ٿو. اتي جو وزير ابوالحسين السهيلي علم جو وڏو قدردان آهي. گورگنج جي حاڪم علي ابن مامون جي دربار مشهور معروف عالمن جهڙوڪ ابو ريحان البيروني، ابو نصر العراقي، عيسائي عالم ابو مسيحي ۽ ابوالخير الخمر (ابو سعيد ابوالخير) جي ڪري مشهور آهي.
- ڪجهہ عرصو اتي رهڻ کان پوءِ جڏهن سلطان محمود غزنويءَ جي طرفان گهُر ٿي تہ گورگنج جي سڀني عالمن کي سندس دربار ۾ آماڻيو وڃي، تڏهن ابن سينا لاچار ٿي گورگنج مان هليو وڃي ٿو. شهزادو مامون پنهنجي طاقتور پاڙيسري سلطان جي اڳيان مجبور ٿي پوي ٿو، پر ابن سينا عيسائي ابومسيحي کي ساڻ ڪري، ڪئسپين سمنڊ جي ڏکڻ اوپر ۾ گورگان ڏانهن روانو ٿئي ٿو. ان سفر ۾ سندس ساٿي ابو مسيحي گذاري وڃي ٿو.
- گورگان ۾ رهندي سندس ملاقات ابو عبيد الجزجاني سان ٿئي ٿي، جيڪو (پنجويهہ ورهيہ پوءِ ابن سينا جي لاڏاڻي تائين) سندس ڏاڍو وفادار شاگرد ۽ سوانح نگار ٿيندو.

- ابن سينا ٻن سالن تائين پاڻ کي ڪتابن پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ مصروف رکي ٿو. ان عرصي ۾ "المبداء والمعاد" (ابتدا ۽ واپسي) نالي ڪتاب مڪمل ڪري ٿو ۽ پنهنجو هڪ شاهڪار ڪتاب "القانون في الطب" لکڻ شروع ڪري ٿو.

- گورگان ڇڏي شهزادي مجدالدوله جي گادي‌ءَ واري شهر "ري" ڏانهن سفر ڪري ٿو (ان شهر جا کنڊر طهران شهر جي ڏکڻ اولهه ۾ اڄ به ڏسجن ٿا). اتي ابن سينا شهزادي جو علاج ڪري، کيس صحتياب ڪري ٿو.

- سن ١٠١٤ع (سن ٤٠٥هه) ۾ ري شهر ڇڏي همذان جي ويجهو رهي ٿو. ابن سينا کي سندس علمي شهرت جي ڪري شهزادي شمس الدوله جي علاج ڪرڻ جي لاءِ گهرايو وڃي ٿو، جيڪو کيس پنهنجو وزير اعليٰ مقرر ڪري ٿو.

- فوجي بغاوت کان پوءِ سندس عهدو ختم ٿئي ٿو، پر پوءِ ابن سينا کي وزير اعظم جو عهدو ملي ٿو ۽ ايندڙ ڇهن سالن تائين نسبتاً سانتيڪي زندگي گذاريس ٿي. انهيءَ عرصي ۾ هو تمام گهڻو مصروف رهي ٿو.

- ابن سينا فلسفي تي پنهنجو عظيم قاموسي ڪتاب "الشفاء" لکڻ شروع ڪري ٿو. فجر کان اڳ اٿي ٿو، صبح جو سويل پنهنجن شاگردن کي پڙهائي ٿو، نماز ۾ سندن امامت ڪري ٿو ۽ "الشفاء" جا هر روز پنجاهه صفحا لکي ٿو.

- سال ١٠٢١ع (٤١٢هه) ۾ سندس سرپرست شهزادو شمس الدوله وفات ڪري ٿو ۽ هن جو پٽ ابن سينا کي وزير اعظم جي عهدي تان لاهي ڇڏي ٿو. ابن سينا روپوش ٿئي ٿو ۽ روپوشيءَ وارن ڏينهن ۾، بعد ۾ جڏهن پاڻ پڌائي ٿو، ڪتابن کي ڏسڻ کان سواءِ ۽ پنهنجي حيرت انگيز يادداشت جي آڌار تي ڪتاب "الشفاء" لکي پورو ڪري ٿو.

- اصفهان جي حاڪم شهزادي علاءالدوله ڏانهن لکيل هڪ خفيه خط جهلجي ٿو ۽ ابن سينا جي روپوشيءَ واري هنڌ جي خبر پوي ٿي. هن کي سندس وفادار ۽ معتقد الجزجانيءَ سميت گرفتار ڪري قيد ۾ آماڻيو وڃي ٿو. قيد ۾ چار مهينا رهڻ وقت ڪتاب "رسالة حئي ابن يقظان"، "الهدايه" ۽ "الادويات القلبيه" لکي پورا ڪري ٿو.

- شهزادي صماءالدوله ۽ شهزادي علاءالدوله جي وچ ۾ جنگ ٿيڻ کان پوءِ، جنهن ۾ شهزادي علاءالدوله کي فتح حاصل ٿئي ٿي، ابن سينا آزاد ٿئي ٿو، پر همذان ۾ ئي رهڻ تي مجبور آهي.

- سال ١٠٢٣ع (٤١٤هه) ۾ پنهنجي وفادار دوست الجزجانيءَ سان اصفهان پهچي وڃي ٿو.

- ابن سينا جي انهيءَ ڏکي ۽ ٿڪائيندڙ سفر جي آخر ۾ هيءُ فيلسوف پنهنجي حياتيءَ جا باقي چوڏهن سال اصفهان ۾ شهزادي علاءالدوله جي سرپرستيءَ هيٺ گذاري ٿو.

- شهزادي (علاءالدوله) جي خواهش تي "ڪتاب العلم" لکي تيار ڪري ڏنو. موسيقيءَ جي فن تي هڪ باب لکي ڪتاب "الشفاء" ۾ شامل ڪري ڇڏيو ۽ علم لسانيات جي سلسلي ۾ "عربن جي ٻولي" جي عنوان سان ڪتاب لکڻ شروع ڪري ڏنو.
- همدان تي علاءالدوله جي حملي ڪرڻ وقت ابن سينا تي قولنج (پيٽ ۾ وٽ جي بيماري) جو سخت حملو ٿيو هو، جنهن جي تڪڙي علاج جي پاڻ ڪوشش ڪئي هئي.
- ماهه رمضان سن ٤٢٨هه (آگسٽ ١٠٣٧ع) جي پهرين جمعي تي، ستونجاهه ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪري ويو.

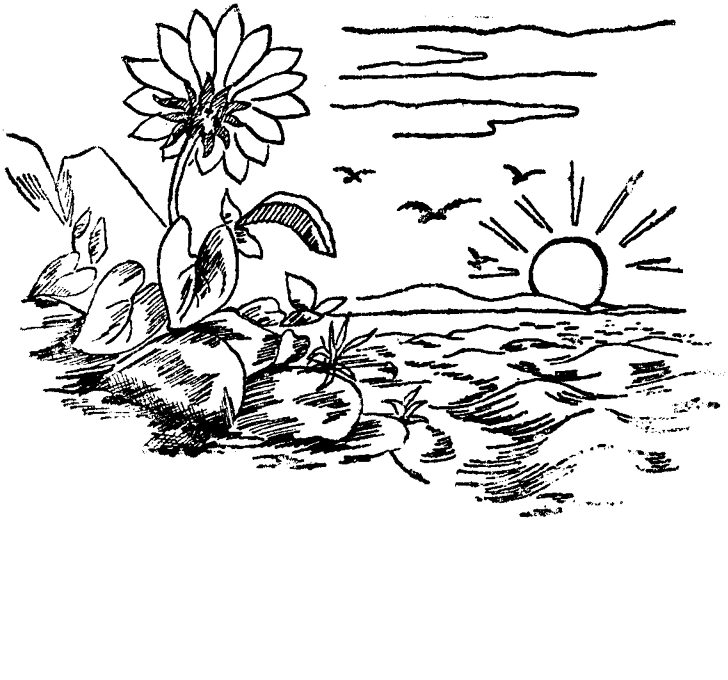

نفيس احمد شيخ (خبرنامو)

”مهراڻ“ - ”پير حسام الدين راشدي نمبر“ جي تقريب رونمائي

سنڌي ادبي بورڊ سنڌ جي برک عالم ۽ محقق ۽ پنهنجي محسن مرحوم پير حسام الدين راشديءَ جي پهرينءَ ورسيءَ جي موقعي تي سندس ياد ۾ رسالي مهراڻ جو خاص نمبر ۱- اپريل ۱۹۸۳ع تي شايع ڪيو. سنڌ جي وزير تعليم ۽ ثقافت جناب جسٽس سيد غوث علي شاهه صاحب الهيءَ يادگار نمبر جي رونمائي جي تقريب جي صدارت ڪئي، جنهن ۾ حيدرآباد جي علمي ۽ ادبي، تعليمي ۽ ثقافتي ادارن جي سربراهن ۽ ڪارڪنن، اديبن ۽ شاعرن، مجلس شوريٰ جي ميمبرن ۽ اعليٰ سرڪاري عملدارن، يونيورسٽي ۽ ڪاليجن جي استادن ۽ شاگردن، تعليمي ماهرن ۽ ڪراچيءَ مان خاص طور آيل عالمن ۽ اديبن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

بورڊ آف انٽرميڊيٽ اينڊ سيڪنڊري ايجوڪيشن حيدرآباد جي وسيع آڊيٽوريم ۾، ۷- اپريل تي صبح جو ۱۱ بجي، تلاوت ڪلام پاڪ سان مذڪور تقريب جي شروعات ٿي. سڀ کان اول، سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، وزير موصوف ۽ معزز مهمانن کي خوش آمديد چوندي، مرحوم پير صاحب سان پنهنجن علمي صحبتن ۽ دوستاڻن محفلن جو ذڪر ڪيو ۽ تجويز ڏني ته مرحوم پير صاحب جي ڪيل خدمتن جي اعتراف ۾، سندس نالي تي ڪو يادگار قائم ڪيو وڃي. پير صاحب جي لاتعداد علمي ۽ تحقيقي ڪارنامن جو ذڪر ڪندي فرمايائون ته پير صاحب سنڌي ادب لاءِ جيڪا جاکوڙ ڪئي آهي، سا سنڌ تي هڪ وڏو احسان آهي.

مير مجلس جناب جسٽس سيد غوث علي شاهه صاحب پنهنجي صدارتي خطاب ۾ مرحوم پير صاحب کي زبردست خراج تحسين پيش ڪندي فرمايو ته مرحوم پير حسام الدين راشديءَ جون علمي ۽ ادبي خدمتون دنيا جي علمي ۽ تحقيقي مرڪزن ۽ حلقن ۾ هميشه ياد رهنديون. وزير موصوف سنڌ جي نئين نسل کي اپيل ڪئي ته هو مرحوم جي زندگيءَ مان سبق پرائين.

محترم شاهه صاحب مهراڻ رسالي جي ”پير حسام الدين راشدي نمبر“ جي اشاعت تي خوشيءَ جو اظهار ڪندي، سنڌي ادبي بورڊ جي ڪارڪنن کي مبارڪباد ڏني.

شاهه صاحب چيو ته پير صاحب سنڌ جي تاريخ مرتب ڪرڻ لاءِ بنيادي تحقيقي ڪم ڪري، آئنده جي محققن لاءِ راهه هموار ڪري ڇڏي آهي. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، علامه مخدوم معين ٺٽوي، مخدوم عبداللطيف، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست جو ذڪر ڪندي، شاهه صاحب چيو ته سنڌ ماضيءَ ۾ وڏا وڏا مشاهير پيدا ڪيا آهن ۽ سنڌ جي اها

روايت سدائين جاري رهندي. پير حسام الدين سنڌ جو هڪ جليل القدر عالم هو، جنهن تي اهل سنڌ کي بجا طور تي ناز حاصل آهي.

محترم شاهه صاحب جي خطاب دوران، سامعين طرفان بار بار تحسين جو اظهار ٿيندو رهيو. بورڊ آف سيڪنڊري ايجوڪيشن جو وڏو ۽ وسيع آڊيٽوريم ماڻهن سان سچوئي ڀريل هو. ان هوندي به ڪيترا ماڻهو هال جي اندر گنجائش نه هئڻ ڪري، هال جي دروازن وٽ آپين پيرين بيٺا هئا.

ڪراچيءَ مان آيل ۽ مرحوم پير صاحب جي علمي دوست جناب ڊاڪٽر رياض الاسلام (صدر شعبهءِ تاريخ ڪراچي يونيورسٽي) پنهنجي تقرير ۾ پير صاحب مرحوم جي تحقيقي ڪارنامن جي حوالي سان سندس ڪيل خدمتن تي کيس زبردست خراج عقيدت پيش ڪيو.

مسٽر مهتاب اڪبر راشدي پنهنجي مقالي ۾ پير صاحب جي شفقت، ڪريمي، پاڄهه، نهٺائي ۽ نماڻائيءَ جي جذبن کي ياد ڪندي، کيس خراج پيش ڪيو ۽ چيو ته ساڻس گهاريل گهڙيون، اسان سڀني لاءِ قيمتي اثاثو آهن. محترمه چيو ته پير صاحب جي شفيق شخصيت اسان سڀني لاءِ هڪ گهاٽي "ٻڙ" مثل هئي، جنهن جي ڇانوَ هيٺان ڪيئي ٿڪا ماندا ادبي مسافر ويهي، ٿڪ لاهي، گهڙي سُڪائي، تازه دم ٿي، نئين سوچ سان پنهنجي منزل طرف روانا ٿي ويندا هئا.

آخر ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري جناب غلام رباني آگري، وزير موصوف ۽ سامعين جو شڪريو ادا ڪيو ۽ ٻڌايو ته سنڌ جي مشاهيرن جا ڏينهن ملهائڻ ۽ سندن ياد ۾ خاص نمبر شايع ڪرڻ، سنڌي ادبي بورڊ جهڙن ادارن جو فرض آهي. موصوف چيو ته اسان پنهنجي سوڀيل فرض جي ادائگي ڪئي آهي ۽ ان ۾ اسان کي ڪاميابي انڪري حاصل ٿي آهي جو عالمن، اديبن ۽ پير صاحب جي مداحن اسان سان ڀرپور تعاون ڪيو آهي.

رباني صاحب، رسالي جي تياري ۽ اشاعتي مرحلن جو تفصيلي تذڪرو ڪندي ٻڌايو ته هن نمبر ۾ پير صاحب جي خاص خاص دوستن جا تاثرات ۽ سندن خط پڻ ڏنا ويا آهن، جن ۾ برصغير جا هاڪارا عالم پڻ شامل آهن.

ان موقعي تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان جسٽس سيد غوث علي شاهه، تاڙين جي گونج ۾، پير صاحب جي خاندان جي فردن جناب حسين شاهه راشدي، جناب اياز راشدي ۽ سيد علي رضا کي خاص نمبر جون ڪاپيون ڏنيون ۽ اجرڪ پارايا.

تقريب جي اختتام تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان وزير موصوف ۽ معزز مهمانن کي هڪ پرتڪلف لنچ ڏني وئي، جنهن ۾ پير صاحب جي عزيزن، عالمن، اديبن، شاعرن ۽ معزز شخصيتن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. لنچ جو انتظام يونائيٽيڊ بئنڪ لميٽيڊ طرفان ڪيو ويو هو، وائيس پريزيڊنٽ جناب محمد علي خواجه ۽ مئنيجر مسٽر انصاري معزز مهمانن جي گرمجوشيءَ سان آجيان ڪئي.

ڪيچان آيو قافلو عطر آڻيندڙن
ڪٿوريءَ خوشبوءِ سان وڻ ڏڻ واسيائون
پسندي پنهونءَ جام ڪي وسرين وڃائون
خيما ڪوڙيائون، وريو ڀَڳ ڀنڀور جو
- ڀٽائي

ڀنڀور جي ڪنڊهرن مٿان، صدين جون صديون مٽي ۽ واري وسندي رهي آهي. ليڪن، هن سال، ساوڻ جي مند ۾، هن اجڙيل وستيءَ ۾ بهار موٽي آيو. اپريل ١٩٨٣ع ۾، سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو، ٺٽي ضلعي جي انتظاميه، مقامي ڪائونسلن ۽ معزز شهرين جي ڪوشش سان ڀنڀور ۾ هڪ عاليشان سيمينار ٿيو، جنهن ۾ سنڌ جي عالمن، اديبن، شاعرن ۽ دانشورن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. ڀنڀور سيمينار کي ڪامياب ڪرڻ ۾ مسٽر قلي بخش رند، ڊپٽي ڪمشنر ٺٽي ۽ مسٽر عبدالقادر منگي، اسسٽنٽ ڪمشنر، گهارو، نهايت گهري دلچسپي ورتي.

تاريخ ٢٨- اپريل تي، صبح جو، جسٽس سيد غوث علي شاهه، وزير تعليم، ثقافت، رانديون ۽ قانون، حڪومت سنڌ، سيمينار جو افتتاح ڪيو ۽ ان جي پهرين ٻن اجلاسن جي صدارت فرمائي. انهن اجلاسن جي ڪارروائي مسٽر غلام رباني، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ هلائي. هيءَ تصوير صبح واري اجلاس جي آهي، جنهن ۾ مسز مهتاب راشدي مقالو پڙهي رهي آهي ۽ سامهون پهرينءَ صف ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، الحاج مير محمد بخش ٽالپر، مسٽر عبدالله ورياهه، مسز ممتاز راشدي، مسٽر مظهر يوسف ۽ ٻيا تشريف فرما آهن.

ڀنڀور نئشنل سيمينار - ١٩٨٣ع

آيا آس ٿيام، ڀاروچا ڀنڀور ۾،
گوندر وسريام، سکن شاخون مکيون.
— (لطيف)

جسٽس سيد غوث علي شاهه، وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، ڀنڀور سيمينار جي موقعي تي نمائش جو افتتاح ڪري رهيو آهي. سندس ساڄي جناب عبدالله ميمڻ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن ۽ کاٻي جناب قلي بخش رند ڊپٽي ڪمشنر ٺٽو آهن. سيمينار جو ڪنوينر جناب عبدالقادر منگي اسسٽنٽ ڪمشنر، مسٽر عبدالسبحان ميمڻ ۽ مسٽر انورشاهه اسسٽنٽ ڪمشنر نمايان نظر اچي رهيا آهن.

جسٽس سيد غوث علي شاهه
وزير تعليم ۽ ثقافت، سنڌ

جناب عبدالله ميمڻ
ڪمشنر حيدرآباد

جناب قلي بخش رند
ڊپٽي ڪمشنر، ٺٽو

جناب عبدالقادر منگي
اسسٽنٽ ڪمشنر، گهارو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

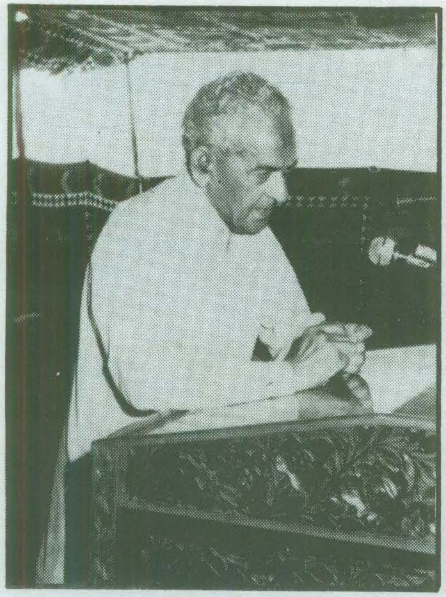

ڊاڪٽر ايف- اي- خان

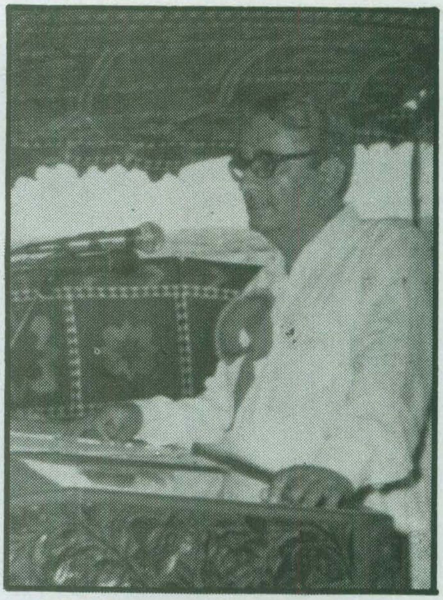

جناب غلام رباني آگرو

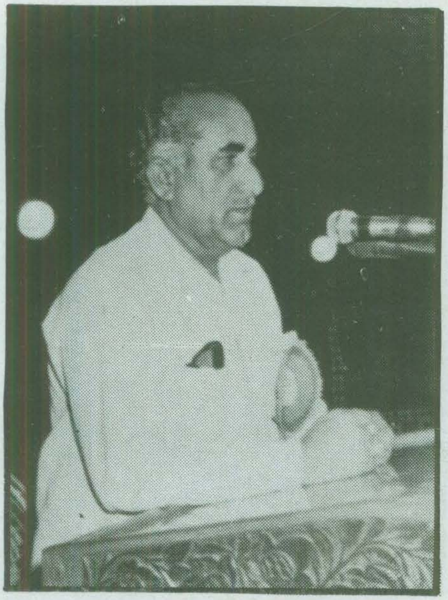

ڊاڪٽر غلام علي آلانا

ڊاڪٽر حميده کهڙو

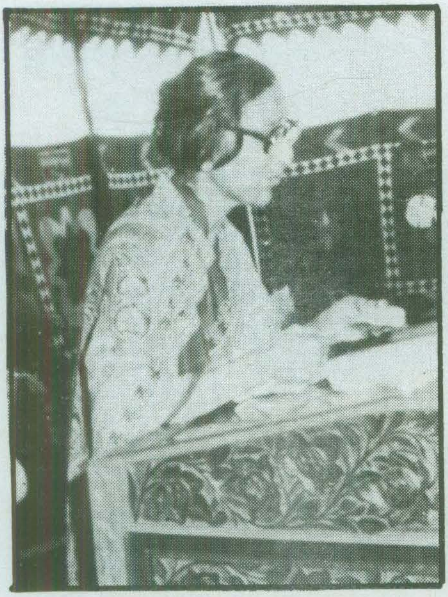

پروفيسر امينه خميساڻي

جناب سراج الحق

لوئيس فليم

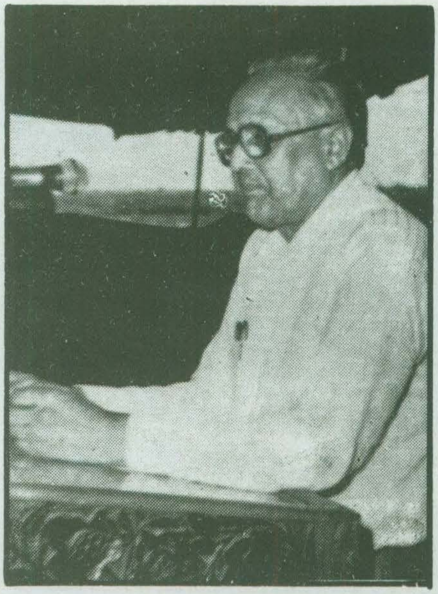

ڊاڪٽر رياض الاسلام

ڊاڪٽر جي- ايم- مهڪري

نفيس احمد ناشاد

عزيز جعفراڻي

جناب علي احمد بروهي

جناب ايم- ايڇ- پنهور

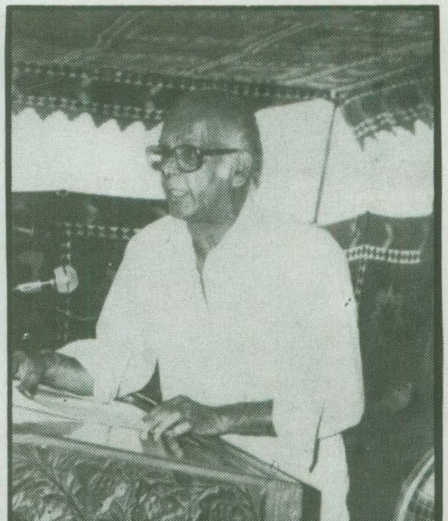

جناب مظهر يوسف

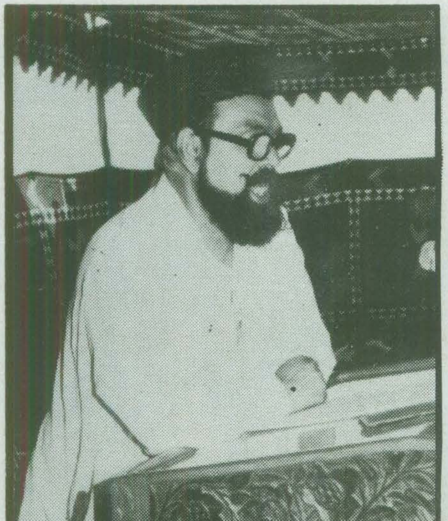

مير محمد بخش خان ٽالپر

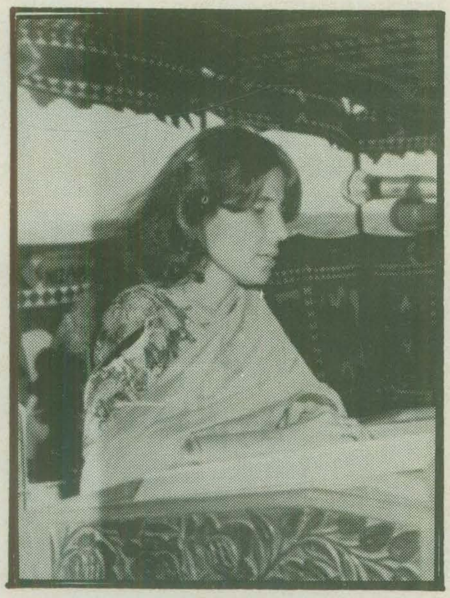

محترمه مريم مجيدي

بيگم ممتاز راشدي

پنيور سيمينار ۾ نه رڳو سنڌ جي عالمن، اديب ۽ اهل قلم خواتين سرگرميءَ سان حصو ورتو، پر ان سان گڏ سامعين ۾ ادب ذوق عورتن جو پڻ وڏو تعداد موجود هو.

نفيس احمد شيخ (خصوصي رپورٽ)

ڀنڀور سيمينار

۲۸-۲۹ اپريل ۱۹۸۳ع تي ٺٽي ضلعي ۾ ڀنڀور جي قديم آثارن وٽ سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو قومي سيمينار ٿيو، جنهن ۾ ملڪ جي برک عالمن ۽ محققن، اديبن ۽ دانشورن تحقيقي مقالا پڙهيا ۽ سنڌ جي تاريخ جا ڪيئي نوان نُڪتا نروار ڪيا.

”ڀنڀور سيمينار“ ڪوٺائڻ ۽ ان کي ڪامياب ڪرڻ ۾ هونئن ته گهڻن شخصن جون ڪوششون شامل آهن، پر صحيح معنيٰ ۾ مبارڪ جا مستحق ٻه ماڻهو آهن، هڪ جناب قلي بخش رند، ڊپٽي ڪمشنر ٺٽو ۽ ٻيو جناب عبدالقادر منگي اسسٽنٽ ڪمشنر گهارو. انهن کان علاوه ٺٽي ضلعي جي ادب ذوق بزرگن، خاص طرح سان جناب مولوي عبدالله ميمڻ ميمبر مجلس شوريٰ، جناب رئيس محمد موسيٰ خان چانڊيو چيئرمن ڊسٽرڪٽ ڪائونسل ٺٽو، جناب احمد خان ميمڻ چيئرمن ڊسٽرڪٽ ڪوآرڊينيشن ڪميٽي ۽ جناب بديع الزمان چيئرمن ميونسپل ڪميٽي ٺٽو جون ڪوششون پڻ قابل تعريف آهن. علمي ادارن مان سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري جناب غلام رباني، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي ڊائريڪٽر جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا، پير حسام الدين ايڪيڊمي جي باني سيد حسين شاهه راشدي ۽ ڊائريڪٽر ڪلچر جناب عبدالحميد آخوند سيمينار جي ڪوٺائڻ ۾ منتظمين سان ڀرپور تعاون ڪيو.

۲۸- اپريل جي صبح جو، سنڌ جي تاريخي ماڳ ڀنڀور ۾، ٻر ۾ بازار لڳي آهي. ميدان ۾ شاميانا ۽ پنڊال لڳي چڪا آهن. اديبن، عالمن، تاريخدانن، محققن ۽ علم دوست ماڻهن جا ميڙ هرهنڌ نظر اچي رهيا آهن. ٺٽي ضلعي ۽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان علم ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ مردن ۽ زالن جا قافلا پهچي ويا آهن. هرطرف رنگيني ۽ راحت، سونهن ۽ سرهاڻ آهي. اهڙيءَ ماحول ۽ منظر ۾ ڀنڀور سيمينار جو آغاز ٿي رهيو آهي.

سيمينار جي ڪاروائي

جناب جسٽس سيد غوث علي شاهه، وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ جي تشريف آوريءَ سان سيمينار جي ڪاروائي شروع ٿي. ڪاروائي هلائڻ جا فرائض جناب غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جي سپرد ڪيا ويا. اسٽيج تي انهن ٻن صاحبن سان گڏ جناب قلي بخش رند

جناب عبدالقادر منگي ڪنوينر سيمينار، رئيس محمدموسيٰ چانڊيو، جناب بديع الزمان ۽ ۽ جناب احمدخان ميمڻ رونق افروز ٿيا ته تلاوت ڪلام پاڪ سان سيمينار جو آغاز ٿيو. سڀ کان اول مقامي اديب جناب عزيز جعفراڻي خطبهٔ استقباليه پڙهيو، جنهن ۾ هن معزز مهمانن ۽ حاضرين مجلس کي خطاب ڪندي چيو:

”ڀنڀور نئشنل سيمينار“ جي هن پرمسرت موقعي تي آءٌ توهان سڀني موجود حاضرين کي دلي خوش آمديد چوان ٿو ۽ دل جي گهراين سان شڪريو ادا ڪريان ٿو، جو توهان سڀئي پنهنجو قيمتي وقت سيڙائي، اسان جي نماڻي ڪوٺ کي قبول ڪري، هن ڏورانهين هنڌ تي تشريف فرما ٿيا آهيو. آءٌ خاص طرح سان، سنڌ جي علم دوست وزير تعليم ۽ ثقافت، جسٽس سيد غوث علي شاهه صاحب جو نهايت مشڪور آهيان، جو پاڻ پنهنجن لاتعداد مصروفيتن ۽ اهم مشغولين مان ڪجهه وقت ڪڍي، هت تشريف فرما ٿيا آهن ۽ هن تاريخي سيمينار جو افتتاح ڪرڻ فرمائيندا.

معزز خواتين و حضرات!

توهان سڀئي ڄاڻو ٿا ته سنڌ جي هن تاريخي ۽ تمدني ماڳ ”ڀنڀور“ ۾ اڄ پهريون ڀيرو هن قسم جو سيمينار منعقد ٿي سگهيو آهي، ائين برابر آهي ته هن سيمينار منعقد ڪرڻ جي تمنا اول اسان چند دوستن جي دلين ۾ پيدا ٿي، پر ان کي عملي روپ بخشڻ لاءِ هن ضلعي جي علم دوست بزرگن ۽ رهواسين وڏي چاهه ۽ اتساهه سان، اسان سان سهڪار ڪري، پاڻ ملهايو آهي، جنهن لاءِ مان سندن نهايت شڪرگذار آهيان.

”ڀنڀور سيمينار“ جي منعقد ڪرڻ جا مقصد واضح آهن ۽ ڪنهن به تفصيلي تعارف جا محتاج ناهن. هن قسم جي سيمينارن ۽ ڪانفرنسن جي قومي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت آهي. اهڙن اجتماعن جي وسيلي ئي اسان پنهنجي ماضيءَ کان واقف ٿي، پنهنجي مستقبل کي سنوارڻ ۽ سينگارڻ جو اهتمام ڪري سگهون ٿا. انهيءَ بنيادي مقصد ۾ حاصلات ٿي ته اسان جي هنن ڪوششن کي صحيح معنيٰ ۾ ڪاميابي حاصل ٿي سگهندي.

توهان سڀئي باخبر آهيو ته هي تاريخي ماڳ ڀنڀور پنهنجي قدامت ۽ تاريخي حيثيت جي لحاظ کان هڪ اهم هنڌ آهي. ڀنڀور سان گڏ اسان جو هي سمورو ٺٽو ضلعو سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ ممتاز مقام رکي ٿو ۽ ماضيءَ ۾ ان جي عظمت، دنيا جي چند اهم مشهور ترين علمي ۽ تهذيبي مرڪزن ۽ شهرن سان هم پلہ رهي آهي. ٺٽو صدين تائين سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ رهيو آهي. سنڌ جي ڪلچر ۾ هن شهر جو خاص مقام آهي.

هي تاريخي شهر ڀنڀور، حضرت عيسيٰ عليه‌السلام کان اڳ به هڪ وڏي ساموندي بندر جي حيثيت ۾ مشرق ۽ مغرب ۾ متعارف رهيو آهي. اهڙي اهم تاريخي هنڌ جي قدامت ۽ علمي حيثيت اجاگر ڪرڻ لاءِ مان سمجهان ٿو ته اڄوڪي سيمينار نهايت سودمند ثابت ٿيندو.

هي تاريخي مقام هڪ پئي نقطہ نظر سان پڻ اهم آهي، جو اسان جي سنڌ جو نيم تاريخي روماني داستان "سسئي - پنهون" پڻ هن ئي ماڳ سان واسطو رکي ٿو، جنهن کي اسان جي سدا حيات شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻين صوفي شاعرن ۽ بزرگن پنهنجي ڪلام ۽ پيغام ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي.

هن تاريخي شهر "ڀنڀور" جي کوٽائيءَ کان پوءِ ٽڪر جا ٽانو ۽ جيڪي ٻيون شيون مليون آهن ۽ جي هتي جي ميوزيم ۾ محفوظ آهن، سي آثار قديمہ جي ماهرن جي راءِ ۾ وڏي اهميت رکن ٿيون ۽ سنڌ جي قديم تهذيب جي نشاندهي ڪن ٿيون.

آخر ۾ هڪ دفعو وري بہ مان انهن سڀني دوستن جو نهايت شڪرگذار آهيان، جن هن سيمينار منعقد ڪرڻ ۾ اسان جي حوصلہ افزائي ڪئي آهي، انهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ سنڌ سرڪار جو شعبہ ڪلچر نمايان آهن.

خطبہءِ استقباليہ کان پوءِ سينئر عالمن کي پنهنجا مقالا پيش ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي ويئي، لهاذا جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جناب ڊاڪٽر ايف. اي. خان، جناب ڊاڪٽر غلامعلي الانا، جناب مظهر يوسف، جناب علي احمد بروهي، جناب محمد حسين پنهور، جناب مير محمد بخش خان ٽالپر، محترمہ ڊاڪٽر حميده کهڙو، محترمہ ممتاز راشدي، محترمہ مهتاب اڪبر راشدي، محترمہ امينہ خميساڻي پنهنجا مقالا پڙهيا، جن کان پوءِ مير مجلس، جناب جسٽس غوث علي شاهہ، وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ، صدارتي تقرير ڪندي فرمايو:

"سنڌ آڳاٽين صدين کان اسلامي تهذيب ۽ تمدن جو گهوارو رهندي آئي آهي ۽ هن برصغير کي باب‌الاسلام هئڻ جو شرف حاصل آهي. اسلام جي اچڻ کان اڳ بہ سنڌ ۾ تمام وڏي تهذيب آباد هئي، جنهن جا ثبوت کنڊرن مان ملن ٿا. ڀنڀور ڪنهن زماني ۾ هڪ وڏو بندرگاهہ هو. هتي هڪ وڏو شهر آباد هو. سنڌ کي فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم هتي هڪ شاندار مسجد جوڙائي، جنهن جا نشان اڄ تائين موجود آهن. اسلام جي روشنيءَ، سنڌ جي تهذيب کي نوان موڙ ڏنا ۽ هتان جيڪي علم ۽ فضل جا ڪرڻا نڪتا، انهن جي روشني پوري ننڍي کنڊ کي روشن ڪري ڇڏيو. انهيءَ بحث کان هٽي ڪري، تہ هن بندرگاهہ جو نالو "ڀنڀور" هو يا "ديبل"، ان ڳالهہ جو چٽو ثبوت موجود آهي تہ هتي هڪ عظيم‌الشان تهذيب آباد هئي. اسان سڀ پاڪستاني هجڻ جي حيثيت سان ان تي فخر ڪري سگهون ٿا تہ عظيم تهذيب جي اها نشاني سنڌ ۾ موجود آهي. سنڌ ۾ جيڪو بہ رهي ٿو، اهو سنڌي آهي. اسان جون دليون گڏ ڌڙڪڻ گهرجن، ڇو تہ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ايڪو ضروري آهي. پاڪستان ان وقت ئي سگهيو ٿي سگهي ٿو، جڏهن سڀ ماڻهو ٻڌيءَ سان ان جي ترقيءَ ۽ سهنجائيءَ لاءِ ڪم ڪن. اردو

اسان جي قومي زبان آهي، مگر ان سان گڏوگڏ علائقائي زبانن سان چاهه به ضروري آهي. جيڪڏهن علائقائي زبانن سان محبت ڪئي ويندي ته قومي زبان کي سگهه ملندي. سنڌي قوم کي پنهنجي تاريخ، پنهنجي تهذيب ۽ پنهنجو ماضي آهي. پاڪستان اسلام جو قلعو آهي ۽ اهو قلعو ان وقت مضبوط رهي سگهندو، جڏهن پاڻ سان ڪدورتون ڪڍيون وينديون ۽ اتحاد ۽ ايڪو قائم ڪيو ويندو. سنڌ جي اسلام سان وابستگي ڪنهن ٻئي صوبي کان گهٽ نه آهي. ٺٽي ضلعي جي پنهنجي عظيم تاريخي حيثيت آهي. هي شهر نه رڳو علم و ادب جو گهوارو رهيو آهي، پر ان سان گڏ صدين تائين سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ پڻ رهيو آهي. ٺٽي جي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جي تحفظ لاءِ هڪ اختياري قائم ڪئي وئي آهي، جنهن لاءِ پنجاهه هزار رپيا ڏيڻ جو اعلان ڪجي ٿو."

ڀنڀور جي قدامت ۽ تاريخي حيثيت اجاگر ڪندي، وزير موصوف فرمايو:

"ڀنڀور جا پاڻ، جتي اڄ اسان سڀ اچي گڏ ٿيا آهيون، تاريخي لحاظ کان اڄ کان شايد ست-اٺ سؤ سال اڳ اجڙي چڪا هئا.

سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي شهر آهن، جي پنهنجي عروج جي زماني ۾ سنڌ جا مرڪزي شهر بلڪ پايه تخت هئا، مثلاً: ٺٽو، سيوهڻ، اروڙ ۽ نصرپور وغيره. اتي وڃڻ سان اوهان کي زندگيءَ جي اجا به ٿوري گهڻي رمق نظر ايندي، پر ڀنڀور کي اهڙو ڪو پاراتو مليو، جو هي شهر هيڪر اجڙيو ته وري ساهه ڪونه ڪنيائين.

پر، سنڌ جي شاعرن جي شاهه جا چند بيت، جي مون اوهان جي اڳيان پڙهيا، اهيءَ حقيقت تي شاهد آهن، ته ڀنڀور سنڌ جو اهو خوشنصيب شهر آهي، جنهن کي سنڌ جي تاريخ ۾ گهڻي کان گهڻو ڳايو ويو آهي. شايد سنڌ جي زنده شهرن ۾ به ڪو اهڙو شهر ڪونهي، جنهن جو نالو، راڳ ۽ روپ جي مجلسن ۾ عوام جي زبان تي ايترو عام جام هجي، جيترو ڀنڀور جو.

سنڌ پنهنجن ڳوٺن ۾ آباد آهي. ٻهراڙيءَ ۾ شادي وهانوَ جي موقعي تي، لاڏن ۽ سهرن ۾ به اوهان ڀنڀور جو نالو بار بار ٻڌو هوندو. انهيءَ نفسياتي پس منظر ۾، جڏهن ماڻهو ڀنڀور اچي ٿو ته دل تي ٻن قسمن جا تاثر اڀرن ٿا: هڪ ته خوشي ٿئي ٿي ته جنهن شهر جو مون ننڍپڻ ۾ بار بار نالو ٻڌو آهي، اڄ اهو تاريخي هنڌ اکين سان ڏسي پسي رهيو آهيان ۽ ٻيو تاثر اهو به دل تي اچي ٿو ته چوطرف سناٽو ۽ ويرانو آهي.

تصور ڪريو ته ڪڏهن هي وسندڙ شهر هو، منجهس ماڻهن جا ميڙا هئا، بندر ۽ بازاريون هيون، وڻج ۽ واپار هو، عطر ۽ عنبير جون هٻڪارون هيون. جڏهن صبح

ٿيندو هو ته آسپاس ۽ پري پري کان آن تي آيل واپاري قافلا ڀنڀور جي مارڪيٽ ۾ الائـي ڪهڙا ڀَتَ ڀَتِيهر اچـي لاهيندا هئا ۽ جڏهن شام ٿيندي هئي، تڏهن هن شهر مان ناڪئا ڏيساور ڏانهن ويندڙ غورابن جا سڙه سنوان ڪندا هئا.

هن شهر جا ڏينهن زندگيءَ سان ڪيڏو نـه ڀرپور هوندا. ڀنڀور جـون اهـي راتيون ڪيڏيون نه پياريون هونديون، جڏهن چوڏهينءَ جو چنڊ آسمان ۾ چمڪندو هوندو ۽ مسئي پنهونءَ لاءِ سيج وڇائيندي هوندي.

هن شهر جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي!

ڪي آثارقديمه جا ماهر ۽ تاريخ جا عالم ائين ٻه چون ٿا ته هي شهر اهو تاريخي ديبل بندر آهي، جتي نوجوان سپه سالار محمد بن قاسم اسلامي فتوحات جو سڀ کان اول جهنڊو لهرايو هو. ڪن جو خيال آهي ته ڀنڀور ئي يونانين جو باربريڪان آهي. پر 'Antiquities of Sind' جي مصنف هينري ڪزنس ڪي انهن ٻنهي ڳالهين سان اختلاف آهي. چوي ٿو:

> But the most casual inspection of the place is sufficient to dıspel this idea (that Bhambhor is Debal) because it is too in significant a site to have been that of the city which for some time defied the forces of the Arab invadors in the eightth century.

ساڳيءَ ريت، اليٽ ۽ ڪننگهام جي راين ڪي جنرل هيگ جي حـوالـي سان رد ڪندي، چوي ٿو ته:

> Barbarikan was probably in the vicinity of the modern Shah Bander.

پر هينري ڪزنس جي تحقيق کي تقريباً اڌ صدي گذري چڪي آهي. ان کان پوءِ علم جا نوان نوان دروازا کليا آهن. آثار قديمه جي ماهرن ڀنڀور جي پاڻن جي کوٽائي ڪري، نون نون حقيقتن جو انڪشاف ڪيو آهي. عالمن ۽ محققن سنڌ جي تاريخ جا ڪيترا ئي لڪل باب کولي هٿ ڪيا آهن. سنڌي ادبي بـورڊ، سنڌ جي تاريخ جا بنيادي ڪتاب شايع ڪيا آهن. هـاڻـي چچ نامي، تاريخ معصومي ۽ تحفةالڪرام جو سنڌي ۽ اردو ۾ آسانيءَ سان مطالعو ڪري سگهجي ٿو.

ڀنڀور جي تاريخي حيثيت جو تجزيو، انهن مڙني حقيقتن جي روشنيءَ ۾ ڪرڻو آهي. هوئن ٻـه تاريخي اختلافي ۽ تحقيقي مسئلا ڪو هڪ ڏينهن ۾ تـه حـل ڪـونـه ٿيندا آهن. سچو محقق پنهنجي راءِ هميشه احتياط سان ڏيندو آهي.

دوستو! پنهنجي تمدن ۽ ثقافتي ورثي تي فخر ڪرڻ مهذب ماڻهن جو شيوو آهي. پنهنجي تاريخ ۾ دلچسپي وٺڻ قابل فخر ڪم آهي. سنڌ ۽ پاڪستان جي تاريخ ۽ تمدن هر لحاظ ڪان شاهوڪار آهي، ڇو ته هيءَ سر زمين هزارها سالن ڪان انساني تهذيب جو مرڪز رهي آهي. مان ٺٽي ضلعي جي انتظاميه، هتان جي نوجوان ڊپٽي ڪمشنر، مسٽرقلي بخش رند ۽ هن سيمينار جي ڪنوينر، مسٽرعبدالقادر منگيءَ ۽ مڙني مقامي معزز شخصن جو نهايت شڪرگذار آهيان، جن هي سيمينار ڪوٺائي اسان جي قابل احترام عالمن، اديبن ۽ محققن کي موقعو فراهم ڪيو آهي ته هو پنهنجي باہت تبادلہ خيالات ڪري سگهن ۽ پنهنجي وطن جي تاريخ ۽ تمدن ۾ نون بابن جو اضافو ڪن.

مون کي اميد آهي ته اسان جو هي سيمينار هر لحاظ ڪان ثمر آور ثابت ٿيندو."

مير مجلس جي صدارتي خطبي ڪان پوءِ منجهند جي ماني لاءِ وقفي جو اعلان ڪيو ويو. لنچ جو انتظام هڪ خوبصورت پنڊال ۾ ٿيل هو. لنچ ڪان پوءِ وزير موصوف هڪ نمائش جو افتتاح ڪيو، جا علمي ۽ ادبي، ثقافتي ۽ تهذيبي سامان ۽ ڪتابن تي مشتمل هئي. ان موقعي تي حيدرآباد جو ڊويزنل ڪمشنر جناب عبدالله ميمڻ پڻ پهچي چڪو هو. جسٽس سيد غوث علي شاهه نمائش ۾ لڳل اسٽالن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي اسٽال کي خاص دلچسپيءَ سان ڏٺو ۽ بورڊ جي ڪم جي تعريف ڪئي. نمائش ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ٺٽي جي مشهور ديني ڪتب خاني "محمد بن قاسم ادبي لئبرري سجاول" ۽ ٻين ادارن پڻ اسٽال لڳايا هئا ۽ انهن ۾ قرآن شريف جي دنيا جي مختلف زبانن ۾ ڇپيل نسخن ۽ اهم ديني ڪتابن جو نمائش نهايت عمدگيءَ سان ڪيو هو.

نمائش ۾ محڪمهءِ آثار قديمه، پاڪستان ٽوئرزم ڊيولپمينٽ ڪارپوريشن، سماجي بهبود کاتي ۽ ڪيترن ئي نجي تنظيمن ۽ ڪن باذوق شخصيتن پڻ پنهنجا پنهنجا اسٽال سجايا هئا، جن ۾ قاضي خضرحيات (پروفيسر، انجنيئرنگ يونيورسٽي نوابشاهه) جا چيروليءَ تي ڪاشيءَ جا منقش نمونا خاص طور نهايت خوبصورت هئا.

شام جو ٽين وڳي، سيمينار جو ٻيو اجلاس شروع ٿيو، جنهن جي صدارت جناب عبدالله ميمڻ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن ڪئي ۽ ڪاروائي جناب غلام رباني هلائي.

ان نشست ۾ جناب سراج الحق، جناب تاج صحرائي، جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، جناب عبدالله ورياهه، جناب لوئيس فليم (آمريڪي عالم)، جناب رياض الاسلام، جناب ڪريم بخش خالد، جناب ڊاڪٽر گل حسن لغاري، جناب قريشي حامد علي خانائي، جناب تصوير حسين حميدي، جناب ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، جناب منظور نقوي، جناب معمور يوسفاڻي، جناب ابراهيم خشڪ، جناب هدايت پريم، جناب ڊاڪٽر نوازعلي شوق ۽ محترمه مريم مجيدي پنهنجا مقالا پڙهيا.

مير غلام حسين چانڊيو

ڀنڀور جي ڪنڊهرن تي هڪ نگاهه

(طويل نظم "ڀنڀورنامه" مان چند چونڊ شعر)

● هو هتي پاڻي مٺي جو هي ڪڏهن دريا روان،
ڪوثر و تسنيم جو تنهن پيش ٿي ڪيو چڻ سمان،
گاليا ڪشتيون ٻتيلا اوليون تن جا سُڪان،
پرڪشش وٽندڙ منجهن ڀرماڻ ڪوها بادبان،
هتا تجارت ۽ مهارت جا هتي عمدا نشان،
هر ڏکيو ٻکيو رهيو ٿي هت سکيو ۽ شادمان،
ٿيو جڏهن ناراضپو هن شهر تي الله جو،
رخ بدلجڻ ويو لڳي ٻي طرف دريا شاه جو.

● هي هو ڏوبي گهاٽ ۽ هي هو ڪتين جو آستان،
هت سسئي ساماڻجي هئا درد جا ڪوليا دڪان،
هت پريٽن سان پنهون ۽ جوما ڳڪنهن هوندو مڪان،
ڏس هي پيرن هيٺ رنگ آميز ناندين جا نشان،
هي ۽ اهائي ڀُنڊ ساڳي، هي اهي ٿي ٿاڪ ٿان،
سڀ زبانِ حال سان پنهنجو ٻڌائن پيا بيان،
هت نخوت جو نه آهي ڪم لڪو پندار جو،
آهي ڪم عبرت وٺڻ ڪنهن ديدهٔ بيدار جو.

● پير هي پڳ پڳ پنهون جا ڀُنڊ جي لڪ لڪ اچان،
ٿي اچي خوشبو ڪٿوري جي اڃا دڳ دڳ منجهان،
ٿو لنگهان هن خيال سان هرڀير ۽ ڀڳ ڀڳ وٺان،
هت پريٽن سان مليو هوند و پنهون پڳ پڳ مٿان،
ڪيچ تي ڪرهن جو وينديءَ ڪراهو پيو وڳ پٽسان،
اڪ تصور ۾ اکوڙي جوت پيو جڳمڳ ڏسان،
ٿو ٻڌان دل جي ڪنن سان هر گلي ۾ شور ڪيو،
ويو ڪري ويران والي ڪيچ جو ڀنڀور کي.

آخر ۾ مهمان خصوصي جناب عبدالله ميمڻ جي صدارتي خطاب سان اِها نشست پوري ٿي ۽ چالهه جي وقفي جو اعلان ڪيو ويو.

شام جو سيمينار جو ٽيون اختتامي اجلاس منعقد ٿيو، جنهن جي صدارت ڪراچي يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ڊاڪٽر محمودالحسن صديقي ڪئي ۽ محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا مهمان خصوصي هو. محترم حسين شاهه راشدي ان نشست جي ڪاروائي هلائي. جيئن ته هن نشست جي شروع ٿيندي ئي سج لهي چڪو هو ۽ مهمانن جي واپسيءَ جو مسئلو هو، انڪري باقي مقاله نگارن مان گهڻن اديبن پنهنجا مقالا منتظمين جي حوالي ڪيا. جناب ڊاڪٽر جي. ايم. مهڪري هن نشست جو خاص مقرر هو، جنهن پنهنجي پُرجوش ۽ ولوله انگيز تقرير سان اختتامي اجلاس جي گرماگرميءَ کي ٻه آتشه ڪري ڇڏيو.

آخر ۾ سيمينار جي ميزبان جناب قلي بخش رند، ڊپٽي ڪمشنر ٺٽو، پنهنجي تقرير ۾ عالمن ۽ اديبن ۽ مهمانن جي آمد تي دلي شڪريو ادا ڪندي، واضح ڪيو ته سيمينار جي ڪاميابيءَ جو سهرو اسان جي معزز محققن جي سر تي آهي، جيڪي وقت سيڙائي، سفر جون صعوبتون برداشت ڪري، هن اڙانگهي هنڌ تي پهچي، پنهنجن مضمونن ۽ تقريرن وسيلي، سيمينار کي ڪامياب بنايو آهي. جناب رند سنڌي ادبي بورڊ ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جو خاص طرح شڪريو ادا ڪيو.

سيمينار جي پٺيءَ ڏينهن ساڳئي هنڌ هڪ شاندار محفل موسيقي منعقد ٿي، جنهن جو سمورو انتظام جناب حميد آخوند، ڊائريڪٽر ڪلچر، سنڌ، ڪيو هو.

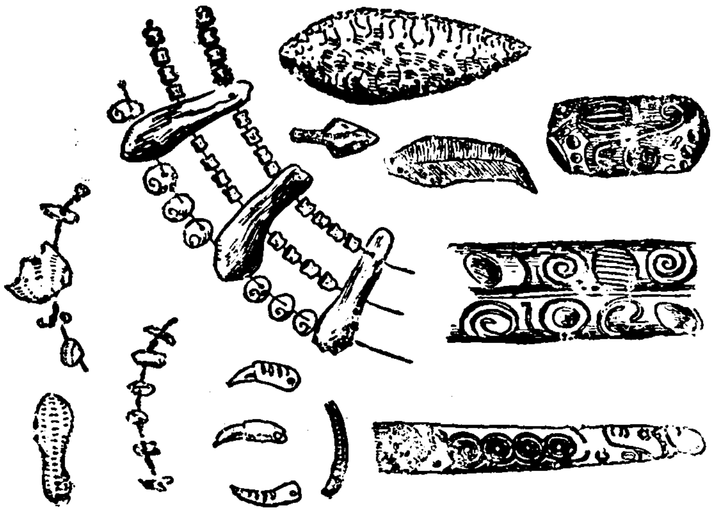

سچل نئشنل سيمينار (مارچ ١٩٨٣ع) جي موقعي تي جسٽس سيد غوث علي شاهہ، وزير تعليم ۽ ثقافت، رانديون ۽ قانون، حڪومت سنڌ، مغربي جرمنيءَ جي ممتاز مستشرقه پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شمل کي سچل ۽ سندس همعصرن ۽ طالبن متعلق سنڌي ادبي بورڊ جا شايع ڪيل ڪتاب تحفي طور ڏيئي رهيو آهي.